

बस्तिशिरः ॥ द्वादशांगुलमुदरं ॥ दश विस्तारे द्वादशापामे पार्श्वे ॥
 द्वादशोत्सेधं त्रिकं ॥ अष्टादशोत्सेधं पृष्ठं ॥ द्वादशकं स्तनांतरं ॥
 द्यंगुलः स्तनपर्यन्तः ॥ चतुर्विंशत्यंगुलविशालं द्वादशोत्सेधमुरः ॥ द्यं-
 गुलं हृदयं ॥ अष्टकौ स्कंधौ कक्षे च ॥ षट्पावंतौ ॥ षोडशकौ प्र-
 बाहू ॥ पंचदशकौ प्रपाणी ॥ द्वादशांगुलौ पाणी तत्रापि पंचांगुला
 मध्यमांगुलिः ॥ ततोऽर्द्धांगुलहीने प्रदेशिन्यनामिके ॥ सार्द्धेऽध्वा-
 गुलौ कनिष्ठिकांगुष्ठौ ॥ चतुरोत्सेधा द्वाविंशतिपरिणाहा शिरोधरा ॥
 द्वादशोत्सेधं चतुर्विंशतिपरिणाहमाननं ॥ पंचांगुलमास्यं ॥ चतुरंगुलं
 पृथक् चिबुकौष्ठनासादृष्ट्यंतरकर्णललाटं ॥ त्रिभागांगुलविस्तारा ना-
 सापुटमर्यादा ॥ द्यंगुलायतमंगुष्ठोदरविस्तृतं नेत्रं ॥ तत्र शुक्लतृतीयां-
 शः कृष्णः कृष्णाक्षवर्मांशा मसूरदलमात्रा दृष्टिः ॥ षडंगुलोत्से-
 धं द्वात्रिंशत्परिणाहं शिर इति ॥ सर्वं पुनः शरीरमंगुलानि चतुर-
 शीतिः ॥ तदायामविस्तारसमं सममुच्यते ॥ तत्र यथोक्तपरि-
 माणमिष्टमनिष्टं हीनमधिकं वा ॥ तथाहि ॥ ह्रस्वदीर्घगौरुष्णरो-
 मारोमस्थूलकृशं चेति ॥ इष्टं च पुनर्महाशिरोदशनवदनहनुस्तनाग्र-
 पृष्ठस्वरमुपचितोरुस्फिक्कटिवक्षोग्रीवातालुकमुभयगुणपाणिपादचुबुक
 कर्णललाटं सूक्ष्मास्थिदंतनखांगुलिपर्वकेशं दीर्घांगुलिसक्थिबाहू-
 च्छ्वासेक्षितनेत्रजिह्वं विस्तीर्णास्याधरौष्ठजिह्वाललाटकर्णपीठवक्षो-
 ऽल्पमेढ्रग्रीवाकेशं स्निग्धत्वक्चकरजनयनदशनस्वनं स्थिरैर्द्रव्यत्वङ्ग-
 खकेशपार्श्वं गंभीरनाभिसंधिस्वरं गूढजन्तुपृष्ठवंशदंतमूलं रक्तनाल्वो-
 ष्ठनखनेत्रांतमाताम्रजिह्वाहस्तपादतलं कृष्णकेशभ्रूनेत्रपक्षमतारकं
 शुक्लशुक्लमंडलदशनचरितमुन्नतचित्तस्कंधललाटोदरमुखनखपादं नी-
 चैर्बद्धकर्णस्तननासाग्रचक्रमणं धनस्कंधकंधरादंतांगुलित्वक्सौहार्द्वं ॥
 तनुनखमध्यजिह्वं दृढतस्फिक्र्यावानखं समपृष्ठदंतललाटेक्षितं ॥ त-

थाऽनुपूर्ववृत्तावूरु ॥ दक्षिणावर्ता नाभिः ॥ प्रकृष्टांतरौ स्तनौ
 भ्रुवौ च ॥ कूर्माकृतयो नखाः पादौ च ॥ कज्वास्यं नासावंश-
 श्च ॥ अनुल्बणे हनू वेपथ्व ॥ श्लक्ष्णं तालु जिह्वा च ॥ नाति-
 स्थूलकशावोष्ठौ देहबंधश्च ॥ सस्पंदं हृदयं शंखौ मन्ये च ॥ सो-
 ष्म तालुपादोदरं निःश्वासश्च ॥ पृष्ठतोऽवनतौ रोमशौ च कर्णौ ॥
 ईषत्प्रलंबिन्यौ भ्रुवौ ॥ वलिभं सुश्लिष्टसंयर्द्धचंद्राकृति ललाटमा-
 तपत्रोपमं शिरः ॥ नैकमूला मृदवः केशाः ॥ दृढं गूढं शिरास्थि-
 संधि ॥ प्रकृतियुक्तानि वातमूत्रपुरीषगुह्यानि हसितरुदितार्दनि च
 चेष्टितानि ॥ तथा स्नातानुलिप्तमधःप्रसृतानुपूर्व्या शुभ्यदिष्टं शरीर-
 मिति ॥ भवति चात्र ॥ उत्तरोत्तरमुक्षेत्रं गर्भात्प्रभृति नीरुजं ॥
 आयामज्ञानविज्ञानैर्वर्द्धमानं शनैः शुभं ॥ इति सर्वगुणोपेते शरीरे
 शरदां शतं ॥ आयुरैश्वर्यमिष्टाश्च सर्वे भावाः प्रतिष्ठिताः ॥ अनुत्सेक-
 मदैर्न्यं च सुखं दुःखं च सेवते ॥ सत्वबोस्तप्यमानस्तु राजसो नैव ता-
 मसः ॥ दानशीलदयासत्यब्रह्मचर्यकृतज्ञताः ॥ रसायनानि मैत्री च
 पुण्यायुर्द्विद्विद्वजः ॥ इति प्रकृतिभेदीयो नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अथातो विकृतांगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ स्वस्था
 नामानुराणां वा पुरुषाणां देहंतराभिलाषिणामौषधविषयमतीताः
 सकलशरीरव्यापिनो दोषा र्वनाघनाइव वर्षमायुषः क्षयं सूचयंतो-
 ऽकस्मात्स्वभावविपर्यासं जनयंति ॥ तत्समासतो रिष्टमित्याहुः ॥
 तत्र गौरोऽगौरः श्यामो ऽश्यामः कृष्णो ऽकृष्ण इति देहप्रकृतिवर्णाः ॥
 तद्भेदाश्च पद्मगौरादयः ॥ नीलश्यामताम्रहारिद्रशुक्लादयस्तु विकृतयः
 तत्र प्रकृतिविकृतिवर्णौ युगपदगौऽगैकदेशे वा मरणाय ॥ एतेन
 म्लान्युपचयशोकहर्षरौक्ष्यब्रह्मादयस्तथा प्रकृतिभेदीयोक्तानां मह-
 दुपचयसूक्ष्मदीर्घाणां सर्वेषां च दोषादिविभागेन प्रतिनियतानां

भावानामनिमित्ततोऽन्यथात्वमुक्तं भवति ॥ छायास्तु शरीरे पंच ॥
तत्र खादमलखट्वाकाशनीलनिर्मला सस्नेहा सप्रभेव ॥ वातात्पांशु-
मस्मरूक्षा रजोऽरुणा श्यावा निष्प्रभा स्वेदमलगंधिः ॥ तेजसो-
द्भुतद्भुताशविद्युत्तप्ततपनीयरक्ता दृष्टिपुखा ॥ अंभसो वैदूर्यैद्रनी-
लविमला घना सुस्निग्धा ॥ भुवो रुचिराभा घना स्थिरा स्निग्धा
शुद्धा श्यामा श्वेता च ॥ तासां वायव्या विनाशाय क्लेशाय चाति-
महते शेषाऽस्तु मुखोदयाः ॥ सप्त प्रभा रक्ता पीता पांडुरा सिता ऽसि-
ता श्यावा हरिता च ॥ ताः स्निग्धा विकाशिन्योऽमलाः शुभाः वि-
परीतास्त्वशुभाः ॥ तयोर्विशेषः ॥ छाया वर्णमाक्रमत्यासन्ना च
लक्ष्यते पंचभूतात्मिका च ॥ प्रभा तु वर्णं प्रकाशयति विप्रकृष्टालक्ष्यते
तेजःप्रभैव च ॥ यस्य दृष्टौ प्रतिच्छाया मयी कुमारिका न दृश्यते स
परायुः ॥ यस्यातपादर्शादिष्वकस्मात्प्रतिच्छाया छिन्ना भिन्ना ही-
नाऽधिकाऽऽकुला नष्टा जिह्वाऽवाक्शिरा विशिरा द्विशिरा विस्तृ-
ताऽन्यथा वा विकृता वा दृश्यते ॥ यस्य ललाटे न स्विद्यति ॥ यस्य
केशलोमान्यनभ्यक्तान्यभ्यक्तवद्दृश्यते ॥ नयने चातिप्रविष्टे निर्गते
विस्तृते संक्षिप्ते संक्षिप्तभ्रुणी विनतभ्रुणी जिह्वे विषमे विश्रांतदर्शने
हीनदर्शने नकुलाभे कपोताभे अलातवर्णे नीलादिविकृतवर्णे अतिच-
ले स्तब्धस्वस्ते प्रसृते अत्युन्मिषिते अतिनिमिषिते तुलितपक्ष्मणी
वा ॥ नासिका वा ऽतिविद्यताऽतिसंवृता कुटिला स्फुटिता पिटिका-
चिता शुष्का वा स गतायुः ॥ यस्याधोऽधरोष्ठो यात्युत्तरोष्ठश्चोर्ध्व-
मुभौ वा पक्कजंबूनीलौ ॥ दंता वाऽतिरूक्षास्ताभ्राः श्यामाः पंकिलाः
पुष्पिताः सशर्करा वा सहसा वा पतन्ति ॥ जिह्वा वा जिह्वा स्तब्धा
मुष्माऽवलिसा गुर्वी श्यावा शूला शुष्का विसर्पिणी कंटकाचितेव
वा ॥ यस्य गंडललाटहनुबंधनानि स्थानाद्भुतानीव स्रस्तानि यस्य
न धत्ते शिरः शिरोधरां पृष्ठं वा स्वभारं ॥ हनू वा पिंडमास्यस्थं ॥

यस्योत्तिकं मेढूमतिनिःसृतौ वा दृषणावतो विपर्ययो वा ॥ यस्य मू-
त्रममृत्युं ॥ यस्य विषदोषाहिना खेभ्यः सरोमकूपेभ्यो रक्तं प्रव-
र्तते ॥ यस्यानिमित्तमंगान्यतिलघून्यतिगुरुणि वा स्युः स मुमूर्षुः ॥
यस्यैकोऽनेको वा स्त्रो गद्गदाव्यक्तशामदीनो वा सहस्रोपल-यते ॥
यो वा विवक्षुर्भुङ्क्षति ॥ यस्य वदतो भृशमूर्ध्वमुरो रुजति ॥ यस्यो-
च्छ्वासोऽतिदीर्घोऽतिह्रस्वः पूतिगंधिः सुगंधिर्वा ॥ यस्यांगुलय आ-
यम्यमाना न स्फुटेषुः यस्यान्योऽन्योऽपि क्षुतगतमूत्रणादिषु स्वभा-
वातीतः शब्दः ॥ यस्येष्टोऽनिष्टो वा माल्यफलचंदनकुणपादिगंधो दे-
हमुखमलमणवस्त्रादिषु ॥ यस्य शरीरं वैरस्यात्सौरस्याद्वाऽत्यर्थं यू-
कामिकादयस्त्यजंति भजंति वा ॥ यस्य सततोष्मत्संगवयवेषु शै-
त्यं शीतेषु वा कुमुदोत्पलानुकार्यतिशैत्यमतिस्वेदोऽतिस्तंभो विगत-
मांसशोणितष्विव च खंसः ॥ यस्य च योगोऽतियोगो वा शरीरे यु-
गपन्महामूतानां दृश्यते सर्वे ते कालपक्वा इति ॥ भवति चात्र ॥ य-
स्यापूर्वाः सिरालेखा बालेद्वाकृतयोऽपि वा ॥ ललाटे वस्तिशीर्षे वा
वण्मासाश्च स जीवति ॥ पद्मिनीपत्रवत्सोर्यं शरीरे यस्य देहिनः ॥
प्लवते प्लवमानस्य वण्मासास्तस्य जीवितं ॥ हरितामाः सिरा यस्य
रोमकूपाश्च संहताः ॥ सोऽम्लाभिलाषी पुरुषः पित्तान्मरणमश्नुते ॥
यस्य गोमयचूर्णाभं चूर्णं मूर्ध्नि मुखेऽपि वा ॥ सखेहं मूर्ध्नि धूमो वा
मासांतं तस्य जीवितं ॥ मूर्ध्नि श्रुवोर्वा कुर्वति सीमंतावर्तका न-
वाः ॥ मृत्युं स्वस्थस्य पद्मात्रात्रिरात्रादातुरस्य तु ॥ यस्य स्नातानु-
लिसस्य पूर्वं शुष्यत्युरो भृशं ॥ ओर्द्रेषु सर्वगात्रेषु सोऽर्द्धमासं न जी-
वति ॥ उरस्पृग्मा भवेद्यस्य जठरे चातिशीतता ॥ भिन्नं पुरीषं तृष्णा
च यथा प्रेततथैव सः ॥ मूत्रं पुरीषं निष्ठ्यूतं शुक्रं चाप्सु निम-
ज्जाति ॥ निष्ठ्यूतं बहुवर्णं वा यस्य मासात्स नश्यति ॥ स्त्रस्य दुर्ब-
लीभावं हार्नि च बलवर्णयोः ॥ रोगवृद्धिमयुक्त्या च दृष्ट्वा मरणमा-

दिशेत् ॥ अपस्वरं भाषमाणं प्राप्तं मरणमात्मनः ॥ श्रोतारं चास्य
शब्दस्य दूरतः परिवर्जयेत् ॥ ऊर्ध्वश्वासं गतोष्माणं शूलोपहतवं-
क्षणं ॥ शर्म चानधिगच्छन्तं बुद्धिमान् परिवर्जयेत् ॥ यो जातशीत-
पिटकः शीतांगो वा विदह्यते ॥ उष्णद्वेषी च शीतार्तः स प्रेताधिपगो-
चरः ॥ यस्य रज्जुरिव छाया कंठे सक्तोपलक्ष्यते ॥ अवश्यं कृष्यते
जंतुः सोऽचिराद्यमर्किकरैः ॥ इति विहृतांगविज्ञानीयो नाम
नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अथातो विहृतेहाविज्ञानीयं शारीरं व्याख्यास्यामः ॥ घनीभू-
तमिवाकाशमाकाशमिव यो घनं ॥ अमूर्तमिव मूर्तं च मूर्तं वाऽमूर्तव-
त्स्थितं ॥ तेजस्व्यतेजस्तद्वच्च शुक्लं कृष्णमसच्च सत् ॥ अनेत्ररोगश्रृङ्गं
च बहुरूपमलांछनं ॥ जाग्रद्रक्षांसि गंधर्वान्प्रेतानन्यांश्च तद्विधान् ॥
रूपं व्याकृति तद्वच्च यः पश्यति स नश्यति ॥ सप्तर्षीणां समीपस्थां
यो न पश्यत्यरुंधती ॥ ध्रुवमाकाशगंगां वा न स पश्यति तां समां ॥
मेघतोयौघनिर्घोषशीणापणववेणुजान् ॥ शृणोत्यन्यांश्च यः शब्दानस-
तो न सतोऽपि वा ॥ निष्पीड्य कर्णौ शृणुयाच्च यो धुकधुकास्वनं ॥ तद्दृष्टं
धरत्सस्पर्शान्मन्यते यो विपर्ययात् ॥ सर्वेशो वा न यो यश्च दोषगंधं न-
जिघ्रति ॥ विधिना यस्य दोषाय स्वास्थ्यायाविधिना रसाः ॥ यः पंशुने-
ष कीर्णांगो योऽंगे घातं न वेत्ति वा ॥ अंतरेण तपस्तीक्ष्णं योगं वा
विधिपूर्वकं ॥ जानात्यतींद्रियं यश्च तेषां मरणमादिशेत् ॥ जिह्वा
श्वावा मुखं पूति सव्यमक्षि निमज्जति ॥ खगा वा मूर्ध्नि लीयन्ते य-
स्य तं परिवर्जयेत् ॥ निकषन्निव यः पादौ च्युतांसः परिसर्पति ॥
हृष्यते बलतः शश्वद्योन्नमश्नन्हितं बहु ॥ योऽल्पाशी बहुविण्मू-
त्रो बद्धाशी चाल्पमूत्रविद् ॥ यो वाऽल्पाशी कफेनार्तो दीर्घं श्व-
सिति चेष्टते ॥ दीर्घमुच्छ्वस्य यो ह्रस्वं निश्वस्य परिताम्पयति ॥
ह्रस्वं च यः प्रश्वसिति व्याविद्धं स्पंदते भृशं ॥ शिरो विक्षिपते कृ-

च्छाद्योऽचयित्वा प्रपाणिकौ ॥ यो ललाटसुतस्वेदः श्लथसंधानबंध-
नः ॥ उत्थाप्यमानः संमुख्यो बली दुर्बलोऽपि वा ॥ उत्तानएव स्व-
पिति यः पादौ विकरोति च ॥ शयनासनकुड्यादौ योऽसदेव जि-
घृक्षति ॥ अहास्यहासी संमुख्यन् यो लेढि दशनच्छदौ ॥ उत्तरौघं पं
रिलिहन्नुद्गारांश्च करोति यः ॥ यमभिद्रवति छाया कृष्णा पीताऽरु-
णाऽपि वा ॥ भिषग्भेषजपानान्नगुरुमित्रद्विषश्च ये ॥ वशगाः सर्व-
एवैते विज्ञेयाः समवर्तिनः ॥ ग्रीवालललाटदृढयं यस्य स्विद्यति शी-
तलं ॥ उष्णोऽपरः प्रदेशश्च शरणं तस्य देवताः ॥ योऽणुज्योतिरने-
काग्रो दुःश्छायो दुर्मनाः सदा ॥ बलिं बलिभुजो यस्य प्रणीतं नोप-
भुंजते ॥ निर्निमित्तं च यो मेधां शोभामुपचयं श्रियं ॥ प्राप्नोत्यतो
वा विश्रंशं स प्राप्नोति यमक्षयं ॥ गुणदोषमयी यस्य स्वस्थस्य व्या-
धितस्य वा ॥ यात्यन्यथात्वं प्रकृतिः पणमासान्न स जीवति ॥ भ-
क्तिः शीलं स्मृतिस्त्यागो बुद्धिर्वलमहेतुकं ॥ षडेतानि निवर्तते षड्भि-
र्मासैर्मरिष्यतः ॥ मत्तवद्भतिवाक्पमोहा मासान्मरिष्यतः ॥ नश्यत्य-
जानन्षडहात्केशलुंचनवेदनां ॥ न याति यस्य चाहारः कंठं कंठा-
मयादृते ॥ प्रेष्याः प्रतीपतो यांति प्रेताकृतिरुदीर्यते ॥ यस्य निद्रा
भवेन्नित्या नैव वा न स जीवति ॥ वक्रमापूर्यतेऽश्रूणां स्विद्यतश्च-
रणौ भृशं ॥ चक्षुश्चाकुलतां याति यमराष्ट्रं गमिष्यतः ॥ यैः पुरा र-
मते भावैररतिस्तैर्न जीवति ॥ कथयेन्न च पृष्टोऽपि दुःश्रवं मरणं
भिषक् ॥ गतासोर्वैधुमित्राणां न चेच्छेतं चिकित्सितुं ॥ यमदूतपि-
शाचाद्यैर्यत्परासुरुपास्यते ॥ ब्रह्मिण्यधवीर्याणि तस्मात्तं परिवर्ज-
येत् ॥ अरिष्टं नास्ति मरणं दृष्टरिष्टं च जीवितं ॥ अरिष्टे रिष्टवि-
ज्ञानं न च रिष्टेऽप्यनैपुणात् ॥ चरकस्येति वचनं सुश्रुतेन तु पठ्य-

१ परिलिहन्नुद्गारांश्चेतिपाठः २ यः पुमानणुज्योतिःस्तोकदृक् ॥ केचिदनु-
स्यतेना इत्याहुः तथा अनेकाग्रो व्याकुलचेताः॥

ते ॥ ध्रुवं हि रिष्टे मरणं ब्राह्मणैस्तत्किलामलैः ॥ रसायनतपोदान-
तत्परैश्च निवार्यते ॥ कृणात्रेयो द्विधा रिष्टं स्थिरास्थिरविभेदतः ॥
दोषाणामपि बाहुल्यादिष्टाभासः समुद्भवेत् ॥ तद्दोषाणां शमं शा-
म्येऽस्थाप्यवश्यं तु मृत्यवे ॥ आयुर्वेदफलं कृत्वा यदायुर्ज्ञं प्रतिष्ठि-
तं ॥ रिष्टज्ञानादृतस्तस्मात्सर्वदेव भवेद्विषक् ॥ ॥ इति विकृतेहा-
विज्ञानीयो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

अथानो विकृतव्याधिविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ स-
र्वैर्यथास्वं हेतुप्राग्रूपरूपैरनिमात्रैर्यस्य व्याधिरुत्पद्यते व्याधितस्य वा
यस्याशु मुखे पिङ्गुव्यंगलेखातिलकालकाः करजरदनेषु वा पुष्पाण्यु-
दरे वा नानावर्णाः सिराः यस्य शुष्यतो नेत्रोपदेहे वर्त्मनासिकान्य-
तरन्ध्वयथुर्वर्त्मस्त्रंसो वा यस्य क्षीणस्य क्षुत्तृष्णा वा तृह्यैर्बहुभिरप्य-
न्नपानैर्न शाम्यति यस्य सफेनमसृक् प्रसिच्यते कुक्षिशूलं च
उरसो वा यस्य श्लेष्मा नीलपीतलोहितो बहुशश्च यस्य बलवा-
न् ग्रीवावमर्द्वा जिह्वाशोकः कंठास्यगुदपाकश्च यस्यामाशयोत्था प-
रिकर्तिकाऽतितृष्णा शरुद्धेदश्च यस्य पकाशयोत्था परिकर्तिकाऽतितृ-
ष्णाऽतिमात्रश्च गुदग्रहः यस्यामपकाशयान्यतरमाश्रित्य संज्ञां च ह-
त्वा वायुः कंठे पुर्बुरकं करोति यस्य क्षीणस्य तृष्णाभिद्विर्द्धेदि शू-
लं च तथा हिष्मारक्तातिसारौ वाऽऽध्मानातीसारौ वा भृशं स-
तृष्णौ स परापुरिति ॥ भवति चात्र ॥ ज्वरो निहन्ति बलवान्
गंभीरो दीर्घरात्रिकः ॥ सप्रलापभ्रमश्वासः क्षीणं शूनं हतानलं ॥
अक्षामं सक्तवचनं रक्ताक्षं तृदि शूलिनं ॥ संशुष्ककासः पूर्वाण्हे
योऽपरण्हेऽपि वा भवेत् ॥ बलमांसविहीनस्य श्लेष्मकाससमन्वितः ॥
रक्तपित्तं भृशं रक्तं कृष्णमिद्रधनुःप्रभं ॥ ताम्रहारिद्रहरितं रूपं र-
क्तं प्रदर्शयेत् ॥ रोमकूपप्रविसृतं कंठास्यद्वये सजत् ॥ वाससो रं-
जनं पूति वेगवच्चातिभूरि च ॥ दृढं पांडुज्वरच्छर्दिकासशोफातिसा-

रिणं ॥ कासश्वासौ ज्वरच्छर्दिर्तृष्णातीसारशोफिनं ॥ यक्ष्मा पार्श्वरु-
 जानाहरक्तच्छर्द्यसनापिनं ॥ छर्दिर्वैगवती मूत्रशकट्रंघिः सचंद्रिका ॥
 सास्त्रवेदपूषरुक्कासश्वासवत्युषंगिणी ॥ तृष्णाऽन्यरोगक्षपेत बहि-
 र्जिह्वं विचेतनं ॥ मद्रात्ययोऽतिशीतार्तं क्षीणं तैलप्रमाननं ॥ अशी-
 सि पाणिपद्माभिगुदमुष्कास्यशोफिनं ॥ हृत्पाश्वर्गागरुजाछर्दिपायु-
 पाकज्वरातुरं ॥ अतीसारो यकृत्पिंडमांसधावनमेचकैः ॥ तुल्यस्तैल-
 घृतक्षीरदधिमज्जवसासवैः ॥ मस्तुलुंगमधीपूयवेसवारांबुमाक्षिकैः ॥
 अतिरक्तासितस्निग्धपूत्यच्छघनवेदनः ॥ कर्बुरः प्रस्रवन्धातून्निष्पुरी-
 षोऽथवाऽतिविद् ॥ तंतुमान्मक्षिकाक्रांतो राजेमांश्चंद्रैर्कथृतः ॥ शी-
 र्णपायुबालि मुक्तनालं पर्वास्थिशूलिनं ॥ खस्तपायुं बलक्षीणमन्नमेवो-
 पवेशयन् ॥ सतृट्कामज्वरछर्दिदाहानाहप्रवाहिकः ॥ अश्मरी शून-
 वृषणं बद्धमूत्रं रुजार्द्रितं ॥ मेहस्तृट्दाहपिटिकामांसकोथातिसारिणं ॥
 पिटिका मर्महृत्पृष्ठस्तनांसगुदमूर्द्धगाः ॥ पर्वपादकरस्था वा मंदोत्साहं
 प्रमेहिणं ॥ सर्वं च मांससंकोथद्राहतृष्णामदज्वरैः ॥ विसर्पमर्मसंरोध-
 हिध्माश्वासभ्रमक्लमैः ॥ गुल्मः पृथुपरीणाहो घनः कूर्मइवोन्नतः ॥
 सिरानद्भो ज्वरछर्दिहिध्माऽऽध्मानरुजान्वितः ॥ कासपीनसहृत्कास-
 श्वासातीसारशोफवान् ॥ विण्मूत्रसंग्रहश्वासशोफहिध्माज्वरभ्रमैः ॥
 मूर्च्छाछर्द्यतिसारैश्च जठरं हंति दुर्बलं ॥ शूनाक्षं कुटिलोपस्थमुपक्लि-
 भतनुत्वचं ॥ विरेचनहृत्तानाहमानह्यंतं पुनः पुनः ॥ पांडुरोगः श्वयथु-
 मान् पीताक्षिनखदर्शनं ॥ तंद्रादाहारुचिच्छर्दिमूर्च्छाऽऽध्मानाति-
 सारवान् ॥ अनेकोपद्रवयुतः पादाभ्यां प्रसृतो नरं ॥ नारीं शोफो मु-
 खाद्धंति कुक्षिगुह्यादुभावपि ॥ राजीचितः खवंछर्दिज्वरश्वासातिसा-
 रिणं ॥ ज्वरातिसारौ शोफान्ते श्वयथुर्वा तयोः क्षये ॥ दुर्बलस्य विशो-
 षणं जार्यतेऽताय देहिनः ॥ श्वयथुर्यस्य पादस्थः परित्खस्ते च पिं-
 ठिके ॥ सीदतः सक्थिनी चैव तं भिषक् पण्डिर्जयेत ॥ आननं हस्त

पादौ च विशेषाद्यस्य शुष्यतः ॥ शूयंते वा विना देहात्स मासाद्याति
 पंचतां ॥ उदरी यश्च शोफी वा स्वं न पश्यति मेहनं ॥ यस्य वा जठरो-
 न्नामात्परिधानं न तिष्ठति ॥ वीसर्पः कासवैवर्ण्यज्वरमूर्च्छागभंगवा-
 न् ॥ अमास्यशोफहृत्तासदेहसादातिसारवान् ॥ कुष्ठं विशीर्यमाणां गं
 रक्तेनेत्रं हतस्वरं ॥ मंदाग्निं जंतुभिर्जुष्टं हंति तृष्णातिसारिणं ॥ वा-
 युः सुप्तत्वं भुञ्जं कंपशोफरुजातुरं ॥ वाताखं मोहमूर्च्छायमदास्वप्न-
 ज्वरान्वितं ॥ शिरोग्रहारुचिश्वाससंकोचस्फोटकोथवन् ॥ शिरोरोगा-
 रुचिश्वासमेहविद्वेदतृट्प्रभैः ॥ घ्नंति सर्वाभयाः क्षीणस्वरधातुबलान-
 लं ॥ वातव्याधिरपस्मारी कुष्ठी रक्त्युदरी क्षयो ॥ गुल्मी मेही च ता-
 न् क्षीणान्विकारेऽल्पेऽपि वर्जयेन् ॥ बलमांसक्षयस्तीव्रो रोगवृद्धिर-
 रोचकः ॥ यस्यातुरस्य लक्ष्यंते त्रीन् पक्षान्न स जीवति ॥ वाताघ्नी-
 लाऽतिसंवृद्धा तिष्ठती दारुणा हृदि ॥ तृष्णयाऽनुपरीतस्य सद्यो मुष्णा-
 ति जीवितं ॥ शैथिल्यं पिंडिके वायुनीत्वा नासां च जिह्मतां ॥ क्षीण
 स्यायस्य मन्ये वा सद्यो मुष्णाति जीवितं ॥ नाभीगुदांतरं गत्वा वंक्ष-
 णौ वा समाश्रयन् ॥ गृहीत्वा पायुहृदये क्षीणदेहस्य वा बली ॥ म-
 लान्वस्तिशिरोनाभि विबध्य जनयन् रुजं ॥ कुर्वन् वंक्षणयोः शूलं तृष्णां
 भिन्नपुरीषतां ॥ श्वासं वा जनयन् वायुर्गृहीत्वा गृदवंक्षणौ ॥ वि-
 तत्यपशुकाग्राणि गृहीत्वोरश्च मारुतः ॥ स्तिमितस्यातनाक्षस्य-
 सद्यो मुष्णाति जीवितं ॥ सहसा ज्वरसंतापस्तृष्णामूर्च्छाबलक्षयः ॥
 विश्लेषणं च संधीनां मुमूर्षोरुपजायते ॥ गोसर्गे वदनाद्यस्य स्वेदः
 प्रच्यवते भृशं ॥ लेपज्वरोपतप्तस्य दुर्लभं तस्य जीवितं ॥ प्रवा-
 लगुलिकाभासा यस्य गात्रे मसूरिकाः ॥ उत्पद्याशु विनश्यंति
 न चिरात्स विनश्यति ॥ मसूरविदलप्रख्यास्तथा विद्रुमसन्निभाः ॥
 अंतर्बक्त्रा किणाभाश्च विस्फोटा देहनाशनाः ॥ कामलाऽक्षोर्मुखं-

पूर्णं शंखयोर्मुक्तमांसता ॥ संत्रासश्चोष्णतांऽपि च यस्य तं परिवर्जयेत् ॥ अकस्मादनुधावच्च विघृष्टं त्वक्समाश्रयं ॥ चंदनोशीरमदिराकुणपध्वाक्षगंधयः ॥ शैवालकुक्कुटशिरवाकुंकुमालमपीप्रभाः ॥ अंतर्दीहानिरूष्माणः प्राणनाशकरा मृणाः ॥ यो क्षतजो न शुल्लाय स्यान्न दाहाय पित्तजः ॥ कफजो न च पूयाय बर्मजश्च रुजे न यः ॥ अचूर्णशूर्णकीर्णाभो यत्राकस्माच्च दृश्यते ॥ रूपं शक्तिध्वजादीनां सर्वास्तान् वर्जयेद्दृष्टान् ॥ विण्मूत्रमारुतवहं कृमिणं च भगंदरं ॥ घटयन् जानुना जानु पादाबुध्यम्य पातयन् ॥ योऽपास्यति मुहुर्वक्त्रमातुरो न स जीवति ॥ दंतश्छिदन्नखाग्राणि तैश्च केशांस्तृणानि वा ॥ भूमिं काष्ठेन विलिखन् लोष्टं लोष्टेन ताडयन् ॥ दृष्टलोमा सांद्रमूत्रः शुष्ककासी ज्वरी च यः ॥ मुहुर्हंसन्मुहुः क्ष्वेडन् शय्यां पादेन हंति यः ॥ मुहुश्छिद्राणि विमृशन्नातुरो न स जीवति ॥ ऊर्ध्वश्वासं गतोष्माणं शुल्लोपहतबंधणं ॥ शर्म चानाधिगच्छंतं बुद्धिमान्परिवर्जयेत् ॥ विकारा यस्य वर्द्धन्ते प्रकृतिः परिहीयते ॥ सहसा सहसा तस्य मृत्युर्हरति जीवितं ॥ यमुद्दिश्यातुरं वैद्यः संपादयितुमौषधं ॥ यदमानो न शक्नोति दुर्लभं तस्व जीवितं ॥ विज्ञातं बहुशः सिद्धं विधिवच्चावचारितं ॥ न सिद्ध्यत्यौषधं यस्य नास्ति तस्य चिकित्सितं ॥ भवेद्यस्यौषधेऽन्ने वा कल्प्यमाने विपर्ययः ॥ अकस्माद्गंधवर्णादेः स्वस्थोऽपि न स जीवति ॥ निवाते सेंधनं यस्य ज्योतिश्चाप्युपशाम्यति ॥ आतुरस्य गृहे यस्य भिद्यन्ते वा पतन्ति च ॥ अतिमात्रममत्राणि दुर्लभं तस्य जीवितं ॥ यं नरं सहसा रोगो दुर्बलं पस्मुचति ॥ संशयं प्राप्तमात्रेयो जीवितं तस्य मन्यते ॥ इति विलुप्तव्याधिविज्ञानीयो नाभैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

अथातो दूतादिविज्ञानीयं शारीरं व्याख्यास्यामः ॥ निर्दिष्टं रिष्टमानुराश्रयं ॥ दूतस्यापि तु जातिवेषभाषाचेष्टितदेशकाला वैद्य-

स्य च तत्संगमसंकल्पप्रस्थानप्रयाणप्रवेशा ग्रहचारो पूर्वसंभ-
वः स्वमदर्शनानि च रोगिणः शुभाशुभं सूचयन्ति ॥ तत्रातुराहर्णो-
त्तमोऽन्याश्रमः पारबन्धः पण्डो मुण्डो जटिलः स्त्री व्याधितो ऽनेको
जीर्णविवर्णमलिनच्छिन्नाद्रैकवसनः पंकतैलदिग्धो रक्तमाल्यानुले-
पनो विकृतांगरूपकर्मा खरोष्ट्रमहिषवाहनो विकृष्टः श्वसन् रुदन्
निष्ठुरोऽमंगलाभिधायी दूरादाव्हयमानस्तृणलोष्टतुषांगारभस्मतुषसी
सास्थिकेशशिरोललाटनासिकाऽऽस्यदंतजिह्वाग्रीवानरवाऽनामिकाऽ-
गुलिस्तनजठरनाभिपृष्ठकटीमेहनजंघाकपालपटलोपलमुशलशूर्पोपा-
नन्मार्जनीशखवस्त्रांतदशाकार्पासमग्नच्युतस्पृकाष्टयष्टितुलारज्जुपाश-
चर्मवेणुरिक्तभाजनस्रोहभाजनधरः पादाभ्यां भुवं भुञ्चन् विलिखन्
गृहीत्वा पङ्कं फलमसारं वा तद्विधमन्यद्वा विकारतुल्यगुणे च देशे
काले वा दूतो वैद्यमुपसर्पञ्चशुभः ॥ तद्यथा ॥ घृतोदकादिद्रवसमीप-
स्थमतिशीतस्तब्धः प्रत्युपसि श्लेष्मामयेऽशुभः पित्तामये तु शुभः ॥
तथा सेतुभंगे छर्दिमेहातिसारादिष्वशुभः सेतुबंधे तु शुभः ॥ तथा
मध्यान्होभयसंध्यार्द्धरात्रिचतुर्थीषष्ठीनवमीपर्वदिनेषु ग्रहोपरागोत्पा-
तदर्शनभरणीकृत्तिकाऽऽर्द्राऽऽश्लेषामघामूलपूर्वासु चाशुभो यश्च वैद्यं
सुप्तं नग्नं च भूमौ शयानमभ्यक्तं गुक्तकेशं दक्षिणाभिमुखं विकृष्टं
छिंदंतं मिंदंतमग्नपितृकार्यप्रवणमशस्तं चिंतयंतं कथयंतं चोपति-
ष्ठति यो वा दिशं याम्यां प्रति कृत्वाऽजलिं विषमैकपादस्थः यस्मि-
न् व्याधिताश्रयं कथयति दूते निषण्णशुभमिन्द्रियाथमुपलक्षयेत् संक-
ल्पयेद्वा तं च नानुयायात् ॥ अतोऽन्यथा पुनः करुणापेशलेन मनसा
सौमनस्यवता मातापितृसमेनातुस्स्यात्यंतमारोग्यमाश्वासनेन प्रया-
तव्यं ॥ प्रस्थानगमनप्रवेशेषु दधिमधुघृतलाजपुष्पाक्षतोदुंबराश्व-
त्थमुक्तामणिछत्रदूर्वाकुशादर्शकन्याध्वजस्यंदनाष्टापदाक्षनृपश्रीतरु-

मद्रपीठानि सस्यानि मत्स्या इया इंसश्वापो वषः केसरी दक्षिणावर्त-
 शंखाब्जसिद्धार्थका रोचना स्वस्तिकस्तोरणं कीचका वेणवो वरुणम-
 धुमदसिक्तगंडगजस्तोयलंबोऽबुदः पूर्णकुंभो हरिद्राऽद्रिरिद्रः फलान्या-
 द्रं मांसं सितं चामरं गौः सवत्साऽगना पुत्रिणी मानुषं वर्धमानं सहस्रं
 नराणां प्रयुक्तानि यानानि धन्वंतरिर्वाहनो ब्राह्मणो भूमिरभ्युद्भूता
 सिद्धमन्त्रं वराहश्च तोयोत्थितस्त्रिनयनमधुसूदनस्संदपद्यासना लो-
 कपालाः सुराः स्वं दिशोऽग्निः सरांसि स्ववंत्यः समुद्रा मखा मारुतो
 ज्योतिषं धर्मशास्त्राणि तीर्थानि काव्यं धर्मार्थकामाश्रितं बालस्त्रि-
 ल्यादयो वेदवाक्यं निधिः कौस्तुभः कांचनं मणिभद्रः सुमेरुः प्रि-
 यंगुः प्रदीपो वच्चा मोदकौ दितिरदितिरुंधती बुद्धिः सावित्र्युमाऽऽ-
 काशगंगा शची देवसेना सुधा शांतिर्लक्ष्मीः सरस्वत्यर्पत्यक्षमा स्व-
 स्तिशब्दो वषट्कार उँकारपुण्याहधर्मक्रियाश्चैतदष्टोत्तरं मंगलानां
 शतं दर्शनात्स्पर्शनात्कीर्तनाच्चाशुभानि व्यपोद्धार्यसिद्धिं दिशंत्युत्त-
 मां ॥ अपिच ॥ पुत्रामानः पक्षिणो वामाः शुभाः शिवाश्यामार्पि-
 गलाकोकिलारत्नालुलुदरीमृकरीगृहगोधिकैकशफाश्च स्त्रीनामानः प्र-
 दक्षिणाः शिखिभल्लूकश्रीकंठश्चेति न गजाजकपयश्च प्रवेशे तु विपरी-
 ताः सर्वत्र च दक्षिणाद्वा मगमनमनिष्टं श्वशृगालयोः विपरीतं मृ-
 गविहंगयोः ॥ सर्वथा ऽपि दर्शनं भरद्वाजचापभासनकुलानां ॥ शशस-
 र्पाजाऽविगोधाजाहकमृकराणां तु कीर्तनमिष्टं न दर्शनं विरुतं च
 विपरीतमृत्सवानरयोः ॥ सर्वमपि त्वनिष्टं सरट्कुक्कुटबिडालोलूका-
 नां ॥ तथा ग्रंथपर्वुदादिषु छेदशब्दइष्टो गुल्मोदरादिषु भेदशब्दोऽ-
 तिसाररक्तपित्तादिषु रुद्धशब्दोऽश्मर्युदावर्तादिषु प्रवर्तनशब्दइति ॥
 एवमन्येपि ध्वनयो योज्याः ॥ सर्वत्रैव च स्थिरस्थावरवर्धमानत्राता-

२ दक्षिणावर्तशंखस्तु यस्य स्यनि तिष्ठति ॥ मंगलानि प्रवर्त्तते तस्य लक्ष्मी स्व-
 यंवरेत्यनूपविवेके ॥ २ वरुणमधु वारुणीसुरा ३ अपत्यक्षमाइत्यत्राक्षमालेतिषाठः

ऽचलध्रुवक्षेमशिवादयः शब्दा अन्या वादित्रस्वराश्च श्रेष्ठाः॥क्षुतहत-
 पतिताक्रोशप्रहारछेदभेददाहहाहाप्रतिषेधादिशब्दाः प्रतिषिद्धाः प्र-
 तिषिद्धायां दीप्तायां च दिशि कूराः पक्षिमृगध्वनयो वृक्षे वा रुक्ष-
 शुष्के सबलिकंटके तद्विधे वा देशे दर्शनं च तृणपल्लकाष्ठभारकर्पर-
 कलोष्ठादीनां कंटकोर्द्धपादयानशयनासनादिभग्नोपस्कररिक्तकुंभम-
 यवसानैलर्गभिणीश्वपाकव्यसनीमृतानां च प्रवेशे चातुरगृहात्पूर्वा-
 क्तमांगल्यनिर्गमः प्रविष्टस्य तु भिषजः न सत्कारो लाभतुष्टस्तुतय-
 श्च शुभाशुभा आनुरस्य वक्रानुवक्राग्रहा गर्हितस्थानस्थाः केतु
 शनिराहुभिर्जन्मक्षीभिभवो गृहदारशयनासनवाहनमणिरत्नोपकरणेषु
 वा गर्हितलक्षणप्रादुर्भावश्चिकित्साप्रतिषेधाय ॥ स्वमस्तु स्वयमन्ये-
 न वा दृष्टः शुभाशुभहेतुः स सप्तविधो दृष्टः श्रुतोऽनुभूतः प्रार्थितः
 संकल्पितो भाविको दोषजश्च ॥ तत्रायः पंचविधोऽफलः तथा य-
 थास्वप्रकृतिर्विस्मृतो दिवाऽतिरुहोऽतिदीर्घो नातिसुप्तदृष्टश्च पूर्वरा-
 त्रेऽल्पं चिराच्च फलं करोति ॥ गोसर्गे महत्सद्यश्च ॥ निद्रया च
 पुनरनुपहतः प्रतीपैर्वा वचोभिर्दानधमनियमादिभिर्वा ॥ त-
 च यः प्रेतैः सह मद्यं पिबन् शुना ऽऽकृष्यते स हन्यते ज्व-
 रेण॥यो लाक्षारक्ताभमंवरं पश्यति यो वा रक्तदेहमाल्यवस्त्रो हसन्ना-
 र्यो न्हियते स रक्तपित्तेन ॥ यो याम्यां दिशं खरोष्ट्रमहिषवराहान्यत-
 मेन स यक्ष्मणा ॥ यस्य कंटकीनी लता वंशस्तालो वा हृदि जायते
 स गुल्मेन ॥ यस्य शिरसि स शिरोरोगेण वा शिरश्छेदनेन ॥ यस्य
 नभस्याज्यावसिक्तस्याग्निमनर्चिषं जुह्वनो जायते पद्मान्युरसि स कु-
 छेन ॥ यश्चंडालैः सह स्नेहं पिबति स प्रमेहेण ॥ यो रक्षोभिः सह नृ-
 त्यन्मप्लु मज्जति स उन्मादेन ॥ यो मत्तः सोऽपस्मारेण ॥ यश्चंद्रसू-
 र्ययोरुपरागं पश्यति तस्य नेत्ररोग उपजायते ॥ यस्तयोः पतनं तस्य
 नेत्रविनाशः ॥ यः शङ्कुलीरूपान्वाऽभ्यवदृत्य प्रतिबुद्धश्छर्दयति

यस्य शिरसि लतादयो जायन्ते वयांसि च निलीयन्ते मौढ्यं वा भवति यो गृध्रोलूकककाद्यैः प्रेतपिशाचरक्षोद्रविडांघ्रस्त्रीचंडालाद्यैर्वा परिचर्यते दक्षिणाभिमुखं वा स्त्रिया नृत्यंत्या ऽऽरुण्यते वायसादिभिर्वा स्वयं वा दिग्वासा याति शून्याटवीं वा कपिरूपेण प्रेतैः प्रव्रजितैर्वा परिष्वज्यते गधो वा रक्तां रजं धारयति पंकदिग्धो हसति नृत्यति वा वेत्रवंशकं-
 टकतृणगहने संसृज्यते पतति वा पांशुपधानायां भुवि बल्मीकमस्म-
 श्मशानश्च भ्रायतनेषु वा पंककूपकलुषोदकेषु वा मज्जति स्रोतसा वा
 ण्छिप्यते रक्तकुसुमवनांभूमिं गुह्यामंथकाराचितां पापकर्मालयं संबाधं
 जननीं वा प्रविशति मत्स्येन वा ग्रस्यते श्मश्रुकर्म च यो गात्रवृद्धिं
 विबाहं चानुभवति शैलप्रासादाप्राप्त्यतत्पारोहति वा यूपपुष्पाढ्यशा-
 ल्मलीकिंशुककोविदारपारिमद्रकान् यो वा पराजीयते बध्यते छर्दयति
 बिरिच्यते दृष्यति लभते वा हिरण्यलोहलवणतैलपिण्याककार्पासा-
 नश्राति पक्वान्नं पिबति मद्यं स्नेहं वा ऽभ्यज्यते निर्भर्त्स्यते वा कुपितैः
 पितृभिः चंद्रार्कतारादीपदेवतानेत्रदशनान्यतमान्नश्यते वा पश्यति
 वक्रं वा बाहुं नगं वा विभिद्यमानं पुरुषान् वा नग्नान्कषायवाससोऽसौ-
 म्यान्दंडपाशहस्तान् कृष्णान् रक्ताक्षान् स्त्रियं वा कृष्णां शुक्लदर्शनां दी-
 र्घकेशस्तनीं कालरात्रिरूपां ते व्याधिताः पंचतामामुवन्ति ॥ स्वस्थास्तु
 जीवितसंदेहमिति ॥ भवन्ति चात्र ॥ मनोबहानां पूर्णत्वात्स्रोतसां प्र-
 बलैर्मलैः ॥ दृश्यन्ते दारुणाः स्वप्ना विनाशाभिमुखत्वाभिः ॥ अक-
 ल्याणमपि त्वमं दृष्ट्वा तत्रैव यः पुनः ॥ पश्येत्सौम्यं शुभं तस्य शुभ-
 मेव फलं भवेत् ॥ देवान् द्विजान् गोवृषभान् जीवतः सुहृदो
 नृपान् ॥ साधून् यशस्विनो बन्धिमिदं स्वच्छान् जलाशयान् ॥ क-
 न्यां कुमारकान् गौरान् शुक्लवस्त्रान्सुतेजसः ॥ नराशनं दीप्ततनुं समंता-
 द्बुधिरोक्षितः ॥ यः पश्येत्समते यो वा छत्रादर्शविषामिव ॥ शुक्लाः सुम-
 नसो बस्त्रमध्यालेपनं फलं ॥ शैलप्रासादसफलवृक्षासिंहनरद्विपान् ॥

आरोहेद्रोश्वयानं च तरेन्नदरुदोदधीन् ॥ पूर्वोत्तरेण गमनमगम्याग-
मनं मृतिं ॥ संवाधानिःसृनिः स्पर्शस्तारकाचलमास्वतां ॥ रोदनं
पतितोत्थानं द्विषतां चावमर्दनं ॥ यस्य स्यादापुरारोग्यं वित्तं स
बहुशोऽश्रुते ॥ पितृदेवद्विजातीनां क्रुद्धभीतकशात्मनां ॥ मलिनाब-
रपुष्पाणां दर्शनं न प्रशस्यते ॥ तेषामेव तु तुष्टानां शुद्धपुष्पांबरात्मनां ॥
दर्शनं शस्यते स्वप्ने तैश्च संभाषणं शुभं ॥ दृष्ट्वा स्वमान् दारुणान्
शोभनान्वा प्रातः स्नातः सर्षपानमिषर्णान् ॥ द्रुत्वा सावित्र्या सर्षिषा
ऽऽक्तांस्तिलान्वा पूतः पापैर्मुच्यते व्याधिभिश्च ॥ मंगलाचारसंपन्नः
परिवारस्तथाऽऽनुरः ॥ श्रद्धधानोऽनुकूलश्च प्रभूतद्रव्यसंग्रहः ॥ सत्व-
लक्षणसंयोगो भक्तिर्वैद्यद्विजातिषु ॥ चिकित्सायामनिर्वेदस्तदारोग्य-
स्य लक्षणं ॥ इत्यत्र जन्ममरणं यतः सम्यगुदाहृतं ॥ शरीरस्य ततः
स्थानं शारीरमिदमुच्यते ॥ ॥ इति दृतादिविज्ञानीयो नाम द्वाद-
शोऽध्यायः ॥ १२ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्मटाचार्यविरचितेऽष्टांगसंग्रहे द्वि-
तीयं शारीरस्थानं संपूर्णं ॥ २ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ७ ॥

॥ श्री ॥

अष्टांगसंग्रहे

निदानस्थानम् ३

श्रीगणेशाय नमः ॥ अथातः सर्वरोगनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ इति
ह स्मादुरात्रेयादयो महर्षयः ॥ पुरा कृतयुगे विगतरागद्वेषादिद्वंहा
जितलोभक्रोधश्रमक्लमालस्यभया निष्परिग्रहाः पुरुषा बभूवुः ॥ ते-
षां पुण्यबलेन पृथिव्यादीनां सर्वगुणसमुदायाविचित्रसरस्वीर्यादिस-
मुद्धानि सस्थान्योपधयश्चासन् ॥ ते तानि जितेन्द्रियत्वात्काले मा-
त्रया चोपयुंजानाः सत्यार्जवानृशंस्यादिगुणयोगाच्च सरसदृश्यतेज-
सो रूपाकृतिप्रमाणप्रसादोपचयसंहननसत्त्वसारसंपन्ना दीर्घायुषो
नीरुजश्च बभूवुः ॥ अश्नति तु कृतयुगे युगस्वभावात्क्रमेण परिही-
यमाणसर्वगुणेषु पृथिव्यादिषु शरीरगुणेषु च धर्मातिक्रमात्पुरुषेष्वव-
श्यंभाविनो निरपेक्षरुक्षाभिरुपेक्षिता देवताभिर्ज्वरादयः प्रादुरभूवन् ॥
इति सर्वरोगाणां सामान्यतः संभवः ॥ ज्वरस्तु स्थाणुशापात्प्राचेत-
तसतामुपगतस्य प्रजापतेः क्रतौ भागमपरिकल्पयतस्तद्दिनाशार्थं पू-
र्वजन्मामानितया रुद्राण्या प्रेरितस्य पशुपतेर्दिव्यमब्दसङ्घं परि-
रक्षितवतः क्रोधमतिचिरकालसंभृतो व्रतांते रोषाग्निः किंकरूपेण
किल पिंडितमूर्तिर्धीरभद्रनामा भस्मप्रहरणस्त्रिशिरोऽक्षिबाहुपादः पिं-
गललोचनो दंष्ट्री शंकुकर्णः रुष्णतनुरुत्तमांगान्निश्चचार ॥ स दे-
वीविनिर्मितया सह भद्रकाल्या प्रतिरोमकृपमभिनिःसृतैर्विविधविहृ-
ताकृतिभिरनैर्भयानकवाक्यक्रियावपुर्भिरनुचरैः परिहृतश्चतुर्युगांत-

करांमोदसहस्रनिनदोऽनुनादयन् रोदसी ज्वालागर्भेण परितः कलक-
 लारावेण महाभूतसंज्ञकारिणा विधाय दानववधमश्वमेधाध्वरविध्वं-
 साज्ञां च प्राञ्जलिर्विज्ञापयामास शिवं ॥ शिवोभूतोऽसि देवदेव देवैः
 पितामहप्रभृतिभिर्जगतः पित्रा च धात्राऽभिष्टूयमानः संप्रत्यहं किं
 करवाणीति ॥ तं शूली क्रोधमादिदेश ॥ यस्माच्चिदशौरप्यजग्धो म-
 म क्रोधो व्रतविघ्नं चिकीर्षुर्देत्यसैन्यं च दक्षश्च दक्षहस्यं त्वया जीर्ण-
 मनो जगतोऽस्य सस्यावरस्य ज्वरयिता ज्वरो भवान् भवतु ॥ त्वं हि-
 सर्वरोगाणां प्रथमः प्रवरो जन्ममरणेषु तमोमयतया महामोहः प्राग्ज-
 न्मनो विस्मारयिताऽपचारांतरेषु चोष्णमयत्वात्संतापात्मा द्वयेष्वपि
 ध्रुवो ज्वरो भवेति ॥ सोऽयमेवमुमापतिनाऽनुगृहीतो नानानामभिः
 सर्वतोऽनुभुवि विचरति ॥ तद्यथा ॥ पाकलो गजेष्वभिनापो वाजि-
 ष्वलर्कः कुकुरेष्विद्रमदो जलजेषु ज्योतिरोपधीषु चूर्णको धान्ये-
 ष्वप्सु नीलिका भूमावृषो मानुषेषु ज्वरइति ॥ तत्सहजाश्चरोचकां
 गमर्दशिरोव्यथाभ्रमङ्कमग्लानितृष्णासंतापादयः ॥ तत्संतापाच्च रक्त-
 पित्तं ॥ तत्रैव च यज्ञे क्रोधभयाभिमृतानां परितो विद्रवतां लंघनप्ल-
 वनाद्यैर्देहविक्षोभणैर्गुल्मविद्रधिद्विजठरादयो हविःप्राशान्मेहकुष्ठा-
 र्शःशोफातिसारादयो भयोन्नासशोकाशुचिसंस्पर्शैर्निन्मादापस्मारग्रहा-
 दयो रोहिण्यतिसंगाच्छेषदुहित्रसंभोगकृताच्च प्रजापतिकोथान्नक्षत्र-
 राजस्य राजयक्ष्मा तत्सहोद्भवाश्च कासश्वासादयः ॥ सोऽपि हि न विना
 ज्वरेणाऽनुवध्नातीति ॥ सकलोऽपि रोगग्रामो ज्वरपूर्वको ज्वरशब्दवाच्य
 भः ॥ ज्वरस्तमो विकार आतंकः पाप्मा गदो व्याधिराबाधो दुःखमामयो

१ यथांतरेतु ॥ पाकलः स तु नागानामभिनापस्तु वाजिनां ॥ गवामोश्वरसंज्ञश्च
 मानवानां ज्वरो मतः ॥ अजावीनां प्लवाण्यः करभे चालसो भवेत् ॥ हारिद्रो महिषाणां
 तु वृगरोगे शृङ्गेषु च ॥ पक्षिणामभिघातस्तु मत्स्येष्विद्रमदो मतः ॥ पक्षाघातः पतंगानां
 व्यालैश्चक्षिकसंज्ञकइति ॥

यक्ष्मा रोग इत्यनर्थीतरं॥तत्र रुजनीति रोगः॥तस्योपलब्धिर्निदानपूर्-
वरूपरूपोपशयसंप्राप्तिमिति॥तत्र निदानं वाय्वादिप्रकोपः॥तस्य पुनर-
हिताहारविहारसेवा ॥ निदानपर्यायास्तु हेतुर्निमित्तमायतनं कारकः
कर्ता कारणं प्रत्ययः समुत्थानं मूलं योनिरिति ॥ पूर्वरूपं नाम येन-
भाविष्याधिविशेषो ज्ञायते न तु दोषविशेषस्तदुत्पत्त्यमानस्य व्या-
धेरल्पत्वादव्यक्तं रूपं ॥ स्पष्टं पुनारूपं ॥ तस्य शब्दांतराणि
लिंगमाकृतिलक्षणं चिन्हं संस्थानं व्यंजनमिति ॥ उपशयो हेतु-
व्याधिविपरीतैर्विपरीतार्थकारिभिश्चौषधाहारविहारैः सुखानुबंधः ॥ स
हि व्याधिसात्म्यसंज्ञः ॥ तद्विपरीतोऽनुपशयः ॥ एतेन देशकालौ व्या-
ख्यातौ ॥ संप्राप्तिः पुनरेवं दुष्टो दोषस्तेन चैवमारब्धो व्याधिः ॥ तत्प-
र्याया जातिरागतिर्निर्दिष्टिर्निष्पत्तिरिति ॥ सा संख्याविकल्पप्राधान्य-
बलकालविशेषैर्भिद्यते ॥ तत्र संख्या तावदष्टौ ज्वरास्त्रिविधं रक्तपित्तं
पंच कासा इति ॥ विकल्पः समवेतानां दोषाणामंशांशकल्पना ॥
प्राधान्यं व्याधीनामनुबंध्यनुबंधभेदात्तरतमयोगाद्वा ॥ दोषाणां बल-
विशेषो हेत्वादिकात्सर्न्यावयवविभावनया ॥ काल विशेषः पुनर्दो-
षाणामृत्वहोरात्राहारसमयनियतः प्रकोपइति ॥ एतावतैवसमा-
सतः कथितो निदानार्थः ॥ विस्तरेण तु यथास्वं प्रतिरोगमु-
पदेक्ष्यते ॥ अथ तिक्तकटुकषायरूक्षलघुशीतविष्टंभिविरूढक-
तृणधान्यकलायचणककरीरुतुंबकलिंगचिर्भिटबिसशाळूकजांबवतिंदु-

१ निर्दिश्यते व्याधिधरनेनेति निदानं ॥ निश्चित्य दीयते प्रतिपाद्यते व्याधिधरनेनेति
वा ॥ निशब्दो निश्चये ॥ तथा च निश्चयनिषेधयोरिति ॥ लोकेऽपि अद्य ते निदानं
करिष्यामीत्युक्ते निश्चयं करिष्यामीत्यवगम्यते ॥ निदानमतिकरणे ल्युट् ॥ तेन व्याधि-
निश्चयकरणमात्रनिदानमिति निदानादिपंचकसामान्यलक्षणं ॥ निदानशब्दोऽयं निदानविशेषे
हेतो च प्रतीयते ॥ यथा तृणशब्दस्तृणविशेषे तृणजातौ च ॥ २ उत्पन्नव्याधिबोधकमेव लिंगं
रूपमिति लक्षणं ३ संक्षेपतस्तुपशयलक्षणं ॥ औषधादिजनितसुखानुबंधउपशयइति ४ निदान
समानधर्मिणोऽपि प्रभावात्प्रशमकारिणः ॥ ५ औषधादीनां दुःखकरउपयोगोऽनुपश-
यइत्यर्थः ॥ ६ दोषैतिकर्तव्योपलक्षितं व्याधिर्जन्म संप्राप्तिः ॥

कङ्कीनशुष्कप्रमितनृषिताशनक्षुधितांबुपानासृक्क्षयविरेचनादिकर्मा-
 तियोगवेगविधारणोदीरणरात्रिजागरणप्रवातव्यवायव्यायामबलवद्युद्ध-
 निग्रहातिस्वरचापकर्षणात्पुच्छविषमलंघनाध्वाऽध्ययनधावनसलिलत-
 रणामिघातदम्यगोवाजिगजनिग्रहाश्मशिलालोहकाष्ठोत्क्षेपविक्षेप-
 भ्रमणचालनगाढोच्छादनपराधाननादिसाहसभयशोकोत्कंठादिभिर-
 तित्तेवितैर्घ्नीभ्रवर्षापरणह्यपररात्राहारपरिणामांतेषु च वायुः प्रकोप-
 मापद्यते ॥ कटुम्ललवणक्षारोष्णतीक्ष्णविदाहिशुक्तशांढाकीमद्य-
 मूत्रमस्तुदधिधान्याम्लतैलकुलत्थमाषनिष्पावतिलाभ्रलंढाकुठेरका-
 दिवर्गाभ्राभ्रातकाम्लीकापीलुभल्लातकास्थिलांगलिकामरिचातपाग्नि-
 रजोधूमकोधेर्याऽजीर्णैर्मैथुनोपगमादिभिर्वर्षाशरन्मध्यदिनाद्धरात्रा-
 हारविदाहकालेषु च पित्तं ॥ मधुराम्ललवणास्त्रिगधगुरुशीतपिच्छि-
 लाभिष्यंदिनवात्रपिष्टपृथुकस्थूलभक्ष्यशष्कुल्यामक्षीराकिलाटमोरट-
 कूचिकापिंडकपीयूषेक्षुरसफाणितगुडापूपपिशितमोचखर्जूरभक्ष्यना-
 लिकेरनिशांबुपानात्यंबुपानातिसंतर्पणभुक्तमात्रदिवास्वप्नकालातिस्व-
 मकायवाङ्मनोव्यापारानारंभानुपधानशयनावश्यायहर्षच्छर्दिविघातविरे-
 चनाद्ययोगादिभिः शिशिरवसंतपूर्वाण्हप्रदोषभुक्तमात्रेषु च श्ले-
 ष्मा ॥ द्वयसंसर्गात्संसर्गः ॥ सर्वेषां तु मिश्रीभावात्तथाऽनशनात्यश-
 नाध्यशनसमशनविषमाशनविरुद्धाशनसंकीर्णाशनव्यापत्रांबुमद्यमं-
 दकदधियावकयवसुरापिण्याकाममूलकसर्षपशुष्कशाकवैट्ठूरकशापि-
 शितलकुचामफलमृत्तिकाभ्यवहारात्रैपरिवर्तर्तुव्यापदसात्म्यौषधि-
 गंधाग्राणविषपिटकाविषगराभ्यवहारानार्तवदुर्दिनग्रहपीडाग्रहावेशपु-
 रोवातपर्वतोपश्लेपरसायनस्नेहस्वेदविरेचनादिमिथ्यायोगेभ्यः पापा-
 नां च कर्मणामभ्यासात्पूर्वकृतानां च परिणामात्स्त्रीणां विषमप्रस-

१ लट्ठा कोष्ठंभं शाकं २ त्विन्नयवाः ३ वल्लूरं शुष्कमांसं ॥ ४ अन्न-
 स्य परिवर्तो विनियमः ॥ परिवर्तो विनियमे इति मेदिनीकरः

वात्यसूतानां च मिथ्योपचारात्सन्निपातः ॥ इति सामान्यतः सर्वेषु रोगेषु दोषप्रकोपहेतुरुक्तइति ॥ भवति चात्र ॥ प्रतिरोगमिति कुद्धा रोगाधिष्ठानगामिनीः ॥ रसायनीः प्रपद्याशु दोषा देहे विकुर्वन्ते ॥ आधानजन्मनिधनप्रत्यरारव्यविपत्करे ॥ नक्षत्रे व्याधिरूपज्ञः क्लेशाय मरणाय वा ॥ ज्वरस्तु जातः षड्रात्रादश्विनीषु निवर्तते ॥ भरणीषु च पंचाहात्सप्ताहात्कृतिकासु च ॥ त्रिःसप्तरात्रादथवा रोहिण्यामष्टरात्रतः ॥ एकादशाद्वा दिवसान्मृगे षण्णवरात्रयोः ॥ पंचाहान्मृत्युराद्रायां त्रिपक्षे संशयोऽथवा ॥ पुनर्वसौ प्रवृत्तस्तु ज्वरोऽपैति त्रयोदशात् ॥ दिवसात्सप्तविंशाद्द्वादहात्सप्ताहतोऽथवा ॥ पुष्याश्लेषासु मरणं चिरेणाऽपि मघासु तु ॥ अवश्यं स्वास्थ्यमाप्नोति द्वादशाहान्न चेन्मृतः ॥ फाल्गुन्योः पूर्वयोर्मृत्युरन्ययोस्तु दिनेऽष्टमे ॥ नवमे द्वेकविंशे वा ज्वरः सौम्यत्वमृच्छति ॥ हस्तेऽन्दि सप्तमे शान्तिश्चित्रायामष्टमेऽथवा ॥ पुनश्चित्रागमे स्वातौ दशाहादथवा त्रिभिः ॥ पक्षैर्मृत्युं विशाखासु द्वाविंशेऽहनि निर्दिशेत् ॥ नवमेऽन्दि न चेच्छान्तिर्मध्ये मृत्युस्ततः परं ॥ ज्येष्ठायांपंचमे मृत्युरूर्ध्वं वा द्वादशात्सुखं ॥ स्वास्थ्यं दशाहान्मृते न त्रिःसप्ताहेऽथवा गते ॥ पूर्वाषाढासु नवमे ततोऽन्यासु तु मासतः ॥ अष्टाभिरथवा मासैर्नवमिर्वा भवेच्छिवं ॥ आज्येष्ठाहाद्धनिष्ठासु द्वादशाहारुणेषु तु ॥ षडहे द्वादशाहे वा मृत्युर्भद्रपदासु तु ॥ उत्तरासु द्विसप्ताहात्प्रशमो रेवतीषु च ॥ चतूरात्रेऽष्टरात्रे वा क्षेममित्याह हारितः ॥ इति सर्वरोगनिदानं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथातो ज्वरनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ अष्टाभिः कारणैर्ज्वरः संजायते मनुष्याणां पृथक्दोषैः संसृष्टैः सन्निपतितैरांगुना च ॥

१ आधानं जन्मतो यद्दशमं नक्षत्रं निधनं सप्तमी तारा मृत्यरः पंचमी तारा विपत्करं तृतीयातारा २ चैकविंशेवेतिपाठः ३ हस्तेनेतिपाठः ४ भवेदितिपाठः ५ मध्ये अनुराधायां

तत्र यथोक्तैः प्रकोपनविशेषैः प्रकुपिता दोषाः प्रविश्यामाशयमू-
ष्मणा मिश्रीभूयाममनुगम्य रसस्वेदवाहीनि स्रोतांसि पिथाय पि-
त्तं तु द्रवत्वात्तमिव जलमनलमुपहत्य सर्वेऽपि च दोषाः पक्कारं
स्वस्थानाद्बहिर्निरस्य सह तेन सकलमपि शरीरमभिसर्पति ॥ तत्सं-
पर्काद्बन्धवलेन स्वनोष्मणा नितरां देहोष्माणमेधयंतोऽतः स्रोतो-
मुखपिधानात्स्तंभमादधाना बहिरपि स्वेदमपहरंतः सर्वेन्द्रियाणि चो-
पतापयंतो ज्वरमभिनिर्वर्तयन्ति ॥ तस्येमानि पूर्वरूपाणि मुखे वै-
रस्यमन्त्रानभिलाषो गुरुगात्रत्वमालस्यमल्पप्राणता गतिस्खलनं नि-
द्राधिक्यमरतिरमूया हितोपदेशेषु प्रद्वेषो बालेषु मधुरेषु च भक्ष्ये-
ष्वम्ललवणकटुकाभिर्नंदनमविपाकौऽगमर्दश्चक्षुषो राकुलत्वं साश्रुता
जृम्भा विनामः क्लृप्तो रोमहर्षः शब्दानलांशुशीतवातच्छायातपे-
ष्वकस्मादिच्छाद्वेषौ च ॥ तदनंतरं व्यक्तीभावो ज्वरस्येति ॥ भव-
ति चात्र ॥ आगमापगमक्षोभमृदुता वेदनोष्मणां ॥ वैषम्यं त-
त्र तत्रांगे तास्ताः स्युर्वेदनाश्चलाः ॥ पादयोः सुप्तता स्तंभः पि-
डिकोद्देष्टनं श्रमः ॥ विश्लेषइव संधीनां सादुर्बोः कटिग्रहः ॥
पृष्ठं क्षोदमिवामोति निष्पीडयत इवोदरं ॥ छिद्यंतइव चास्थीनि
पार्श्वगानि विशेषतः ॥ हृदयस्य ग्रहस्तोदः प्राजनेनेव वक्षसः ॥ स्कंधयो-
र्मथनं बाह्वोर्भेदः पीडनमंसयोः ॥ अशक्तिर्भक्षणे हन्वोर्जृम्भणं कर्णयोः
स्वनः ॥ निस्तोदः शंखयोर्मूर्ध्नि वेदना विरसास्यता ॥ कषायास्यत्वम-
यवा मलानामप्रवर्तनं ॥ रूक्षारुणत्वगास्याक्षिनखमूत्रपुरीषता ॥
प्रसेकारोचकाश्रद्धाविपाकास्वेदजागराः ॥ कंठौष्ठशोषस्तृद् शुष्कौ
छर्दिकासौ विपादिता ॥ हर्षो रोमांगदंतेषु वेपथुः क्षवथोग्रहः ॥ अ-
मः प्रलापो घर्मेच्छा विनामश्चानिलज्वरे ॥ युगपद्वासिरंगानां प्रला-

१ प्रतोदेनेव ॥ २ अरोचकेन वक्रस्थमपि न भुंक्ते अश्रद्धया केवलं नाभिलषति
मुखस्थं भक्षयत्येवेति विशेषः ॥

पः कटुवृक्षता ॥ नासाऽस्यपाकः शीतिच्छा भ्रमो मूर्च्छा मदोऽर-
 तिः ॥ विद्भ्रंशः पित्तवमनं रक्तघ्नीवनमम्लकः ॥ रक्तकोठोद्भवः पी-
 तहरितत्वं त्वगादिषु ॥ स्वेदो निःश्वासवैगंध्यमतितृष्णा च पित्तजे ॥
 विशेषादरुचिर्जाड्यं स्रोतोरोधोऽल्पवेगता ॥ प्रसेको मुखमाधुर्यं हृ-
 स्तेपश्वासपीनसाः ॥ दृढासश्छर्दनं कासः स्तंभः श्वेत्यं त्वगादिषु ॥
 अंगेषु शीतपित्तकास्तंद्रोदर्दः कफोद्भवे ॥ काले यथास्वं सर्वेषां प्र-
 वृत्तिर्दृष्टिरेव वा ॥ निदानोक्तानुपशयो विपरीतोपशायिता ॥
 यथास्वलिंगसंसर्गे ज्वरः संसर्गजोऽपि च ॥ शिरोर्तिमूर्च्छावमि-
 दाहमोहकंठास्यशोषारनिर्षभेदाः ॥ उन्निद्रतातृद्भ्रमरोमहर्षा जुं-
 भाऽतिवाक्त्वं च चलात्सपित्तात् ॥ तापहान्यरुचिर्ष्वशिरोरुक्पी-
 नसश्वसनकासविबंधाः ॥ शीतजाड्यनिमिरभ्रमतंद्राः श्लेष्मवातज-
 नितज्वरलिंगं ॥ शीतस्तंभस्वेददाहान्यवस्था तृष्णा कासः श्लेष्मपि-
 त्तप्रवृत्तिः ॥ मोहस्तंद्रा लिप्तित्कास्यता च ज्ञेयं रूपं श्लेष्मपित्त-
 ज्वरस्य ॥ सर्वजो लक्षणैः सर्वैर्दाहोऽत्र च मुहुर्मुहुः ॥ तद्वच्छीतं
 महानिद्रा दिवा जागरणं निशि ॥ सदा वा नैव वा निद्रा महास्वे-
 दोऽति नैव वा ॥ गीतनर्तनहास्यादिविरुतेहाप्रवर्तनं ॥ साश्रुणी कलु-
 षे भुम्ने रक्ते लुलितपक्ष्मणी ॥ अक्षिणी पिंडिका पार्श्वमूर्द्धपर्वा-
 स्थिरुक् श्रमः ॥ सखनौ सरुजौ कर्णौ कंठः शृकैरिवावृतः ॥ परिद-
 ग्धा स्वरा जिह्वा गुरुस्वस्तांगसंधिता ॥ रक्तपित्तकफघ्नीवो लोलनं शि-
 रसोऽतितृद् ॥ कोठानां श्यावरक्तानां मंडलानां च दर्शनं ॥ दृढ्य-
 था मलसंसर्गः प्रवृत्तिर्वाऽल्पशोऽति वा ॥ क्षिग्धास्यता बलभ्रंशः
 स्वरसादः प्रलापिता ॥ दोषपाकश्चिरात्तंद्रा प्रततं कंठकूजनं ॥ सन्नि-
 पातमग्निन्यासं तं ब्रूयाच्च हतौजसं ॥ वायुना कफरुद्धेन पित्तमंतः

१ स्वेदो घर्मागमनं प्रायेण सामदोषेण स्रोतसां निरोधात्तत्सर्वज्वरेषु घर्मनिरोधः
 अत्र तु पित्तस्य तैक्ष्ण्यात्तज्वरप्रभावात्स न भवति ॥

प्रपीडितं ॥ व्यवायित्वाच्च सौक्ष्म्याच्च बहिर्भागं प्रवर्त्तते ॥ तेन हा-
 रिद्रनेत्रत्वं सन्निपातोद्भवे ज्वरे ॥ दोषे विबद्धे नष्टेऽग्नौ सर्वसंपूर्ण-
 लक्षणः ॥ असाध्यः सोऽन्यथा कृच्छ्रो भवेद्वैकल्पदोऽपि वा ॥ अ-
 न्यश्च सन्निपातोत्थो यत्र पित्तं पृथक् स्थितं ॥ त्वचि कोष्ठे ऽथवा
 दाहं विदधाति पुरोऽनु वा ॥ तद्वद्दातकफौ शीतं दाहादिर्दुस्तरस्तयोः ॥
 शीतादौ तत्र पित्तेन कफे स्यंदितशोषिते ॥ शीते शान्तेऽम्लको मू-
 र्च्छा मदस्तृष्णा च जायते ॥ दाहादौ पुनरंते स्युस्तंद्रास्वेदवमिक्कु-
 माः ॥ आगंतुरभिघाताभिषंगशापाभिचारतः ॥ चतुर्द्धाऽत्र क्षतच्छेददा-
 हाद्यैरभिघातजः ॥ श्रमाच्च तस्मिन्पवनः प्रायो रक्तं प्रदूषयन् ॥
 सव्यथाशोफवैवर्ण्यं सरुजं कुरुते ज्वरं ॥ ग्रहावेशौषधिविषक्रोधभीशो-
 ककामजः ॥ अभिपंगाद्गृहेणास्मिन्नकस्माद्दासरोदने ॥ ओषधीगं-
 धजे मूर्च्छा शिरोरुक् श्वयथुः क्षवः ॥ विषान्मूर्च्छाऽतिसारास्य-
 श्यावतादाहदृद्रदाः ॥ क्रोधात्कंपः शिरोरुक् च प्रलापो भयशोकजे ॥
 कामाद्भ्रमोऽरुचिर्दाहो ह्रीनिद्राधीष्टतिक्षयः ॥ ग्रहादौ सन्निपात-
 स्य भयादौ मरुतस्त्रये ॥ कोपः कोपेऽपि पित्तस्य यौ तु शापाभि-
 चारजौ ॥ सन्निपातज्वरौ घोरौ तावत्सद्यतमौ मतौ ॥ तत्राभिचा-
 रकैर्मन्त्रैर्हूयमानस्य तप्यते ॥ पूर्वं चेतस्ततो देहस्ततो विस्फोटतृ-
 ङ्गभ्रमैः ॥ सदाहमूर्च्छैर्ग्रस्तस्य प्रत्यहं वर्द्धते ज्वरः ॥ इति ज्वरोऽष्ट-
 धा दृष्टः समासाद्विविधस्तु सः ॥ शारीरो मानसः सौम्यस्तीक्ष्णोऽल-
 ब्धिराश्रयः ॥ प्राकृतो वैकृतः साध्योऽसाध्यः सामो निरामकः ॥ पूर्व-
 शरीरे शारीरे तापो मनसि मानसे ॥ पवने योगवाहित्वाच्छीतं
 श्लेष्मयुते भवेत् ॥ दाहः पित्तयुते मिश्रं मिश्रैऽतः संश्रये पुनः ॥ ज्वरे-
 ऽधिकं विकाराः स्युरंतःक्षोभो मलयद्गः ॥ बहिरेव बहिर्बगे तापोऽपि
 च सुसाध्यता ॥ वर्षाशरद्वसतेषु वाताद्यैः प्राकृतः क्रमात् ॥ वैकृ-
 तोऽन्यः स दुःसाध्यः प्रायश्च प्राकृतोऽनिलात् ॥ एकमार्गक्रियारंभ-

न्यतिवृत्तेर्महात्पयात् ॥ वर्षासु मारुतो दुष्टः पित्तश्लेष्मान्वितो ज्व-
रं ॥ कुर्यात्पित्तं च शरदि तस्य चानुबलः कफः ॥ तत्पक्त्या विस-
र्गाच्च तत्र नानशानाद्भयं ॥ कफो वसंते तमपि वातपित्तं भवेदनु ॥ ब-
लवत्स्वल्पदोषेषु ज्वरः साध्योऽनुपद्रवः ॥ सर्वथा विकृतिज्ञाने प्रागसा-
ध्यउदाहृतः ॥ ज्वरोपद्रवतीक्ष्णत्वमग्लानिर्वद्भूमूत्रता ॥ न प्रवृत्तिर्न
विट्जीर्णा न क्षुत्सामज्वराकृतिः ॥ ज्वरवेगोऽधिकं तृष्णा प्रलापः श्व-
सनं भ्रमः ॥ मलप्रवृत्तिरुत्क्लेशः पच्यमानस्य लक्षणं ॥ जीर्णताऽऽम-
विपर्यासात्समरात्रं च लघनात् ॥ ज्वरः पंचविधः प्रोक्तो मलकालब-
लाबलात् ॥ प्रायशः सन्निपातेन भूयसा व्यपदिश्यते ॥ संततः सत-
तोऽन्येद्युस्तृतीयकचतुर्यको ॥ धातुमूत्रशरुद्वाहिस्त्रोतसां व्यापिनो
मलाः ॥ तापयंतस्तनुं सर्वा तुल्यदूष्यादिर्विद्धिताः ॥ बलिनो गुरवः
स्तब्धा विशेषेण रसाश्रिताः ॥ संततं निष्प्रतिहंहा ज्वरं कुर्युस्तुदु-
सहं ॥ मलं ज्वरोष्मा धातून्वा स शीघ्रं क्षपयेत्ततः ॥ सर्वाकारं रसादी-
नां शुद्ध्याऽशुद्ध्याऽपि वा क्रमात् ॥ वातपित्तकफैः सप्तदश द्वादश
बासरात् ॥ प्रायोऽनुयाति मर्यादां मोक्षाय च वधाय च ॥ इत्यग्निवेश-
स्य मतं हारीतस्य पुनः स्मृतिः ॥ द्विगुणा सप्तमी यावन्नवम्येकादशी
तथा ॥ एषा त्रिदोषमर्यादा मोक्षाय च वधाय च ॥ शुद्धयशुद्धौ
ज्वरः कालं दीर्घमप्यनुवर्तते ॥ कृशानां व्याधिमुक्तानां निध्याहारा-
दिसेविनां ॥ अल्पोऽपि दोषो दूष्यादेर्लब्धाऽन्यतमतो बलं ॥ सप्रत्य-
नीको विषमं कुर्याद्द्विदशयान्वितः ॥ सूक्ष्मसूक्ष्मतरास्येषु दूरदूरतरेषु
च ॥ दोषो रक्तादिमार्गेषु शनैरल्पश्चिरेण यत् ॥ याति देहं च नाशेधं
भूयिष्ठं मेघजेऽपि च ॥ क्रमोऽयं तेन विच्छिन्नसंतापो लक्ष्यते ज्वरः ॥
विषमो विषमारंभक्रियाकालानुपगवान् ॥ यथोत्तरं मंदगतिर्मंदशक्ति-
र्यथा यथा ॥ कालेनाप्रोति सदृशान्तरसार्दीस्तथा तथा ॥ दोषो ज्वरय-
ति क्रुद्धश्चिराच्चिरतरेण वा ॥ भूमौ स्थितं जलैः सिक्तं कालमेव प्रती-

क्षते॥ अंकुराय यथा बीजं दोषबीजं रुजे तथा ॥ बेगं कृत्वा विषं च
 द्वादशये लीयतेऽबलं ॥ कुप्यत्यासबलं भूयः काले दोषविषं तथा ॥
 एवं ज्वराः प्रवर्तन्ते विषमाः सततादयः ॥ दोषः प्रवर्तन्ते तेषां स्वे काले
 ज्वरश्च बली ॥ निवर्तन्ते पुनश्चैष प्रत्यनीकबलाबलः ॥ क्षीणे दोषे
 ज्वरः सूक्ष्मो रसादिष्वेव लीयते लीनत्वात्कार्श्यवैवर्ण्यजाड्यादीनाद-
 धाति सः ॥ अतिलीनोऽतिमंदत्वान्नवत्यन्दि न पंचमे ॥ आसन्न-
 विवृतास्यत्वात्स्रोतसां रसबाहिनां ॥ आशु सर्वस्य वपुषो व्याप्तिर्दो-
 षेण जायते ॥ संततः सततस्तेन विपरीतो विपर्ययात् ॥ दोषो र-
 क्ताश्रयः प्रायः करोति सततं ज्वरं ॥ अहोरात्रस्य स द्विः स्या-
 त्सकृदन्वेद्युराश्रितः ॥ तस्मिन्मांसवहानाडीर्मदोनाडीस्तृतीयके ॥ ग्रा-
 ही पित्तानिलान्मूर्ध्निक्विकस्य कफपित्ततः ॥ सपृष्ठस्यानिलकफात्स-
 चैकाहान्तरः स्मृतः ॥ चतुर्थको मले मेदोमज्जास्थ्यन्यतमस्थिते ॥ म-
 ज्जस्थगुवेत्यपरे प्रभावं स तु दर्शयेत् ॥ द्विधा कफेन जंघाभ्यां-
 प्रथमं शिरसोऽनिलात् ॥ गंभीरधानुचारित्वात्सन्निपातेन संभवात् ॥
 तुल्योच्छ्वासाच्च दोषाणां दुश्चिकित्स्यश्चतुर्थकः ॥ अस्थिमज्जोभ-
 यगते चानुर्थिकविपर्ययः ॥ व्यहात् ब्रह्मं ज्वरयति दिनमेकं तु मुं-
 चति ॥ बलाबलेन दोषाणामन्नचेष्टादिजन्मना ॥ ज्वरः स्यान्मन-
 सस्तद्वत्कर्मणश्च तदा तदा ॥ उत्कृशो गौरवं दैन्यं भंगोऽगानां विजृम्भ-
 णां ॥ अरोचको वमिः सादः सर्वस्मिन् रसगे ज्वरे ॥ रक्तनिष्ठीवनं तृष्णार-
 क्तोष्णपिडिकोद्गमः ॥ दाहरागभ्रममदप्रलापा रक्तसंश्रिते ॥ तृङ्गलानिः-
 सृष्टवर्चस्त्वमंतर्दाहो भ्रमस्तमः ॥ दौर्गन्ध्यं गात्रविक्षेपो मांसस्थे
 मेदसि स्थिते ॥ स्वेदोऽतितृष्णा वमनं स्वगंधस्यासहिष्णुता ॥ प्रला-
 पो ग्लानिररुचिरस्थस्थे त्वस्थिमेदनं ॥ दोषप्रवृत्तिरूर्ध्वाधः श्वासां-
 ग्राक्षेपकूजनं ॥ अंतर्दाहो बहिः शैत्यं श्वासो हिष्मा च मज्जने ॥

तमसो दर्शनं मर्मच्छेदनं स्तब्धमैद्रता ॥ शुक्रप्रवृत्तिर्मृत्युश्च जायते शु-
 कसंश्रये ॥ उत्तरोत्तरदुःसाध्याः पंचात्रांत्यौ तु वर्जयेत् ॥ प्रलिपन्नि-
 व गात्राणि श्लेष्मणा गौरवेण च ॥ मंदज्वरप्रलेपस्तु स शीतः स्या-
 त्प्रलेपकः ॥ नित्यं मंदज्वरो रूक्षः शीतः रुच्छ्रेण सिद्ध्यति ॥ स्तब्धा-
 गः श्लेष्मभूपिष्ठो भवेद्वातबलासकः ॥ हरिद्राभेकवर्णाभस्तद्वर्णं यः
 प्रमेहति ॥ स वै हारिद्रको नाम ज्वरमेदोऽतकः स्मृतः ॥ कफवातौ
 समौ यस्य हीनपित्तस्य देहिनः ॥ तीक्ष्णो वा यदि वा मंदो जायते
 रात्रिगो ज्वरः ॥ दिवाकरापीतबले व्यायामाच्च विशोषिते ॥ शरीरे नि-
 यंतं वाताज्ज्वरः स्यात्पूरुषरात्रिकः ॥ आमाशये यदा दुष्टे श्लेष्मपि-
 त्ते व्यवस्थिते ॥ तदाऽर्द्धं शीतलं देहे त्वर्द्धं चोष्णं प्रजायते ॥ काये
 पित्तं यदा दुष्टं श्लेष्मा चांते व्यवस्थितः ॥ उष्णत्वं तेन देहस्य शी-
 तत्वं करपादयोः ॥ धातून्प्रक्षोभयन्दोषो मोक्षकाले विलीयते ॥ ततो-
 नरः श्वसन्निश्चयन्कूजन्वमति चेष्टते ॥ वेपते प्रलपत्युष्णैः शीतैश्चांगैर्ह-
 तप्रभः ॥ विसंज्ञो ज्वरवेगार्तः सक्रोधइव वीक्षते ॥ स दोषशब्दं च शरुद्रवं
 सृजति वेगवत् ॥ देहो लघुर्व्यपगतक्लममोहतापः पाको मुखे करणसौ-
 च्यमव्ययत्वं ॥ खेदः क्षवः प्रकृतियोगि मनोऽन्नलिप्सा कंडूश्च मूर्ध्नि
 विगतज्वरलक्षणानि ॥ इति ज्वरनिदानं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २॥

अथातो रक्तपित्तकासनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ भृशोष्णतीक्ष्णक
 दृम्ललवणातिविदाहिभिः ॥ कोद्रवोद्दालकैश्चान्नैस्तद्युक्तैरतिसेवितैः ॥
 कुपितं पित्तलैः पित्तं द्रवं रक्तं च मूर्च्छिते ॥ ते मिथस्तुल्यरूपत्वमा
 गम्य व्यामुतस्तनुं ॥ पित्तं रक्तस्य विकृतेः संसर्गाद्वृषणादपि ॥ गंधव
 र्णानुबृत्तेश्च रक्तेन व्यपदिश्यते ॥ प्रभवत्यसृजः स्थानात्स्त्रीहतो यकृत
 श्च तत् ॥ शिरोगुरुत्वमरुचिः शीतेच्छा धूमकोऽम्लकः ॥ छर्दिछर्दितवैम
 त्स्यं कासः श्वासो अमः क्लमः ॥ लोहलोहितमत्स्यामगंधास्यत्वं स्वर

क्षयः ॥ रक्तहारिद्रहरितवर्णता नयनादिषु ॥ नीललोहितपीतानां वर्णा-
 नामविवेचनं ॥ स्वप्ने तद्दर्शित्वं भवत्यस्मिन् भविष्यति ॥ ऊर्ध्वं ना-
 साक्षिकर्णास्थिमैद्योनिगुदैरथः ॥ कुपितं रोमकूपैश्च समस्तैस्तत्प्रवर्तते
 ॥ ऊर्ध्वं साध्यं कफाद्यस्मात्तद्विरेचनसाधनं ॥ बह्वौषधं च पित्तस्य
 विरेको हि वरौषधं ॥ अनुबन्धी कफो यश्च तत्र तस्यापि शुद्धिरुत् ॥
 कषायाः स्वादवोऽप्यस्य विशुद्धश्लेष्मणो हिताः ॥ किमु तिक्ताः कषा-
 या वा ये निसर्गात्कफापहाः ॥ अधो याप्यं चलाद्यस्मात्तत्प्रच्छर्दन-
 साधनं ॥ अल्पौषधं च पित्तस्य वमनं न वरौषधं ॥ अनुब-
 ण्धी चलो यस्य शान्तयेऽपि न तस्य तत् ॥ कषायाश्च हितास्त-
 स्य मधुरा एव केवलं ॥ कफमारुतसंसृष्टमसाध्यमुभयायनं ॥
 अशक्यप्रातिलोम्यत्वादभावादौषधस्य च ॥ न हि संशोधनं किञ्चिद-
 स्यस्यप्रतिलोमगं ॥ शोधनं प्रतिलोमं च रक्तपित्ते भिषग्जितं ॥
 एवमेवोपशमनं सर्वशो नास्य विद्यते ॥ संसृष्टेषु हि दोषेषु सर्वजि-
 च्छमनं हितं ॥ तत्र दोषानुगमनं सिरास्रइव लक्षयेत् ॥ उपद्रवांश्च वि-
 कृतिज्ञानतस्तेषु चाधिकं ॥ आशुकारी यतः कासः स एवातः प्रच-
 क्षते ॥ पंच कासाः स्मृता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः ॥ क्षयायोपे-
 क्षिताः सर्वे बलिनश्चोत्तरोत्तरं ॥ तेषां भविष्यतां रूपं कंठे कंडूरो-
 चकः ॥ शुकपूर्णभिकंठत्वमस्वास्थ्यं हृदयस्य च ॥ कषायविदला-
 सात्म्यपटुम्लमधुरोषणैः ॥ रुक्षशीतगुरुस्निग्धक्लेदिपर्युषिताशनैः ॥ धा-
 रणोदीरणायासरात्र्यहःस्वप्नजागरैः ॥ अन्यैश्च तद्विधैर्धानुक्षयावरण-
 कारिभिः ॥ कुद्धः प्रतिहतोऽपाने यदाऽपानः प्रपद्यते ॥ ऊर्ध्वर-
 सस्य स्वस्थाने तिष्ठामुरुपपद्यते ॥ उदानेन सजंस्तत्र कंठे चानु प्र-
 पूर्य च ॥ बाहिनीर्गलमूर्द्धस्थास्तर्तोगान्युत्क्षिपन्निव ॥ क्षिपन्निवा-
 क्षिणी पृष्ठमुरःपार्श्वे च पीडयन् ॥ विवृतत्वान्मुखेनेति भिन्नकः स्यो-

पमध्वनिः ॥ यस्मात्तस्मात्स वर्णौजोबलमांसक्षयावहः ॥ हेतुभेदा-
 त्पतीघातभेदो वायोः सरंहसः ॥ यदुजाशब्दवैषम्यं कासानां जाय-
 ते ततः ॥ कुपितो वातलैर्वातः शुष्कोरःकंठवक्त्रतां ॥ हृत्पाश्वोरः-
 शिरःशूलमोहक्षोभस्वरक्षयान् ॥ करोति शुष्कं कासं च महावेगरु-
 जास्वनं ॥ सौऽगहर्षी कफं शुष्कं कृच्छ्रान्मुक्त्वा ऽल्पतां व्रजेत् ॥
 पित्तात्पीताक्षिकफता तित्तास्यत्वं ज्वरो भ्रमः ॥ पित्तासृग्वमनं
 तृष्णा वैस्वर्यं धूमकोऽम्लकः ॥ प्रततं कासवेगेन ज्योतिषामिव दर्श-
 नं ॥ कफादुरोल्परुद्धृद्धदयं स्तिमितं गुरु ॥ कंठोपलेपसदनपीनस-
 च्छर्द्यरोचकाः ॥ रोगहर्षी घनस्निग्धश्चेतश्लेष्मप्रवर्त्तनं ॥ युद्धाद्यैः
 साहसैस्तैः सेवितैरपथाबलं ॥ उरस्थनःक्षने वायुः पित्तेनानुगतो ब-
 ली ॥ कुपितः कुरुते कासं कफं तेन सशोणितं ॥ पीतं श्यावं च
 शुष्कं च ग्रथितं कुथितं बहुं ॥ घृवेत्कंठेन रुजता विभिन्नेनेव चो-
 रसा ॥ सूचीभिरिव तीक्ष्णामिस्तुद्यमानेन शूलिना ॥ पर्वभेदज्वर-
 श्वासतृष्णावैस्वर्यकंपवान् ॥ पारावतइवाकूजन् पार्श्वशुली ततोऽ-
 स्य च ॥ क्रमाद्दीर्यं रुचिः पक्ता बलं वर्णश्च ह्रीयते ॥ क्षीणस्य सा-
 मृद्धमूत्रत्वं स्याच्च पृष्ठकटिग्रहः ॥ वायुप्रधानाः कुपिता धातवो रा-
 जयक्षिणः ॥ कुर्वति यक्ष्मायतनैः कासं घृवेत्कफं ततः ॥ पूतिपूयो-
 पमं पीतं विलं हरितलोहितं ॥ लुप्येते इव पार्श्वे च हृदयं पततीव
 च ॥ अकस्मादुष्णशीतेच्छा बद्धाशित्वं बलक्षयः ॥ स्निग्धप्रसन्नव-
 क्तवं श्रीमदर्शननेत्रता ॥ ततोऽस्य क्षयरूपाणि सर्वाण्याविर्भवन्ति-
 च ॥ इत्येषः क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः ॥ याप्यो वा बलिनां
 तद्वत्क्षतजोऽग्निनवी तु तौ ॥ सिध्येतामपि सामर्थ्यात्साध्या दोषैः पृ-
 थक् त्रयः ॥ मिश्रा याप्या ह्ययात्सर्वे जरसा स्थविरस्य च ॥ कासा-
 च्छ्वासक्षयच्छर्दिस्वरसादादयो गदाः ॥ भवंत्युपेक्षया यस्मात्तस्मात्तं
 स्वरया जयेत् ॥ इति रक्तपित्तकासनिदानं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथानः श्वासहिष्मानिदानं व्याख्यास्यामः॥कास इत्या भवेच्छा-
 सः पूर्वैर्वादोषकोपनैः ॥ आमातिसारवमथुविषपांडुज्वरैरपि॥रजोधूमा-
 निलैर्मर्मघातादतिहिमांबुना ॥ क्षुद्रकस्तमकश्चिन्नो महानूर्ध्वश्च पंच-
 मः ॥ कफोपरुद्धगमनः पवनो विष्वगास्थितः ॥ प्राणोदकाञ्चवाहीनि-
 दुष्टः स्रोतांसि दूषयन् ॥ उरःस्थः कुरुते श्वासमामाशयसमुद्भवं ॥ प्रायू-
 पं तस्य हृत्पार्श्वशूलं प्राणविलोमता ॥ आनाहः शंखभेदश्च तत्राया-
 सातिभोजनैः ॥ प्रेरितः प्रेरयेत्क्षुद्रं स्वयं संशमनं मरुन् ॥
 प्रतिलोमं सिरा गच्छन्नुदीर्य पवनः कफं ॥ परिगृह्य शिरो-
 धीवमुरःपार्श्वे च पीडयन् ॥ कासं बुर्धुरकं मोहमरुविं पीनसं तृषं ॥
 करोति तीव्रवेगं च श्वासं प्राणोपतापिनं॥प्रताम्येतस्य वेगेन निष्ठू-
 तांते क्षणं सुखी ॥ कच्छाच्छयानः श्वसिति निषण्णः स्वास्थ्यमृ-
 च्छति ॥ उच्छ्रिताक्षो ललाटेन स्विद्यता भृशमर्तिमान् ॥ विशु-
 ष्कास्यो मुहुःश्वासी कांसत्युष्णं सवेपथुः ॥ मेघांबुशीतप्राग्वानैः
 श्लेष्मलैश्च विवर्द्धते स थाप्यस्तमकः साध्यो नवो वा बलिनो ज-
 वेत् ॥ ज्वरमूर्च्छायुतः शीतैः शाम्येत्प्रतमकस्तु सः ॥ छिन्नाच्छ्रसि-
 ति विच्छिन्नं मर्मच्छेदरुजार्दितः ॥ सस्वेदमूर्च्छः सानाहो बस्तिदा-
 हनिरोधवान् ॥ अथोदग्विप्रुताक्षश्च मृग्यन् रक्तैकलोचनः ॥ शु-
 ष्कास्थः प्रलपन् दीनो नष्टच्छायो विचेतनः ॥ महता महता दि-
 क्को नादेन श्वसिति कथन् ॥ उडूयमानः संरब्धो मत्तर्षभइवानि-
 शं ॥ प्रनष्टज्ञानविज्ञानो विभ्रांतनयनाननः ॥ वक्षः समाक्षिपन् ब-
 द्धमूत्रवर्चां विशीर्णवाक् ॥ शुष्ककंठो मुहुर्मुख्यन्कर्णशंखशिरोऽति-
 रुक् ॥ दीर्घमूर्ध्वं श्वसित्यूर्ध्वान्न च प्रत्याहरत्यथः ॥ श्लेष्मावृतमुख-
 स्त्रोताः कुद्गंधवहार्दितः ॥ ऊर्ध्वदृग्वीक्षते भ्रांतमक्षिणी परितः क्षि-
 यन् ॥ मर्मसु छिद्यमानेषु परिदेवी निरुद्धवाक् ॥ एते सिध्येयुरन्यथा

१ समंताद्दिह व्याप्य स्थितः

व्यक्ताः प्राणहरा ध्रुवं ॥ श्वासैकहेतुप्राग्रूपसंख्याप्रकृतिसंश्रयाः ॥
 हिष्मा भक्तोद्भवा क्षुद्रा यमला महतीति च ॥ गंभीरा च मरुत-
 त्वरयाऽधुक्तिसेवितैः ॥ रूक्षतीक्ष्णखरासात्म्यैरन्नपानैः प्रपीडितः
 करोति हिष्मामरुजां मंदशब्दां क्षवानुगां ॥ शमं सात्स्यान्नपानेन या
 प्रयाति च साऽन्नजा ॥ आयासात्पवनः क्रुद्धः क्षुद्रां हिष्मां प्रवर्तये-
 त् ॥ जन्तुमूलप्रविश्रुतामल्पवेगां मृदुं च सा ॥ वृद्धिमायास्पृशती याति
 मुक्तमात्रे च मार्दवं ॥ चिरेण यमलैर्बैरौहारे या प्रवर्तते ॥ परिणा-
 मोन्मुखे वृद्धिं परिणामे च गच्छति ॥ कंपयंती शिरोप्रीवमाध्यातस्या
 ति वृण्यतः ॥ प्रलापच्छर्पतीसारनेत्रविभ्रुतिर्जृम्भिणः ॥ यमला वेगिनी
 हिष्मा परिणामवती च सा ॥ स्तब्धभ्रूरांखपुग्मस्य सास्त्रविभ्रुतचक्षु-
 षः ॥ स्तंभयंती तनुं वाचं स्मृतिं संज्ञां च मुष्णती ॥ रुंधती मार्ग-
 मन्नस्य कुर्वतीमर्मघटनं ॥ पृष्ठतो नमनं शोषं महाहिष्मा प्रवर्तते ॥
 महामूला महावेगा महाशब्दा महाबला ॥ पकाशयाद्वा नाभेर्वा
 पूर्ववद्या प्रवर्तते ॥ तद्रूपा सा मुहुः कुर्याज्जृम्भामंगप्रसारणं ॥ गं-
 भीरेणाऽनुनादेन गंभीरा तामु साधयेत् ॥ आद्ये द्वे वर्जयेदंत्ये सर्व-
 लिंगां च वेगिनीं ॥ सर्वाश्च संचितामस्य स्थविरस्य व्यवायिनः ॥
 व्याधिभिः क्षीणदेहस्य भक्तच्छेदक्षतस्य वा ॥ सर्वेऽपि रोगा नाशा-
 य न त्वेवं शोभकारिणः ॥ हिष्माश्वासौ यथा तौ हि मृत्युकाले क-
 तालयौ ॥ इति श्वासहिष्मानिदानं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथातो राजयक्ष्मादिनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ अनेकरोगानुगतो
 बहुरोगपुरोगमः ॥ राजयक्ष्मा क्षयः शोषो रोगराडिति च स्मृतः ॥ न-
 क्षत्राणां द्विजानां च राज्ञोऽभूद्यदयं पुरा ॥ यच्च राजा च यक्ष्मा च
 राजयक्ष्मा ततो मतः ॥ देहौषधक्षयरुतेः क्षयस्तत्संभवाच्च सः ॥
 रसादिशोषणाच्छोषो रोगराट् तेषु राजनात् ॥ साहसं वेगसंरोधः शु-
 क्रौजः खेहसंक्षयः ॥ अन्नपानवधित्यागश्चत्वारस्तस्य हेतवः ॥ तै-

रुद्धीर्णोऽनिलः पित्तं कफं चोदीर्य सर्वतः ॥ शरीरसंधीनाविश्य ता-
 न् सिराश्च प्रपीडयन् ॥ मुखानि स्रोतसां रुध्वा तथैवाति विद्यत्य-
 का ॥ सर्पञ्चूर्ध्वमधस्तिर्यक् यथास्वं जनयेद्गदान् ॥ रूपं भविष्यत-
 स्तस्य प्रतिश्यायो भृशं क्षयः ॥ प्रसेको मुखमाधुर्यं सदनं बन्धिदे-
 ह्योः ॥ स्थाल्यमत्रान्नपानादौ शुचावप्यशुचीक्षणं ॥ मक्षिकातृण-
 केशादिपातः प्रायोऽन्नपानयोः ॥ दृढासश्छर्दिररुचिरश्रतोऽपि बल-
 क्षयः ॥ पाण्योरवेक्षा पादास्यशोफोऽक्ष्णोरतिशुक्लता ॥ बान्होः प्र-
 माणजिज्ञासा काये वैमत्स्यदर्शनं ॥ स्त्रीमद्यमांसप्रियता घृणित्वं
 मूर्द्धगुण्डनं ॥ नखकेशातिरुद्धिश्च स्वप्ने चाभिमवो भवेत् ॥ पतंग-
 लकलासाहिकपिश्वापदपक्षिभिः ॥ केशास्थितुषमस्मादिराशौ सम-
 धिरोहणं ॥ शुन्यानां ग्रामदेशानां दर्शनं शुष्यतोऽभसः ॥ ज्योति-
 र्गिरीणां पततां ज्वलतां च महीरुहां ॥ पीनसश्वासकासांसमूर्द्धस्व-
 ररुजोऽरुचिः ॥ ऊर्ध्वं विद्वंशसंशोषावधश्छर्दिस्तु कोष्ठगे ॥ तिर्य-
 क्स्थे पार्श्वरुदोषे संधिगे भवति ज्वरः ॥ रूपाण्येकादशैतानि जा-
 यन्ते राजयक्ष्मिणः ॥ तेषामुपद्रवान्विद्यात्कंठोर्ध्वंसमुरोरुजं ॥ जुं-
 भांगमर्दनिष्ठीववन्धिसादास्यपूतिताः ॥ तत्र वाताच्छिरःपार्श्वशूल-
 मंसांगमर्दनं ॥ कंठोर्ध्वंसः स्वरभ्रंशः पित्तात्पादांसैपाणिषु ॥ दाहोऽ-
 तिसारोऽसृक्छर्दिर्मुखगंधो ज्वरो मदः ॥ कफादरोचकश्छर्दिः कासो
 मूर्द्धांगगौरवं ॥ प्रसेकः पीनसः श्वासः स्वरसादोऽल्पवन्धिता ॥ दो-
 षैर्मदानलत्वेन सोपलेपैः कफोल्बणैः ॥ स्रोतोमुखेषु रुद्धेषु धातू-
 ष्वस्वल्पकेषु च ॥ विदह्यमानः स्वस्थाने रसस्तांस्तानुपद्रवान् ॥ कु-
 र्वन्नगच्छन्मांसादीनसृक् चोर्ध्वं प्रधावति ॥ पच्यते कोष्ठएवान्नमन्नप-
 कैव चास्य यत् ॥ प्रायोऽस्मान्मलतां यातं नैवालं धातुपुष्टये ॥ र-
 सोऽप्यस्य न रक्ताय मांसाय कुतएव तु ॥ उपप्लवः स शकता केव-

लं वर्तते क्षयी ॥ लिङ्गेष्वल्पेष्वपि क्षीणं व्याध्यौषधबलाक्षमं ॥ ब-
 र्जयेत्साधयेदेवं सर्वेष्वपि ततोऽन्यथा ॥ दोषैर्व्यस्तैः समस्तैश्च क्षया-
 त्वमृश्च मेदसा ॥ स्वरभेदो भवेत्तत्र क्षामो रूक्षश्चलः स्वरः ॥ शूक-
 पूर्णाभकंठत्वं स्निग्धोष्णोपशयोऽनिलात् ॥ पित्तात्तालुगले दाहः शो-
 षउक्तावसूयनं ॥ लिपञ्चिव कफात्कंठं मंदः खुरखुरायते ॥ खरो वि-
 बद्धः सर्वैस्तु सर्वालिंगः क्षयात्कषेत् ॥ धूमायतीव चात्यर्थं मेदसा
 श्लेष्मलक्षणः ॥ रुच्छूलक्ष्याक्षरश्चात्र सर्वैरन्त्यं च वर्जयेत् ॥ अरो-
 चको भवेद्दोषैर्जिह्वाहृदयसंस्थितैः ॥ सन्निपातेन मनसः संतापेन
 च पंचमः ॥ कषायतित्तमधुरं वातादिषु मुखं क्रमात् ॥ सर्वोत्थे
 विरसं शोकक्रोधादिषु यथामलं ॥ छर्दिर्दोषैः पृथक् सर्वैर्द्विष्टैरर्थै-
 श्च पंचमी ॥ उदानो विकृतो दोषान्सर्वानप्यूर्ध्वमस्यति ॥ तासूत्केशा
 स्यलावण्यप्रसेकारुचयोऽग्रगाः ॥ नाभिपृष्ठं रुजन्वायुः पार्श्वं चाहा-
 रमुत्क्षिपेत् ॥ ततो विच्छिन्नमल्पाल्पं कषायं फेनिलं वमेत् ॥ शब्दो-
 द्गार युतं रुष्णमच्छं रुच्छ्रेण वेगवत् ॥ कासास्यशोषहृन्मूर्द्धस्वरपी-
 ढाक्कुमान्वितः ॥ पित्तात्क्षारोदकनिभं धूश्च हरितपीतकं ॥ सासृग-
 म्लं कटूष्णं च तृणमूर्च्छादाहतापवत् ॥ कफात्स्निग्धं घनं शीतं श्ले-
 ष्मन्तनुगवासितं ॥ मधुरं लवणं मूरिप्रसक्तं लोमहर्षणं ॥ मुखश्वय-
 धुमाधुर्यतंद्राहृत्तासकासवत् ॥ सर्वलिङ्गा मलैः सर्वै र्विष्टोक्ता या च
 तां त्यजेत् ॥ पूत्यमेध्याशुचिद्विष्टदर्शनश्रवणादिभिः ॥ तप्ते चित्ते
 हृदि क्लिष्टे छर्दिर्द्विष्टार्थयोगजा ॥ वातादीनेव विमृशेत्कमितृष्णा-
 ऽऽमदौर्हृदे ॥ शूलवेपथुहृत्तासैर्विशेषात्कमिजां वदेत् ॥ रुमिहृद्रो-
 गलिङ्गैश्च स्मृताः पंचैव हृद्गदाः ॥ तेषां गुल्ममिदानोक्तैः समुत्थानैः
 समुद्भवः ॥ वातेन शूल्यते ऽत्यर्थं तुद्यते स्फुटतीव च ॥ भिद्यते शु-
 ष्यति स्तब्धं हृदयं शून्यता द्रवः ॥ अकस्माद्दीनता शोको भयं
 शब्दासहिष्णुता ॥ वेपथुर्वैष्टनं मोहः श्वासरोधोऽल्पनिद्रता ॥ पित्ता-

तृष्णा भ्रमो मूर्च्छा दाहः स्वेदोऽम्लकः क्लमः ॥ छर्दनं चाम्लपित्त-
 स्य धूमकः पीतता ज्वरः ॥ श्लेष्मणा हृदयं स्तब्धं भारिकं सा-
 श्मगर्भवत् ॥ कासाग्रिसादनिघ्नीवनिद्रालस्थारुचिज्वराः ॥ सर्वलिङ्गं
 त्रिभिर्दोषैः रुमिभिः श्यावनेत्रता ॥ तमः प्रवेशो हृत्तासः शोषः कंठूः
 कफस्रुतिः हृदयं प्रततं चात्र ककचेनेव दीर्यते ॥ चिकित्सेदामयं
 घोरं तं शीघ्रं शीघ्रकारिणं ॥ वातात्पित्तात्कफात्तृष्णा सन्निपाताद्-
 सक्षयात् ॥ पष्ठी स्यादुपसर्गाच्च वातपित्ते तु कारणं सर्वासु तत्प-
 कोपो हि सौम्यधातुप्रशोषणात् ॥ सर्वदेहभ्रमोत्कंपतापहृदाहमोहक-
 त् ॥ जिह्वामूलगलक्लोमतालुतोयवहाः सिराः ॥ संशोष्य तृष्णा जायते
 तासां सामान्यलक्षणं ॥ मुखशोषो जलानृमिरजद्वेषः स्वरक्षयः ॥
 कंठौष्ठजिह्वाकार्कश्यं जिह्वानिष्क्रमणं क्लमः ॥ प्रलापश्चित्तविभ्रं-
 शस्तृङ्ग्रहोक्तास्तथाऽऽमयाः ॥ मारुतात्क्षामता दैन्यं शंखतोदः शि-
 रोभ्रमः ॥ गंधाज्ञानास्यवैरस्य श्रुतिनिद्राबलक्षयाः ॥ शीतांबुपानाद्-
 द्विभ्रपित्तान्मूर्च्छाऽऽस्यतिक्तता ॥ रक्तेक्षणत्वं प्रततं शोषो दाहोऽतिधू-
 मकः ॥ कफो रुणद्धि कुपितस्तोयवाहिषु मारुतं ॥ स्रोतःसु सकफस्ते-
 न पंकवच्छोष्यते ततः ॥ शुकैरिवाचितः कंठो निद्रा मधुरवक्रता ॥ आ-
 ध्मानं शिरसो जाड्यं स्तैमित्यछर्द्यरोचकाः ॥ आलस्यमविपाकश्च सर्वैः
 स्यात्सर्वलक्षणा ॥ आमोद्भवा च भक्तस्य संरोधाद्वातपित्तजा ॥ उ-
 ष्णक्लांतस्य सहसा शीतांभो भजतस्तृषं ॥ उष्मा रुद्धो गतः कोष्ठं
 यां कुर्यात्पित्तजैव सा ॥ या च पानातिपानोत्था तीक्ष्णाग्नेः संहजा
 च या ॥ स्निग्धगुर्वम्ललवणभोजनेन कफोद्भवा ॥ तृष्णा रसक्षयोक्तेन
 लक्षणेन क्षयात्मिका ॥ शोषमोहज्वराद्यन्यदीर्घरोगोपसर्गतः ॥ या
 तृष्णा जायते तीव्रा सोपसर्गात्मिका स्मृता ॥ ॥ इति राजयक्ष्मावि-
 निदानं नाम पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथातो मदात्ययादिनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ तीक्ष्णोष्णरूक्ष
 सूक्ष्मास्त्वव्यवाय्याशुकरं लघु ॥ विकापी विशदं मद्यमोजसोऽ-
 स्माद्विपर्ययः ॥ तीक्ष्णादयो विप्रेप्युक्ताश्चित्तोपप्लाविनो गुणाः ॥
 जीवितांताय जायंते विप्रे तूत्कर्षवृत्तितः ॥ तीक्ष्णादिभिर्गुणै-
 र्मद्यं मंदादीनोजसो गुणान् ॥ दशभिर्दश संक्षोभ्य चेतो नय-
 ति विक्रियां ॥ आद्ये मदे द्वितीये च प्रमादाद्यतने स्थितः ॥
 दुर्विकल्पहतो मूढः सुखमित्यधिमुद्यते ॥ मध्यमोत्तमयोः संधिं
 प्राप्य राजसतामसः ॥ निरंकुश इव व्यालो न किञ्चिन्नाचरेज्ज-
 ङः ॥ इयं भूमिरवद्यानां दौःशील्यस्येदमास्पदं ॥ एकोऽयं बहुमार्गा-
 या दुर्गतेर्देशिकः परं ॥ निश्चेष्टः शववच्छेते तृतीये तु मदे स्थितः ॥
 मरणादपि पापात्मा गतः पापतरां दशां ॥ धर्माधर्मं सुखं दुःखमर्थान-
 र्थं हिताहितं ॥ यदासक्तो न जानाति कथं तच्छीलयेद्बुधः ॥ मद्ये-
 मोहो भयं शोकः क्रोधो मृत्युश्च संश्रिताः ॥ सोन्मादमदमूर्च्छायाः
 सापस्मारापतानकाः ॥ यत्रैकः स्मृतिविभ्रंशस्तत्र सर्वमसाधु यत् ॥
 अयुक्तियुक्तमन्नं हि व्याधये मरणाय वा ॥ मद्यं त्रिवर्गधीर्धिर्यलज्जा-
 देरपि नाशनं ॥ नाति माद्यंति बलिनः कृताहारा महाशनाः ॥ स्निग्धाः
 सत्ववधोयुक्ता मद्यनित्यास्तदन्वयाः ॥ मेदःकफाधिका मंदवातपित्ता
 दृढाग्नयः ॥ विपर्ययेऽति माद्यंति विस्वब्धाः कुपिताश्च ये ॥ मद्येन
 चाम्लरूक्षेण साजीर्णे बहुनाऽति वा ॥ वातापित्तात्कफात्सर्वैश्चत्वारः
 स्युर्मदात्ययाः ॥ सर्वेऽपि सर्वैर्जायते व्यपदेशस्तु भूयसा ॥ सामान्यं ल-
 क्षणं तेषां प्रमोहो हृदये व्यथा ॥ विद्वेदः प्रततं तृष्णा सौम्याग्नेयो
 ज्वरो ऽरुचिः ॥ शिरः पार्श्वोस्थिरुक्कंपो मर्मभेदस्त्रिकग्रहः ॥ उरोविबं-
 धस्तिमिरं कासः श्वासः प्रजागरः ॥ स्वेदोऽतिमात्रं विष्टेभः श्वस्यथुश्चि-
 त्तविभ्रमः ॥ प्रलापश्छर्दिरुक्लेशो भ्रमो दुःखप्रदर्शनं ॥ विशेषा-
 ज्जागरश्वासकंपमूर्द्धरुजो ऽनिलात् ॥ स्वप्ने भ्रमत्युत्पतति प्रेतैश्च-

सह भाषते ॥ पित्तादाहज्वरस्वेदमोहातीसारतृड्भ्रमाः ॥ देहो हरित-
हारिद्रो रक्तनेत्रकपोलता ॥ श्लेष्मणा छर्दिदृह्लासनिद्रोददीर्गगौर-
वं ॥ सर्वजे सर्वलिंगत्वं मुक्त्वा मद्यं पिबेत्तु यः ॥ सहसा ऽनुचितं
चान्यत्तस्य ध्वंसकविक्षयो ॥ भवेतां मारुतात्कष्टौ दुर्बलस्य वि-
शेषतः ॥ ध्वंसके श्लेष्मनिष्ठौवः कंठशोषोऽतिनिद्रता ॥ शब्दास-
हत्वं तंद्रा च विक्षयेंऽगशिरोतिरुक् ॥ दृढकंठरोगः संमोहः कासतृ-
ष्णावमिज्वराः ॥ निवृत्तो यस्तु मद्येभ्यो जितात्मा बुद्धिपूर्वकत् ॥
विकारैः स्पर्शयते तेन न स शारीरमानसैः ॥ रजोमोहाहिताहारपर-
स्य स्युस्त्रयो गदाः ॥ रसासृक्चेतनावाहिस्रोतोरोधसमुद्भवाः ॥ म-
दमूर्च्छायसन्न्यासा यथोत्तरबलोत्तराः ॥ मदोऽत्र दोषैः सर्वैश्च र-
क्तमद्यविषैरपि ॥ सक्तानल्पद्रुताभाषश्चलस्खलितचेष्टितः ॥ रुक्ष-
श्यावारुणतनुर्मदे वातोद्भवे भवेत् ॥ पित्तेन कोधनो रक्तपीताभः क-
लहप्रियः ॥ स्वल्पसंबद्धवाक् पांडुः कफाद्यानपरोऽलसः ॥ सर्वा-
त्मा सन्निपातेन रक्तात्सब्धांगदृष्टिता ॥ पित्तलिंगं च मद्येन विरुते-
हास्वरांगता ॥ विषे कंपोऽति निद्रा च सर्वेभ्योऽभ्यधिकस्तु सः ॥ लक्ष-
येल्लक्षणोत्कर्षाद्वातादीन् शोणितादिषु ॥ अरुणं नीलरुणं वा खं प-
श्यन्प्रविशेत्तमः ॥ शीघ्रं च प्रतिबुध्येत दृत्पीडा वेपथुर्भ्रमः ॥ काशर्थं श्या-
वाऽरुणा छाया मूर्च्छाये मारुतात्मके ॥ पित्तेन रक्तं पीतं वा नभः पश्य-
न्विशेत्तमः ॥ विबुध्येत च सस्वेदो दाहतृट्तापपीडितः ॥ भिन्नविद् पीत-
नीलाभो रक्तपीताकुलेक्षणः ॥ कफेन मेघसंकाशं पश्यन्नाकाशमावि-
शेत् ॥ तमश्चिराच्च बुध्येत सदृह्लासः प्रसेकवान् ॥ गुरुभिः स्तिमि-
नैरगैराद्र्चर्मावनद्धवत् ॥ सर्वाकृतिस्त्रिभिर्दोषैरपस्मारइवापरः ॥ पा-
तयत्याशु निश्चेष्टं विना बीभत्सचेष्टितैः ॥ दोषेषु मदमूर्च्छायाः ग-
तवेगेषु देहिनां ॥ स्वयमेवोपश्याम्यंति सन्न्यासो नौषधैर्विना ॥ वा-

ग्देहमनसां चेष्टामाक्षिप्यातिबला मलाः ॥ संन्यासं सन्निपतिताः
प्राणायतनसंश्रयाः ॥ कुर्वन्ति तेन पुरुषः काष्ठीभूतो मृतोपमः ॥
स्त्रियेत शीघ्रं शीघ्रं चेन्न चिकित्सा प्रयुज्यते ॥ अगाधे ग्राहबहु-
ले सलिलौघहवातटे ॥ संन्यासे विनिमज्जन्तं नरमाशु निवर्तयेत् ॥
॥ इति मदात्म्यादिनिदानं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथातोऽशोनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ अस्त्रिद्विशसंतीत्यर्शांसि ॥
तानि पुनः सुबहुप्रकाराणि सुबहुपदवाणि च पायुर्मेढ्रादिसंश्रया
मांसकीलाः ॥ समासतस्तु द्विविधान्यर्शांसि सहजानि जघ्नोत्तरका-
लजानि च ॥ पुनश्च द्विविधानि शुष्काण्यार्द्राणि च ॥ सर्वेषां पु-
नरधिष्ठानं मेदोमांसत्वक्स्थूलांश्चप्रतिबद्धोऽर्द्धपंचांगुलो गुदः ॥
तस्मिन्पूर्वमुक्ता बलीसंज्ञास्तिष्ठः पेश्योऽध्यर्द्धांगुलाः ॥ ताः प्रवा-
हिणी विसर्जनी संवरणी च ॥ रोमांतिभ्योऽध्यर्द्धयवं गुदौष्ठमाहुः ॥
प्रथमा तु गुदौष्ठादंगुलमात्रे ॥ तत्र सहजानां गुदवलीबीजोपतसि-
रायतनं ॥ तस्यां द्विविधो हेतुर्मातापित्रोरपचारो देवं च ॥ ता-
भ्यां सन्निपातप्रकोपः ॥ तस्मात्तान्यसाध्यानि ॥ एतेन कुलजाः
सर्वे विकारा व्याख्याताः ॥ विशेषतस्तु सहजानि दुर्दर्शनपरुषपांडू-
पचितदारुणान्यंतर्मुखानि बहुबलवदुपद्रवोपद्रुतानि च भवन्ति ॥
अथेतराणि षड्विधानि पृथग्दोषैः संसृष्टैः सन्निपातैः शोणितेन
च ॥ तत्र वातश्लेष्मोत्तराणि शुष्काणि रक्तपित्तोत्तराण्यार्द्राणी-
ति ॥ दोषप्रकोपहेतुस्तु प्रागुक्तः ॥ स हि यदा मलोपचयमादधाति
पुनश्चोत्कटकविषमकठिनासनसेवनादुद्धांतयानोष्ट्रादिप्रयाणादतिव्य-
वायाद्वस्तिनेत्रासम्यक्प्रणिधानादिना गुदक्षणनादभीक्ष्णं शीतां-
बुसंस्पर्शाच्चैल्लोष्ठतृणादिसंघर्षात्प्रततातिनिर्वीहणाद्वातमूत्रपुरीषवेगो-
दीरणादुदीर्णवेगविधारणान्त्वीणां चामगर्भश्रंशाद्गर्भात्पीडनादिषम-
प्रसूतेरेवंविधैश्चापैः प्रकुपितो वायुरपानस्थं मलमुपचितमधोगमा-

साद्य गुदबलीष्वाधत्ते ततस्तास्वमिषण्णास्वशीति संभवन्ति ॥ तेषांपूर्व-
रूपाणि रुच्छ्रात्पक्तिरंत्रकूजनमुद्गारबाहुल्यमम्लकोऽन्नाश्रद्धा वि-
ष्टंभोऽश्मगर्भाभनाभित्वमाटोपोऽधस्तात्कच्छ्रेण सशब्दं वायोः प्रवृत्ति-
र्बहुमूत्रत्वमल्पपुरीषता गुदपरिकर्तः सक्थिसदनमक्षणोः श्वयथुरवि-
मलेंद्रियत्वमालस्यं तंडा काश्यं दौर्बल्यमाशंका ग्रहणीदोषशोषो-
दरपांडुरोगगुल्मेषु ॥ जातेषु चैतानि लिंगानि प्रव्यक्ततराणि भवं-
ति ॥ तैः खल्वधोमार्गोपरोधाद्यायुरपानो निवर्त्तमानः समानव्यानो-
दानप्राणान् पित्तश्लेष्मानौ च प्रकोपयन्ननलमुपमृद्वाति ॥ अथ
सर्वएवार्शसो भवत्यनिरुशो विवर्णः क्षामो दीनः प्रचुरविवद्ववातमू-
त्रपुरीषोऽश्मरीशर्करावाननियतविवद्वमुक्तामपक्वविभिन्नशुष्कवर्चा-
स्तथाऽतरांतराऽऽमश्वेतपांडुहरितपीतरक्तारुणतनुमांद्रपिच्छिलोपवे-
शी नाभिवंक्षणोद्देशप्रचुरपरिकर्तिकाश्वितः सगुदशूलप्रवाहिकापरिह-
र्वप्रमोहोऽल्पशुक्लप्रजोऽल्पभुक् शिरासंततगात्रः क्रोधनो दुरुपचारः
कासश्वासतृष्णापीनसारोचकपाणिपादवदनाक्षिकूटश्वयथुक्षवथुवेप-
थुवमथुपरीतस्तेमिरिकः शिरःशुली क्षामभिन्नस्वरः कर्णरोगी स-
ज्वरः सांगमर्दः सर्वपर्वस्थिशूलोऽतरांतरा हृदयकुक्षिपार्श्वपृष्ठब-
स्तित्रिकग्रहोपतप्तः प्रध्यानपरः परमलसश्च ॥ तत्र वातोल्बणानि
शुष्कम्लानकठिनपरुषरुक्षश्यावारुणानि तीक्ष्णस्फुटितमुखानि वि-
षममध्यानि कदंबपुष्पतुंडिकेरिकाकर्कधूसिद्धार्थकविंबीखजूरफल-
प्रमाणानि वक्राणि मिथो विसदृशानि कटोपार्श्वादप्वधिकवेदनानि
सशूलोदावर्त्तकराणि गुल्माष्टीलाष्टीहोदराणि चास्य तन्निमित्तान्ये-
व रुष्णत्वङ्नखनयनवदनमलाश्च भवन्ति ॥ पित्तोल्बणानि नीलाघ्राणि
रक्तापीतकृष्णानि मृदुशिथिलानि स्पर्शासहानि विस्रगंधीनि तनूनि
तनुरक्तस्त्रावीणि दाहपाकवन्ति ज्वरमोहारुचिकराणि यकृतप्रकाशानि

शुकजिह्वाजलौकोवक्रसदृशानि यवमध्यानि प्रक्लिन्नानि भिन्नपी-
तवर्चांसि हारिद्रत्वङ्मखादिकराणि च ॥ श्लेष्मोल्बणानि महामूला-
नि स्थिरस्निग्धपाण्डुवृत्तोपचितानि गुरुस्तब्धश्लक्ष्णपिच्छिलानि सुप्र-
सुप्तानि स्पर्शक्षमाणि करीरपनसास्थिगोस्तनाकाराण्यतिमात्रोत्था-
नप्रवाहिकावक्षणानाहनाभिपरिकर्तिकाह्लासप्रसेककासश्वासपीन-
सारुचिच्छर्दिक्कृमूत्रप्रमेहशीतज्वरशोफशिरोगौरवेन्द्रियोपलेपाग्नि -
मार्दवकैल्यामविकारप्रबलानि न भिद्यन्ते न स्वन्ति कंदूबहुलानि स-
श्लेष्मवसाप्रकाशमलोपवेशीनि शुक्लत्वङ्मखादिकराणि च ॥ लक्ष-
णसंकरात्संसर्गसन्निपातजानि विभजेत् ॥ रक्तोल्बणानि तु वटप्ररो-
हविद्रुमकौकण्तिकाभानि पित्तघल्लक्षणानि च तथा गाढपुरी-
षप्रतिपीडितान्यत्यर्थं दुष्टमुष्णमसृक् सहसा विसृजति ॥ तस्याति-
प्रवृत्तौ रक्तक्षयोपद्रवा भवन्तीति ॥ भवति चात्र ॥ मुद्गकोद्रवजूर्णा-
व्हकरीरचणकादिभिः ॥ रूक्षैः संग्राहिभिर्वायुः स्वस्थाने कुपितो
बली ॥ अधोवहानि स्रोतांसि संरुध्याधः प्रशोषयन् ॥ पुरीषं वा-
तविण्मूत्रसंगं कुर्वीत दारुणं ॥ तेन तीव्ररुजा कोष्ठपृष्ठहृत्पार्श्वगा
भवेत् ॥ आध्मानमुद्रावेष्टो ह्लासः परिकर्तनं ॥ वस्तौ च सुतरां
शूलं गंडश्वथुसंभवः ॥ पवनस्योर्ध्वगामित्वं ततश्छर्द्यरुचिज्वराः ॥
हृद्रोगग्रहणीदोषमूत्रसंगप्रवाहिकाः ॥ बाधिर्यतिमिरश्वासशिरोरुक्का-
सपीनसाः ॥ मनोविकारस्तृष्णास्त्रपित्तगुल्मोदरादयः ॥ ते ते च वात-
जा रोगा जायन्ते भृशदारुणाः ॥ दुर्नाम्नामित्युदावर्तः परमोऽयमुप-
द्रवः ॥ वाताभिभूतकोष्ठानां तैर्विनाऽपि स जायते ॥ सहजानि त्रि-
दोषाणि यानि चाभ्यन्तरे बलौ ॥ जायन्तेऽशौंसि संश्रित्य तान्यसा-
ध्यानि निर्दिशेत् ॥ द्वेद्वजानि द्वितीयायां बलौ यान्याश्रितानि च ॥

१ काकण्तिका गुंजा
क्षयजा विकाराः ॥

२ रक्तेऽम्लशिशिरप्रीतिसिराशैथिल्यरुक्षतादिति रक्त-

कृच्छ्रसाध्यानि तान्याहुः परिसंवत्सराणि च ॥ बाह्यायां तु बलौ
जातान्येकदोषोल्बणानि च ॥ अर्शोसि मुखसाध्यानि न चिरोत्पातिता-
नि च ॥ मेंढ्रादिष्वपि वक्ष्यंते यथास्वं नाभिजानि तु ॥ गंडूपदास्यरू-
पाणि पिच्छिलानि मृदूनि च ॥ व्यानो गृहीत्वा श्लेष्माणं करोत्य
र्शस्त्वचो बहिः ॥ कीलोपमं स्थिरस्वरं चर्मकीलं तु तं विदुः ॥ वा-
तेन तोदः पारुष्यं पित्तादसितरक्तता ॥ श्लेष्मणा स्निग्धता तस्य
ग्रथितत्वं सवर्णता ॥ अर्शसां प्रशमे यत्नमाशु कुर्वीत बुद्धिमान् ॥
तान्याशु हि गुदं बध्वा कुर्युर्बद्धगुदोदरं ॥ ॥ इत्यर्शोनिदानं नाम
सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अथातोऽतीसारग्रहणीरोगनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ दोषैर्व्य-
स्तैः समस्तैश्च भयाच्छोकाच्च पङ्क्तिः ॥ अतीसारः स सुतरां जाय-
तेऽत्यंबुपानतः ॥ कृशशुष्कामिषासात्म्यतिलपिष्टविरूढकैः ॥ मद्य-
रूक्षातिमात्राच्चैरर्शोभिः स्नेहविभ्रमात् ॥ रुमिभ्यो वेगरोधाच्च तद्वि-
धैः कुपितोऽनिलः ॥ विस्त्रंसयत्यथो धातून् हत्वा तेनैव चानलं ॥ व्या-
पद्यानुशक्तकोष्ठं पुरीषं द्रवतां नयन् ॥ प्रकल्पतेऽतिसाराय लक्षणं
तस्य भाविनः ॥ तोदो दृढदकोष्ठेषु गात्रसादो मलग्रहः ॥ आ-
ध्यानमविपाकश्च तत्र वातेन विज्जलं ॥ अल्पाल्पं शब्दशूलाढ्यं
विवद्धमुपवेश्यते ॥ रूक्षं सफेनमच्छं च ग्रथितं वा मुहुर्मुहुः ॥ त-
था दग्धगुडाभासं सपिच्छापरिकर्तिकं ॥ शुष्कास्यो भ्रष्टपायुश्च
हृष्टरोमा विनिष्ठनन् ॥ पित्तेन पीतमसितं हारिद्रं शाद्वलप्रभं ॥ सर-
क्तमतिदुर्गंधं तृणमूर्च्छास्वेददाहवान् ॥ सशूलं पायुसंतापपाकवान्
श्लेष्मणा घनं ॥ पिच्छिलं तंतुमच्छ्रेतं स्निग्धमामं कफान्वितं ॥ अ-
सीक्ष्णं गुरु दुर्गंधं विवद्धमनुबद्धरुक् ॥ निद्रालुरलसोऽन्नद्विडल्पा-
ल्पं सप्रवाहिकं ॥ सरोमहर्षः सोत्केशो गुरुवस्तिर्गुरुदरः ॥ कृतेऽप्य-
कृतसंज्ञश्च सर्वात्मा सर्वलक्षणः ॥ भयेन क्षोभिते चित्ते सपित्तो द्रा-

वयेच्छकृत् ॥ वायुस्ततोऽतिसार्येन क्षिप्रमुष्णं द्रवं प्लवं ॥ वातपि-
त्तसमं लिङ्गैराहुस्तद्वच्च शोकतः ॥ अतिसारः समासेन द्विधा सामो-
निरामकः ॥ सासृद्धिरस्वस्तत्राऽद्ये गौस्वादप्सु मज्जति ॥ शक-
दुर्गधमाटोपविष्टंभार्तिप्रसेकिनः ॥ विपरीतो निरामस्तु कफात्पके-
ऽपि मज्जति ॥ अतीसारेषु यो नातियत्नवान् ग्रहणीगदः ॥ तस्य-
स्यादग्निविध्वंसकरैरन्यस्य सेवितैः ॥ सामं शकृच्चिरामं वा जीर्णे ये-
नातिसार्यते ॥ सोऽतिसारोऽतिसरणादाशुकारी स्वभावतः ॥ सामं-
साक्षमजीर्णेऽन्ने जीर्णे पक्वं च नैव वा ॥ अकस्माद्वा मुहुर्वृद्धम-
कस्माच्छिथिलं मुहुः ॥ चिररुद्धग्रहणीदोषः संचयाच्चोपवेशयेत् ॥
स चतुर्द्धा पृथक्दोषैः सञ्चिपाताच्च जायते ॥ प्राग्रूपं तस्य सदनं
चिरात्पचनमम्लकः ॥ प्रसेको वक्रवैरस्यमरुचिस्तृड्भ्रमौ क्लमः ॥ आ-
नद्धोदरता छर्दिः कर्णक्ष्वेडांत्रकूजनं ॥ सामान्यलक्षणं कार्श्यं
धूमकस्तमको ज्वरः ॥ मूर्च्छाशिरोरुग्विष्टभः श्वयथुः करपा-
दयोः ॥ तत्रानिलात्तालुशोपस्तिमिरं कर्णयोः स्वनः ॥ पार्श्वो-
रुवंक्षणग्रीवारुजाऽभीक्ष्णं विसूचिका ॥ रसेषु गृद्धिः सर्वेषु क्षुत्तृष्णा
परिकर्तिका ॥ जीर्णे जीर्यति चाध्मानं भुक्ते स्वास्थ्यं समश्रु-
ते ॥ वातद्वद्गोगुल्मार्शःप्लीहपांडुत्वशंकितः ॥ चिरादुःखं द्रवं
शुष्कं तन्वामं शब्दफेनवत् ॥ पुनः पुनः सृजेद्वर्चः पायुरुक्श्वा-
सकासवान् ॥ पित्तेन नीलं पीताभं पीताभः सृजति द्रवं ॥ पूत्य-
म्लोद्गारदृक्कंठदाहारुचितृड्दितः ॥ श्लेष्मणा पच्यते दुस्वमन्नं छ-
र्दिरोचकः ॥ आस्योपदेहनिष्ठीवकासदृह्लासपीनसाः ॥ हृदयं म-
न्यते स्त्यानमुदरं स्तिमितं गुरु ॥ उद्गारो दुष्टमधुरः सदनं स्त्रीष्वहर्षणं ॥
भिन्नामश्लेष्मसंसृष्टगुरुवर्चःप्रवर्तनं ॥ अकशस्यापि दौर्बल्यं सर्वज्ञे स-

१ अन्यस्य अनतिसारिणोऽपि अग्निविध्वंसकरैर्वन्दिमांयहेतुभिरन्नपानैः शीलिते
ग्रहणीरीगः स्यात् ॥

र्बसंकरः ॥ तिराविभागे ये चोक्ता विषमाद्यास्त्रयोऽमयः ॥ तेऽपि
स्पृष्टग्रहणीदोषाः समस्तु स्वास्थ्यकारणं ॥ वातव्याध्यश्मरीकुष्ठमेहो-
दरभगंदराः ॥ अशीति ग्रहणीत्यष्टौ महारोगाः सुदुस्तराः ॥ ॥ इत्य-
तीसारग्रहणीनिदानं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

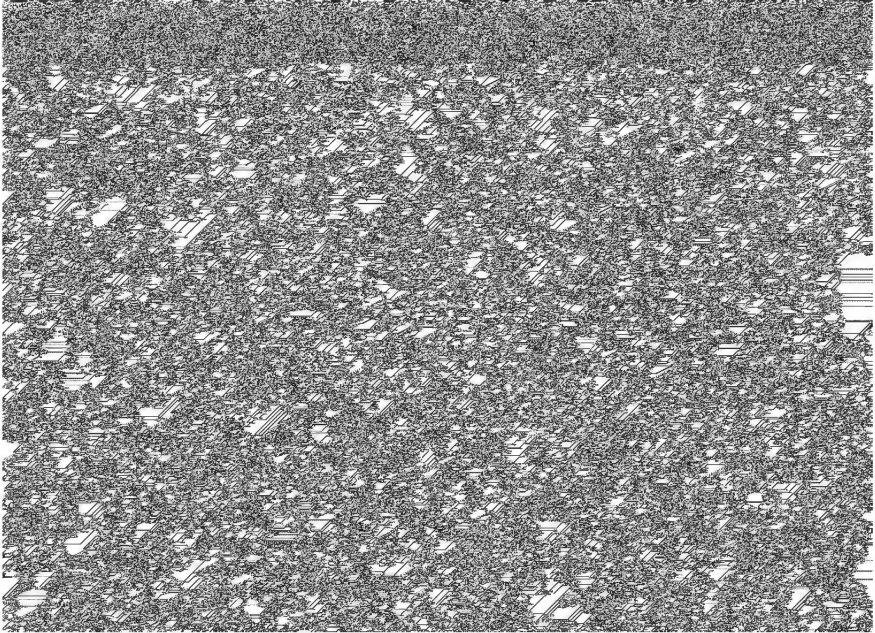
अथातो मूत्राघातनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ विंशतिर्मूत्राघाता
भवन्ति ॥ तद्यथा ॥ वातपित्तकफसन्निपातकच्छ्राणि वातपित्तश्लेष्म-
शुक्राश्मर्यो वातवस्त्यष्टीलाकुंडलिकामूत्रातीतजठरोत्संगग्रंथिशुक्र-
विट्पातोष्णवातमूत्रक्षयावसादाश्चेति ॥ तत्र वातवस्त्यादयो नव वा-
तोल्बणाः ॥ ततो द्वौ वातपित्तोल्बणौ ॥ अंत्यः कफपित्तोल्बणः ॥
सर्वेषां पुनर्मूत्ररोगाणामधिष्ठानं बस्तिः ॥ स मर्मस्वभिहितः प्राक् ॥
स चाधोमुखोऽपि मूत्रवहनाडीषु सूक्ष्ममुखसहस्रनिस्स्यंदेन मूत्राव्ये-
नाविरतं नवो घटइवाप्सु निमग्नमुखोऽपि पार्श्वेभ्योऽभिसा पूर्यते
तैरेव च स्त्रोतोभिर्वातादयोऽपि दुष्टाः प्रविश्य बस्तिं यथास्वभावाता-
न्यमेहांश्च जनयन्ति ॥ तत्राल्पशो मुहुर्मुहुर्बस्तिमेंद्रवंक्षणेपु तीव्रशूलः
कच्छ्रान्मूत्रयति वातकच्छ्रे ॥ सदाहं सरुजं पीतं कृष्णं रक्तं वा पित्त
कच्छ्रे ॥ बस्तिमेंद्रयोगैरिवं शोफो मूत्रं च सपिच्छं मेहति कफक-
च्छ्रे ॥ सर्वलक्षणः सन्निपातकच्छ्रे ॥ स च कच्छ्रतमः ॥ यदा तु वायुर्व-
स्तिमुखमावृत्य सपित्तं सकफं सशुक्रं वा मूत्रं परिशोषयति तदा
क्रमेण गोरिव पित्ताद्गोरोचना मणिकस्पेव स्वच्छादपि जलात्सपंक-
ताऽश्मर्यभिनिर्वर्तते ॥ सर्वा च सा श्लेष्माश्रया ॥ अथास्याः पूर्व-
रूपाणि ज्वरो वस्त्याध्मानमरुचिर्मूत्रकच्छ्रं बस्तिशिरोमुष्कशोकसां
वेदना बस्तगंधित्वं मूत्रस्येति ॥ सामान्यलिंगानि तु नाभिबस्तिसेव-
नीषु मेहतो तथा मार्गनिरोधने वेदना मूत्रधारासंगस्तद्व्यापाये च गो-
मेदकप्रकाशमनाविलमसिकतं सुखं मूत्रं विसृजति ॥ तत्संक्षोभणाच्च

सरुषिरे ॥ धावनलंघनादिभिश्चास्य विविधा वेदना भवन्ति ॥ यच्चै-
 व पकाशपात्लस्तेन शक्ताऽधिष्ठिते बस्ती मूत्रं न प्रवर्तते तथाऽ-
 श्मर्यापि ॥ तत्र वायुना बस्तिसेवनीमेहनेषु तीक्ष्णवेदनार्दितो दंतान्
 खादति नाभिं पीडयति मेंढं मृद्रासि मुहुर्मुहुर्वैपथ्यमान् रुच्छात्सर्वान्
 शकृद्भिमुंचति विशेषेणधारं च मूत्रपत्यश्मरी चास्य स्यात्वा परुषा
 विषमा कदंबपुष्पवत्कण्टकाचिता भवति ॥ पित्तेन पच्यमान इव
 दह्यते बस्तिः ॥ अश्मरी च सरक्ता पीतावभासरुष्णा मलानकास्थि-
 संस्थाना ॥ श्लेष्मणा भिद्यते निस्तुद्यतइव गुरुः शीतश्च बस्तिरश्म-
 री च श्वेता महती कुक्कुटांडप्रतिमा मधुवर्णा वा भवति ॥ प्रायेणै-
 तास्तिस्त्रोऽश्मर्यो बालानां जायन्ते तेषामेव चाल्पबस्तित्वादल्पमां-
 सोपचयत्वाच्च सुखग्रहणादहरणाः ॥ महतां तु शुक्राश्मरी शुक्रनिभि-
 ता भवति ॥ बैथुनविधाताच्छुक्रमुपस्थितमनिरस्यमानं विमार्गगम-
 निलो विगृह्य वृषणयोरंतरे संहरति संहृत्योपशोषयति नतः शुष्कम-
 श्मरी भवति ॥ सा शुक्रमार्गमावृणोति मूत्ररुच्छं बस्तिवेदनां वृषणयो-
 र्ध्वं श्वयथुमुत्पादयति उत्पन्नमात्रायां च शुक्रं निरेति ॥ पीडितमात्रे च
 तस्मिन्नवकाशे विलीयतइति ॥ अश्मर्यैव तु वायुनाऽणुशो विभिन्ना
 शर्करेत्युच्यते ॥ अनुलोमे च मारुते सा सिकतेव मूत्रेण सह च्यवते ॥
 वायुस्तु मूत्रवेगरोधाद्बस्तिमुखमावृणोति ततो मूत्रसंगं वेदनां कंठं च
 करोति ॥ कदाचिच्च बस्तिं स्वस्थानात्प्रच्याव्य गर्भमिवोद्धृतं स्थूलं परि-
 कुतं च कुरुते तत्र च शूलस्पंदनदाहोद्देष्टनानि बिंदुशश्च मूत्रस्रवणं पी-
 ढिते च बस्ती धारया प्रवृत्तिः ॥ अयं द्विविधोऽपि वातबस्तिः रुच्छसा-
 ध्यः ॥ तयोरपि द्वितीयोऽनिलप्रबलः रुच्छसाध्यतरः ॥ बस्तिविण्मार्गान्तरे
 वायुर्वनोन्नतं तीक्ष्णरुजमचलमष्टीलाभं ग्रंथिं करोति तेनानिलविण्मूत्र-
 संगो भवत्याध्मानं च सा वाताष्टीला ॥ विगुणो वायुर्वस्ती कुंडलीभू-
 तस्तीक्ष्णशूलस्त्रंसंगौरवाचितो मूत्रमाविश्यात्पशो वा प्रवर्तयन् अम-

ति सा वातकुंडलिका॥मूत्रमतिबेलं विचार्य विमुच्यमानं न प्रवर्त्तते वा-
ह्मानस्य तु कृच्छ्रादल्पं प्रवर्त्तते तन्मूत्रातीना॥मूत्ररोधादपानो वायुर्ना-
मेरधस्तात्नीकरजमाध्मानं मलसंगं च कुर्वन्नुदरमभिपूरयेत्तन्मूत्रजठरं
॥मारुतेनाक्षिसं छिद्रवैगुण्येन वा मूत्रयतो मूत्रमल्पं बस्तौ नाळे मणौ
वा स्थित्वा तच्छेषगुरुर्मैदृस्य सरुजमरुजं वा शनैः स्ववेत्स मूत्रोत्संगः॥
बस्तिहारेऽल्पो वृत्तः शीघ्रसंभवोऽश्मरीतुल्यलिङ्गो मूत्रग्रंथिः ॥ मू-
त्रिनस्य व्यापगमनाद्वातोद्धतं स्वस्थानाक्युतं शुक्रं मेहनो मूत्र-
स्य प्राक् पश्चाद्वा भस्मोदकसंकाशं प्रवर्त्तते तन्मूत्रशुक्रं ॥ वायुना
पीडितं शकन्मूत्रस्रोतः प्रपद्यते ततो विद्रंभि विट्संस्तृष्टं च कृच्छ्रान्मू-
त्रयति स विद्वातः ॥ अत्यध्वाऽऽतपोष्णभोजनादिभिः पित्तं प्रवृद्धम-
निलेरितं बस्तिमेद्रं गुददाहं कुर्वद्भरितहारिद्ररक्तं सरक्तं वा मूत्रं कृच्छ्रा-
त्यवर्त्तयेत्स तूष्णवातः॥ वातपित्तं बस्तिमाश्रित्य मूत्रं सशूलदाहं क्षप-
यति स मूत्रक्षयः ॥ पित्तं श्लेष्मोभयमपि वा वातेन बस्तौ मूत्रं संह-
न्यते ततो मूत्रं सदाहं रक्तं पीतं श्वेतं सांद्रं कृच्छ्रात्प्रवृत्तिं शुष्कं च
शंखरोचनान्यतरचूर्णवर्णं सर्ववर्णयुक्तं वा भवति स मूत्रावसादः ॥
इति विस्तरतः प्रोक्ता रोगा मूत्रावसादजाः॥ निदानलक्षणैरुर्ध्वं वक्ष्यं-
तेऽतिप्रवृत्तिजाः ॥ इति मूत्राघातनिदानं नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अथातः प्रमेहनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ विंशतिः प्रमेहा भवन्ति ॥
कफादुदकेक्षुसांद्रसुरापिष्टशुक्रसिकताशीतशनैर्लीलाप्रमेहा दश ॥
पित्तात्क्षारकालनीलहारिद्रमांजिष्टशोणितमेहाः षट्॥ वातादसामज्ज-
हस्तिमधुमेहाभ्रत्वारइति ॥ तेषां च यत्किंचिदाहारविहारजातं श्ले-
ष्ममेदोमूत्रजननं स हेतुः ॥ तत्र वातपित्तमेदःछेदमांसशुक्ररसैरन्वि-
तो बस्तिगतः श्लेष्मा प्रमेहान् जनयति॥तैः कफशोणिताभ्यां च युक्तं
पित्तं ॥ तैर्वसालसीकामज्जौजोभिश्च वायुः ॥ त्रयाणामपि दोषाणां
श्लेष्मा प्रमेहेषु प्रायः प्राक् प्रकोपमापद्यते श्लेष्माधिष्ठानवान्मूत्रस्य

तद्वद्वेध मेदएव तेन प्रथमं दृष्यतेऽत्यंतसह्यतात्वात् ॥ तदनंतरं क्लेदा-
 दयः ॥ ततः श्लेष्मादितये पित्तं प्रबलीभवच्छोणितमपि दूषयति ॥
 तत्क्षयेऽपि वायूरसादीन्धातून् शरीरस्य परस्परं सारमृतान्बस्तिमाक-
 र्ण्य मूत्रेण सह विसृजति ॥ तस्मात्कफपित्तवातजाः क्रमेण साध्य-
 याप्यासाध्याः ॥ तथा पित्तजाः संमृष्टदोषमेदःस्थानत्वादिरुद्धोपक-
 मत्वाच्च ॥ वातजाः पुनः क्षीणेषु धातुषु महात्पयिकतया विरुद्धोपक-
 मत्वाच्च ॥ मेदसि तु नातिदुष्टे पित्तजा अपि साध्यतां गच्छेयुः ॥ धातुसंघ-
 र्कात्पुनः सर्वमेहेषु मूत्रमाविलं मूरि च भवति ॥ दोषदूष्याणां खो-
 र्दृष्टापल्लवसंयोगेन मूत्रवर्णसस्पर्शगंधविशेषाद्वर्णानामिव शुक्लरु-
 ष्णादीनां शबलकल्माषादयः प्रमेहाणां मेदा भवन्ति ॥ तेषां पूर्वं

जितमेही ॥ वसामिश्रं वसां वा वसामेही ॥ मज्जामिश्रं मज्जानं वा
 मज्जामेही ॥ सलसीकं मधुरमवेगं लसीकपैव च विबद्धमनुबद्धमज-
 सं मत्तइव हस्ती सवति हस्तिमेही ॥ सफेनमच्छमोजःस्निग्धबभुरं
 तद्ग्रीक्ष्याद्वायुः कषायत्वेनोपसृजति तेन कषायमधुरोपेतं मध्विव मे-
 हति मधुमेही ॥ स तु द्विधा कैश्चिदिष्यते ॥ धातुक्षयेणानिद्रम-
 कोपाहोषावरणेन वा ॥ तदाहतो हि बायुराहारप्रसादमादाय
 मुहुर्मुहुरनिमित्तं दोषलिंगानि दृद्धिक्षयौ चाविर्भावयत्कच्छसाध्यं
 मधुमेहं प्रवर्त्तयति ॥ सर्वेष्व चोपेक्ष्यमाणा मधुमेहत्वमायाति ॥
 तस्मात्सर्वेऽपि मधुमेहशब्देनोच्यन्ते यतश्च सर्वेष्वपि प्राङ्गध्विव मधु-
 रं मेहति मधुरश्वास्य देहो भवतीति ॥ तत्र प्रतिश्यायः शरीरशै-
 थिल्यमरोचकाविपाकौ प्रसेकश्छर्दिर्निद्रा कासश्च श्लेष्मजानामुपद्र-
 वा भवन्ति ॥ वृषणावदरणं बस्तिमेंद्रनोदोऽम्लिका पिपासा ज्वरो-
 दाहो मूर्च्छाऽतीसारः पांडुरोगश्च पित्तजानां ॥ दृढहो लौल्यमनिद्र-
 ता कंपः शूलं बद्धपुरीषत्वं शोषः कासः श्वासश्च वातजानां ॥ अ-
 धैवमस्य मेदःक्लेदादिभिरभिष्यन्नदेहस्य दोषैरनुगतधातोः प्रमे-
 हाभिष्टद्वौ मांसलेष्मवकाशेषु संधिषु मर्मसु च प्रदेशविशेषाश्रया-
 त्माणापहारिण्यो भूयः कष्टतमोपद्रवा दश पिष्टिका जायन्ते सुतरां
 चाधःकाये ॥ तदभिमुखा हि प्रमेहिणां दोषाः ॥ तद्यथा ॥ शरा-
 बिका कच्छपिका जालिनी पुत्रिणी विदारिका सर्पपिका मसूरिका
 उलजी विनता विद्रधिश्च ॥ तत्र श्यावा क्लेदवेदनायुक्ता निम्नमध्येच-
 नौद्धा शरावसंस्थानप्रमाणा शराबिका ॥ महामूला ऽवगाढार्तितोदा श्ल-
 क्ष्णा कच्छपपृष्ठनिभा कच्छपिका ॥ महाशया ऽतितोदा स्तब्धा स्नि-
 ग्धलाविणी सूक्ष्मच्छिद्रा मांससिराजालाहता जालिनी ॥ महती वि-
 ष्टिकाभिरल्पामिराचिता पुत्रिणी ॥ कठिना विदारिकंदबद्धसा विद्रा-
 रिका ॥ शीघ्रपाका महावेदना सर्वपाकृतिप्रमाणा तद्विधाभिश्च पि-

द्विकान्निभिता सर्पपिका ॥ मसुराकारप्रमाणां मसूःका ॥ त्वचमु-
 स्थानादिषु दहति स्फोटैराहता वितर्पति रक्तकृष्णा तृणमोहज्वरकरी
 दाहभूयिष्ठाऽतिकष्टा चालजी ॥ महती नीलाऽवगाढरुक्क्रेदापृष्ठोदरा-
 न्यतराधिष्ठाना विनता विनता ॥ विद्रधिस्तु वक्ष्यते पृथगेव ॥ तासामा-
 ध्याः पञ्चातिबलश्लेष्ममेदःसंभवेन मूलव्याध्येकरूपत्वात्तद्वद्विकारित-
 या दुःसाध्याः ॥ न त्वितराः पित्तोल्बणतयाऽल्पकफमेदोभवान् ॥ प्रमे-
 हवशाच्च पिडकास्तु यथास्वं दोषोद्रेको भवतीति ॥ भवति चात्र ॥
 प्रमेहेण विनाऽप्येता जायन्ते दुष्टमेदसः ॥ तावच्च नोपलक्ष्यन्ते याव-
 द्दस्तुपरिग्रहः ॥ हारिद्रवर्णं रक्तं वा मेहप्राग्रूपवर्जितं ॥ यो मूत्रयेन्न
 तं मेहं रक्तपित्तं च तद्विदुः ॥ दृष्ट्वा प्रमेहं मधुरं सपिच्छं मधूपमं स्या-
 द्विविधो विचारः ॥ संपूरणाद्वा कफसंभवः स्यात्क्षीणेषु दोषेष्वनिला-
 त्मको वा ॥ सपूर्वरूपाः कफपित्तमेहाः क्रमेण ये वातरुताश्च मेहाः ॥
 साध्या न ते पित्तकृतास्तु याप्याः साध्यास्तु भेदो यदि नातिदुष्टं ॥
 ॥ इति प्रमेहनिदानं नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

अथातो विद्रधिद्विगुल्मनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ भुक्तैः पर्यु-
 क्षितात्युष्णरुक्षशुष्कविदाहिभिः ॥ जिह्मशय्याविचेष्टामिस्त्रैस्त्रैश्वा-
 सृक्प्रदूषणैः ॥ दुष्टत्वङ्मांसमेदोस्थिरत्नावासृकं डराश्रयः ॥ यः शोफो
 बहिरंतर्भा महामूलो महारुजः ॥ वृत्तः स्यादायतो यो वा स्मृतः पो-
 डा स विद्रधिः ॥ दोषैः पृथक् समुदितैः शोणितेन क्षतेन च ॥ बाह्यो-
 ऽत्र तत्र तत्रगि दारुणो ग्रथितोन्नतः ॥ आंतरो दारुणतरो गंभीरो
 गुल्मवहनः ॥ बल्मीकवत्समुच्छ्रापी शीघ्रघात्यग्निशस्त्रवत् ॥ नाभि-
 वस्तिनयकृत्क्षीहृल्लोमहृत्कुक्षिवंक्षणे ॥ स्याद्वृक्कयोरपाने च वानात्तत्राति-
 तीव्रकृक् ॥ श्यावारुणश्चिरोत्थानपाको विषमसंस्थितिः ॥ व्यधच्छे-
 दश्चमानाहस्यंदसर्पणशब्दवान् ॥ रक्तताम्रासितः पित्तातृणमोहज्वर-
 दाहवान् ॥ क्षिप्रोत्थानप्रपाकश्च पांडुः कंदूयुतः कफान् ॥ सोत्केशशशी-

तकस्तंभजृम्भारोचकगौरवाः ॥ चिरोत्थानविदाहश्च संकीर्णः सन्निपा-
 ततः ॥ सामर्प्याश्चात्र विभजेद्वाद्याभ्यन्तरलक्षणं ॥ कृष्णस्फोटारुतः
 स्थावस्तीव्रदाहसजाज्वरः ॥ पित्तलिङ्गोऽसृजा बाह्यः स्त्रीणामेव तथाऽ-
 तरः ॥ शस्त्राघैरभिघातेन क्षते वाऽपथ्यकारिणः ॥ क्षतोष्मा वायु-
 विक्षिप्तः सरक्तं पित्तमीरयन् ॥ पित्तासृग्लक्षणं कुर्याद्विद्रधिं मू-
 र्धुपद्रवं ॥ तेषूपद्रवभेदश्च स्मृतोऽधिष्ठानभेदतः ॥ नाभ्यां हिध्मा म-
 वेदस्तौ मूत्रकच्छ्रेण पूति च ॥ श्वासो यकृति रोधस्तु घ्नीन्युच्छ्वा-
 सस्य तृद् पुनः ॥ गलग्रहश्च क्लोम्नि स्यात्सर्वाङ्गप्रग्रहो हृदि ॥ प्रभो-
 हस्तमकः कासो हृदयोहृदनं व्यथा ॥ कुक्षिपार्श्वीतरांसारिः कु-
 क्षावाटोपजन्म च ॥ सक्थोर्यहो वंक्षणयोर्दृक्कयोः कटिपृष्ठयोः ॥
 पार्श्वयोश्च व्यथा पायौ पवनस्य निरोधनं ॥ आमपक्वविदग्धत्वं तेषां
 शोफवदादिशेत् ॥ नामेरुर्ध्वं मुखात्पक्वाः प्रस्रवंत्यधरे गुदात् ॥ उभा-
 भ्यां नाभिजो विद्याहोषं क्लेदाच्च विद्रधौ ॥ यथास्वं वणवत्तत्र वि-
 वर्ज्यः सन्निपातजः ॥ पक्वो हृन्नामिबस्तिस्थो मिर्न्नोऽतर्बहिरेव वा ॥
 पक्वश्चांतः स्रवन् वक्त्रात्क्षीणस्योपद्रवान्वितः ॥ एवमेव स्तनसिरा
 विहृताः प्राप्य योषितां ॥ सूतानां गर्भिणीनां वा संभवेच्छ्रयथुर्ध्वनः
 ॥ स्तने सदुग्धे ऽदुग्धे वा बाह्यविद्रधिलक्षणः ॥ नाडीनां सूक्ष्म-
 वक्रत्वात्कन्यानां तु न जायते ॥ कुट्टो रुद्धगतिर्वायुः शोफशू-
 लकरभ्रन् ॥ मुष्कौ वंक्षणतः प्राप्य फलकोशाभिवाहिनीः ॥
 प्रपीड्य धमनीर्दृष्टिं करोति फलकोशयोः ॥ दोषास्रमेदोमूत्रांघ्रैः
 स दृद्धिः सप्तधा गदः ॥ मूत्रांजजावप्यनिलाद्भेतुमेदस्तु केव-
 लं ॥ वातपूर्णदतिस्पर्शो रुक्षो वातादहेतुरुक् ॥ पक्वोदुंबरसंका-
 शः पित्तादाहोष्मपाकवान् ॥ कफाच्छीतो गुरुः स्निग्धः कंदूशा-
 न्कठिनोऽल्परुक् ॥ कृष्णस्फोटारुतः पित्तलिङ्गवृद्धिश्च रक्ततः ॥ क-
 फवन्मेदसा दृद्धिर्मदुस्तालफलोपमः ॥ मूत्रधारणशीलस्य मूत्रजः स

तु गच्छतः ॥ अंशोभिः पूर्णवृत्तिवत्सोमं याति सरुद्धुदुः ॥ मूत्रक-
 च्छूमधः स्याच्च बलयं फलकोशयोः ॥ वातकोपिभिराहारैः शीतलोपा-
 वमाहूतैः ॥ धारणेरणभाराध्वविषमांगप्रवर्तनैः ॥ क्षोभणैः क्षुभितोऽ-
 न्यैश्च क्षुद्रात्रावयवं पदा ॥ पवनो विगुणीकृत्य स्वनिवेशादधो नयेत् ॥
 कुर्यादंक्षणसंधिस्थो ग्रंथ्यामं श्वयथुं तदा ॥ उपेक्षमाणस्य च मुष्क-
 दृष्टिमाध्मानरुक्स्तंभवती स वायुः ॥ प्रपीडितोऽतः स्वनवान्प्रयाति
 प्रध्मापयन्नेति पुनश्च मुक्तः ॥ अंत्रद्विद्विरसाध्योऽयं वातद्विद्विरसाह-
 तिः ॥ रूक्षकृष्णारुणसिरातंतुजालगवाक्षितः ॥ गुल्मोऽष्टधा पृथग्दोषैः
 संसृष्टैर्निचयं गतैः ॥ आर्तवस्य च दोषेण नारीणां जायतेऽष्टमः ॥
 अथ यो ज्वरातिसारादिभिर्वमनादिभिर्वा कर्मभिः कर्शितो वातलान्या-
 हारयत्याहाराभिलाषी वा शीतमुदकं पिबत्यन्नपानानंतरं वा लघ्नप्लव-
 नव्यवायुपानयानादीन् देहविक्षोभिणः सेवतेऽनुदीर्णा वा छर्दिमुदी-
 रयत्युदीर्णान्वा वातादीन्निश्वातोच्छ्वासौ वा निगूणहात्यस्त्रेहपूर्वं वा
 वमनविरेचने करोति तथा कर्शितएवातिविदाहिनोऽभिष्यंदिनो वा
 निषेवते तस्य यथास्वं वातप्रधानाः प्रकुपिताः दोषाः पृथक् संसृष्टाः सम-
 स्ताः सरक्ता वा महास्रोतोऽनुप्रविश्यादृत्योर्ध्वमधश्च मार्गं शूलमुपजन-
 यंतो गुल्ममभिनिर्वर्तयन्ति ॥ यतश्च तस्मिन् शूलविद्धइव व्यथ्यतेऽति-
 वेदनादितः रुच्छ्रोच्छ्वासस्तस्माच्छूलमित्युच्यते ॥ तत्रातिकर्शनात्क-
 फपित्ताभ्यां वा मार्गरोधाल्लब्धाश्रयो बाधुरुत्प्लुतो रौक्ष्यात्कठिनीभूतः
 स्वाशये स्वतंत्रः परतंत्रो वा पित्तश्लेष्माशये स्पर्शोपलभ्यः पिंडित-
 त्वादमूर्तोऽपि मूर्ततामिवोपगतो ग्रंथिरूपेणावतिष्ठमानो गुल्मसंज्ञां
 लभते ॥ तस्य पंच स्थानानि वस्तिर्नाभिः पार्श्वे हृदयं च ॥ अथास्य
 पूर्वरूपाणि सदनमग्निशरीरयोररुचिः सौहित्यासहिष्णुताकुक्षिशूल-
 त्याध्मानमुद्गिरणं बहुशो विदग्धेऽप्ये छर्दिरादोषो मलस्याप्रादुर्भावं
 प्रवृत्तिश्च ॥ तत्र वातात्सूच्येव शंकुनेव व्यथो मन्पाशिरःशंखशुल-

ज्वरांगमदर्श्रीहाटोपात्रकूजोदावर्तोच्छ्वासोपरोधमुखशोषस्तब्धगात्रताः
 वायुकालेषूपद्रवद्विर्विषमाग्निता रुष्णारुणपरुषत्वङ्गुवादित्वं गुल्म-
 श्वास्य चलत्वाद्यायोरनियतस्थानसंस्थानोदयप्रलयाल्पमहारजः पि-
 पीलिकापरिगतइव तोदस्फुरणबहुलो विस्तारयतीव स्वदेशं चर्मइव
 कदाचित्कदाचित्संकोचयतीव हर्षयतीव रोमाणि वेदनातिप्रवृत्तौ तु स
 र्वस्मिन्नपि देहे प्रायो बस्त्याश्रयश्च भवति॥पित्ताद्वाहो धूमकोऽम्लक
 स्तृष्णा ज्वरः स्वेदो विद्वेदो मूर्च्छा शीतोपशयता हरिणहारिद्रव्यं गुल्म-
 श्वास्य तसायःपिंडइव तमवकाशं दहति दृयते धूमायत ऊष्मायते शि-
 थिलइव व्रणइवास्पर्शसहो निर्लोभा प्रायो नाभ्याश्रयश्च ॥ कफात्
 स्तैमित्यमरोचकाविपाकौ हृदयोपलेपः शीतज्वरस्तृप्तिः सदनं कासो
 हृल्लासः पीनसो निद्राऽऽलस्यं नखादिषु शुक्लता गुल्मश्च सुप्तस्थि-
 रगुरुकठिनावगाढोऽल्परुक् प्रायो हृत्पार्श्वीश्रयश्च ॥ संसृष्टलिंगः सं-
 सर्गात्स त्रिविधः ॥ सर्वलिंगनिचयेन च यो गुल्मः सोऽसाध्यः ॥ र-
 क्तगुल्मस्तु गर्भकोष्ठार्त्तवोपगमनवैशेष्यात्पारतंत्र्यादवैशारद्यादपचा-
 रानुरोधाच्च स्त्रिया एव भवति ॥ तत्र यदा सा क्रतुमती नवप्रसूता
 योनिरोगिणी वा वातलान्यासेवते तदाऽस्या वायुः कुपितो योन्या
 मुखमनुप्रविश्यात्तवमुपरुणाद्वि ॥ तदुपरुध्यमानं मासे मासे कुक्षि-
 मग्निनिर्वर्त्तयति गर्भलिंगानि च हृल्लासतंद्रांऽगसाददौर्हदस्तन्यद-
 र्शनादीनि ॥ वायुसंसर्गात्पुनः पित्तैकप्रकोपतया च वातपित्तगुल्म-
 रूपाणि क्रमाच्छूलस्तंभदाहातीसारादीनि गर्भाशये च सुतरां शूलं
 तथा योन्या दौर्गध्यमासाव च करोति ॥ गुल्मश्च न गर्भइवागैः पि-
 ङितएव तु चिरेण सशूलं स्पंदते ॥ गुल्मएव च वर्द्धते न कुक्षिः ॥
 स्वदोषाधिष्ठानश्च सर्वो भवति गुल्मः ॥ तस्माच्चिरेण नैव पाकमेति

॥ मृशदुष्टरक्ताश्रयत्वान्तु विद्रधिः शीघ्रपाको भवतीति ॥ भवति चात्रा ॥ गुल्मेऽतराश्रये वस्त्रिकुक्षिद्विल्लीहवेदना ॥ अभिवर्णबलभ्रंशो वेगानां चाप्रवर्त्तनं ॥ अतो विपर्ययो बाह्ये कोष्ठांगेषु तु नातिरुक् ॥ वैवर्ण्यमवकाशस्य बहिरुन्नतताऽधिकं ॥ साटोपमत्युग्ररुजमाध्मानमुदरे मृशं ॥ ऊर्ध्वाधो वातरोधेन तमानाहं प्रचक्षते ॥ घनोष्ठी-
लोपमो ग्रंथिरष्ठीलोर्ध्वसमुन्नतः ॥ आनाहलिंगस्तिर्यक् च प्रत्यष्ठीला तदाकृतिः ॥ पक्वाश्याद्गुदोपस्थं वायुस्तीव्ररुजः प्रयन् ॥ तूनी प्रतूनी तु भवेत्स एवातो विपर्यये ॥ उद्गारबाहुल्यपुरीषबंधतृप्तक्षमत्वा-
न्नविकृजनानि ॥ साटोपमाध्यानमपक्तिशक्तिमासन्नगुल्मस्य वदन्ति चिन्हं ॥ ॥ इति विद्रधिद्विगुल्मनिदानं नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

॥ अथात उदरनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ रोगाः सर्वेऽपि मं-
देऽग्नौ सुतरामुदराणि तु ॥ अजीर्णां न्मलिनैश्चाभ्रैर्जायन्ते मलसं-
चयान् ॥ ऊर्ध्वाधो धातवो रुध्वा बाहिनीरंबुबाहिनीः ॥ प्राणाग्न्यपा-
नान्संदृश्य कुर्युस्त्वङ्मांससंधिगाः ॥ आध्माप्य कुक्षिमुदरम-
ष्टथा तच्च भिद्यते ॥ पृथग्दोषैः समस्तेश्च ग्रीहवद्भक्षतोद-
कैः ॥ तेनार्ताः शुष्कताल्बोष्ठाः शुनपादकरोदराः ॥ नष्टचेष्टाबला-
हाराः कृशाः प्रध्मातकुक्षयः ॥ स्युः प्रेतरूपाः पुरुषा भाविन-
स्तस्य लक्षणं ॥ शुचाशोऽन्नं चिरात्सर्वं सविदाहं च पच्यते ॥ जी-
र्णाजीर्णं न जानाति सौहित्यं सहते न च ॥ क्षीयते बलतः शश्व-
च्छसित्यल्पेऽपि चेष्टिते ॥ वृद्धिर्विशोऽप्रवृत्तिश्च किंचिच्छोफश्च पा-
दयोः ॥ रुग्बस्त्रिसंधौ ततता लब्धल्पैर्भोजनैरपि ॥ राजीजन्म व-
ल्लीनाशो जठरे जठरेषु तु ॥ सर्वेषु तंद्रा सदनं मलसंगोऽल्पबन्धि-
ता ॥ दाहः श्वयथुराध्मानमने सलिलसंभवः ॥ सर्वं त्वनोयमरुण-
मशोफं नातिभारिकं ॥ गवाक्षितं सिराजालैः सदा गुडगुडायते ॥ ना-

१ तथाचागमः ॥ मांसशोणितभूयस्त्वात् पाकं गच्छति विद्रधिः ॥ मांस शोणितहीनत्वादुल्मः पाकं न गच्छतीति ॥

निमंत्रं च विष्टभ्य वेगं कृत्वा प्रणश्यति ॥ मारुतो हृत्कटीनाभि-
पायुवंक्षणवेदनाः ॥ सशब्दो निश्चरेद्वायुर्विड्बुवंको मूत्रमल्पकं ॥ ना-
तिमंदोऽनलो लौल्यं न च स्याद्विरसं मुखं ॥ तत्र वानोदरे शो-
फः पाणिपन्मुष्कसंधिषु ॥ कुक्षिपार्श्वोदरकटीपृष्ठरुक् पर्वभेदनं-
शुष्ककासोऽगमदोऽधो गुरुता मलसंग्रहः ॥ श्यावारुणत्वगादित्वम-
कस्माद्भासदृष्टिमत् ॥ सनोदभेदमुदरं तनुरुष्णासिराततं ॥ आ-
ध्मातदृतिवच्छब्दमाहतं प्रकरोति च ॥ वायुश्चात्र सरुक्शब्दो वि-
चरेत्सर्वतो गतिः ॥ पित्तोदरे ज्वरो मूर्च्छा दाहस्तृट् कटुकास्थ-
ता ॥ अमोऽतिमारः पीतत्वं त्वगादावुदरं हरित् ॥ पीतताम्रसि-
रानद्धं सखेदं सोष्म दह्यते ॥ धूमायति मृदुस्पर्श क्षिप्रपाकं प्रदृश्यते
॥ श्लेष्मोदरेऽगसदनं स्वापः श्वयथुगौरवं ॥ निद्रोत्केशारुचि-
श्वासकासशुक्लत्वगादिताः ॥ उदरं स्तिमितं म्रिगंधं शुक्लराजीतं
महत् ॥ चिराभिष्टद्विकठिनं शीतस्पर्शं गुरुस्थिरं ॥ त्रिदोषकोपनै-
स्तैस्तैः स्त्रीदत्तैश्च रजोमलैः ॥ गरदूषीविषाद्यैश्च सरक्ताः संचिता मलाः
॥ कोष्ठं प्राप्य विकुर्वाणाः शोषमूर्च्छाभ्रमान्वितं ॥ कुर्युर्खिलिङ्गमुदरं शी-
घ्रपाकं सुदारुणं ॥ बाधते तच्च सुतरां शीतवानाभ्रदर्शने ॥ अत्पाशितस्य
संक्षोभाद्यानपानातिचेष्टितैः ॥ अतिव्यवायकर्माध्वमनव्याधिकर्शनैः
॥ वामपार्श्वोऽश्रितः प्रीहा च्युतः स्थानाद्विवर्द्धते ॥ शोणितं वा रसादिभ्यो
विष्टद्धं तं विवर्द्धयेत् ॥ सोष्णीलेवातिकठिनः प्रोच्यतः कूर्मपृष्ठवत् ॥ क्रमेण-
वर्द्धमानश्च कुक्षावुदरमावहेत् ॥ श्वासकासपिपासास्थवैरस्याध्मानरु-
ग्ज्वरैः ॥ पांडुत्वक्च्छर्दिमूर्च्छार्तिदाहमोहैश्च संयुतं ॥ अरुणाभं विवर्णं
वा नीलहारिद्रराजिमत् ॥ उदावर्त्तरुगानाहैर्भोहतृड्दहनज्वरैः ॥ गौरवारु-
चिकाठिन्यैर्विद्यात्तत्र मलान् क्रमात् ॥ प्रीहवदक्षिणात्पार्श्वोत्कुर्याद्य-
रुदपि च्युतं ॥ पक्ष्मवालैः सहान्नेन भुक्तैर्बद्धायने गुदे ॥ दुर्नामभिरुदावर्त्तै-

रश्चैर्वात्रोपलेपिभिः॥षर्चःपित्तकफान् रुध्वा करोति कुपितो ऽनिल ॥
 अपानो जठरं तेन स्फुर्दाहतृद्वज्वरक्षवाः ॥ श्वासकासोरुसदनं
 शिरोद्धन्नामिपायुरुक्क ॥ मलसंगोऽरुचिः श्छर्दिरुदरं मूढमारुतं ॥स्थि-
 रं नीलारुणसिराराजिनद्धमराजि वा ॥ नामेरुपरि च प्रायो गोपु-
 च्छाकृति जायते ॥ अस्थ्यादिशल्यैः सार्चैश्चेद्भुक्तैरत्यशनेन वा ॥
 मिथ्यते पच्यते चांत्रं तच्छिद्रैश्च सवन् बहिः ॥ आमएव गुदा-
 देति ततोऽल्पाल्पः स विद्वसः ॥ तुल्यः कुणपन्धेन पिच्छिलः
 पीतलोहितः ॥ शेषश्चापूर्य जठरं जठरं घोरमावहेत् ॥ वर्द्धते तदधो
 नामेराशु चैति जलात्मतां ॥ उद्रिक्तदोषरूपं च व्याप्तं च श्वास-
 तृद्वध्रमैः ॥ छिद्रोदरमिदं प्राहुः परिस्वावीति चापरे ॥ प्रवृत्तस्नेह-
 पानादेः सहसाऽऽमांबुपायिनः ॥ अत्यंबुपानान्मंदाग्नेः क्षीणस्या-
 तिकृशस्य वा ॥ रुध्वांऽबुमार्गाननिलः कफश्च जलमूर्च्छितः ॥ वर्द्ध-
 येतां तदेवांबु तत्स्थानादुदराश्रितौ ॥ ततःस्यादुदरं तृष्णागुदसुतिरु-
 जान्वितं ॥ कासश्वासारुचियुतं नानावर्णसिरातत्वं ॥ तोयपूर्णद्व-
 तिस्पर्शशब्दप्रक्षोभवेपथु ॥ दकोदरं महत्स्निग्धं स्थिरमावृत्तनाभि
 तत् ॥ उपेक्षया च सर्वेषु दोषाः स्वस्थानतश्च्युताः ॥ पाकाद्वा द्रवीकुर्युः
 संधीन् स्रोतोमुखान्यपि ॥ स्वेदस्तु बाह्यस्रोतःसु विहतस्तिर्यगास्थितः
 ॥ तदेवोदकमाप्याप्यपिच्छां कुर्यात्तदा भवेत् ॥ गुरुदरं स्थिरं वृत्तमाहतं
 च सशब्दवत् ॥ मृदु व्यपेतराजीकं नाभ्यां स्पृष्टं च सर्पति ॥ तदनूद-
 कजन्मास्मिन् कुक्षिद्विस्ततोऽधिका ॥ सिरांतद्ग्रीनमुदकजठरोक्तं
 च लक्षणं ॥ वातपित्तकफह्रीहसन्निपातोदकोदरं ॥ कच्छं यथोत्त-
 रं पक्षात्परं प्रायोऽपरे हतः ॥ सर्वं च जातसलिलं रिष्टोक्तोपद्रवान्वि-
 तं ॥ जन्मनैवोदरं सर्वं प्रायः कच्छतमं मतं ॥ बलिनस्तदजातांबु
 यज्जसाध्यं नवोत्थितं ॥ ॥ इत्युदरनिदानं नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १३

अथातः पांडुरोगकामलाशोफविसर्पनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ पि-
 त्तप्रधानाः कुपिता यथोक्तैः कोपनैर्मलाः ॥ तत्रानिलेन बलिना क्षि-
 मं पित्तं दृढि स्थितं ॥ धमनीर्दश संप्राप्य व्यामुवत्सकलं वपुः ॥
 श्लेष्मत्वग्रक्तमांसानि प्रदूष्यांतरमाश्रितं ॥ त्वङ्मांसयोस्तत्कुरुते
 त्वचि वर्णान् पृथग्विधान् ॥ पांडुहारिद्रहरितान्पांडुत्वं तेषु चाधिकं ॥
 यतोऽतः पांडुरित्युक्तः स रोगस्तेन गौरवं ॥ धातूनां स्याच्च शैथि-
 ल्यमोजसश्च गुणक्षयः ॥ ततोऽल्परक्तमेदस्को निःसारः स्याच्छुभे-
 द्रियः ॥ मृद्यमानैरिवागैर्ना द्रवता दृढयेन च ॥ शूनाक्षिकूटः सदनः
 कोपनः स्त्रीवनोऽल्पवाक् ॥ अन्नहिद् शिशिरद्वेषी शीर्णरोमा हता-
 नलः ॥ सन्नसक्थिज्वरी श्वासी कर्णक्ष्वेदी श्रमी श्रमी ॥ स पंच-
 धा पृथग्दोषैः समस्तैर्मृत्तिकादनात् ॥ प्राग्रूपमस्य दृढयस्पंदनं रु-
 क्षता त्वचि ॥ अरुचिः पीतमूत्रत्वं स्वेदाभावोऽल्पवन्हिता ॥ सादः
 श्रमोऽनिलात्तत्र गात्ररुक् तोदकंपनं ॥ रुष्णरुक्षारुणसिरानखवि-
 ण्मूत्रनेत्रता ॥ शोफानाहास्यवैरस्यविदशोषाः पार्श्वमूर्द्धरुक् ॥ पि-
 ताद्धरितपीतामसिरादित्वं ज्वरस्तमः ॥ तृदस्वेदमूर्च्छाः शीतेच्छा दौ-
 र्गध्यं कटुवक्रता ॥ वर्चोभेदोऽम्लको दाहः कफाच्छुक्लसिरादिता ॥
 तंद्रालवणवक्रत्वरोमहर्षस्वरक्षयाः ॥ कासश्छर्दिश्च निचयान्मिश्र-
 लिङ्गोऽतिदुःसहः ॥ मृत्कषायाऽनिलं पित्तमूषरा मधुरा कफं ॥ दूष-
 यित्वा रसादींश्च रौक्ष्याद्भुक्तं विरुक्ष्य च ॥ सोतांस्यपक्वैवापूर्वं
 कुर्याद्बुद्ध्वा च पूर्ववत् ॥ पांडुरोगं ततः शूननामिपादास्यमेहनः ॥
 पुरीषं कृमिवन्मुचेद्भिन्नं सासृक्कफं नरः ॥ यः पांडुरोगी सेवेत पित्तलं
 तस्य कामला ॥ कोष्ठशाखाश्रयां पित्तं दग्ध्वाऽसृज्मांसमावहेत् ॥
 हारिद्रनेत्रमूत्रत्वङ्गखवक्रशकृत्तथा ॥ दाहाविपाकतृष्णावान् मेका-
 शो दुर्बलेंद्रियः ॥ मवेत्पित्तोल्बणस्यासौ पांडुरोगादनेऽपि च ॥
 उपेक्षया च शोफाढ्या सा रुच्छा कुंभकामला ॥ हरितश्चावपीत-

त्वं पांडुरोगे यदा भवेत् ॥ वातपित्ताद्धमस्तृष्णा खीप्सहर्षो मृदुर्ज्वरः
 ॥ तं द्रा बलानलभ्रंशो लोढरं तं हलीमकं ॥ अलसश्चेति शंसन्ति तेषां
 पूर्वमुपद्रवाः ॥ शोफप्रधानाः कथिताः सङ्वातो निगद्यते ॥ पित्तर-
 क्तकफान् वायुर्दुष्टो दुष्टान् बहिःसिराः ॥ नीत्वा रुद्धगतिस्तैर्हि
 कुर्यात्स्वप्नाससंश्रयं ॥ उत्सेधं संहतं शोफं तमाहुर्निचयादतः ॥ सर्वं
 हेतुविशेषैस्तु रूपभेदान्नवात्मकं ॥ दोषैः पृथक् द्वयैः सर्वैरभिधाताहि-
 पादपि ॥ द्विधा वा निजमागंतुं सर्वाङ्गीकांगजं च तं ॥ पृथुञ्जतय-
 थितताविशेषैश्च त्रिधा विदुः ॥ सामान्यहेतुः शोफानां दोषजानां विशे-
 षतः ॥ व्याधिकर्मोपवासादिसीणस्य भजतो द्रुतं ॥ अतिमात्रमथान्यस्य
 गुर्वम्लस्निग्धशीतलं ॥ लवणक्षारतीक्ष्णोष्णशाकांबुस्त्रजजागरं ॥ मृद्वा-
 म्यमांसवद्भूरमजीर्णश्रममैथुनं ॥ पदातेर्मार्गगमनं यानेन शोभिणाऽपि
 वा ॥ श्वासकासातिसाराशो जठरप्रदरज्वराः ॥ विस्मृच्यलसकच्छर्दि-
 गर्भवीसर्पपांडवः ॥ अन्ये च मिथ्योपकांतास्तैर्दोषा वक्षसि स्थिताः ॥
 ऊर्ध्वं शोफमधो बलौ मध्ये कुर्वन्ति मध्यगाः ॥ सर्वाङ्गाः सर्वगतं प्र-
 त्यङ्गेषु तदाश्रयाः ॥ तत्पूर्वरूपं दवथुः सिरायामोऽङ्गगौरवं ॥ वाताच्छो-
 फश्चलो रुक्षः खररोमाऽरुणासितः ॥ संकोचस्पंदद्वर्षातिनोदभेदप्रमु-
 सिमान् ॥ क्षिप्रोत्थानशमः शीघ्रमुञ्जमेत्पीडितस्तनुः ॥ स्निग्धोष्णम-
 र्दनैः शाम्येद्रात्रावल्पो दिवा महान् ॥ त्वक्च सर्पपलिमेव तस्मिंश्चि-
 मिचिमायते ॥ पीतरक्तासिताभासः पित्तादाताग्नरोमवान् ॥ शीघ्रानु-
 सारप्रशमो मध्ये प्राक् जायते तनुः ॥ सतृद्दाहज्वरस्वेददवक्लेदमद-
 भ्रमः ॥ शीतामिलापी विद्धेदी गंधी स्पर्शासहो मृदुः ॥ कंठमान् पां-
 दुरोमत्वक्कठिनः शीतलो गुरुः ॥ स्निग्धः श्लक्ष्णः स्थिरः स्त्यानो नि-
 द्राछर्द्यप्रसादरुत् ॥ आकांतो नोञ्जमेत्कच्छूशमजन्मा निशाबलः ॥
 खवेन्नासृक्चिरात्पिच्छां कुशशस्त्रादिविक्षतः ॥ स्पर्शोष्णकांक्षी च क-
 फाद्यथास्वं द्वंद्वजास्त्रयः ॥ संकराद्हेतुलिङ्गानां निचयान्निचयात्मकः ॥

अभिघातेन शब्दादिछेदभेदक्षतादिभिः ॥ हिमानेलोदध्यनिलैर्महात-
 कपिकच्छुजैः ॥ रसैः शुकैश्च संस्पर्शाच्छ्रयथुः स्याद्विसर्पवान् ॥ भूशोष्मा
 लोहिताभासः प्रायशः पित्तलक्षणः ॥ विषजः सविषप्राणिपरिसर्पण-
 मूत्रणात् ॥ दंष्ट्रादंतनखापातादविषप्राणिनामपि ॥ विष्णुमूत्रशुक्रोपह-
 तमलवद्वस्त्रसंकरात् ॥ विषदृक्षानिलस्पर्शाद्भ्रयोपावचूर्णनात् ॥ मृदु-
 श्वलोऽवलंबी च शीघ्रो दाहुरुजाकरः ॥ नवोऽनुपद्रवः शोफः साध्यो
 ऽसाध्यः पुरेरितः ॥ स्याद्विसर्पोऽभिघातानैर्दोषैर्दृष्यैश्च शोफवत् ॥ अधि-
 ष्ठानं च तं प्राहुर्बाह्यांतरुभयाश्रयात् ॥ यथोत्तरं च दुःसाध्यास्तत्र
 दोषा यथायथं ॥ प्रकोपनैः प्रकुपिता विशेषेण विदाहिभिः देहे शीघ्रं-
 विसर्पति तेंऽतंतरतःस्थिता बहिः ॥ बहिस्था द्वितये द्विस्था विद्यात्तत्रां-
 तराश्रयं ॥ मर्मोपतापात्संमोहादयनानां विषट्णानां तृष्णातियोगा-
 द्वेगानां विषमं च प्रवर्तनात् ॥ आशु चाग्निबलभ्रंशादतो बाह्यं विष-
 र्ययात् ॥ तत्र वातात्परीसर्पो वातज्वरसमव्ययः ॥ शोफस्फुरणनिस्तो-
 दभेदायामार्तिहर्षवान् ॥ पित्ताद्भुतगतिः पित्तज्वरलिंगोऽतिलोहितः ॥
 कफात्कंदूयुतः स्निग्धः कफज्वरसमानरुक् ॥ स्वदोषलिंगैश्चीर्यते सर्व-
 स्फोटैरुपेक्षिताः ॥ ते पक्वमित्राः स्वं स्वं च बिभ्रति व्रणलक्षणं ॥ वा-
 तपित्ताज्ज्वरच्छर्दिमूर्च्छाऽतीसारतृद्भ्रमैः ॥ अस्थिभेदाग्निमदनतम-
 कारोचकैर्युतः ॥ करोति सर्वमंगं च दीप्तांगारावकीर्णवत् ॥ यं यं देशं
 विसर्पश्च विसर्पति भवेत्स सः ॥ शांतांगारासितो नीलो रक्तो वाऽऽशु च
 चीर्यते ॥ अभिदग्धइव स्फोटैः शीघ्रगत्वाद्भुतं च सः ॥ मर्मानुसारी वीर्य-
 र्पः स्याद्वातोऽतिबलस्ततः ॥ व्यथेदंगं हरेत्संज्ञां निद्रां च श्वासमीर-
 येत् ॥ हिष्मां च स गतोऽवस्थामीदृशीं लभते न ना ॥ क्वचिच्छर्माति-
 यस्तो भूमिशय्यासनादिषु ॥ चेष्टमानस्ततः छिद्यो मनोदेहश्रमोद्भ-
 वां ॥ दुष्प्रबोधोऽश्रुते निद्रां सोऽग्निवीसर्पउच्यते ॥ कफेन रुद्धः पक्व-
 षो भित्त्वा तं बहुधा कफं ॥ रक्तं वा दृढरक्तस्य त्वक्सिरास्त्रावमां-

सर्गं ॥ दूषयित्वा च दीर्घाणुद्वत्तस्थूलखरात्मनां ॥ ग्रंथीनां
 कुरुते मालां रक्तानां तीव्ररुग्ज्वरां ॥ श्वासकासातिसारास्थ
 शोषहिष्भावमिभ्रमैः ॥ मोहवैवर्ण्यमूर्च्छागमंगाभिसदनैर्युतां ॥ इ-
 त्ययं ग्रंथिवीसर्पः कफमारुतकोपजः ॥ कफपित्ताज्ज्वरस्तंभो तं-
 द्रानिद्राशिरोरुजः ॥ अंगावसादविक्षेपप्रलापारोचकभ्रमाः ॥ मूर्च्छा-
 ऽग्निहानिर्भेदोऽस्थ्वां पिपासेन्द्रियगौरवं ॥ आमोपवेशनं लेपः स्रोतसां
 स च सर्पति ॥ प्रायेणामाशये गृणहन्नेकदेशं नचातिरुक् ॥ पिडकै-
 र्वकीर्णोऽतिपीतलोहितपांडुरैः ॥ मेचकामोऽसितः स्निग्धो मलिनः
 शोफवान् गुरुः ॥ गंभीरपाकः प्राज्योष्मा स्पृष्टः क्लिन्नोऽवदीर्यते ॥
 पंकवच्छीर्णमांसश्च स्पृष्टस्त्रायुसिरागणः ॥ शवगंधिश्च बीसर्प कर्द-
 माख्यमुशंति तं ॥ सर्वजो लक्षणैः सर्वैः सर्वधात्वभिसर्पणः ॥ बाह्य-
 हेतोः क्षतात्कुट्टः सरक्तं पित्तमीरयन् ॥ विसर्पं मारुतः कुर्यात्कुलत्थ-
 सदृशैश्चितं ॥ स्फोटैः शोफज्वररुजादाहाढ्यं श्यावलोहितं ॥ पृथग्दो-
 षैस्त्रयः साध्या दृढजाश्चानुपद्रवाः ॥ असाध्यौ क्षतसर्वोत्थौ सर्वे चा-
 क्रांतमर्मकाः ॥ शीर्णस्त्रायुसिरामांसाः प्रक्लिन्नाः शवगंधयः ॥ इति
 पांडुकामलाशोफविसर्पनिदानं नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

अथातः कुष्ठरुमिनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ मिथ्याहारविहारेण
 विशेषेण विरोधिना ॥ साधुनिदावधान्यस्वहरणाद्यैश्च सेवितैः ॥ पाप्म-
 मिः कर्मभिः सद्यः प्राक्तनैः प्रेरिता मलाः ॥ सिराः प्रपद्यतिर्यग्मा-
 स्त्वग्लसीकासृगामिषां ॥ दूषयंति श्लथीकृत्य निश्चरंतस्ततो बहिः ॥ त्वचः
 कुर्वन्ति वैवर्ण्यं दुष्टाः कुष्ठमुशंति तत् ॥ कालेनोपेक्षितं यस्मात्सर्वं
 कुष्णाति तद्वपुः ॥ प्रपद्य धातून् व्याप्यांतः सर्वान्तंक्लेद्य चावहेत् ॥
 सत्वेदक्लेदसंकोथान्कमीन्सूक्ष्मान्सुदारुणान् ॥ लोमत्वक्स्त्रायुधम-
 नीस्तरुणास्थीनि यैः क्रमात् ॥ भक्षयेच्छिञ्चमस्माच्च कुष्ठबाह्यमुदा-
 हृतं ॥ कुष्ठानि सप्तधा दोषैः पृथग्द्वैः समागतैः ॥ सर्वेष्वपि त्रिदोषेषु

अपदेशोऽधिकत्ववः ॥ बातेन कुष्ठं कापालं पितादौदुर्बरं कफात् ॥
मंडलाख्यं विचर्चिं च कक्षाख्यं बातपिञ्जलं ॥ चर्मैककुष्ठकिटिभ-
तिध्माख्यं सविपादिकाः ॥ बातश्लेष्मोद्भवाः श्लेष्मपितादुदुशलाख्याः ॥
पुंडरीकं सविस्फोटं पाप्मा चर्मदलं तथा ॥ सर्वैः स्यात्काकषं पूर्वं
त्रिकं दद्रुसकाकषं ॥ पुंडरीकर्क्षजिह्वे च महाकुष्ठानि सप्त तु ॥ अति-
श्लक्ष्णस्वरस्पर्शस्वेदास्वेदविवर्णताः ॥ दाहः कंडूस्त्वचि स्वापस्तोदः
कोमेधतिर्भ्रमः ॥ ग्रन्थानामधिकं शूलं शीघ्रोत्पत्तिभिरस्थितिः ॥
रूढानामपि रूक्षत्वं निमित्तेऽल्पेऽपि कोपनं ॥ रोमहर्षोऽसृजः कान्धर्षं
कुष्ठलक्षणमग्रजं ॥ रुष्णारुणकपालार्धं रुक्षं सुखं खरं तनु ॥ वि-
स्तृतासमपर्यंतं छपितैर्लोमभिश्चितं ॥ तोदादधमल्पकंडूकं कापालं
शीमसर्पि च ॥ पकोदुर्बरताग्रत्वकरोमगौरसिराचितं ॥ बहलं बहल-
क्षेदरक्तं दाहरुजाधिकं ॥ आशुत्थानावदरणलमि विद्यादुदुर्बरं ॥
स्थिरं स्थानं गुरु श्लिग्धं श्वेतरक्तमनाशुभं ॥ अन्योन्यसक्तमुत्तमं
बहुकंडूमुतिक्रमि ॥ श्लक्ष्णपीतामपर्यंतं मंडलं परिमंडलं ॥ सकंडूपि-
डिका श्यावा लसीकादधा विचर्चिका ॥ परुषं तनु रक्तांतर्मवः श्यावं
समुन्नतं ॥ सतोददाहरुक्छेदं कर्कशैः पिडकैश्चितं ॥ कक्षजिह्वाक-
ति प्रोक्तमृक्षजिह्वं बहुधर्मि ॥ हस्तिचर्मखरस्पर्शं चर्मैकाख्यं महाश्र-
पं ॥ अस्वेदं मत्स्यशकलसंज्ञिभं किटिभं पुनः ॥ सूक्ष्मं किणखर-
स्पर्शं कंडूमत्यरुवासितं ॥ सिध्मं रुक्षं बहिः श्लिग्धमंतर्धृष्टं रजः कि-
रेत् ॥ श्लक्ष्णस्पर्शं तनुश्वेततार्धं दौग्धिकपुण्यवत् ॥ प्रायेण चोर्ध्व-
काये स्याद्गुह्यैः कंडूपुतैश्चितं ॥ रक्तैरलसकं पाणिपाददार्यो विपादिकाः ॥
सीमात्यो मंदकंडूश्च सरागपिडिकाचिताः ॥ दीर्घमताना कूर्वाषदतली-
कुसुमच्छविः ॥ उत्तममंडला दद्रुः कंडूमत्यनुषंगिणी ॥ स्फूटमूलं
सदाहर्ति रक्तश्यावं बहुवर्णं ॥ शलाहः छेदजं त्वादधं प्राप्यशः पर्यजन्म च ॥

रक्तांतमंतरा पांडुकंदूदाहरुजान्वितं ॥ सोत्सेधमाचितं रक्तैः पद्मपत्रमि-
 वांशुभिः ॥ धनभूरिलसीकासृक्प्रायमाशुभिमेदि च ॥ पुंडरीकं तनुत्वग्भि-
 म्भितं स्फोटैः सितारुणैः ॥ विस्फोटं पिडिकाः पामा कंदूक्लेदरुजाधिकाः ॥
 सूक्ष्माः श्यावारुणाः बद्धाः प्रायः स्फिक्पाणिकूर्पराः ॥ सस्फोटमस्पर्शसहं
 कंदूरुक्लेददाहवत् ॥ रक्तं दलघर्मदलं काकणं तीव्रदाहरुक् ॥ पूर्वं
 रक्तं च रुष्णं च काकणं तीफलोपमं ॥ कुष्ठेतिगैर्युतं सर्वैर्नैकवर्णं ततो
 भवेत् ॥ दोषमेदीयविहितैरादिशेर्लिंगकर्मभिः ॥ कुष्ठेषु दोषोल्बणतां
 सर्वदोषोल्बणं त्यजेत् ॥ रिष्टोक्तं यच्च यच्चास्थिमज्जशुकसमाश्रयं ॥
 याप्यं मेदोगतं रुच्छं पित्तदं द्वास्मांसगं ॥ अरुच्छं कफवानाढ्यं
 त्वक्स्थमेकमलं च यत् ॥ तत्र त्वचि स्थिते कुष्ठे तोदवैवर्ण्य-
 रुक्षताः ॥ स्वेदस्त्रापश्वयथवः शोणिते पिशिते पुनः ॥ पाणि-
 पादाश्रिताः स्फोटाः क्लेदः संधिषु चाधिकं ॥ कौण्यं गतिकर्षो-
 ऽगानां दलनं स्याच्च मेदसि ॥ नासाभंगोऽस्थिमज्जस्थे नेत्ररागः स्वर-
 क्षयः ॥ क्षते च कृमयः शुके स्वदारापत्यबाधनं ॥ यथापूर्वं च सर्वाणि
 स्युर्लिंगान्यसमादिपु ॥ कुष्ठैकसंभवं श्वित्रं किलासं दारुणं च तत् ॥
 निर्दिष्टमपरिस्त्रावि त्रिधातूद्भवसंश्रयं ॥ वाताद्रूक्षारुणं पित्तात्ताम्र-
 कमलपत्रवत् ॥ सदाहं रोमबिध्वंसि कफाच्छ्वेतं घनं गुरु ॥ सकंदु च
 कमाद्रक्तमांसमेदःसु चादिशेत् ॥ वर्णैर्नैवेदगुभयं रुच्छं तच्चोत्तरोत्त-
 रं ॥ अशुक्लरोमाबहलमसंसृष्टं मिथो नवं ॥ अनग्निदग्धजं साध्यं
 श्वित्रं वर्ज्यमतोऽन्यथा ॥ गुह्यपाणितलौष्ठेषु जालमप्यचिरंतनं ॥
 वर्जनीयं विशेषेण किलासं सिद्धिभिच्छता ॥ स्पर्शैकाहारशय्या-
 दिसेवनात्प्रायशो यदाः ॥ सर्वे संचारिणो नेत्रत्वग्विकारा विशेष-
 षतः ॥ कृमयस्तु द्विधा प्रोक्ता बाह्याभ्यंतरमेदतः ॥ बहिर्मल-
 कफासृग्विदूजन्ममेदाश्चतुर्विधाः ॥ नामतो विंशतिविधा बाह्यास्त-
 त्र मलोद्भवाः ॥ तिलप्रमाणसंस्थानवर्णाः केशांबराश्रयाः ॥ ब-

हुपादाश्च सूक्ष्माश्च पूकातिज्ञाश्च नाभतः ॥ द्विधा ते कोठपिड-
काकंदूगंडान्प्रकुर्वते ॥ कुष्ठैकहेतवोऽतर्जाः श्लेष्मजास्तेषु चाधिकं ॥
मधुरान्नगुडक्षीरदधिसुक्तनवौदनैः ॥ शकृज्जा बहुविधान्यपर्णशाको
लकादिभिः ॥ कफादामाशये जाता वृद्धाः सर्पति सर्वतः ॥ पृ-
थुवधनिभाः केचित्केचिद्गंदूपदोषमाः ॥ रुढधान्यांकुराकरास्तनु-
दीर्घास्तथाऽणवः ॥ श्वेतास्ताम्रावसासाश्च नाभतः सप्तधा तु ते ॥ अं-
त्रादा उदरावेष्टा हृदयादा महाकुहाः ॥ कुरवो दर्भकुसुमाः सु-
गंधास्ते च कुर्वते ॥ हृल्लासमास्पृश्वणमविपाकमरोचकं ॥ मृ-
च्छीच्छर्दिज्वरानाहकार्ष्यक्षवथुपीनसान् ॥ रक्तवाहिसिरास्थाना र-
क्तजा जंतवोऽणवः ॥ अपादवृत्तताम्राश्च सौक्ष्म्यात्केचिददर्श-
नाः ॥ केशादा लोमविध्वंसा लोमहीपा उदुंबराः ॥ षट् ते कुष्ठैक-
कर्माणः सहस्रैरसमातरः ॥ पक्वाशये पुरीषा तथा जायन्तेऽधोविसर्पि-
णः ॥ वृद्धास्ते स्युर्भवेयुश्च ते यदाऽऽमाशयोन्मुखाः ॥ तदौस्योद्गार-
निःश्वासविद्गंधानुविधायिनः ॥ पृथुवृत्ततनुस्थूलाः श्यावपीतमिता-
सिताः ॥ ते पंच नाम्ना रुमयः ककेरुक्रमकेरुकाः ॥ सौसुरादाः सलूना
ख्या लेलिहा जनयन्ति च ॥ विद्धेदशूलविष्टंभकार्ष्यपारुष्यपांडुताः ॥
रोमहर्षाग्निमदनगुदकंदूर्ध्वनिर्गमात् ॥ ॥ इति कुष्ठरुमिनिदानं ना-
भ चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

अथातो वातव्याधिनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ सर्वार्थानर्थ-
करणे विश्वस्यास्यैककारणं ॥ अदुष्टदुष्टः पवनःशरीरस्य विशेषतः ॥
स विश्वकर्मा विश्वात्मा विश्वरूपः प्रजापतिः ॥ स्रष्टा धाता विभु-
विष्णुः संहर्ता मृत्युरंतकः ॥ तददुष्टौ प्रयत्नेन यतितव्यमतः सदा ॥
तस्योक्तं दोषविज्ञाने कर्म प्राकृतवैकृतं ॥ समासाद्यासतो दोषमे
दीये नाम धाम च ॥ प्रत्येकं पंचधा चारो व्यापारभेह वैकृतं ॥

तस्योच्यते विभागेन सनिदानं सलक्षणं ॥ असंख्यमपि सं-
ख्यायै वदशीत्या पुरेरितं ॥ धातुक्षयकैर्बाधुः कुक्ष्यत्यतिनिषेवि-
तैः ॥ धरन्स्रोतस्सु रिक्तेषु भृशं तान्येव पूरयन् ॥ तेभ्योऽन्यदोष-
पूर्णेभ्यः प्राप्य वा ऽऽवरणं बली ॥ तत्र प्रकाराये कुट्टः शुद्ध-
नाहान्त्रकूजनं ॥ मलरोधाश्मवध्मार्शस्त्रिकपृष्ठकटीग्रहं ॥ करोत्यपरका-
ये च तस्मान् रुच्छानुपद्रवान् ॥ आमाशये तृड्मधुभ्वासकातवि-
सूचिकाः ॥ कंठोपरोधमुद्रारान् व्याधीनूर्ध्वं च नामितः ॥ श्रोत्रा-
दिभिन्द्रियवधं त्वचि स्फुटनरुक्षते ॥ रक्ते तीव्रा रुजः स्वायं तापं
रामं विवर्णतां ॥ अरुण्यन्नस्य विष्टंमरुचिं रुशतां भ्रमं ॥ मां-
समेदोगतो ग्रंथीस्तोदाढ्यान्कर्कशान् भ्रमं ॥ गुर्वगं चातिरुक्त्वस्तं
मुष्टिद्वंद्वहतोपमं ॥ अस्थिस्थः सक्थिसंध्यस्थिशुलं तीव्रं बलक्षयं ॥
मज्जस्थोऽस्थिषु सौषिर्यमस्वमं स्तब्धतां रुजं ॥ शुक्रस्थ शीघ्रमुत्सर्गं
संमं विरुतिमेव वा ॥ तद्वर्गस्य शुक्रस्थः सिरास्वाध्मानरिक्तते ॥
तत्स्थः स्त्रावस्थितः कुर्याद्वृधस्यापामकुञ्जताः ॥ वातपूर्णदतिस्पर्शं
शोफं संधिगतोऽनिलः ॥ प्रसारणाकुंचनयोः प्रवृत्तिं च संवेदनां ॥
सर्वांगसंश्रयस्तोदमेदस्फुरणसंजनं ॥ स्तंभनाक्षेपणस्वापसंध्याकुंचन-
कंपनं ॥ यदा तु धमनीः सर्वाः क्रुद्धोऽभ्येति मुहुर्मुहुः ॥ तदांगमाक्षि-
पत्येव व्याधिराक्षेपकः स्मृतः ॥ अथःप्रतिहतो वायुर्मजत्पूर्व्वं दृ-
दाश्रिताः ॥ नाडीः प्रविश्य हृदयं शिरःशंसौ च पीडयन् ॥ आ-
क्षिपत्यरितो गात्रं धनुर्वेद्यास्य नामयेत् ॥ रुच्छादुच्छसिति स्त-
ब्धस्तस्मिंलितरुक्षतः ॥ कपोलइव कूजेष्ट निःसंज्ञः सोऽपतंत्रकः ॥
स इव चापतानात्म्यो मुक्ते तु मरुता हवि ॥ अश्रुवीत मुहुः स्वा-
स्थ्यं मुहुस्वास्थ्यमाहते ॥ गर्भपातसमुत्पन्नः शोणितातिसबोत्थि-
तः ॥ अग्निपातसमुत्पन्नं दुश्चिकित्स्यतमो हि सः ॥ मन्त्रे संस्तम्भ-
वातोऽतरुपेत्य धमनीर्यदा ॥ व्याप्नोति सकलं देहं जघ्ररायभ्यते

तदा ॥ अंतर्धनुर्विवांगं च वैः स्तंभं च नेत्रयोः ॥ करोति जुंभां
 दशनं दशनानां कफोद्धमं ॥ पार्श्वयोर्वेदनां वाक्यहनुपृष्ठकटिग्र-
 हं ॥ अंतरायामइत्येष बाह्यायामध्व तद्विधः ॥ देहस्य बहिरायामा-
 त्युद्धतो न्हियते शिरः ॥ उरध्वोत्क्षिप्यते तत्र कंधरा चा-
 नमृष्यते ॥ दंतौघास्ये च वैवर्ण्यं प्रस्वेदः स्रस्तगात्रता ॥
 बाह्यायामं धनुःकंपं ब्रुवते वेगिनं च तं ॥ व्रणं मर्माश्रितं प्राप्य समी-
 रणतमीरणान् ॥ व्यापच्छंति तनुं दोषाः सर्वाभापादमस्तकं ॥ तु-
 व्यतः पांडुगात्रस्य व्रणायामः स वर्जितः ॥ गते वेगे भवेत्स्वास्थ्यं
 सर्वेष्वक्षेपकेषु तु ॥ जिह्वातिलेरवनाच्छुष्कमक्षणादभिधाततः ॥
 कुपितो हनुमूलस्थः संसृजित्वा ऽनिलो हनू ॥ करोति बिहतास्थ-
 त्वमथवा संवृतास्थतां ॥ हनुसंसः स तेन स्यात्कच्छाचर्बणभावर्णं
 ॥ बाग्वाहिनीसिरासंस्थो जिह्वां स्तंभयते ऽनिलः ॥ जिह्वास्तंभः
 स तेनाभ्रपानवाक्येष्वनीशता ॥ शिरसा भारहरणादतिहास्यप्रभाव-
 णान् ॥ उन्नासवक्त्रक्षयथुरवरकार्मुककर्पणान् ॥ विषमादुपधानाच्च
 कठिनां च चर्बणान् ॥ वायुर्विद्वस्त्वैस्त्वैश्च वातलैरूर्ध्वमास्थितः
 ॥ वक्त्रीकरोति वक्त्रार्द्धमुक्तं हसितमीक्षितं ॥ ततोऽस्य कंपते मूर्द्धा
 वाक्संगः स्तब्धनेत्रता ॥ दंतचालः स्वरश्रंशः श्रुतिहानिः क्षवग्रहः ॥
 रंध्राज्ञानं स्मृतेर्मोहस्वातः सुप्तस्य जायते ॥ निष्ठीवः पार्श्वतो या-
 यादेकस्याक्ष्णो निमीलनं ॥ जत्रोरूर्ध्वं रुजास्तीमाः शरीरार्द्धे-
 ऽधरेऽपि वा ॥ तमाहुरर्दितं केचिदेकायाममथापरे ॥ रक्तमाश्रित्य
 पवनः कुर्यान्मूर्द्धधराः सिराः ॥ रुक्षाः सवेदनाः कृष्णाः सोऽसाध्यः
 स्याच्छिराग्रहः ॥ गृहीत्वाऽर्द्धं तनोर्वायुः सिराः स्नायूर्विशोष्य च ॥ प-
 क्षमन्यतरं हंति संभिवंधान्विमोक्षयन् ॥ रुक्त्वोऽर्द्धकायस्तस्य स्यादक-
 र्मण्यो विचेतनः ॥ एकान्गरो गं तं केचिदन्ये पक्षवधं बिभुः ॥ सर्वांगरो गं

तद्वच्च सर्वकायाश्रये ऽनिले॥ शुद्धवातहतः पक्षः कच्छसाध्यतमो मतः
 ॥ कच्छस्त्वन्येन संसृष्टो विवर्ज्यः क्षयहेतुकः॥ आमवद्वायनः कुर्यात्सं-
 स्तभ्यांगं कफान्वितः ॥ असाध्यं हतसर्वहं दंडवदंडकं मरुत् ॥ अं-
 समूलस्थितो वायुः सिराः संकोच्य तत्रगाः ॥ बाहुप्रस्पंदितहरं जन-
 यत्यवबाहुकं ॥ तलं प्रत्यंगुलीनां या कंडरा बाहुपृष्ठतः ॥ बाहुचेष्टा-
 पहरिणी विश्वाची नाम सा स्मृता ॥ वायुः कटघां स्थितः सक्थः
 कंडरामाक्षिपेद्यदा ॥ तदा खंजो भवेज्जंतुः पंगुः सक्थोर्द्वयोरपि ॥
 कंपते गमनारंभे खंजन्निव प्रयाति यः ॥ कलायखंजं तं विद्यान्मु-
 क्तसंधिप्रबंधनं ॥ शीतोष्णद्रवसंशुष्कगुरुस्निग्धैर्निवेचितैः ॥ जीर्णा-
 जीर्णै तथा ऽयाससंक्षोभस्वप्नजागरैः ॥ सश्लेष्ममेदःपवनमाममत्यर्थसं-
 चितं ॥ अभिभूयेतरं दोषमूरूचेत्प्रतिपद्यते ॥ सक्थ्यस्थोनि प्रपूर्या-
 तः श्लेष्मणा स्तिमितेन तत् ॥ तदा स्तभ्राति तेनोरु स्तब्धौ शीता-
 वचेतनौ ॥ परकीयाविष गुरु स्यातामतिभृशव्यथौ ॥ ध्यानांगमर्द-
 स्तैमित्यतं द्राच्छर्द्यरुचिज्वरैः ॥ संयुतौ पादसदनकच्छ्रोद्धरणसुप्तिभिः
 ॥ तमूरुस्तंभमित्यादुराढ्यवातं तथा परे ॥ वातशोणितजः शोफो
 जानुमध्ये महारुजः ॥ ज्ञेयः कोष्ठकशीर्षस्तु स्थूलः कोष्ठकशीर्षव-
 त् ॥ रुक्पादे विषमे न्यस्ते श्रमाद्वा जायते यदा ॥ वातेन गुल्फमा-
 श्रित्य तमाहुर्वीतकंटकं ॥ पार्श्वे प्रत्यंगुलीनां या कंडरा मारुतादि-
 ता ॥ सक्थ्युत्सेपं निगृण्हाति गृध्रसीं तां प्रचक्षते ॥ विश्वाची गृध्र-
 सी चोक्ता खल्ली तीव्ररुजान्विते ॥ दृण्येते चरणौ यस्य भवेतां च
 प्रसुप्तवत् ॥ पादहर्षः स विज्ञेयः कफमारुतकोपजः ॥ पादयोः
 कुरुते दाहं पित्तासृक्सहितोऽनिलः ॥ विशेषतश्चंक्रमिते पाददाहं त-
 मादिशेत् ॥ इति वातव्याधिनिदानं नाम पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१ विश्वाचीचोक्ता बाहुचेष्टापहारिणीत्यादिना ग्रंथेन गृध्रसीचाधुनैवाक्ता ते द्वे तीव्ररुजान्विते खल्लीति भण्येते ॥

अथातो वातशोणितनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ विदाह्यन्नं विरु-
द्धं च तत्तथाऽसृक्प्रदूषणं ॥ मज्जतां विधिहीनं च स्वमजागरमैथु-
नं ॥ प्रायेण सुकुमाराणामचक्रमणशीलिनां ॥ अभिघातादशुद्धेऽथ
नृणामसृजि दूषिते ॥ वातलैः शीतलैर्वापुर्दुःखः कुद्धो विमार्गगः ॥
तादृशेनासृजा रुद्धः प्राक् तदेव प्रदूषयेत् ॥ आढ्यरोगं खुडं वात-
बलासं वातशोणितं ॥ तदाहुर्नामभिस्तच्च पूर्वं पादौ प्रधावति ॥
विशेषाद्यानयानाद्यैः प्रलंबौ तस्य लक्षणं ॥ भविष्यतः कुष्ठसमं
तथा सादः श्रुथांगता ॥ जानुजंघोरुक्दंष्ट्रसहस्तपादांगसंधिषु ॥
कंदूस्फुरणनिस्तोदभेदगौरवसुप्तताः ॥ भूत्वा भूत्वा प्रणश्यंति मुहुरा-
विर्भवन्ति च ॥ पादयोर्मूलमास्थाय कदाचिद्धस्तयोरपि ॥ आखो-
रिव विषं कुद्धं क्लृप्तं देहं विधावति ॥ त्वङ्मासाश्रयमुत्तानं तत्पूर्वं
जायते ततः ॥ कालांतरेण गंभीरं सर्वान्धातूनभिद्रवत् ॥ कंठ्ठादि-
संयुतोत्ताने त्वक् ताम्रा शावलोहिता ॥ सायामा भृशदाहोषा गंभी-
रेऽधिकपूर्वरुक् ॥ श्वयथुर्यथितः पाकी वायुः संध्यस्थिमज्जसु ॥
छिंदन्निव चरत्यंतर्बक्रीकुर्वंश्च वेगवान् ॥ करोति खंजं पंगुं वा शरी-
रे सर्वतश्चरन् ॥ वातेऽधिकेऽधिकं तत्र शुलस्फुरणतोदनं ॥ शोफस्य
रुक्षकृष्णत्वश्यावतादृद्धिहानयः ॥ धमन्यंगुलिसंधीनां संकोचोऽंगघ-
होऽतिरुक् ॥ शीतद्वेषानुपशयौ स्तंभवेपथुसुप्तयः ॥ रक्ते शोफोऽति-
रुक्तोदस्ताम्रश्चिमिचिमायते ॥ स्निग्धरुक्षैः शमं नैति कंदूक्लेदसम-
न्वितः ॥ पित्ते विदाहः संमोहः स्वेदो मूर्च्छा मदः सतृद ॥ स्पर्शा-
क्षमत्वं रुग्णः शोफः पाको मृशोष्मता ॥ कफे स्तैमित्यगुरुता सुप्ति-
स्निग्धत्वशीतताः ॥ कंदूर्मदा च रुग्दंष्ट्रसर्वलिङ्गं च संकरे ॥ एकदो-
षानुगं साध्यं नवं याप्यं द्विदोषजं ॥ त्रिदोषजं त्यजेत्स्वावि स्तब्ध-
मर्बुदकारि च ॥ रक्तमार्गं निहत्याशु शाखासंधिषु मारुतः ॥ निवे-
श्यान्वोन्यमाचार्यं वेदनाभिर्हरत्यसून् ॥ वायौ पंचात्मके प्राणो रौ-

क्ष्यव्यापामर्लघनैः ॥ अत्याहाराभिघाताध्ववेगोदीरणधारणैः ॥ कुपि-
 तश्चक्षुरादीनामुपचारं प्रवर्तयेत् ॥ पीनसादिततृदकासश्वासादींश्चाम-
 चान् बहून् ॥ उदानः क्षययुद्धारच्छर्दिनिद्राविधारणैः ॥ गुरुभारा-
 तिरुदितहासाद्यैर्विरुतो गदान् ॥ कंठरोधमनोभ्रंशच्छर्द्यरोचकपी-
 नसान् ॥ कुर्याच्च गलग्नदादींस्तांस्तान्जत्रूर्ध्वसंश्रयान् ॥ व्यानोऽति
 गमनध्यानकीटाविषमचेष्टितैः ॥ विरोधिरुक्ष्मीहर्षविषादाद्यैश्च-
 दूषितः ॥ पुंस्त्वोत्साहबलभ्रंशशोफचित्तोत्प्लवज्वरान् ॥ सर्वांगरोग-
 निस्तोदरोमहर्षांगमुमताः ॥ कुष्ठं वीसर्पमन्यांश्च कुर्यात्सर्वांगान् गदा-
 न् ॥ समानो विषमाजीर्णशीतसंकीर्णभोजनैः ॥ करोत्यकालशायन-
 जागराद्यैश्च दूषितः ॥ शूलगुल्मग्रहण्यादीन् पक्वमाशयजान् ग-
 दान् ॥ अपानो रुक्षगुर्वज्रवेगाघातातिबाहूनाः ॥ यानयानासनस्था-
 नचक्रमैश्चातिसेवितैः ॥ कुपितः कुरुते रोगान् कृच्छ्रान् पकाशया-
 श्रयान् ॥ मूत्रशुकप्रदोषार्शोगुदभ्रंशादिकान् बहून् ॥ सर्वं च मारुतं
 सामं तंद्रास्तैमित्यगौरवैः ॥ स्निग्धत्वरोचकालस्यशैत्यशोफाग्निहानि-
 मिः ॥ कटुरुक्षान्निलापेण तद्विधोपशयेन च ॥ युक्तं विद्यान्निरामं
 नु तंद्रादीनां विपर्ययात् ॥ वायोरावरणं चातो बहुभेदं प्रचक्ष-
 ते ॥ लिङ्गं पित्तावृते दाहस्तृष्णा शूलं भ्रमस्तमः ॥ कटुको-
 ष्णाम्ललवणैर्विदाहः शीतकामता ॥ शैत्यगौरवशूलानि कट्वाधु-
 पशयोऽधिकं ॥ लघनायासरुक्षोष्णकामता च कफावृते ॥ रक्ता-
 वृते सदाहार्तिस्त्वङ्मांसांतरजा भृशं ॥ भवेच्च रागी श्वयधुर्जायं-
 ते मंडलाणि च ॥ मांसेन कठिनः शोफो विवर्णः पिडिकास्तथा ॥
 हर्षः पिपीलिकानां च संचारइव जायते ॥ चलः स्निग्धो मृदुः
 शीतः शोफो गात्रेष्वरोचकः ॥ आढ्यघातइति ज्ञेयः सरुच्छ्रो मे-
 दसाऽऽवृते ॥ स्पर्शमस्थ्यावृतेऽत्युष्णं पीडनं चाभिनंदति ॥ सू-
 च्येव नुद्यतेऽत्यर्थमंगं सीदति शूल्यते ॥ मज्जावृते विषमनं जृ-

भणं परिवेष्टनं ॥ शूलं च पीडयमानेन पाणिभ्यां लभते सु-
खं ॥ शुक्रावृतेऽतिवेगो वा न वा निष्कलताऽपि वा ॥ मुक्ते
कुक्षौ रुजा जीर्णे शाम्यत्यन्नावृतेऽनिले ॥ मूत्राप्रवृत्तिराध्मानं
बस्तेर्मूत्रावृते भवेत् ॥ विडावृते विबन्धोऽधः स्वे स्थाने परिक्रंतति ॥
व्रजत्याशु जरां स्नेहो मुक्ते चानह्यते मरः ॥ शरुत्पीडितमच्चे-
न दुःखं शुष्कं चिरात्सृजेत् ॥ सर्वधात्वावृते वायौ श्रोणिबंधनपृष्ठरुक् ॥
विलोमो मारुतोऽस्त्रास्थ्यं हृदयं पीडयतेऽपि च ॥ भ्रमो मूर्च्छा रुजा
दाहः पित्तेन प्राणआवृते ॥ विदग्धेऽच्चे च वमनमुदानेऽपि अ-
मादयः ॥ दाहोतर्जुश्रंशश्च दाहो व्याने तु सर्वगः ॥ क्लमोऽंगचे-
ष्टाभंगश्च ससंतापः सवेदनः ॥ समानऊष्मोपहृतिरतिस्वेदोऽरतिः स-
तृट् ॥ दाहश्च स्यादपाने तु मले हारिद्रवर्णता ॥ रुजोऽतिवृद्धि-
स्तापश्च योनिमेहनपायुषु ॥ स्लेष्मणात्वावृते प्राणे सादस्तंद्रा रुचि-
र्वमिः ॥ घृबनं क्षवथूद्गारनिःश्वासोच्छ्वाससंग्रहः ॥ उदाने गुरुगात्रत्व-
मरुचिर्वाक्स्वरग्रहः ॥ बलवर्णप्रणाशश्च व्याने पर्वास्थिवागग्रहः ॥ गु-
रुताऽंगेषु सर्वेषु स्वलितं च गतौ भृशं ॥ समानेऽतिहिमांगत्वमस्वेदो-
मंदबन्हिता ॥ अपाने सकफं मूत्रशकृतः स्यात्प्रवर्तनं ॥ इति
द्वाविंशतिविधं वायोरावरणं विदुः ॥ प्राणादयस्तथाऽन्योन्यमावृ-
ण्वति यथाक्रमं ॥ सर्वेऽपि विंशतिविधं विद्यादावरणं च तत् ॥
निःश्वासोच्छ्वाससंरोधः प्रतिश्यायः शिरोग्रहः ॥ हृद्रोगो मुखशोषश्च
प्राणेनोदानआवृते ॥ उदानेनावृते प्राणे वर्णौजोबलसंक्षयः ॥ दि-
शाऽनया च विभजेत्सर्वमावरणं मिषक् ॥ स्थानान्यवेक्ष्य वातानां
वृद्धिं ह्रीनिं च कर्मणां ॥ प्राणादीनां च पंचानां मिश्रमावरणं मि-
थः ॥ पित्तादिभिर्द्वादशभिर्मिश्राणां मिश्रैश्चैतैः ॥ मिश्रैः पि-
त्तादिभिस्तद्वन्मिश्राणामिरेकधा ॥ तारतम्यविकल्पाच्च यात्याह

१ ऊर्जायाः बलस्य भ्रंशः विनाशः

त्तिरसंख्यतां ॥ तां लक्षयेदवहितो यथास्वं लक्षणोदयात् ॥
 शनैः शनैश्चोपशयाद्ब्रूदामपि मुहुर्मुहुः ॥ विशेषाज्जीवितं प्राणउ-
 दानो बलमुच्यते ॥ स्यात्तयोः पीडनाद्धानिरायुषश्च बलस्य च ॥
 आहता वायवोऽज्ञाता ज्ञाता वा वत्सरं स्थिताः ॥ प्रयत्नेनापि
 दुःसाध्या भवेयुर्वाऽनुपक्रमाः ॥ विद्रधिष्ठीहृद्द्रोगगुल्माग्निसदना-
 दयः ॥ भवंत्युपद्रवास्तेषामाहतानामुपेक्षणात् ॥ ॥ इति वातशोणि-
 तनिदानं नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ इति श्रीसिंहगुप्तसूनुश्रीमहा-
 म्मटाचार्यविरचितेऽष्टांगसंग्रहे तृतीयं निदानस्थानं संपूर्णं ॥ ३॥ ७ ॥

॥ श्री ॥ अष्टांगसंग्रहे

चिकित्सास्थानम् ४

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ अथातो ज्वरचिकित्सितं व्याख्यास्या-
मः ॥ इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥ आमाशयस्थो हृत्वाग्निं
सामो मूर्गाग्निपापयन् ॥ विदधाति ज्वरं दोषस्तस्मात्कुर्वीत लंघनं
॥ प्राग्रूपेषु ज्वरादौ वा बलं यत्नेन पालयन् ॥ बलाधिष्ठानमारो-
ग्यमारोग्यार्थः क्रियाक्रमः ॥ लंघनैः क्षपिते दोषे दीप्तेऽग्नी लाघवे
सति ॥ स्वास्थ्यं क्षुतृद्रुचिः पक्तिर्बलप्रोजश्च जायते ॥ तत्रोत्किष्टे
समुत्किष्टे कफप्राये चले मले ॥ सदृष्टासप्रसेकाग्नेद्वेषकासविमूचिके
॥ सद्योमुक्तस्य संजाते ज्वरे सामे विशेषतः ॥ वमनं वमनार्हस्य श-
स्तं कुर्यात्तदन्यथा ॥ श्वासातिसारसंमोहदृष्टद्वोगविषमज्वरान् ॥ पि-
प्पलीभिर्युतान् गालान्कलिंगैर्मधुकेन वा ॥ पीत्वोष्णतोयेन वमेन्मध्वं-
बु लवणंबु वा ॥ पटोलनिंबककोटवेत्रपत्रजलानि वा ॥ पेयां मंडं
रसं चक्षोर्मधं कल्पोदितानि वा ॥ वमनानि प्रयुंजीत बलकालवि-
भागवित् ॥ कृतेऽकृते वा वमने ज्वरी कुर्याद्विशोषणं ॥ दोषाणां समु-
दीर्णानां पाचनाय शमाय च ॥ आमेन भस्मनेवाग्नौ च्छन्नेऽन्नं न
विपच्यते ॥ तस्मादादोषपचनाज्ज्वरितानुपवासयेत् ॥ तृण्यन्नल्पाल्प-
मुष्णांबु पिबेद्वातकफज्वरे ॥ तत्कफं विलयं नीत्वा तृष्णामाशु निवर्त-
येत् ॥ उदीर्य चाग्निं स्रोतांसि मृदूकृत्वा विशोधयेत् ॥ छीनपि-
त्तानिलस्वेदशकृन्मूत्रानुलोमनं ॥ निद्राजाड्यारुचिहरं प्राणानामव-

१ स्रोतांसि २ लंघनस्य विशेषाक्तावुपवासं प्रकल्पयेदिति वचनादत्रोपवासो गृह्यते.

लंबनं ॥ विपरीतमतः शीतं दोषसंघातवर्द्धनं ॥ उष्णमेवंगुणत्वेऽपि
 युऽध्यात्रैकान्तपित्तले ॥ उद्विक्तपित्ते दध्नुदाहमोहातिसारिणि ॥
 त्रिषमग्रोत्थिते ग्रोष्मे क्षतक्षीणे ऽस्त्रपित्तिनि ॥ घनचंदनशुंठयंबु-
 पर्पटोशीरसाधितं ॥ शीतं तेभ्यो हितं तोयं पाचनं तृट्ज्वरापहं ॥
 ऊष्मा पित्तादृते नास्ति ज्वरो नास्त्यूष्मणा विना ॥ तस्मात्पित्तविरु-
 द्धानि त्यजेत्पित्ताधिकेऽधिकं ॥ स्नानाभ्यंगप्रदेहांश्च परिशेषं च लं-
 घनं ॥ अजीर्णंश्च शूलघ्नं सामे तीव्ररुजि ज्वरे ॥ न पिबेदौषधं
 तद्वि भूयएवाममावहेत् ॥ आमाभिमृतकोष्ठस्य क्षीरं विषमहेरि-
 ब ॥ सोददंपीनसश्वासे जंघापर्वस्थिशूलिनि ॥ वातश्लेष्मात्मके स्वे-
 दः प्रशस्तः स प्रवर्तयेत् ॥ स्वेदमूत्रशकृद्वातान्कुर्यादग्रेश्च पाटवं ॥
 स्नेहोक्तमाचारविधिं सर्वतश्चानुपालयेत् ॥ लंघनं स्वेदनं कालो यवा-
 र्वास्तिकको रसः ॥ मलानां पाचनानि स्युर्यथावस्थं क्रमेण वा ॥ शु-
 द्धवातक्षयागंतुजीर्णज्वरिषु लंघनं ॥ नेष्यते तेषु हि हितं शमनं यन्न
 कर्शनं ॥ तत्र सामज्वरकृत्या जानीयादविशोषितं ॥ द्विविधोपक्रम-
 ज्ञानमवेक्षेत् च लंघने ॥ युक्तं लंघितलिंगैस्तु तं पेयाभिरुपाचरेत् ॥
 यथास्त्रौषधसिद्धाभिर्मंडपूर्वाभिरादितः ॥ पडहं वा मृदुत्वं वा ज्वरो
 यावदवाभुयात् ॥ तस्याग्निर्दीप्यते तामिः समिद्धिरिव पावकः ॥ ता
 श्च भेषजसंयोगाल्लघुत्वाच्चाग्निदीपनाः ॥ वातमूत्रपुरीषाणां दोषाणां
 चानुलोमिकाः ॥ स्वेदनाय द्रवोष्णत्वान्मृदुत्वात्तृट्प्रशांतये ॥ आहारमा
 वात्प्राणाय सरत्वाल्लाघवाय च ॥ ज्वरघ्ना ज्वरसात्प्यत्वात्तस्मात्पेया-
 भिरादितः ॥ उपक्रमेज्ज्वरान्सर्वानृते मद्यसमुत्थितान् ॥ प्राग्लाजपेयां
 सुजरं सशुंठीधान्यपिप्पली ॥ ससैधवां तथाग्लार्थी तां पिबेत्सहदा-
 डिमां ॥ मृष्टविड्बहुपित्तो वा सशुंठीमाक्षिकां हिमां ॥ बक्तिपार्श्व-
 शिरःशूली व्याघ्रीगोक्षुरसाधिता ॥ पृश्निपर्णीबलाबिल्वनागरोत्पल-
 धान्यकैः ॥ सिद्धां ज्वरातिसार्यग्लान् पेयां दीपनपाचनीं ॥ हस्तेन पं-

चमूलेन हिष्मारुक्श्वासकासवान् ॥ पंचमूलेन महता कफानो यव-
साधिता ॥ विबद्धवर्चाः सयवां पिप्पल्यामलकैः कृतां ॥ यवागूं सर्पि-
षा मृष्टां मलदोषानुलोमनीं ॥ चविकापिप्पलीमूलद्राक्षाऽऽमलकना-
गरैः ॥ कोष्ठे विबद्धे सरुजि पिबेत्तु परिकर्तिनि ॥ कोलवृक्षाम्लकल-
शीघावनीश्रीफलैः कृतां ॥ अस्वेदनिद्रस्तृणार्तः सिताऽऽमलकना-
गरैः ॥ सिताबदरमृद्दीकासास्विमुस्तचंदनैः ॥ तृष्णाछर्दिपरीदाहज्वर-
घ्नीं क्षौद्रसंयुतां ॥ कुर्यात्पेयौषधैरेव रसयूषादिकानपि ॥ मद्योद्भवे
मद्यनित्ये पित्तस्थानगते कफे ॥ ग्रीष्मे तयोर्वाऽधिकयोस्तृदृछर्दिदी-
हपीडिते ॥ ऊर्ध्वं प्रवृत्ते रक्ते च पेयां नेच्छन्ति तेषु तु ॥ द्राक्षादाडिम-
काश्मर्यपथ्यापीलुपक्षपकैः ॥ समधुकैः सवधैः सक्षौद्रैः ससितोपलैः ॥
ज्वरघ्नैस्तोयमृदितैरद्भिर्वा लाजतर्पणं ॥ पिबेत्सुमूक्ष्मरजसस्ततो जीर्णि-
तु तर्पणे ॥ यवाग्वां चौदनं क्षुद्धानश्रीयाद्भृष्टतंदुलं ॥ दकलावणिकै-
र्यूषैरसैर्वा मुद्गलावजैः ॥ इत्ययं पडहो नेयो बलं दोषं च रक्षता ॥
ततः पक्केषु दोषेषु लघनाद्यैः प्रशस्यते ॥ कषायो दोषशेषस्य पावनः
शमनोऽथवा ॥ तिक्तः पित्ते विशेषेण प्रयोज्यः कटुकः कफे ॥ पि-
त्तश्लेष्महरत्वेऽपि कषायः स न शस्यते ॥ नवज्वरे मलस्तंभात्कषा-
यो विषमज्वरं ॥ कुरुतेऽरुचिदृह्यासहिष्माऽऽध्मानादिकानपि ॥ न
च्यवन्ते न पच्यन्ते कषायस्तंभिता मलाः ॥ तिर्यग्गता विमार्गा वा बद्ध-
यंत्यपि च ज्वरं ॥ बद्धामकफवातत्वाच्छूलानाहादिकानपि ॥ सप्ता-
हादौषधं केचिदादुरन्ये दशाहतः ॥ केचिद्वध्वजभुक्तस्य योज्यमा-
मोल्बणे न तु ॥ तीव्रज्वरपरीतस्य दोषवेगोदयो यतः ॥ दोषेऽथ-
वाऽतिनिचितं तं द्राक्षैर्मित्यकारिणि ॥ अपच्यमानं सैष उग्रं भूयो
ज्वलयति ज्वरं ॥ यदा ज्वरो मृदुर्देहो लघुः प्रचलिता मलाः ॥ अ-
चिरज्वरितस्यापि योजयेद्भेषजं तदा ॥ मुस्तया पर्पटं युक्तं शुंठश्रा-
ङ्गुःस्पर्शयाऽपि वा ॥ पाक्यं शीतकषायं वा पाठोशीरं सवालकं ॥

पिवेत्तद्वच्च भूर्निबगुदूचीमुस्तनागरं ॥ यथायोगमिमे योज्याः कषाय-
 दोषपाचनाः ॥ ज्वरारोचकतृष्णाऽऽस्थैरस्यापक्तिनाशनाः ॥ पाठे-
 द्रयवभूर्निबमुस्तपर्पटकामृताः ॥ जयंत्याममतीसारं ज्वरं च समहौ-
 बधाः ॥ दुरालभाऽमृतामुस्तनागरं वातजे ज्वरे ॥ अथवा पिप्पली-
 मूलगुदूचीविश्वभेषजं ॥ कनीयः पंचमूलं वा पित्ते क्षौद्रसमन्विताः
 ॥ कलिंगमुस्तकटुका मुस्तपर्पटकं तथा ॥ सधन्वयासभूर्निबं वत्स-
 काद्यो गणः कफे ॥ अथवा वृषगांगेयीशृंगवेरदुरालभाः ॥ रुक्मि-
 धानिलश्लेष्मयुक्ते दीपनपाचनं ॥ अभयापिप्पलीमूलशम्याककटु-
 काघनं ॥ कलिंगकाः पटोलस्य पत्रं कटुकरोहिणी ॥ पटोलं सारि-
 वा मुस्ता पाठा कटुकरोहिणी ॥ पटोलनिंबत्रिफलामृद्वीकामुस्तवत्स-
 काः ॥ किरातनित्तममृता चंदनं विश्वभेषजं ॥ धात्रीमुस्तामृता
 क्षौद्रमर्द्धश्लोकसमापनाः ॥ पंचैते संततादीनां पंचानां शमना म-
 ताः ॥ पटोलेंद्रयवारिष्टभद्रमुस्तामृताऽभयाः ॥ सारिवाहितयं पाठा
 त्रायंती कटुरोहिणी ॥ पटोलादिष्टमृद्वीकाशम्याकत्रिफलात्रिषं ॥
 चंदनोशीरधान्याब्दगुदूचीविश्वभेषजं ॥ देवदारु स्थिरा शुंठी वासा
 धात्री हरीतकी ॥ पंच पंचज्वरान् घ्नन्ति योगा मधुसितोत्कटाः ॥ सगु-
 ङाः सारिवाद्राक्षाशताव्हाकणरेणुकाः ॥ काश्मर्यसारिवाद्राक्षात्रायमा
 णाऽमृतागुडाः ॥ शतपुष्पावचाकुष्ठदेवदारुहरेणुकाः ॥ शर्करामधु-
 संयुक्ताः समांसीमुस्तधान्यकाः ॥ रुष्णापुनर्नवाद्राक्षाशताव्हागुडसा
 रिवाः ॥ शालिपर्णीबलाद्राक्षासारिवाछिन्नसंभवाः ॥ आरग्वधो बल्ल
 रात्रा काश्मर्यं मधुकं गुडः ॥ शतावरी छिन्नरुद्धा खरसो वा गुडा
 न्वितः ॥ सरुष्णजीरकसितानागरश्चामृतारसः ॥ वातज्वरं जयंत्याशु
 केवलो वाऽमृतारसः ॥ भार्ग्वीसरलगंगेयीदारुकुष्ठैलवालुकं ॥ कोष्णं
 घृतगुडोपेतं पिवेद्वा वातजे ज्वरे ॥ पटोलादिगुदूच्यादी सूत्रोक्तौ पित्त
 जे ज्वरे ॥ अंजनादिः सकाश्मर्यः सारिवादिः सशर्करः ॥ सिताक्-

धुककाश्मर्यशीतोशीरपरुषकं ॥ गुडूचीसारिवारोधं कमलोत्पलश-
र्कराः ॥ द्राक्षाऽभयातिक्तघनशम्याकफलपर्पटं ॥ श्यामापर्पटदुःस्पर्-
शातिक्तातिक्तसितावृषाः ॥ शर्करातिक्तकटुकात्रायमाणाविभीतकं ॥
गुडूच्यामलकैर्युक्तः केवलो वाऽपि पर्पटः ॥ कषायो वा हिमस्तिका-
द्राक्षामधुकनिंबजः ॥ पित्तज्वरघ्नी तिक्ता वा श्लक्ष्णपिष्टा सशर्करा ॥
कफजे ऽतिविषोशीरपटोलमरिचक्षपाः ॥ समूर्ध्वद्रव्यवह्नीपिकुष्ठनिंबव-
चागुडाः ॥ ससच्छदामृतानिंबस्फूर्जितं माक्षिकान्वितं ॥ निशात्रिकटुकं
तिक्तानागपुष्पकलिंगकाः ॥ सारिवाऽतिविषाकुष्ठदुःस्पर्शामुस्तगुग्गु-
लु ॥ परुषं त्रिफला तिक्ता बीजं हृषकजं घनं ॥ नागरत्रिफलामुस्ता-
मूर्वापाठाः समाक्षिकाः ॥ संसर्गसन्निपातेषु मिश्रानेतान्विकल्पयेत् ॥
गोकटंकबलादर्भाः ससिता वातपित्तजे ॥ द्राक्षाऽऽमलकभूनिंबाः स-
गुडूचीशठीगुडाः ॥ त्रायंतीसारिवाद्राक्षाकाश्मर्यच्छिन्नजागुडाः ॥ द्रा-
क्षामसूरत्रायंतीगुडूचीसारिवाबलाः ॥ द्राक्षामधुकमधुकरोधकाश्मर्य-
सारिवाः ॥ मुस्तामलकह्रीबेरपद्मकेसरपद्मकं ॥ मृणालचंदनोशीरनी-
लोत्पलपरुषकं ॥ फांटो हिमो वा द्राक्षादिर्जानीकुसुमवासितः ॥ यु-
क्तो मधुसितालाजैर्जयत्यनिलपित्तजं ॥ ज्वरं मदात्ययं छादं मूर्छां दाहं
श्रमं श्रमं ॥ ऊर्ध्वगं रक्तपित्तं च पिपासां कामलामपि ॥ कफवाते
वचातिक्तापाठाऽऽरग्वधवत्सकाः ॥ पिप्पलीचूर्णयुक्तो वा काथश्छिन्नो
द्भवोद्भवः ॥ व्याघ्रीशुंठ्यमृताकाथः पिप्पलीचूर्णसंयुतः ॥ वातश्लेष्मज्व-
रश्वासकासपीनसशूलजित् ॥ पथ्याकुस्तुंबरीमुस्तशुंठीकटूतृणपर्पटं ॥
सकट्फलवचाभाईदिवाहं मधुहिगुम्भत् ॥ कफवातज्वरघ्नीवकुक्षिह-
त्पाश्ववेदनाः ॥ कंठामयास्यश्वयथुकासश्वासान्नियच्छति ॥ आर-
ग्वधादिः सक्षौद्रः कफपित्तज्वरं जयेत् ॥ तथा तिक्तावृषोशीरत्रायंती-
त्रिफलाऽमृताः ॥ पटोलातिविषानिंबमूर्वाधन्ववासकाः ॥ हृषपुष्प-
च्छदरसः शर्करामाक्षिकान्वितः ॥ पित्तश्लेष्मज्वरं हन्ति सामृक्षिपत्तं

सकामलं ॥ अनन्ताविश्वभैषज्यकटुकातोयतोयदाः ॥ ज्वरतृद्भ्रमस्तं
 मोहधूमकाम्लकनाशनाः ॥ सन्निपातज्वरेऽप्याग्नीदेवदारुनिशाधनं ॥ प
 टोलपत्रनिर्वत्वक्त्रिफलाकटुकायुतं ॥ मुस्तापर्पटकं पथ्या मृद्दीका
 कटुरोहिणी ॥ त्रायंतीकणतन्मूलद्राक्षापथ्यामधूलिकाः ॥ त्रिफलो-
 शीरषड्मंथायष्टिमधुबलाघनाः ॥ नागरं पौष्करं मूलं गुडूची कंटकारि-
 का ॥ सकासश्वासपार्श्वार्तौ वातश्लेष्मोत्तरे ज्वरे ॥ मधूकपुष्पमृद्दीका-
 त्रायमाणापहूपकं ॥ सोशीरतक्तात्रिफलाकाश्मर्यं कल्पयेद्विमं ॥
 कषायं तं पिबन्काले ज्वरान्सर्वानपोहति ॥ जात्यामलकमुस्तानि त-
 द्द्वन्द्वन्यवासकं ॥ बद्धिर्बिद् कटुकाद्राक्षात्रायंतीत्रिफलागुडान् ॥ जी-
 णौषधो ऽन्नं पेयाद्यमाचरेच्छेष्मवाञ्च तु ॥ पेया कफं वर्द्धयति पंकं
 पांसुषु दृष्टवत् ॥ श्लेष्माभिष्यन्नेदेहानामतः प्रागपि योजयेत् ॥ यू-
 षान्कुलत्थचणककलायादिकृतान् लघून् ॥ रुक्षांस्तित्तरसोपेतान्द-
 यान् रुचिकरान् पटून् ॥ रक्तत्रयाः शालयो जीर्णाः पष्टिकाश्च ज्वरे
 हिताः ॥ श्लेष्मोत्तरे वतनुषास्तथा वाटीकृता यवाः ॥ ओदनस्तैः सु-
 तोद्विष्टिः प्रयोक्तव्यो यथायथं ॥ कोषदूष्यादिबलतो ज्वरघ्नकाथसा-
 धितः ॥ मुद्गाद्यैर्लघुभिर्यूषाः कुलत्थैश्च ज्वरापहाः ॥ कारवेहककर्को-
 टबालमूलकपर्पटैः ॥ वार्ताकनिंबकुमुमपटोलफलपल्लवैः ॥ अत्यंतल-
 घुभिर्मसैर्जागलैश्च हिता रमाः ॥ व्याघ्रीपरुषतर्कारीद्राक्षाऽऽमलक
 दाडिमैः ॥ संस्कृताः पिप्पलीशुंठीधान्यजीरकसैर्धवैः ॥ सितामधुभ्यां
 प्रायेण संयुता वा कृताकृताः ॥ अनम्लतक्कसिद्धानि रुच्यानि व्यंज-
 नानि च ॥ अच्छान्यनलसंपन्नान्यनुपानेऽपि योजयेत् ॥ तानि क-
 थितशीतं च वारि मध्यं च सात्स्यतः ॥ कषायपानपथ्यान्नेर्दशाह इति
 लंघिते ॥ सर्पिर्दद्यात्कफे मंदे वातपित्तोत्तरे ज्वरे ॥ पक्केषु दोषेष्वमृतं
 तद्विषोपममन्यथा ॥ दशाहे स्यादतीनेऽपि ज्वरोपद्रवद्विद्विक्त् ॥ लं-

घनादिक्रमं तत्र कुर्यादाकफसंक्षयात् ॥ सज्वरं ज्वरमुक्तं वा दिनानि भोजयेद्बुध ॥ श्लेष्मक्षयविट्क्षोष्माबलवाननलस्तदा ॥ यथोचितेऽथवा काले देशसात्म्यानुरोधतः ॥ प्रागल्पवन्द्भिर्भुजानो न ह्यर्जीर्णन पीडयते ॥ इति ज्वरचिकित्सितं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथातो जीर्णज्वरचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ देहधात्वबलत्वेन ज्वरो जीर्णोऽनुवर्तते ॥ रुक्षं हि तेजो ज्वरकृत्तेजसा रुक्षितस्य च ॥ वमनस्वेदकालांबुक्पायलघुभोजनैः ॥ यः स्यादतिबलो धातुः सहचारी सदागतिः ॥ तस्य संशमनं सर्पिर्दीप्तस्येवांबु वेश्मनः ॥ वातपित्तजितामर्ष्यं संस्कारं चानुरुध्यते ॥ सुतरां तत्पथतो दद्याद्यथास्वोपधसाधितं ॥ विपरीतं ज्वरोष्माणं जयेत्पित्तं च शैत्यतः ॥ स्नेहाद्वातं घृतं तुल्ययोगसंस्कारतः कफं ॥ पूर्वं कषयाः सघृताः सर्वे योज्या यथामलं ॥ त्रिफलापिचुर्मदत्वङ्मधुकं बृहतीद्वयं ॥ समसूरदलं काथः सघृतो ज्वरकासहा ॥ निदिग्धिकातामलकीत्रायमाणाकलिंगकैः ॥ रुष्णांऽशुमत्यतिविषाकटुकासेव्यचंदनैः ॥ धात्रीबिल्वघनद्राक्षासारिवाभिश्च साधितं ॥ हंति सद्यो घृतं जीर्णज्वरं कासं हलीमकं ॥ अरुचिं विषमं वह्निं यक्ष्माणं च नवोत्थितं ॥ वासागुडूचीत्रिफलात्रायमाणायवासकान् ॥ काथे क्षीरे च विपचेज्ज्वरघ्नं कल्कितैर्घृतं ॥ पिप्पलीमुस्तमृद्धीकाचंदनोत्पलनागैः ॥ दुरालभाबलामुस्तात्रायंतीनिंबपर्पटान् ॥ पंचमूलं कनीयश्च काथयित्वा घृतं पचेत् ॥ सक्षीरं कल्कितैर्द्राक्षामेदाऽऽमलकपुष्करैः ॥ शठीनामलकीषु नैस्तच्च ज्वरहरं परं ॥ क्षयकासशिरःपार्श्वत्दृच्छूलांसाभितापनुत् ॥ कुलत्थकोलत्रिफलादशमूलयवान् पचेत् ॥ द्विपलान्सलिलद्रोणे पुते पिष्ट्वाऽक्षकान् क्षिपेत् ॥ पंचकोलकससाव्हवस्थानिंबतुंबरु ॥ शठीपुष्करमूलार्कमूलप्रतिविषावचाः ॥ किरातं तिक्तकं मुस्तं कर्कटाख्यां दुरालभां ॥ नक्तमालमुभे पाठे कटुकाशिघृतेजनीः ॥ सोमबल्कद्विर-

अनीकंटकीकंटकारिकाः ॥ पटोलहिङ्गु गोजिन्हा केबुकं मदनाज्जटां ।
 लवणानि पलांशानि क्षारानर्द्धपलान्वितान् ॥ प्रस्थं चाज्यस्य तत्ति-
 द्धं दीपनं कफवातजित् ॥ तद्वत्तीहृग्रहणीगुल्मकासश्वासार्शसां हितं ॥
 दीर्घज्वराभिभूतानां ज्वरिणाममृतोपमं ॥ मंजिष्ठाऽनिविषापथ्यावचा-
 नागररोहिणीः ॥ देवदारु हरिद्रां च द्रोणेऽपां पालिकान् पचेत् ॥ काथेऽ-
 स्मिन्साधयेत्पिष्टैर्धृतप्रस्थं पिचृन्मिनेः ॥ शृङ्गेरकणाहिङ्गुद्विषारपटुपं-
 चकैः ॥ तत्कफाहतसर्वात्थज्वरिणाममृतोपमं ॥ वर्ध्महिष्माऽरुचिश्वा-
 सकासपांडुविकारिणां ॥ गलग्रंथिप्रमेहार्शःप्लीहापस्मारशोफिनां ॥ उदा-
 वर्त्तपरीतानां मंदाग्निक्रमिकोष्ठिनां ॥ गुडच्यो रसकल्काभ्यां त्रिफला-
 पा वषस्य च ॥ मृद्दीकाया बलायाश्च सिद्धाः स्नेहा ज्वरच्छिदः ॥ जी-
 र्णे घृते च भुंजीत मृदुमांसरसौदनं ॥ पेलं ह्यलं दोषहरं परं तच्च बलप्रदं ॥
 कफपित्तहरा मुद्गकारवेष्टादिजा रसाः ॥ प्रायेण तस्मान्न हिता जीर्णवा-
 तोत्तरे ज्वरे ॥ शूलोदावर्त्तविष्टंभजनना ज्वरवर्द्धनाः ॥ नशाभ्यत्येवमपि
 चेज्ज्वरः कुर्वीत शोधनं ॥ शोधनार्हस्य वमनं प्रागुक्तं तस्य योजयेत् ॥
 आमाशयगते दोषे बलिनः पालयन्बलं ॥ संतर्पणोत्थे वमनं पिप्पली-
 लवणांबुना ॥ शर्करानासिकांमोभिर्दाहृण्णोल्बणे ज्वरे ॥ पक्वे तु
 शिथिले दोषे ज्वरे वा विषमद्यजे ॥ मोदकं त्रिफलाश्यामात्रित्पिप्प-
 लिकेसरैः ॥ ससितामधुभिर्दद्याद्दोषार्थं वा विरेचनं ॥ द्राक्षाधात्रीरसं
 तद्वत्सद्राक्षां वा हरीतकीं ॥ रसमामलकानां वा घृतभृष्टं ज्वरापहं ॥
 लिह्याद्वात्रित्तभूर्णं रुग्णात्रिफलयोस्तथा ॥ सर्पिर्मधुभ्यां त्रिफलां
 पिबेद्वाक्षारसेन वा ॥ आरग्वधं वा पयसा मृद्दीकानां रसेन वा ॥ त्रिफ-
 लां त्रायमाणां वा पयसा ज्वरितः पिबेत् ॥ सघृतं त्रिफलाकार्यं स-
 र्पिषा वा विना शृतं ॥ पयोनुपानमुष्णं वा मृद्दीकास्वरसं पिबेत् ॥ विरि-
 क्तानां च संसर्गी मंडपूर्वा यथाक्रमं ॥ च्यवमानं ज्वरोत्क्लिष्टमुपेक्षेत

मलं सदा ॥ पक्वोऽपि हि विकुर्वीत दोषः कोष्ठे कृतास्पदः ॥ आत-
 प्रवर्तमानं वा पाचयन्संग्रहं नयेत् ॥ आमसंग्रहणे दोषा दोषोपक्रम-
 ईरिताः ॥ पाययेद्दोषहरणं मोहादामज्वरे तु यः ॥ प्रसुप्तं कृष्णसर्प-
 स कराग्रेण परामृशेत् ॥ ज्वरक्षीणस्य न हितं वमनं न विरेचनं ॥ का-
 मं तु पयसा तस्य निरुद्धैर्वा हरेन्मलान् ॥ क्षीरोचितस्य प्रक्षीणश्ले-
 ष्मणो दाहतृड्नतः ॥ क्षीरं पित्तानिलार्तस्य पथ्यमप्यतिसारिणः ॥
 तद्वपुर्लघनोत्तमं प्लुष्टं वनमिवाग्निना ॥ दिव्यांशु जीवयेत्तस्य ज्वरं
 चाशु नियच्छति ॥ संस्कृतं शीतमुष्णं वा तस्माद्धारोष्णमेव वा ॥
 विभज्य काले युंजीत ज्वरिणं हृत्यतोऽन्यथा ॥ पयः सशुंठीखर्जूरमृ-
 द्दीकाशर्करापृतं ॥ शृतशीतं मधुयुतं तृड्दाहज्वरनाशनं ॥ तद्वद्वाक्षा-
 बलायष्टीसारिकाकणचंदनैः ॥ चतुर्गुणेनांभसा वा पिप्पल्या वा शृतं
 पिबेत् ॥ कासाच्छ्वासाच्छिरःशूलात्सार्वशूलाच्चिरज्वरात् ॥ मुच्यते
 ज्वरितः पीत्वा पंचमूलीशृतं पयः ॥ शृतमैरंडमूलेन बालबिल्वेन वा
 ज्वरात् ॥ धारोष्णं वा पयः पीत्वा विबंधानिलवर्चसः ॥ सरक्तपि-
 च्छातिसृतेः सतृड्शूलप्रवाहिकात् ॥ सिद्धं शुंठीबलाव्याघ्रिगोकट-
 कगुडैः पयः ॥ शोफभूत्रशकृद्दानविबंधज्वरकासजित् ॥ वृश्चीवबिल्व-
 वर्षाभूसाधितं ज्वरशोफनुत् ॥ शिंशिपासारसिद्धं च क्षीरमाशु ज्वराप-
 हं ॥ निरुहस्तु बलं बर्हिं विज्वरत्वं मुदं रुचिं ॥ दोषे युक्तः करोत्या-
 शु पक्वे पक्काशयं गते ॥ पित्तं वा कफपित्तं वा पक्काशयगतं हरेत् ॥ खं-
 सनं त्रीनपि मलान्बस्तिः पक्काशयाश्रयान् ॥ प्रक्षीणकफपित्तस्य त्रि-
 कपृष्टकटीग्रहे ॥ दीप्ताग्नेर्बद्धशकृतः प्रयुंजीतानुवासनं ॥ पटोलनिंब-
 च्छदनकटुकाचनुरंगुलैः ॥ स्थिराबलागोक्षुरकमदनोशीरवालकैः ॥ प-
 यस्यर्द्धोदके काथं क्षीरशेषं विमिश्रितं ॥ कल्किनैर्भुस्तमदनकृष्णाम-
 धुकवत्सकैः ॥ बस्तिं मधुघृताभ्यां च पीडयेज्ज्वरनाशनं ॥ चतस्रः पर्णि

नीर्यधीफलोशीरनृपट्टमान् ॥ काथयेत्कल्कयेद्यधीशताव्हाफलनीफ-
 लं ॥ मुस्तं च वस्तिः सगुडक्षौद्रसर्पिर्ज्वरापहः ॥ त्रायमाणाऽमृतायधी-
 मदनांशुमतीद्वयैः ॥ स बलाचंदनदृषैर्जीगलैश्चमृगद्विजैः ॥ काथे कृतेक्षिपे-
 त्पिष्ट्वाफलयधीकणाघनं ॥ स सद्यो ज्वरहा वस्तिः साज्यक्षौद्रः ससैंध-
 वः ॥ आम्नादीनां त्वचं शंखं चंदनं मधुकोत्पलं ॥ स्वर्णगैरिकमंजिष्ठा-
 मृणालांजनपद्मकं ॥ क्षीरेण कल्कितं वस्तिं शीतं समधुशर्करां ॥ दाह-
 ज्वरहरं दद्यात्सिद्धं तैश्चानुवासनं ॥ जीवन्तीं मदनं मेदां पिप्पलीं मधुकं
 वचां ॥ कट्विं रास्त्रां बलां बिल्वं शतपुष्पां शतावरीं ॥ पिष्ट्वा क्षीरं जलं
 सर्पिस्तैलं चैकत्र साधतं ॥ ज्वरेऽनुवासनं दद्याद्यथास्त्रेहं यथाबलं ॥
 चंदनागुरुकाश्मर्यपटोलमदनोत्पलैः ॥ पटोलारिष्टमदनगुडुचीमधुकै-
 रपि ॥ ये च सिद्धिषु वक्ष्यन्ते वस्तयो ज्वरनाशनाः ॥ शिरोरुग्गौरव-
 श्लेष्महरमिन्द्रियबोधनं ॥ जीर्णज्वरे रुचिकरं दद्यान्नस्यं विरेचनं ॥ स्ने-
 हिकं शून्यशिरसो दाहार्ते पित्तनाशनं ॥ धूमगंडूषकवलान्यथादोषं च
 कल्पयेत् ॥ प्रतिश्यायास्यवैरस्यशिरःकंठामयापहान् ॥ अरुचौ मानु-
 लुंगस्य केसरं साज्यसैंधवं ॥ धात्रीद्राक्षासितानां वा कल्कमास्येन धा-
 रयेत् ॥ यथोपशयसंस्पर्शान् शीतोष्णद्रव्यकल्पितान् ॥ अभ्यंगालेपसे-
 कादीन्ज्वरे जीर्णे त्वगाश्रिते ॥ कुर्यादंजनधूपांश्च तथैवांगंतुजोऽपि तान् ॥
 दाहे सहस्रधौतेन सर्पिषाऽभ्यंगमाचरेत् ॥ सूत्रोक्तैश्च गणैस्तैस्त्रैर्मधुरा-
 म्लकषायकैः ॥ दूर्वादिभिर्वा पित्तघ्नैः शोधनादिगणोदितैः ॥ शीतबी-
 र्यैर्हिमस्पर्शैः काथकल्कीकृतैः पचेत् ॥ तैलं सक्षीरमभ्यंगात्सद्यो दाह-
 ज्वरापहं ॥ चंदनं मधुकं काला द्राक्षा मधुरसा निशा ॥ तत्सिद्धं पूर्वव-
 तैलं दाहज्वरहरं परं ॥ शिरोगात्रं च तैरेव नातिपिष्टैः प्रलेपयेत् ॥ त-
 त्काथेन परीषेकमवगाहं च योजयेत् ॥ तथाऽऽरनालसलिलक्षीरशुक्ल-
 षुतादिभिः ॥ कपित्थमानुलुंगाम्लविदारीरोधदाडिमैः ॥ बदरीपल्लवो-
 र्थेन फेनेनारिष्टकस्य वा ॥ कर्पूरपद्मकोशीरकालीयांबुदचंदनैः ॥ तुं-

मप्रियंगुशैवालकमलोत्पलकर्दमैः ॥ वेत्राप्ररोधपुंझैरारनालेनकल्कि-
 तैः ॥ लेपा व्यस्तैः समस्तेर्वा दाहघ्ना वर्णकारिणः ॥ धात्रीत्वक्पत्रनल-
 दशखव्याघ्रनखोत्पलैः ॥ चंदनांजनमुस्तैश्च सदृशाम्लाम्लवेतसैः ॥
 सजीवकैः समधुकैः सपलाशैः सदाडिमैः ॥ बीजपूरससौद्रशुक्तयुक्तैः
 प्रलेपितैः ॥ शिरस्थंगे च तृच्छर्दिर्दाहमोहशिरोरुजः ॥ नश्यति गंडाः
 पिडकाः प्रलापश्च ज्वरार्तिजः ॥ गौरामलककल्कश्च साम्लः साज्यश्च
 तद्रुणः ॥ मधूकमधुकोदीच्यनीलोत्पलमधूलिकाः ॥ जयंति मधुसर्पि-
 र्भ्यां लीढा दाहज्वरभ्रमान् ॥ कासामृक्पित्तवीसपंश्वासहिष्मावमी-
 रपि ॥ बभ्रुश्च वामयेदाशु शीतेन मधुवारिणा ॥ यो वर्णितः पित्तहरो
 दोषोपक्रमणे क्रमः ॥ तं च शीलयतः शीघ्रं सदाहो नश्यति ज्वरः ॥
 बल्लकी मधुरं गीतं चंद्रिका हर्म्यमस्तकं ॥ हरंति दाहं दाराश्च हरिचं-
 दनशीतलाः ॥ दाहं मंदानिलोद्धृताः कुल्याः सलिलमालिनः ॥ चट-
 त्रवालांगुलिभिस्तर्जयंति महाद्रुमाः ॥ वाचः शिशूनामव्यक्ता योषि-
 तां मदनातुराः ॥ दाहं निर्भर्त्सयंत्याशु सज्जनानां च सूनृताः ॥ रुचिभे-
 दानुरोधेन नानाशक्तिसमन्वितः ॥ दाहशीतज्वरहरः कांतकांतांगसं-
 गमः ॥ दाहशीतव्युपशमे तास्ततोऽपनयेत्पुनः ॥ वीर्योष्णैरुष्णसंस्प-
 र्शैस्तगरागुरुकुंकुमैः ॥ कुष्ठस्थौणेयशैलेयसरलामरदारुभिः ॥ नखरा-
 स्नामुरवचाचंडैलाह्वयचोरकैः ॥ पृथ्वीकाशिग्रुसुरसर्हिस्त्राध्यामकस-
 र्षपैः ॥ दशमूलाभूतैरंडह्वयपत्तररोहिषैः ॥ तमालपत्रभूतीकसहकी
 धान्यदीप्यकैः ॥ मिशमाषकुलत्थाग्रिप्रकीर्यानाकुलीह्वयैः ॥ अन्यैश्च
 तद्विधैर्द्रव्यैः शीते तैलं ज्वरे पचेत् ॥ कथितैः कल्कितैर्युक्तैः सुरा-
 सौवीरकादिभिः ॥ तेनाभ्यज्यात्मुखोष्णेन तैः प्रपिष्टैश्च लेपयेत् ॥
 कवोष्णैस्तैः परीषेकमवगाहं च कल्पयेत् ॥ केवलैरपि तद्वच्च शुक्तगो
 भूत्रमस्तुभिः ॥ कुंकुमागुरुकस्तूरीनखैलामुरदारुभिः ॥ शैलेयचंडात्व-
 ह्मुस्तरास्त्राकपिवचामयैः ॥ पृथक्प्रदेहाः सर्वैर्वा शीतघ्ना दृढकल्कि-

ताः ॥ यवचूर्णं घृताभ्यक्तं पचेत्क्षीरे चतुर्गुणे ॥ दर्वीप्रलेपनं लेपं ज्वरा-
 नस्य प्रयोजयेत् ॥ आरग्वधादिवर्गं च पानाभ्यंजनलेपने ॥ घृपान-
 गुरुजान् द्याश्च वक्ष्यन्ते विषमज्वरे ॥ अग्न्यनम्रिकृतान्स्वेदान्स्वेदि-
 भोजनभेषजं ॥ संसर्गबलयोगे च वातश्लेष्मनिवर्हणं ॥ गर्भभूवैश्म-
 शयनं कृषकंबलरक्तकान् ॥ निर्धूमदीप्तिरंगारैर्हसंतीश्च हसंतिकाः ॥ म-
 द्यं सत्र्यपूषणं तक्रं कुलथबीहिकाद्रवान् ॥ भजेत्प्रकंपंस्तद्युक्तान्यथा
 न्यदपि पित्तलं ॥ अजाज्याः सगुडं कल्कं सगुडं वाऽमृतारसं ॥ रसं-
 बार्ताकफलजं पिबेद्वा मधुसंपुतं ॥ मधुकागुरुकौंतीनां कल्को व्याघ्रन-
 र्वस्य च ॥ मधेन पीतः सक्षौद्रस्तीव्रशीतज्वरापहः ॥ आनाहे का-
 लवित्कुर्यात्क्रियामलसकोदितां ॥ पिप्पलीविप्पलीमूलयवानीचन्प-
 साधितां ॥ यवागूं पापयेच्चैवमनिलस्यानुलोमनीं ॥ सोपद्रवोऽपि चेदे-
 वं ज्वरः शीतो न शाम्यति ॥ अभ्युदीर्णं ऽनिलकफे स्वस्थाने पित्त-
 धाम्नि वा ॥ तक्रानुपानं त्रपुसं भक्षयित्वाऽनलं भजन् ॥ आस्वेदसं
 भवतिष्ठेत्याहृतस्तद्वदातपं ॥ ततो विमृदितः स्नातो युक्ताशी स्याद्भ-
 ते ज्वरे ॥ शमंतौ पित्तवृत्त्यैव प्रपद्येते स्वधाम च ॥ निवर्तते ततः शी-
 धं वातश्लेष्मोद्भवं ज्वरः ॥ स्वर्जिकाकुष्ठमंजिष्ठाक्षामूलनिशौष-
 धैः ॥ सतक्रैः साधितं तैलमभ्यंगाद्वाहशीतजित् ॥ बमनैश्च विरेकैश्च
 वस्तिभिश्च यथाक्रमं ॥ ज्वरानुपचरेद्धीमान् कफपित्तानिलोद्भवान्-
 संसृष्टैः सन्निपतितैरेकानेकोल्बणैः समैः ॥ ज्वरान्दोषैः क्रमापेक्षी य-
 थोक्तैरोषधैर्जयेत् ॥ बर्द्धनेनैकदोषस्य क्षपणेनोच्छ्रितस्य वा ॥ कफ-
 स्थानानुपूर्व्या वा सन्निपातज्वरं जयेत् ॥ निद्रानिवारणोपायः सन्यस-
 साभिहितो हितः ॥ सन्निपाते विशेषेण दारुणोऽयमुपद्रवः ॥ सन्नि-
 पातज्वरस्याति कर्णमूले सुदारुणः ॥ शोफः संजायते येन कश्चिदेव
 विमुच्यते ॥ रक्तावसेचनैः शीघ्रं सर्पिः पानैश्च तं जयेत् ॥ प्रदेहैः क-
 फपित्तघ्नैर्वाक्चनैः कबलप्रहैः ॥ शीतोष्णस्निग्धरुक्षाद्यैर्ज्वरो यस्य न

शाम्यति ॥ शाखानुसारी तस्यागु मुंचेद्वाहोः क्रमाच्छिरां ॥ अपमे-
 व विधिः कार्यो विषमेऽपि यथायथं ॥ ज्वरे विभज्य वातादीन्प-
 भ्रानंतरमुच्यते ॥ पटोलकटुकामुस्ताप्राणदामधुकैः कृताः ॥ त्रिष-
 तुःपंचशः कृथा विषमज्वरनाशनाः ॥ योजयेत्त्रिफलां पथ्यां गुड-
 र्चां पिप्पलीं पृथक् ॥ तैस्तैर्विधानैः सगुडं भज्जातकमथापि वा ॥ लं-
 घनं हृणं वापि ज्वरागमनवासरे ॥ प्रातः सतैलं लशुनं प्राग्भक्तं वा
 तथा घृतं ॥ जीर्णतद्दधि पयस्तकं सर्पिश्च षट्पलं ॥ कल्याणकं
 पंचगव्यं तिक्तारव्यं दृषेसाधितं ॥ पंचगव्यस्य महतो विधिना पंच-
 माहिषं ॥ पंचाजं चतुरौष्ट्रं च सिद्धं सिद्धघृतं तथा ॥ कटुरोहिणि
 मंजिष्ठापृथुग्रंथिकचित्रकैः ॥ पाठास्वगुसादिनिशैः पंचगव्यस्य पंचसु-
 ॥ प्रस्थेषु संयुतैः सेव्यं विषमज्वरजित्परं ॥ वाक्स्वरस्मृतिमेधाप्रिब-
 लारोग्यविबं धरन् ॥ कोलाग्रिमंथत्रिफलाकाथे दध्ना घृतं पचेत् ॥ ति-
 स्वकावापमेतच्च विषमज्वरनाशनं ॥ गुडक्षीरघृतक्षौद्रसिताकृष्णाः ख-
 जाहताः ॥ विषमज्वरद्वेगक्षतकासक्षयापहाः ॥ सुरां तीक्ष्णं च य-
 न्मद्यं शिखितित्तिरिदक्षजं ॥ मांसं मेद्योष्णवीर्यं च सहान्नेन प्रका-
 मतः ॥ सेवित्वा तदहः स्वप्यादथवा पुनरुल्लिखेत् ॥ सर्पिणो महती-
 मात्रां पीत्वा प्रच्छर्दयेत्पुनः ॥ नीलिनीमजगंधां च त्रिवृतां कटुरोहि-
 णीं ॥ पिबेज्ज्वरस्यागमने स्नेहस्वेदोपपादितः ॥ आस्थापनं वा तदह-
 र्दद्यात्स्विन्नस्य यापनं ॥ पयसा दृषदंशस्य शरुद्वा तदहः पिबेत् ॥
 मस्तुना वा दृषशरुत्सुरया वा ससैंधवं ॥ मनोद्वा सैंधवं कृष्णा तैलेन
 नयनांजनं ॥ योज्या हिंसुसमा व्याघ्री वसा नस्ये ससैंधवा ॥ पुराण-
 सर्पिः सिंहस्य वसा तद्वत्ससैंधवा ॥ पलंकषा निंबपत्रं वचा कुष्ठं हरि-
 तकी ॥ सर्वपाः सयवाः सर्पिर्धूमो विद्धा विडालजा ॥ पुरध्यामवचास्त

१ क्षयचिकित्सितोक्तं २ उन्मादमतिबोधोक्तं ३ अपस्मारमतिबोधोक्तं ४ कुष्ठचिकित्सितोक्तं ५ रक्तपित्तचिकित्सितोक्तं

जनिबार्कागुरुदारुभिः ॥ धूमो ज्वरेषु सर्वेषु प्रयोक्तव्योऽपराजितः ॥ स
 हृदेवावचाभद्रानाकुर्लाभिः प्रयोजयेत् ॥ धूपनोद्वर्तनालेपान्सर्वज्वरानि
 बर्हणान् ॥ धूपनस्यांजनोद्भासा ये चोक्ताश्चित्तवैकृते ॥ देवाश्रयं च भै
 षज्यं ज्वरान्सर्वानपोहति ॥ विशेषाद्विषमान्प्रायस्ते द्यागंतनुबंधजाः
 ॥ यथास्वं च सिरां विध्येदशांतौ विषमज्वरे ॥ रससंस्थे तु सर्वस्मि-
 न्कुर्याद्दमनलंघने ॥ सेकसंशमनालेपरक्तनोक्षानसृक्स्थिते ॥ तीक्ष्णा-
 न् विरेकान्मांसस्थे मेदोग्नं मेदसि स्थिते ॥ अस्थिस्थे वातशमनमभ्यं-
 गस्वेदमर्दनं ॥ ज्वरे वातार्तिशमनं विशेषाद्वस्तिकर्मच ॥ केवलानिल-
 बीसर्पविस्फोटाभिहतज्वरे ॥ सर्पिः पानं हिमालेपसेकमांसरसाशनं ॥
 कुर्याद्यथास्वमुक्तं च रक्तमोक्षादिसाधनं ॥ ग्रहोत्थे भूतविद्योक्तं बलि
 मंत्रादिसाधनं ॥ औषधीगंधजे पित्तविधानैर्विषजिह्वे ॥ हृष्टैरर्थैर्मनो
 ह्यैश्च यथादोषशमेन च ॥ हिताहितविवेकैश्च ज्वरं क्रोधादिजं ज-
 येत् ॥ क्रोधजो याति कामेन शान्तिं क्रोधेन कामजः ॥ मयशोकोद्भवौ
 ताभ्यां भीशोकाभ्यां तथेतरौ ॥ शापाथर्वणमंत्रोत्थे विधिर्देवव्यपाश्र-
 यः ॥ ते ज्वराः केवलाः पूर्वं व्याप्यतेऽनंतरं मलैः ॥ तस्माद्दोषानुसारे-
 ण तेष्वहारादि कल्पयेत् ॥ न हि ज्वरोऽनुबध्नाति मारुताद्यैर्विना क-
 तः ॥ कथास्त्रिवर्गसंयुक्ता रुद्धिन्द्रादिविनोदिनीः ॥ शस्ता विचित्राः
 शृणुयान्न प्रेतव्याधिताश्रयाः ॥ ज्वरकालस्मृतिं चास्य हारिभिर्विष-
 यैर्हरेत् ॥ त्यजेदाबललाभाच्च व्यायामस्नानमैश्वर्यं ॥ गुर्वसात्म्यविदा-
 ह्यन्नं यच्चान्यज्ज्वरकारणं ॥ न विज्वरोऽपि सहसा सर्वांजीनो भवेत्त-
 था ॥ निवृत्तो हि ज्वरः शीघ्रं व्यापादयति दुर्बलं ॥ सद्यःप्राणहरो य-
 स्मात्तस्मात्तस्य विशेषतः ॥ तस्यां तस्यामवस्थायां कुर्यात्तत्तद्विष-
 ग्जितं ॥ मनोऽभिरामा विषया वचनं ल्लादिर्दाक्षिणं ॥ करुणार्द्रमनः

१ अत्र मज्जस्थशुक्रस्थयोरसाध्यत्वात्तत्र चिकित्सा नोक्ता २ सर्वांजीनस्तु सर्वा
 न्नभीजीत्यमरः

शुद्धं सर्वज्वरनिषूदनं ॥ मातरं पितरं देवान्वैद्यान्विप्रान् हरं हरिं ॥
पूजयेच्छीलयेद्दानदमसत्यदयार्जवान् ॥ धारयेच्च शुचिर्मूर्ध्ना मणि-
रत्नमहौषधीः ॥ आर्यावलोकितं चार्थी शबरीमपराजितं ॥ प्रणमे-
दार्यतारां च सर्वज्वरनिवृत्तये ॥ जपं तथागतोष्णीषं सर्वव्याधिचिकि-
त्सितं ॥ आगंतुदोषसहजैः सर्वरोगैर्विमुच्यते ॥ ॥ इति जीर्णज्वरचि-
कित्सितं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथातो रक्तपित्तचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ ऊर्ध्वगं बलिनो
वेगमेकदोषानुगं नवं ॥ रक्तपित्तं सुखे काले साधयेन्निरुपद्रवं ॥ अयोगं
यापयेद्रक्तं यच्च दोषद्वयानुगं ॥ शांतं शांतं पुनः कुप्यन्मार्गान्मार्गी
तरं च यत् ॥ अतिप्रवृत्तं मंदाम्रेस्त्रिदोषं द्विपथं त्यजेत् ॥ ज्ञात्वा नि-
दानमयनं मलावनुबलौ बलं ॥ देशकालाद्यवस्थां च रक्तपित्ते प्रयो-
जयेत् ॥ लघनं बृंहणं चादौ शोधनं शमनं तथा ॥ संतर्पणोत्थं बलिनो-
बहुदोषस्य साधयेत् ॥ ऊर्ध्वमार्गं विरेकेण वमनेन त्वधोगतं ॥ श-
मनैर्बृंहणैश्चान्यलंघ्यबृंह्यान्पेक्ष्य च ॥ ऊर्ध्वं प्रवृत्ते शमनौ रसौ ति-
क्तकपायकौ ॥ उपवासश्च निःशुंठीपटङ्गोदकपायिनः ॥ अधोगे रक्त-
पित्ते तु बृंहणो मधुरो रसः ॥ ऊर्ध्वगे तर्पणं योज्यं पेया पूर्वमधोगते ॥
अशनतो बलिनोऽशुद्धं न धार्यं तद्वि रोगकृत् ॥ धारयेदन्यथा शी-
घ्रमग्निवच्छीघ्रकारि तत् ॥ त्रिवृत्तात्रिफलाधात्रीत्रायंत्यारग्वधाभ-
याः ॥ गवाक्षीक्षुरसक्षीरद्राक्षाक्षौद्रसितोत्कटाः ॥ यथास्वं कल्पवि-
हिता विरेकार्थं प्रयोजयेत् ॥ त्रिवृच्छ्यामाकपायेण कल्केन च स-
शर्करं ॥ साधयेद्विधिवलेहं लिङ्गात्पाणितलं ततः ॥ त्रिफलात्रिवृ-
ताश्यामापिप्पलीशर्करामधु ॥ मोदकः सन्निपातोर्ध्वरक्तपित्तज्वराप-
हः ॥ त्रिवृत्समसिता तद्वत्पिप्पलीपादसंयुता ॥ वमनं फलसंयुक्तं
तर्पणं ससितामधु ॥ ससितं वा जलं क्षौद्रयुक्तं वा मधुकोदकं ॥

फलैर्द्रव्यगणित्यीमधुकं वा समाक्षिकं ॥ क्षीरं वा रसमिक्षोर्वा शुद्धस्या
 नंतरो विधिः ॥ यथास्वं मंथयेयादिः प्रयोज्यो रक्षता बलं ॥ मंथो
 ज्वरोक्तो द्राक्षादिः पित्तघ्नैर्वा फलैः कृतः ॥ मधुखर्जूरमृदीकापरुष-
 कसितांभसा ॥ मंथो वा पंचसारेण सघृतैर्लाजसकुम्भिः ॥ दाडि-
 मामलकाम्लो वा मंदाग्र्यम्लामिलाविणः ॥ कमलोत्पलकिंजल्क-
 पृश्निपर्णीप्रियंगुकाः ॥ उशीरं शाबरं रोधं शृंगवेरं कुचंदनं ॥ ऋबेर-
 धातकीपुष्पबिल्वमध्यदुरालभाः ॥ अर्द्धाद्वैर्विहिताः पेया वक्ष्यंते
 पादयोगिकाः ॥ भूनिंबसेव्यजलदाश्चंदनांबुप्रियंगवः ॥ शालिपर्ण्या
 घृता मुद्गाः पृश्निपर्ण्या ममूरिकाः ॥ तुवयो वाऽतिबलया बलया वा
 हरेणवः ॥ तत्कषाये हिताः पेया मांसपेयास्तथा रसाः ॥ अनम्लाः
 किंचिदम्ला वा सघृतक्षौद्रशर्कराः ॥ शूकशिंवीभवं धान्यं शाकं मां-
 सं च शस्यते ॥ अन्नस्वरूपविज्ञाने यदुक्तं लघुशीतलं ॥ पूर्वोक्त
 मंबुपानीयं पंचमूलेन वा शृतं ॥ लघुना शृतशीतं वा मध्वभो वा फ
 लांबु वा ॥ पद्मकाद्युत्पलादी च सारिर्वादि च कल्पयेत् ॥ अन्नपाने
 गणं तद्वदशकं दौहनाशनं ॥ कफानुगे यूपशाकं मारुतानुगते रसं ॥
 अमीरोरंकुरैर्लावाः सह मुद्गाः पटोलजैः ॥ मकुष्टा धन्वयासोत्थैरन्न-
 पित्ते परं मताः ॥ शशः सवास्तुकः शस्तो विबंथे तित्तिरिः पुनः ॥ उडुं
 बरस्य निर्यूहे साधितो मारुतेऽधिके ॥ प्लसस्यबर्हिणस्तद्वन्मयोधस्य तु
 कुकुटः ॥ बिसोत्पलमृणालानां वर्तकककरो हितौ ॥ वार्तिरंऽभोजनाला-
 नामश्वत्थस्य कर्पिजलः ॥ यत्किंचिद्रक्तपित्तस्य निदानं तच्च वर्जयेत् ॥
 वासारसेन फलिनीमृद्रोधांजनमाक्षिकं ॥ पित्तामृक् शमयेत्पीतं निर्या-
 सो वाऽट्टरुषकात् ॥ शर्करामधुसंयुक्तः ॥ केवलो वा शृतोऽपि वा ॥
 वृषः सद्यो जयत्यसं स त्थस्य परमौषधं ॥ वासारसेन भूनिंबकटुका-
 शर्कराः पिबेत् ॥ तेनैव वा क्षौद्रयुतं पद्मकेसरपद्मकं ॥ सरोधनाग-

कुसुमशाहलोत्पलवास्तुकं ॥ लिङ्गाद्वा मधुसर्पिभ्यां गवाश्वशकृतां र-
 सं ॥ पथ्या रजन्यर्हिन्वा वा पलांडुं तद्देव वा ॥ फलिनीरोध्रखादर-
 शाल्मलीकोविदारजं ॥ शिरीषशेलुककुमसिंदुवारातिमुस्तकं ॥ पला
 शयूथिकाशिपुमधूकासनजन्म च ॥ मधुना चूर्णितं पुष्पमेकत्र पृथगे
 व वा ॥ पुष्पैरभिः प्रपकं च सक्षौद्रं माहिषं घृतं ॥ लिङ्गात्क्षौद्रेण प-
 थ्यां वा किंजल्कं कमलस्य वा ॥ लाजाः शृंगाटकं मुक्तां खर्जूरं क-
 ष्णामृत्तिकां ॥ क्षीरदृक्षांकुरान् द्राक्षां तवक्षीरीं सितोपलां ॥ गैरिकं-
 मधुकं रोध्रं शंखं शंकुकर्मजनं ॥ तंदुलीयकमूलं वा बीजं वा वास्तुको-
 द्भवं ॥ पटोलमालतीनिंबचंदनद्वयपद्मकं ॥ रोध्रो वृषस्तंदुलीयः क-
 ष्णा मृन्मदयंतिका ॥ शतावरी गोपकन्या काकोल्यौ मधुयष्टिका ॥
 रक्तपित्तहराः काथात्रयः समधुशर्कराः ॥ सक्षौद्रं ग्रथिते रक्ते लिङ्गा-
 त्पारावताच्छकृत् ॥ अतिनिस्तुतरक्तो वा क्षौद्रेण रुधिरं पिबेत् ॥ जां
 गलं भक्षयेद्वाजमांसं पित्तघृतं यकृत् ॥ रोध्रकालीयकोशीरफलिनीशं
 खगैरिकं ॥ पटोलपत्रं दुःस्पर्शां समंगां सारिवा लता ॥ त्वग्जंबुवेतसा
 श्वत्थहयाब्धोदुंबराजुनात् ॥ किराततिक्तक्रमुकमुस्तकट्फलपद्मकं ॥
 प्रपौंडरीकच्छीबेरकमलोत्पलपर्पटं ॥ चंदनेन पृथग्युक्तं समस्तं वा सश-
 र्करं ॥ फांटीकृतं शृतं शीतं चूर्णं वा तंदुलांभसा ॥ पीतमाशु जयत्यस्त्रं
 तृड्दाहतमकानपि ॥ चंदनोशीरनलदलाजमुद्रकणायवैः ॥ बलाजले
 पर्युषितैः कषायो रक्तपित्तहा ॥ प्रसादश्रंदनांभोजसेव्यमृद्घृष्टलोष्टजः
 ॥ सुशीतः ससिताक्षौद्रः शोणितातिप्रवृत्तिजित् ॥ तद्ददच्छः सितारो
 धमधुकोशीरचंदनान् ॥ मृच्छामासारिवामुस्तधातकीयष्टिकान्वितान् ॥
 वैदूर्यमुक्तामृच्छांखगैरिकामलकोदकं ॥ मधूदकं रसं चक्षोः पिबन्जय
 ति शोणितं ॥ आपोऽथ्य वा नवे कुंभे घ्रावयेदिक्षुगंडिकाः ॥ स्थितं त-
 द्भुसमाकाशे रात्रिं प्रातः स्नुतं जलं ॥ मधुमद्विकचांभोजकृतोत्तंसं च

बद्धुणं॥ त्रपुसीमूलकल्कं वा सक्षौद्रं तंदुलांबुना ॥ पिबेत्करंजबीजं वा
 तेन क्षौद्रसितायुतं ॥ रोध्रचंदनयष्ट्याहं तेन यष्ट्याहमेव वा ॥ नी
 लोत्पलं सितायष्टीमधुकं पद्मकेसरं ॥ छिन्नोद्भवा च शीतोऽयं कषा-
 यो रक्तपित्तजित् ॥ ये च पित्तज्वरे प्रोक्ताः कषायास्तांश्च भोजयेत् ॥
 कषायेर्द्धिभिधैरेभिर्दीप्तेऽथौ विजिते कफे ॥ रक्तपित्ते न चेच्छाम्येत्त
 त्र वातोल्बणे पयः ॥ युज्याच्छागं शृतं तद्द्वयं पंचगुणैः भसि ॥ पं-
 चमूलेन लघुना शृतं वा ससितामधु ॥ जीवकर्षभकद्राक्षाबलागोक्षुरना
 गैरैः ॥ पृथक् पृथक् शृतं शीतं सघृतं सितयाऽथवा ॥ क्षीरेण वमनीपुष्पं
 मधुकं मधुशर्करां ॥ गाकंटाक्षीरुशृतं पणिनीभिस्तथा पयः ॥ हंत्याशु र-
 क्तं सरुजं विशेषान्मूत्रमार्गं ॥ विण्मार्गं विशेषेण हितं मोचरसेन तु ॥
 बटप्ररोहैः शुगैर्वा शुठशुदीच्योत्पलैरपि ॥ रक्तानिसारदुर्नामचिकित्सां
 चात्र कल्पयेत् ॥ पीत्वा कषायान्ययसा भुंजीत पयसैव तु ॥ कषाययो-
 गैरेभिर्वा विपकं पाययेद्भृतं ॥ समूलमस्तकं क्षुण्णं वृषमष्टगुणैः भसि ॥
 पक्त्वाऽष्टांशावशेषेण घृतं तेन विपाचयेत् ॥ तत्पुष्पगर्भं तच्छीतं स-
 क्षौद्रं पित्तशोणितं ॥ पित्तगुल्मज्वरश्वासकासद्वेगकामलाः ॥ ति-
 मिरभ्रमबीसर्पस्वरसादांश्च नाशयेत् ॥ पलाशदंतस्वरसे तद्गर्भं च पचे-
 द्घृतं ॥ सक्षौद्रं तच्च रक्तघ्नं तद्द्वत्सकसाधितं ॥ रोध्रोत्पलसमंगाभिस्त
 थैव त्रायमाणया ॥ लाजगोधूममधुकसिताचूर्णं पयोद्वयं ॥ घृतेनो-
 त्कारिकां कृत्वा खादेत्पित्तास्रवारिणीं ॥ रक्ते सपिच्छे सकफे ग्रथिते-
 कंठमार्गं ॥ लिह्यान्माक्षिकसर्पिर्भ्यां क्षौरमुत्पलनालजं ॥ मृणालां-
 भोजकिंजल्कश्यामासनमधूकजं ॥ तद्वृथक्पृथक्क्षारं घृतं क्षीरे
 ण साधयेत् ॥ पिष्टैरभीरुकाकोलीमेदावृक्षांम्लदाडिमैः ॥ फलपूरकमू
 लेन विदार्या मधुकेन च ॥ तद्विबधज्वरानाहशूलकासास्रपित्तजित् ॥

१ कारणानुविधायित्वाकार्याणां तत्स्वभावतस्त्युक्तत्वाद्रक्तपित्ते उत्पलनालजक्षारप्रयो-
 गो युक्तएव.

पंचभिः पंचमूलैश्च सिद्धमाज्यं तदर्थकम् ॥ गुदागमे विशेषेण शोणि-
 मे वस्तिरिष्यते ॥ मधुकांजनमंजिष्ठाभृणालोत्पलगैरिकैः ॥ सुवर्णरोध-
 कालीयसमंगाऽऽभ्रांबुचंदनैः ॥ सौगंधिकसिताशंखैः पिष्टैर्भधुघृतान्वि-
 तैः ॥ क्षीरेणस्थापयेदनं स्नानं च शिशिरांभसा ॥ क्षीरेणवाशयेच्छा-
 लीस्ततो मधुकसर्पिषा ॥ कालेऽनुवासयेदेवमतिसारेऽपि दुस्तरे ॥ जी-
 र्णैऽमृक्प्रबले कुर्याद्द्विरेके चानियोगिनि ॥ विदार्यादिगणनेष्टं शृतं
 वाऽऽस्थापने पयः ॥ सक्षौद्रशर्करासर्पिः सर्पिश्चैवानुवासने ॥ मूत्राश-
 यस्थं शमयेद्रक्तमुत्तरवस्तिभिः ॥ ईदृशैरेव तद्वच्च प्रदरेऽपि विधिः स्मृ-
 तः ॥ छेदभेदादिभिश्चातिप्रवृत्ते शुद्धशोणिते ॥ विशेषात्मदरस्थोक्तं
 योनिरोगेषु चौषधं ॥ घ्राणगे रुधिरं शुद्धे नावनं चानुसेचयेत् ॥ कषा-
 ययोगानपूर्वाक्तान् क्षीरेक्ष्वादिरसाप्लुतान् ॥ क्षीरादीन् ससितांस्तोयं के-
 बलं वा हितं जलं ॥ रसो दाडिमपुष्पाणामाभ्यासश्च शाद्वलस्य च ॥
 कल्पयेच्छीतवर्गं च प्रदेहाभ्यंजनादिषु ॥ यच्च पित्तज्वरे प्रोक्तं बहि-
 रंतश्च मेपजं ॥ रक्तपित्ते हितं तच्च क्षतक्षीणाहितं च यत् ॥ इति रक्त-
 पित्तचिकित्सितं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथातः कासचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ केवलानिलजं कासं
 स्नेहेरादावुपाचरेत् ॥ वातघ्नसिद्धैः क्षिग्धैश्च पेयायूपरसादिभिः ॥ लघै-
 र्धूमैस्त्रिधाऽभ्यंगस्वेदसेकावगाहनैः ॥ वस्तिभिर्बद्धविद्वानं सपित्तं तू-
 र्ध्वभक्तकैः ॥ घृतैः क्षीरैश्च सकफं जयेत्स्नेहविरेचनैः ॥ गुडूचीकंटका-
 रीभ्यां पृथक् त्रिंशत्पलाद्रसे ॥ प्रस्थः सिद्धो घृताद्वातकासद्वह्निदी-
 पनः ॥ क्षाररास्त्रावचाहिगुपाठायष्टधाब्धधान्यकैः ॥ द्विशणैः सर्पिषःप्र-
 स्थं पंचकोलपुनैः पचेत् ॥ दशमूलस्य निर्युहे पीतो मंडानुपायिता ॥ स
 श्वासकासस्रुत्पाश्चर्ष्यहृणीरोगगुल्मनुत् ॥ काश्मर्यत्रिफलाव्योषशठीद्रा-
 क्षापलृषकं ॥ द्वे पाठे देवदार्वद्विस्वगुप्ताऽप्रिकगोक्षुरु ॥ व्याघ्री तामल-
 की भेदा काकनासा शतावरी ॥ त्रिदारी च घृतप्रस्थः कर्षाशैस्तैर्विपात्रि

तः ॥ क्षीरेण च जयत्याशु ज्वरकासहलीमकान् ॥ गुल्मारुचियकट्ठी
 हृशिरोद्धत्पार्श्ववेदनाः ॥ कामलाशोऽनिलाष्टीलाक्षतशोफक्षयांश्च सः
 ॥ द्रोणे ऽपां साधयेद्रास्त्रादशमूलशतावरीः ॥ पलोन्मिता द्विकुडवं कुल
 त्थं बदरं यवं ॥ तुलाद्धं चाजमांसस्य तेन साध्यं घृताढकं ॥ समक्षीरं
 पलांशैश्च जीवनीयैः समीक्ष्य तन् ॥ प्रयुक्तं वातरोगेषु पाननावनबस्ति
 मिः ॥ पंचकासांश्छिन्नैः कंषं योनिर्वक्ष्णवेदनां ॥ सर्वांगैकांगरोगांश्च
 सस्त्रीहोर्ध्वानिलान्जयेत् ॥ विदार्यादिगणकाथकल्कसिद्धं च कासजि-
 त् ॥ अशोकबीजक्षवकजंतुघ्रांजनपद्मकैः ॥ सविडैश्च घृतं सिद्धं त-
 चूर्णं वा घृताद्भुतं ॥ लिह्यात्पयश्चानुपिवेदाजं कासातिपीडितः ॥ विडं-
 गं नागरं सस्त्रापिप्पलीहिं गुसैंधवं ॥ भार्ङ्गिश्सारश्च तचूर्णं पिवेद्वा घृत-
 मात्रया ॥ सकफेऽनिलजे कासे श्वासहिध्माहताग्निषु ॥ दुरालभां
 शृंगबेरं शठीं द्राक्षां सितोपलां ॥ लिह्यात्कर्कटशृंगां च कासे तैलेन
 वातजे ॥ दुःस्पर्शां पिप्पलीं मुस्तं भार्ङ्गिं कर्कटकीं शठीं ॥ पुराणगुडतै-
 लाभ्यां चूर्णितान्यवलेहयेत् ॥ तद्वत्सकृष्णां शुंठीं च समार्ङ्गीं तद्वदेव च ॥
 पिबेत्सकृष्णां च कोष्णेन सलिलेन ससैंधवां ॥ मरुतुना ससितां शुंठीं द-
 द्धा वा कणरेणुकां ॥ पिबेद्ददरमज्जां वा मदिरादधिमस्तुभिः ॥ अथ-
 वा पिप्पलीकल्कं घृतभृष्टं ससैंधवं ॥ कासी सपीनसो धूमं खैहिकं
 विधिना पिबेत् ॥ हिध्माश्वासोक्तधूमांश्च क्षीरमांसरसप्रधानः ॥ ग्राम्या-
 नूपौदकैः शालियवगोधूमषष्टिकान् ॥ रसैर्माषात्मगुसानां यूपैर्वा भो-
 जयेद्धितान् ॥ यवानोपिप्पलीबिल्वमध्यनागरचित्रकैः ॥ रास्त्राऽजा-
 जीपृथक्पर्णीपलाशशठिपौष्करैः ॥ सिद्धां स्निग्धाम्ललवणां पेयामनि-
 लजे पिबेत् ॥ कटीद्धत्पार्श्वकोष्ठार्तिश्वासहिध्माप्रणाशिर्नां ॥ दशमूलरसे
 तद्वत्तंचकोलगुडान्वितां ॥ पिबेत्समतिलां पेयां क्षैरेर्यां वा ससैंधवां ॥
 मात्स्यकौकुटवाराहैर्मसैर्वा साज्यसैंधवां ॥ वास्तुको वायसीशाकं का-
 सघ्नः सुनिषण्णकः ॥ कंटकार्याः फलं पत्रं बालं शुष्कं च मूलकं ॥

स्नेहासैलादयो भक्ष्याः क्षीरेक्षुरसगौडिकाः ॥ दधिमस्त्वारनालांबुफ-
 लाम्लमदिराः पिबेत् ॥ पित्तकासे तु सकफे घमनं सर्पिषा हितं ॥ त-
 था मदनकाश्मर्यमधूककथितैर्जलैः ॥ फलयष्ट्याहकलैर्वा विदारी-
 क्षुरसाष्टुतैः ॥ पित्तकासे तनुकफे त्रिदृतां मधुरैर्युतां ॥ युंज्याद्विरेकाय
 युतां घनश्लेष्मणि तित्तकैः ॥ हृतदोषो हिमं स्निग्धं स्वादु संसर्जनं
 भजेत् ॥ घने कफे तु शिशिरं रुक्षं तित्तोपसंहितं ॥ पिप्पलीमुस्तय-
 ष्ठान्द्राक्षामूर्वामहौषधं ॥ लाजामृतफलाद्राक्षात्वक्क्षीरीपिप्पली-
 सिताः ॥ दुःस्पर्शा कर्कटी शुठी शठी द्राक्षा फला शिवा ॥ निदिग्धि-
 का मूलफलं वटर्बीजं रसांजनं ॥ खर्जूरं पिप्पली वांशी श्वदंष्ट्राचेति
 पंच ते ॥ घृतक्षौद्रयुता लेहाः श्लोकाद्धैर्पित्तकासिनां ॥ पयोनुपानां
 शृंगीं वा लिह्यात्साज्यसितामधुं ॥ लेहः पित्ते सिताधान्रीक्षौद्राक्षा-
 हिमोत्पलैः ॥ सकफे साब्दमरिचः सघृतः सानिले हितः ॥ मृद्वीकाद्धै-
 शतं त्रिंशत्पिप्पलीः शर्करापलं ॥ लेहयेन्मधुना गोवा क्षीरपस्य शल-
 द्रसं ॥ त्वगेलान्योषमृद्वीकापिप्पलीमूलपौष्करैः ॥ लाजमुस्तशठी-
 रास्त्राधान्रीफलविभीतकैः ॥ शर्कराक्षौद्रसर्पिर्भिर्लेहो हृद्रोगकास-
 हा ॥ पिप्पल्यामलकीद्राक्षालाजलाक्षासितोपलाः ॥ संचूर्ण्य पक्वाः
 पयसा लिह्यात्क्षौद्राष्टभागिकाः ॥ विदारीक्षुमृणालानां रसान् क्षीरं
 सितोपलां ॥ पिबेत् क्षौद्रेण संयोज्य पित्तकासमपोहति ॥ मधुरै-
 र्जागलरसैर्यवश्यामाककोद्रवाः ॥ मुद्गादियूपैः शाकैश्च तित्तकैर्मा-
 त्रया हिताः ॥ घनश्लेष्मणि लेहाश्च तित्तका मधुसंयुताः ॥ शालयः
 स्युस्तनुकफे षष्टिकाश्च रसादिभिः ॥ शर्करांभोऽनुपानार्थं द्राक्षेक्षु-
 खरसः पयः ॥ काकोलीदहतीभिदाद्वयैः सदृषनागैः ॥ पित्तकासे
 रसक्षीरपेयायूषान्प्रकल्पयेत् ॥ द्राक्षां कणां पंचमूलं तृणाख्यं च प-
 चेज्जले ॥ तेन क्षीरं शूनं शीतं पिबेत्समधुशर्करं ॥ साधितां तेन पे-
 यां वा सुशीतां मधुनान्वितां ॥ शठीद्वीबेरदहतीशर्कराबिष्वभेषजं ॥

पिष्टा रसं पिबेत्पूतं वस्त्रेण घृतमूर्च्छितं ॥ महिष्यजाबीगोक्षीरघात्री
फलरसैः समैः ॥ सर्पिः सिद्धं पिबेत्तद्वन्मधुरेण गणेन वा ॥ काथीरस्ते-
नेक्षुरसं क्षीरयुक्तेन साधितं ॥ सशर्करं पिबेत्प्रार्तलिद्याद्वा माक्षिकान्वि-
तं ॥ क्षीरिदृक्षांकुरकाथे पक्वं क्षीरसमं घृतं ॥ पाययेत् पित्तकासारं म-
धुना वाऽबलेहयेत् ॥ मेदां विदारीं काकोर्ला स्वयंगुप्ताफलं बलां ॥
शर्करां जीवकं मुद्गमाषपण्यौ दुरालभां ॥ कल्कीरूपं पचेत्सर्पिः क्षी-
रेणाद्यगुणेन तत् ॥ पानभोजनलेहेषु प्रयुक्तं पित्तकासजित् ॥ लिद्या-
द्वा चूर्णमेतेषां कषायमथवा पिबेत् ॥ कफकासी पिबेदादौ सुरकाष्ठा-
त्मदीपितान् ॥ स्नेहं परिस्रुतं व्योषयवक्षारावचूर्णितं ॥ श्लिग्धं विरेच-
येद्दूर्ध्वमथो मूर्ध्नि च युक्तितः ॥ तीक्ष्णैर्विरैर्बलिनं संसर्गौ चास्य यो-
जयेत् ॥ यवमुद्गकुलत्थात्रैरुष्णरूक्षैः कटूकटैः ॥ कासमर्दकवार्ताक-
व्याघ्रीक्षारकणान्वितैः ॥ घान्वबैलरसैः स्नेहैस्तिलसर्वपनिबजैः ॥ दशमू-
लांबु घर्मांबु मद्यं मध्वंबुवा पिबेत् ॥ मूत्रैः पौष्करशम्याकपटोलैः सं-
स्थितं निशां ॥ पिबेद्द्वारि सहक्षौद्रं कालष्वन्नस्य वा त्रिषु ॥ पिप्प-
ली पिप्पलीमूलं शृंगबेरं बिभीतकं ॥ देवदार्वभया मुस्तं पिप्पली वि-
श्वभेषजं ॥ गुडूर्वा पिप्पली भार्गी शृंगी कर्कटकस्य च ॥ व्योषदा-
रुबिडंगानि त्रिफलाशर्कराबलाः ॥ निदिग्धिकाया मूलत्वङ्मरिचैः स-
ह योजिताः ॥ शिखिकुकुटपिच्छानां मषी क्षारो यवोद्भवः ॥ विशा-
ला पिप्पली मुस्तं त्रिष्टता च मधुद्रवाः ॥ कफकासहरा लेहाः सप्त
श्लोकार्द्धयोजिताः ॥ मधुना मरिचं लिह्यान्मधुनैव च जोंगकं ॥ पृ-
थगसांश्च मधुना व्याघ्रीवार्ताकमृंगजान् ॥ कासघ्नस्याश्वशरुतः सुर-
सस्यासितस्य च ॥ देवदारुशठीरालाककर्कटाख्या दुरालभाः ॥ पिप्प-
ली नागरं मुस्तं पथ्याधात्रीसितोपलाः ॥ मधुतैलयुतावेतौ लेहौ वा
तानुगे कफे ॥ बिडंगं सैधवं हिङ्गु कुष्ठं व्योषं मनःशिलां ॥ कासे श्वा-

मे च हिध्मायां लिङ्गात्क्षौद्रघृतद्रुतं ॥ गुडक्षारोषणकणादाढिमं श्वा-
 सकासजित् ॥ क्रमात्पलद्वयाद्दीक्षकर्षाद्दीक्षपलोन्मितं ॥ द्वे पले दा-
 द्विमादष्टौ गुडाम्बोषात्पलत्रयं ॥ रोचनं दीपनं स्वर्णं पीनसश्वासकास-
 जित् ॥ पाठाशुंठीशठीमूर्वागवाक्षीपिप्पलीघनं ॥ पिष्ट्वा घर्मीबुना हिङ्गु-
 सैधवाभ्यां घृतं पिबेत् ॥ तद्वन्मुस्ताशठीशुंठीनागरातिविषाऽभयाः ॥
 पिबेज्ज्वरोक्तं पथ्यादिसशृंगीकं च पाचनं ॥ अथवा दीप्यकत्रिवृद्दिशा-
 लाघनपौष्करं ॥ सकणं कथितं मूत्रे कफकासी जलेऽपि वा ॥ तैलभृष्टं
 च वैदेहीकल्काक्षं ससितोपलं ॥ पाययेत्कफकासघ्नं कुलत्थसलिला-
 द्रुतं ॥ सौवर्चलाभयाधात्रीपिप्पलीक्षारनागरं ॥ चूर्णितं सर्पिषा वा-
 तकफकासहरं पिबेत् ॥ दशमूलादके प्रस्थं घृतस्याक्षसमैः पचेत् ॥
 पुष्कराब्धशठीबिल्वसुरसान्योषहिङ्गुभिः ॥ पेयाऽनुपानं तत्सर्वं वात-
 श्लेष्मामयापहं ॥ निगुंटीपत्रनिर्याससाधितं कासजिहृतं ॥ घृतं
 रसे विडंगानां व्योषगर्भं च साधितं ॥ पुनर्नवशिवाटिकासरलकासम-
 दामृतापटोलवृद्धतीफणिज्जकरसैः पयः संयुतैः ॥ घृतं त्रिकदुना च
 सिद्धमुपयुज्य संजायते न कासविषमज्वरक्षयगुदाङ्कुरेभ्यो मयं ॥
 समूलफलपत्रायाः कंटकार्या रसादके ॥ घृतप्रस्थं बलाव्योषविडं-
 गशठिदाढिमैः ॥ सौवर्चलयवक्षारमूलामलकपौष्करैः ॥ वृद्धीववृद्धी-
 पथ्यायवानीचित्रकर्द्धिभिः ॥ मृष्टीकाचव्यवर्षाभूदुरालंभाऽम्लवे-
 तसैः ॥ शृंगीतामलकीभाईरास्त्रा गोक्षुरकैः पचेत् ॥ कल्कैस्तत्स-
 र्वकासेषु श्वासहिध्मासु चेप्यते ॥ कंटकार्यास्तुलां क्षुण्णां प-
 क्त्वाद्रोणेऽभसः पचेत् ॥ तेनादकेन काथस्य घृतं प्रस्थं पि-
 चून्मितैः ॥ रास्त्रादुःस्पर्शपट्टयंथापिप्पलीह्वयचित्रकैः ॥ सौवर्च-
 लपवक्षारलङ्घ्नामूलैश्च तज्जयेत् ॥ कासश्वासकफघ्नीवहिध्माऽरो-
 चकपीनसान् ॥ पचेद्वाघ्रीतुलां क्षुण्णां वहेऽपामादकस्थिते ॥ क्षिपे-
 त्पूते तु संचूर्ण्य व्योषरास्त्रामृताभिकान् ॥ शृंगीभाईघनग्रंथिधन्व-

यासान् पलाद्धकान् ॥ सर्पिषः षोडशपलं चत्वारिंशत्पलानि च ॥
 मत्स्यंढिकायाः शुद्धापाः पुनश्च तदधिश्रयेत् ॥ दर्वीलेपिनि शी-
 ते च पृथक्द्विकुडवं क्षिपेत् ॥ पिप्पलीनां तवक्षीर्या माक्षिकस्यान-
 वस्य च ॥ लेहोऽयं गुल्मद्वेगदुर्नामश्वासकासजित् ॥ त्रिफला-
 पिप्पलीपाठासारिवावृहतीद्वयं ॥ मरिचं पद्मकं मुस्तमुशोरं चाक्षसं-
 मितं ॥ पक्त्वा जलाढके पादशेषे क्षीरपलाष्टकं ॥ दत्त्वा गुडस्य
 च पलं पचेदादर्विलेपनात् ॥ लेहः कफोल्बणं कासं सर्वमेव निय-
 च्छति ॥ साधितं क्षीरमेभिर्वा तिलक्षौद्रयुतं पिबेत् ॥ शमनं च
 पिबेद्भूमं शोधनं बहुले कफे ॥ मनःशिलालमधुकमांसीमुस्तेंगुदी-
 त्वचः ॥ धूमं कासघ्नविधिना पीत्वा क्षीरं पिबेदनु ॥ निष्ट्यूतांते
 गुडयुतं कोष्णं धूमो निहंति सः ॥ वातश्लेष्मोत्तरांकासानचिरेण
 चिरंतनान् ॥ प्रमौडरीकं मधुकं शार्ङ्गष्टालं मनःशिलां ॥ मरिचं पि-
 प्पलीं द्राक्षामेलां सुरसमंजरीं ॥ कृत्वा वर्तिं पिबेत्धूमं क्षौमचैला-
 नुवर्तिनीं ॥ घृताक्तामनु च क्षीरं पिबेत्तद्वहुडांबु वा ॥ नेपालीता-
 लमरिचद्राक्षांजनकुटञ्जैः ॥ उशीररोहिषफलद्रविडीवंशलोचनैः ॥
 पूर्वकल्पेन धूमोऽयं सानुपानो विधीयते ॥ कार्पासास्थ्यश्वगंधा च
 धूमः कासविनाशनः ॥ कोशातकीफलान्मध्वैः पिबेद्वा समनःशिलैः ॥
 तमकः कफकासे तु स्याच्चेत्पित्तानुबंधजः ॥ पित्तकासक्रियां तत्र
 यथावस्थं प्रयोजयेत् ॥ कफानुबंधे पवने कुर्यात्कफहरां क्रियां ॥
 पित्तानुबंधयोर्वातकफयोः पित्तनाशिनीं ॥ वातश्लेष्मात्मके शुष्के
 स्निग्धमार्द्रं विरूक्षणं ॥ कासे कर्म सपित्ते तु कफजे तित्तसंयुतं ॥
 ॥ इति कासचिकित्सितं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथातः क्षतक्षयकासचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ ॥ उरस्थंतः
 क्षते सद्यो लाक्षां क्षौद्रयुतां पिबेत् ॥ क्षीरेण शालीन् जीर्णैऽद्या
 त्क्षीरैव सशर्करान् ॥ पार्श्ववस्तिसरूक्चाल्पपित्ताग्निस्तां मुरायुतां ॥

मिश्रविद् तु समुस्तातिविषापाठां सवत्सकां ॥ लाक्षां सर्पिर्मधू-
 च्छिष्टं जीवनीयं गणं सितां ॥ त्वक्क्षीरीं संमितं क्षीरे पक्त्वा-
 दीमानलः पिबेत् ॥ इक्ष्वारिकाबिसग्रंथिपद्मकेसरचंदनैः ॥ शृतं
 पयोमधुयुतं संधानार्थं पिबेत्क्षती ॥ यवानां चूर्णमामानां क्षीर
 सिद्धं घृतान्वितं ॥ ज्वरे दाहे सिताक्षौद्रसक्तृन्वा पयसा पिबेत् ॥
 कासवांस्तु पिबेत्सर्पिर्मधुरौषधसाधितं ॥ गुडोदकं वा कथितं सक्षौ
 द्रमरिचं हिमं ॥ चूर्णमामलकानां वा क्षीरे पक्वं घृतान्वितं ॥ रसा-
 यनविधानेन पिप्पलीर्वा प्रयोजयेत् ॥ कासी पर्वास्थिशूली च
 लिह्यात्सघृतमाक्षिकाः ॥ मधूकमधुकद्राक्षत्वक्क्षीरीपिप्पलीबलाः ॥
 त्रिजातमर्द्धकर्षां पिप्पल्यर्द्धपलं सिता ॥ द्राक्षामधूकं खर्जूरं पलांशं
 श्लक्ष्णचूर्णितं ॥ मधुना गुटिका ग्रंथिता इष्याः पित्तशोणितं ॥ का-
 सश्वासारुचिर्छर्दिमूर्च्छाहिंमामदभ्रमान् ॥ क्षतक्षयस्वरभ्रंशश्लीहशो-
 फाढ्यमारुतान् ॥ रक्तनिष्ठीवद्वत्पार्श्वरूपिपासाज्वरानपि ॥ रक्तेऽति-
 वृद्धे छागं वा जांगलं वा पिबेदसक् ॥ वर्षाभूशर्करारक्तशालितंदुलजं
 रजः ॥ रक्तघ्नीवी पिबेत्सिद्धं द्राक्षारसपयोघृतैः ॥ मधूकमधुकक्षीरसि-
 द्धं वा तंदुलीयकं ॥ यथास्वमार्गविमृते रक्ते कुर्याच्च मेषजं ॥ पिप्प-
 लीमधूकं पिष्टं कार्षिकं ससितोपलं ॥ प्रास्थिकं गन्धमाजं च क्षीरमि-
 क्षुरसं तथा ॥ यवगोधूममृद्दीकाचूर्णमामलकाद्रसः ॥ तैलं च प्रसू-
 तांशानि तत्सर्वं मृदुनाऽग्निना ॥ पचेद्देहं घृतक्षौद्रयुतः स क्षतकासगुन्
 ॥ श्वासहृद्रोगकासघ्नो हितो वृद्धाल्परेतसां ॥ मूढवातस्त्वजामेदः सु-
 राभृष्टं ससैधवं ॥ क्षामः क्षीणः क्षतोरस्को मंदनिद्रोऽग्निदीप्तिमान् ॥
 शृतक्षीरसरेणाद्यात्सघृतक्षौद्रशर्करं ॥ शर्करायवगोधूमं जीवकर्षभकौ
 मधु ॥ शृतक्षीरानुपानं वा लिह्यात्क्षीणक्षतः कृशः ॥ कन्यात्पिशितनि-
 र्युद्धं घृतभृष्टं पिबेच्च सः ॥ पिप्पलीक्षौद्रसंयुक्तं मांसशोणितवर्द्धनं ॥

न्यग्रोभोर्दुर्बराश्चतुष्टयक्षशालप्रियंगुभिः ॥ तालमस्तकजंबूत्वक्विषयालै-
 श्च सपद्मकैः ॥ साश्वकर्णैः शृतात्क्षीरादद्याज्जातेन सर्पिषा ॥ शाल्यो-
 दनं क्षतोरस्कः क्षीणशुक्रवर्लेद्रियः ॥ वातपित्तादिनेऽभ्यंगो गात्रभेदे
 घृतैर्मतः ॥ तैलैश्चानिलरोगघ्नैः पीडिते मातरिश्वना ॥ द्रुत्पाश्वर्वातेषु
 पानं स्याज्जीवनीयस्य सर्पिषः ॥ कुर्याद्वा वातरोगघ्नं पित्तरक्ताविरोधि-
 यत् ॥ यष्ट्याहनागबलयोः काथे क्षीरसमे घृतं ॥ पयस्यापिप्पली-
 बांशीकल्कैः सिद्धं क्षते हितै ॥ घृतं वाऽष्टगुणे क्षीरे कोटलाक्षारसा-
 न्वितं ॥ कल्कैः कट्वंगदार्वात्वग्बलकत्वक्फलैर्घृतं ॥ जीवनीयो गणः
 शुंठीवीरीवीरा पुनर्नवा ॥ बला मार्द्धीस्वगुप्तर्द्धिशठीतामलकीकणाः ॥
 शृंगाटकं पयस्या च पंचमूलं च पल्लवु ॥ द्राक्षाऽक्षोढादि च फलं मधुर-
 स्निग्धदृढं ॥ तैः पचेत्सर्पिषः प्रस्थं कर्षांशैः श्लक्ष्णकल्कितैः ॥
 क्षीरधात्रीविदारीक्षुछागमांसरसान्वितं ॥ प्रस्थाद्धं मधुनः शीते
 शर्कराऽर्द्धतुलारजः ॥ पलाद्धकं च मरिचत्वगेलापत्रकैसरं ॥
 विनीय चूर्णितं तस्माल्लिह्यान्मात्रां यथाऽनलं ॥ अमृतप्राश
 इत्येतन्नराणांममृतं घृतं ॥ सुधामृतरसे प्राश्यं क्षीरमांसरसाशिना ॥
 नष्टशुक्रक्षतक्षीणदुर्बलव्याधिकर्शितान् ॥ स्त्रीप्रसक्तान् रुशान्वर्णस्व-
 रहीनांश्च बृंहयेत् ॥ कासहिष्माज्वरश्वासदाहतृष्णाऽस्रपित्तनुत् ॥ पु-
 चदं छर्दिमूर्च्छाद्विद्योनिमूत्रामयापहं ॥ श्वदंघ्रोशीरमंजिष्ठाबलाका-
 श्मर्यकतृणं ॥ दर्भमूलं पृथक्पर्णी पलाशर्वभकौ स्थिरा ॥ पालिका-
 नि पचेत्तेषां रसे क्षीरचतुर्गुणे ॥ कल्कैः स्वगुसाजीवन्तमिदं दर्भकजीव-
 कैः ॥ शतावर्षाद्धिमृद्दीकाशर्कराश्रावणीबिसैः ॥ प्रस्थः सिद्धो घृताद्वा-
 तपित्तद्विद्रोगशूलनुत् ॥ मूत्ररुच्छप्रमेहार्शः कासशोषक्षयापहः ॥ ध-
 नुःस्त्रीमद्यभाराध्वखिन्नानां बलमांसदः ॥ मधुकाष्ठपलद्राक्षाप्रस्थका-
 थे पचेद्घृतं ॥ पिप्पल्यष्टपले कल्के प्रस्थं सिद्धं च शीतले ॥ पृथगष्टप-
 लं सौद्रशर्कराभ्यां च मिश्रयेत् ॥ समसक्तु क्षतक्षीणरक्तगुल्मेषु त-

द्वितं ॥ धात्रीफलविदारीक्षुजीवनीपरसाङ्घृतात् ॥ गन्पाजयोश्च पय
 सोः प्रस्थं प्रस्थं विपाचयेत् ॥ सिद्धशीते सिताक्षौद्रद्विप्रस्थं विनयेत्
 तः ॥ यक्ष्मापस्मारपित्तामृक्कासमेहक्षयापहं ॥ वयःस्थापनमायुष्यं
 मांसशुक्लप्रदं ॥ घृतं तु पित्तेऽभ्यधिके लिह्याद्वातेऽधिके पिबेत् ॥
 लीढं निर्वापयेत्पित्तमल्पत्वाद्धंति नानलं ॥ आकामत्यनिलं पीतमूष्मा-
 णं निरुणद्धि च ॥ क्षामक्षीणकृशांगानामेतान्येव घृतानि तु ॥ त्वक्-
 क्षीरीषिप्पलीलाजचूर्णैः पानानि योजयेत् ॥ सर्पिर्गुडान्समध्वंशान्कृ-
 त्वा दद्यात्पयोऽनु च ॥ रेतो वीर्यं बलं पुष्टिं तैराशुतरमामुधात् ॥ ब-
 ला विदारी ऋत्वं च पंचमूलं पुनर्नवा ॥ पंचानां क्षीरिदृक्षाणां शृंगा
 मुष्टयंशकास्तथा ॥ एषां कषाये द्विक्षीरे विदार्या रजसांऽशके ॥ जीष-
 नीयैः पचेत्पिष्टैरक्षमात्रैर्घृताढकं ॥ सितापलानि पूते च शीते द्वात्रिं-
 शदावपेत् ॥ गोधूमापिप्पलीवांशीचूर्णं शृंगाढकस्य च ॥ समाक्षिकं
 कौडविकं तत्सर्वं खजमूर्च्छितं ॥ स्यात्तं सर्पिर्गुडान्कृत्वा भूर्जपत्रेण
 वेष्टयेत् ॥ तान्जग्ध्वा पालिकान् क्षीरं मद्यं त्वनु पिबेत्कफे ॥ शोषे
 कासे क्षते क्षीणे श्रमस्त्रीभारकक्षिते ॥ रक्तनिष्ठीवने तापे पीनसे चो-
 रसि स्थिते ॥ शस्ताः पार्श्वशिरःशूले भेदे च स्वरवर्णयोः ॥ सशर्करा-
 शृते क्षीरघृततैलाढकत्रये ॥ चूर्णीकृताः क्षिपेत्पक्वसाद्वि दशपलाः पृथ-
 क् ॥ द्राक्षाऽऽत्मगुप्तावर्षाभूसमंगाऽभीरुपीप्पलीः ॥ तद्विद्विदार्यामल-
 के प्रस्थाद्धं विश्वमेपजं ॥ यष्ट्यावृत्तौवर्चलयोर्द्विपलं मरिचस्य च ॥
 क्षामः क्षीणः क्षतः शुष्यंस्तान् खादेत्पालिकैर्गुडैः ॥ तथा सद्यो रसा-
 दीनां दृष्ट्या पुष्टिं समश्नुते ॥ गोक्षीराद्धाढकं सर्पिःप्रस्थमिक्षुरसाढके
 ॥ रसाद्विदार्याः कुडवं रसात्प्रस्थं च तैत्तिरान् ॥ दद्यात्सित्त्विन्यति तस्मि-
 न्स्तु पिष्टानिक्षुरसैरिमान् ॥ मधूकपुष्पं कुडवं कुडवं च प्रियालतः ॥
 पलद्वयं तवक्षीर्याः खर्जूरणि च विंशतिः ॥ पृथग्बिभीतकान्मज्जः
 पिप्पल्याश्च चतुर्थिकान् ॥ त्रिंशत्पलानि खंडाश्च मधूकत्पाणिमा-

निकां ॥ तथाऽर्द्धपलिकान्यत्र जीवनीयानि दापयेत् ॥ सिद्धे द्विकुटुबं
क्षौद्राच्छीते दत्त्वा च मोदकान् ॥ कारयेन्मरिचाजाजीपलवर्णावचूर्णि-
तान् ॥ वातासृषिपत्तरोगेषु क्षतकासक्षयेषु च ॥ क्षीणौजःस्वरशु-
क्लेषु योनिदोषेषु संस्रवे ॥ मृतप्रजासु वक्ष्यासु हिता गर्भस्य च सु-
तौ ॥ बीतत्वगस्थिकूष्मांडतुलां स्वित्रां पुनः पचेत् ॥ घट्टयन्स-
र्पिषःप्रस्थे क्षौद्रवर्णेऽत्र च क्षिपेत् ॥ खंडाच्छतं कणाशुंठघोर्द्विपलं
जीरकादपि ॥ त्रिजातधान्यमरिचं पृथगर्द्धपलांशकं ॥ अवतारि-
तशीते च दत्त्वा क्षौद्रं घृतार्द्धकं ॥ खजेनामथ्य च स्थाप्यं तन्निहंत्यु-
पयोजितं ॥ कासहिष्माज्वरश्वासरक्तपित्तक्षतक्षयान् ॥ उरःसंधानज-
ननं मेधास्मृतिबलप्रदं ॥ अश्विभ्यां निर्मितं दृढं कूष्मांडकरसायनं
॥ पिबेन्नागबलामूलस्यार्द्धकर्षादिवाद्धितं ॥ पलं क्षीरयुतं मांसं क्षीरवृ-
त्तिरनन्नमुक् ॥ एष प्रयोगः पुष्ट्यायुर्बलवर्णकरः परं ॥ मंडूकपर्ण्याः
कल्पोऽयं यष्ट्या विश्वौषधस्य च ॥ पादशेषं जलद्रोणे पचेन्नागब-
लानुलां ॥ तेन काथेन तुल्यांशं घृतं क्षीरं च साधयेत् ॥ पलांदि-
कैश्चातिबलाबलायष्टिपुनर्नवैः ॥ प्रपौंडरीककाशमर्यापियालकपिक-
च्छुभिः ॥ अश्वगंधासिताऽशीरुमेदायुग्मत्रिकंदकैः ॥ काकोलीक्षी-
रकाकोलीक्षीरशुक्लाद्विजीरकैः ॥ मृणालविसखजूरशृंगाटककसरुकैः
॥ एतन्नागबलासर्पिः पित्तरक्तं क्षतक्षयं ॥ जयेत्तृदश्रमदाहांश्च बल-
पुष्टिकरं परं ॥ वण्यमायुष्यमोजस्यं बलीपलितनाशनं ॥ उपयुज्य
तु षण्मासाद्द्वोऽपि तरुणायते ॥ शर्करापिप्पलीचूर्णैः सर्पिषा मा-
क्षिकेण च ॥ संयुतं वा शृतं क्षीरं पिबेत्कासज्वरापहं ॥ फलाम्लं
सर्पिषा भृष्टं विदारीक्षुरसे घृतं ॥ स्त्रीषु क्षीणः पिबेद्युषं जीवनं दृढ-
णं परं ॥ सक्तूनां वस्त्रपूतानां मथं क्षौद्रघृतान्वितं ॥ यावन्न सात्म्यो-
दीप्ताग्निः क्षतक्षीणः पिबेन्नरः ॥ जीवनीयोपसिद्धं वा जांगलं घृ-

तमर्जितं ॥ रसं प्रयोजयेत्क्षीणो बृंहणार्थं सशर्करं ॥ गोमहिष्यश्व-
नागाजैः क्षीरैर्मसरसैस्तथा ॥ यवाञ्च भोजयेद्यूषैः फलाम्लैर्वा घृ-
ताद्भुतैः ॥ दीप्तेऽग्नौ विधिरेष स्यान्मदे दीपनपाचनः ॥ यक्ष्मोक्तः
क्षतिनां शस्तो ग्राही शकृति तु द्रवे ॥ दशमूलं स्वयंगुमां शंखपुष्पीं
शर्ठीं बलां ॥ हस्तिपिप्पल्यपामार्गपिप्पलीमूलचित्रकान् ॥ भ्रा-
ह्मीपुष्करमूलं च द्विपलांशान्यवादकं ॥ हरीतकीशतं चैकं जले पं-
चाढके पचेत् ॥ यवस्वेदे कषायं तं पूतं तच्चाभयाशतं ॥ पचेद्बुडु-
लां दत्त्वा कुडवं च पृथग्घृतान् ॥ तैलात्सपिप्पलीचूर्णात्सिद्धशीते
च माक्षिकान् ॥ लेहे हे चाभये नित्यमतः खादेद्रसायनान् ॥ तद-
लीपलितं हन्याद्दणायुर्बलवर्द्धनं ॥ पंच कासान्क्षयं श्वासं सहिकं
विषमज्वरं ॥ मेहगुल्मग्रहण्यशोढद्रोगारुचिपीनसान् ॥ अगस्त्य-
विहितं धन्यमिदं श्रेष्ठं रसायनं ॥ दशमूलं बलां मूर्वी हरिद्रे पिप्प-
लीद्वयं ॥ पाठाऽश्वगंधाऽपामार्गस्वगुमातिविषाऽमृताः ॥ बालबि-
ल्बं त्रिद्विंतीमूलं पत्रं च चित्रकात् ॥ पयस्यां कुटजं हिंसां पुष्पं
सारं च बीजकात् ॥ बोटस्थविरभङ्गातविकंकतशतावरीः ॥ पूति-
करंजशम्पाकचंद्रलेखासहाचरं ॥ सौभागजनकनिंबत्वगिक्षुरं च प-
लांशकं ॥ पथ्यासहस्रं सशतं यवानां चाढकद्वयं ॥ पचेदष्टगुणे
ताये यवस्वेदेऽवतारयेत् ॥ पूते क्षिपेत्सपथ्यांच तत्र जीर्णगुडान्तुलां ॥
तैलाज्यधात्रीरसतः प्रस्थं प्रस्थं ततः पुनः ॥ अधिश्रयेन्मृदावग्नौ द-
र्बीलेपेऽवतार्य च ॥ शीते प्रस्थद्वयं क्षौद्रात्पिप्पलीकुडवं क्षिपेत् ॥
चूर्णीकृतं त्रिजाताच्च त्रिपलं निखनेत्ततः ॥ धान्ये पुराणकुंभस्थं
मासं खादेच्च पूर्ववत् ॥ रसायनं वसिष्ठोक्तमेतत्पूर्वगुणाधिकं ॥
खस्थानां निष्परीहारं सर्वर्तुषु च शस्यते ॥ पालिकं सैधवं शुंठीं
हे च सौवर्चलात्पले ॥ शर्करायाः पलान्यत्र दश द्वे च प्रदापये-
त् ॥ कुडवांशानि वृक्षाम्लं दाडिमं पत्रमार्जकात् ॥ एकैका

भरिचाजाज्योर्धान्यकाद्दे चतुर्थिके ॥ कृत्वा चूर्णमतो मात्रामन्न-
 पानेषु योजयेत् ॥ रुच्यं तद्दीपनं बल्यं पार्श्वानिश्वासकासनुत् ॥ एकां-
 षोडशिकां धान्याद्दे द्वे चाजाजिदीप्यकात् ॥ ताभ्यां दाडिमवृक्षाम्ला-
 द्विर्हिः सौवर्चलात्पलं ॥ शुंठ्याः कर्पं दधितथस्य मध्यात्पंच पलानि
 च ॥ तच्चूर्णं षोडशपलैः शर्कराया विमिश्रयेत् ॥ खांडवोऽथं प्रदेयः
 स्यादन्नपानेषु पूर्ववत् ॥ विधिश्च यक्ष्मपित्तास्रविहितः शस्यते क्षते ॥
 निवृत्ते क्षतदोषे तु कफे वृद्धउरःशिरः ॥ दाल्यते कासिनो यस्य स ना
 धूमान्पिबेदिमान् ॥ द्विमेदाद्विबलायष्टीकल्कैः क्षौमे सुभाविता ॥ ब-
 न्नि कृत्वा पिबेद्धूमं जीवनीयपृतानुपः ॥ मनःशिलापलाशाजगंधात्व-
 कक्षीरनागरैः ॥ तद्देवानुपानं तु शर्करेश्चुगुडोदकं ॥ पिष्ट्वा मनःशिलां
 तुल्यामार्द्रया वटशुंगया ॥ सप्तर्षिकं पिबेद्धूमं तित्तिरिप्रतिभोजनं ॥
 क्षयजे वृंहणं पूर्वं कुर्यादग्नेश्च वर्द्धनं ॥ बहुदोषाय सस्नेहं मृदु दद्या-
 द्विरेचनं ॥ शम्पाकेन त्रितया मृद्दीकारसयुक्तया ॥ तिल्वकस्य क-
 षायेण विदारीस्वस्नेन च ॥ सर्पिः सिद्धं पिबेद्युक्तया क्षीणदेहो विशो-
 धनं ॥ पित्ते कफे धातुषु च क्षीणेषु क्षयकासवान् ॥ घृतं कर्कटकीक्षीर-
 द्विबलासाधितं पिबेत् ॥ विदारीभिः कदंबैर्वा तालसस्यैश्च साधितं ॥
 घृतं पयश्च मूत्रस्य वैवर्ण्यं कच्छूनिर्गमे ॥ शूने सवेदने मेढ्रे पायौ सश्रो-
 णिवक्षणे ॥ घृतमंडेन लघुनाऽनुवास्यो मिश्रकेण वा ॥ जांगलैः प्रतिभु-
 क्तस्य वर्तकाद्या बिलेशायाः ॥ क्रमशः प्रसहास्तद्वत्प्रयोज्याः पिशि-
 ताशिनः ॥ औष्ण्यात्प्रमाथिभावाच्च स्रोतोभ्यश्चावर्यंति ते ॥ कफं
 शुद्धैश्च तैः पुष्टिं कुर्यात्सम्यग्वहन् रसः ॥ चविकात्रिफलाभाङ्गीदश-
 मूलैः सचित्रकैः ॥ कुलत्थपिप्पलीमूलपाठाकोलयैर्वर्जले ॥ शूतेर्नाग-
 रदुःस्पर्शापिप्पलीशठिपौष्करैः ॥ पिष्टैः कर्कटशुंग्या च समैः सर्पिर्वि-
 पाचयेत् ॥ सिद्धेऽस्मिंश्चूर्णितौ क्षारौ पंचैवलवणानि च ॥ दत्त्वा युक्त्या
 पिबेन्मात्रां क्षयकासानिपीडितः ॥ कासमर्दाभयामुस्तपाठाकट्फल-

नागैः ॥ पिप्पल्या कटुरोहिण्या काश्मर्या सुरसेन च ॥ अक्षमात्रै-
 र्धृतप्रस्थं क्षीरद्राक्षारसाढके ॥ पचेच्छोषज्वरप्लीहसर्वकासहरं पिवेत् ॥
 वृषव्याघ्रीगुहूचीनां पत्रमूलफलांकुरात् ॥ रसकल्कैर्धृतं पक्वं हन्ति का-
 सज्वरारुचीः ॥ द्विगुणे दाडिमरसे सिद्धं वा व्योपसंयुतं ॥ पिबेदुपरि
 भक्तस्य यवक्षारयुतं नरः ॥ पिप्पलीगुडसिद्धं वा छागक्षीरयुतं धृतं ॥
 एतान्यग्निविवृत्यर्थं सर्पीषि क्षयकासिनां ॥ स्युर्दोषवद्वर्कटोरसोत-
 सां च विशुद्ध्ये ॥ हरीतकीर्यवकाथस्याढके विंशतिं पचेत् ॥ स्वि-
 त्वा मृदित्वा तास्तस्मिन्पुराणात्पदपलं गुडात् ॥ पिप्पल्या द्विपलं क-
 र्षं मनोह्राया रसांजनात् ॥ दत्त्वाऽर्द्धाक्षं पचेद्भृशः स लेहः श्वासका-
 सजित् ॥ श्वाविधां मूत्रयो दग्धाः सघृतक्षौद्रशर्कराः ॥ श्वासका
 सहस्रं बर्हिपादौ वा क्षौद्रसर्पिषा ॥ एरंडपत्रक्षारं वा व्योषतैलगु-
 ढान्वितं ॥ लेहयेत्क्षारमेवं वा सुरसैरंडपत्रजं ॥ लिह्याऽपूपणचूर्णं
 वा पुराणगुडसर्पिषा ॥ चित्रकत्रिफलाऽजाजीकर्कटारव्याकटुत्रिकं
 ॥ द्राक्षां च क्षौद्रसर्पिर्भ्यां लिह्यादद्याद्गुडेन च ॥ पाठामधुकजो
 वंतीत्वक्क्षीरित्रिफलाघनं ॥ शठीद्विवृहतीद्राक्षापिप्पल्येलावितुत्र-
 कं ॥ सारिवापुष्करजटाकर्कटारव्यारसांजनं ॥ पुनर्नवा लोहरजस्वा
 यमाणा यवानिका ॥ कद्धिस्तामलकी माङ्गी विडंगं धन्वयासकं ॥ क्षा
 रचित्रकचव्याम्लवेतसव्यापदारु च ॥ सर्वकासान्जयेष्ठीढं तच्चूर्णं म-
 धुसर्पिषा ॥ पद्मकं त्रिफला व्योषं विडंगं देवदारु च ॥ बला राक्ष्वा च
 तच्चूर्णं समुस्तं समशर्करं ॥ खोदन्मधुघृताभ्यां वा लिह्यात्कासहरं परं
 ॥ तद्वन्मरिचचूर्णं वा सघृतक्षौद्रशर्करं ॥ पथ्याशुठीधनगुडैर्गुटिकां धा-
 रयेन्मुखे ॥ सर्वेषु कासश्वासेषु केवलं वा त्रिभीतकं ॥ कल्के तिल्वक
 पत्राणां घृतभृष्टे सशर्करे ॥ पेयोत्कार्यथवाच्छर्दिताकासातिसार-
 जित् ॥ गौरसर्पपङ्गीरविडंगव्योषचित्रकान् ॥ साभयान्साधयेत्ताये य
 वागूस्तेन चांमसा ॥ समर्पित्वैवणा कासे हिष्माश्वासे सपीनसे ॥ पा-

ह्यामये क्षये शोफे कर्णशूले च शस्यते ॥ कंटकारीरसे सिद्धो मुद्गयूषः
सुसंस्कृतः ॥ सगौरामलकः साम्लः सर्वकासमिषग्जितं ॥ वातघ्नौष-
धनिः काथे क्षीरं यूषान् रसानपि ॥ वैष्णिकरान्प्रनुदान्बैलान्दापयेत्क्षतका-
सिने ॥ क्षतकासे च ये धूमाः सानुपाना निदर्शिताः ॥ क्षयकासे च ते यो-
ज्या वक्ष्यते यच्च यक्ष्मणि ॥ बृंहणं दीपनं चाग्नेः स्रोतसां च विशोधनं ॥
व्यत्यासात्क्षयकासिभ्यो बल्यं सर्वं प्रशस्यते ॥ सन्निपातोद्भवो घोरः
क्षयकासो यतस्ततः ॥ यथादोषबलं तस्य सन्निपातहितं हितं ॥
इति क्षतक्षयकासचिकित्सितं नाम पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथातः श्वासहिध्माचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ श्वासहिध्मा-
यतस्तुल्यहेत्वाद्याः साधनं ततः ॥ तुल्यमेव तदार्तं च पूर्वं स्वेदैरुपा-
चरेत् ॥ स्निग्धैर्लवणतैलाक्तं स्रोतःसु ग्रथितः कफः ॥ तैलीनोऽपि वि-
लीनोऽस्य कोष्ठं प्राप्तः सुनिर्हरः ॥ भवेत्वेषु मृदुत्वं च मारुतस्यानु-
लोमता ॥ स्निग्धं च भोजयेदन्नं स्निग्धमानूपजैरसैः ॥ दध्युत्तरेण वा
दद्यात्ततोऽस्मै वमनं मृदु ॥ विशेषात्कासवमथुद्वहस्वरसादिने ॥ पि-
प्पलीसैधवक्षौद्रयुक्तं वाताविरोधि यत् ॥ निर्द्वेते सुखमाप्नोति सकफे
दुष्टविग्रहे ॥ स्रोतःसु च विशुद्धेषु चरत्यविहतोऽनिलः ॥ ध्मानोदावर्त्त-
नमके मानुलुंगाम्लवेनसैः ॥ हिङ्गुपीलुबिडैर्युक्तमन्नं स्यादनु लोमनं ॥
ससैधवं फलाम्लं वा कोष्णं दद्याद्विरेचनं ॥ एते हि कफसंरुद्धगतिप्रा-
णप्रकोपजाः ॥ तस्मात्तन्मार्गशुद्ध्यर्थमूर्ध्वाधः शोधनं हितं ॥ उदीर्यते
भृशतरं मार्गरोधाद्बृहज्जलं ॥ यथा तथाऽनिलस्तस्य मार्गमस्माद्विशो-
धयेत् ॥ अशांतौ कृतसंशुद्धे धूमैलीनं मलं हरेत् ॥ हरिद्रापत्रमैरं-
डमूलं लाक्षां मनःशिलां ॥ सदेवदार्वलं मांसीं पिष्ट्वा वर्तिं प्रकल्पये-
त् ॥ तां घृताक्तां पिबेत्धूमं यवान्वा घृतसंयुतान् ॥ मधूच्छिष्टं सर्जरसं

१ दधिसरेण २ दुष्टो विग्रहः शरीरे येन तस्मिन्कफे निवृत्ते सति स कृतवमनः सुखमा-
प्नोतीति धोजना

वृत्तं वा गुरु वा ऽगुरु॥चंदनं वाऽऽजशृंगं वा बालान्त्रा स्नायु वा गवां॥
 कक्षगोधाकुरैणचर्मशृंगखुराणि वा ॥ गुग्गुलुं वा मनोहां वा सालनि-
 र्यासमेव वा ॥ सलकीं गुग्गुलुं लोहं पद्मकं च घृतद्रुतं ॥ अवश्यं स्वेद
 नीयानामस्वेद्यानामपि क्षणं ॥ स्वेदयेत्ससिताक्षीरसुखोष्णस्नेहसेचनैः॥
 उत्कारिकोपनाहैश्च स्वेदाध्यायोक्तमेवैः ॥ उरः कंठं च मृदुभिः सामे
 त्वाभिविधिं चरेत् ॥ अतियोगो द्रव्यं वानं दृष्ट्वा पवननाशनैः ॥ क्षिग्धै-
 रसाद्यैर्नात्युष्णैरभ्यंगैश्च शमं नयेत्॥अनुत्क्रिष्टकफास्विन्नदुर्बलानां हि
 शोभनात् ॥ बायुर्लब्धास्पदो मर्म संशोष्याशु हरेदमून् ॥ कषायलेहस्ने
 हाद्यैस्तेषां संशमयेदतः ॥ क्षीणक्षतानिसारामृक्पित्तदाहानुबन्धजान्॥
 मधुरक्षिग्धशीताद्यैर्हिष्माश्वासानुपाचरेत् ॥ कुलत्थदशमूलानां काथे
 स्युर्जागटा रसाः ॥ यूषाश्च शिशुवार्ताककासघ्नदृषमूलकैः॥पल्लवैर्निब-
 कुलकदहतीमातुलुंगजैः ॥ व्याघ्रीदुर्गलभाशृंगीबिल्वमध्यत्रिकंदकैः॥
 सामृतान्निकुलत्थैश्च यूषः स्यात्कार्थतैर्जलैः ॥ तद्वद्रौघादहत्यादि-
 बलामुद्गैः सचित्रकैः ॥ पेया च चित्रकाजाजीशृंगीसौवर्चलैर्हिता ॥
 दशमूलेन वा कासश्वासहिष्मारुजापहा ॥ दशमूलशठीराक्षामा-
 द्वीबिल्वर्द्धिपौष्करैः ॥ कुलीरशृंगीचपलातामलक्यमृतौषधैः ॥ पि-
 बेत्कषायं जीर्णोऽस्मिन् पेयां तैरेव साधितां ॥ शालिपष्टिकगोधू-
 मयवमुद्गकुलत्थमुक् ॥ कासद्वद्ब्रह्मपाश्वार्त्तिहिष्माश्वासप्रशान्तये ॥
 सक्तृन्वाऽर्काकुरक्षीरभाषितानां समाक्षिकान् ॥ यवानां दशमूलादि-
 निष्काथलुलितान् पिबेत् ॥ अन्नेन भोजयेत्क्षारहिंवाज्यविडदा-
 डिमान् ॥ सपुष्करशठीन्पोषमातुलुंगाम्स्तेवसान् ॥ दशमूलस्य वा
 काथमथवा देवदारुणः ॥ पिबेद्वा वारुणीमंडं हिष्माश्वासी पिपा-

१ अहं २ स्नावजान् गवामिति पाठोऽष्टांगद्वये ॥ तत्र स्नावजान् गलकंचलजान् बाला
 नित्यरुणदन्त्याख्या ३ रुपागुरु ४ लघनपाचनार्थकं ५ द्राक्षेति पाठः

सितः ॥ पिप्पलीपिप्पलीमूलपथ्याजंतुघ्नचित्रकैः ॥ कत्किंतैले-
 पिते रुढे निक्षिपेत्पृतभाजने ॥ तक्रं मासस्थितं तद्वि दीपनं श्वा-
 सकासजित् ॥ पाठां मधुरसां दारु सरले च निशि स्थितं ॥ सुराम-
 ङेऽल्पलवणं पिबेत् प्रसूतिसंमितं ॥ शिरीषकुंदकदलीकुसुमं पिप्पली
 युतं ॥ तंदुलांबुद्रुतं हिध्माश्वासकासहरं परं ॥ आरनालेन वा पिष्टं
 मानुलुंगरसान्वितं ॥ हिंगुसौवर्चलकणाकोलमुद्गजलेन वा ॥ को-
 ष्णेन भाङ्गीं शुंठीं च क्षारं वा मरिचान्वितं ॥ स्वकाथपिष्टां लुलितां
 बाष्पिकां प्राययेत् वा ॥ स्वरसः सप्तपर्णस्य पुष्पाणां वा शिरीषतः ॥
 हिध्माश्वासे मधुकणायुक्तः पित्तकफानुगे ॥ उत्कारिका तुगाकृष्ण-
 मधूलीघृतनागैः ॥ पित्तानुबन्धे योक्तव्या पवने त्वनुबन्धिनि ॥ श्वा-
 विच्छशामिपकणाघृतशल्यकशोणितैः ॥ सुवर्चलारसव्योषसर्पिभिः
 सहितं पयः ॥ अनु शाल्योदनं पेयं वातपित्तेऽनुबन्धिनि ॥ चतुर्गु-
 णांबुसिद्धं वा छागं सगुडनागरं ॥ पिप्पलीमूलमधुकगुडगोऽश्वशकट-
 सान् ॥ हिध्माभिर्प्यंदकासघ्नौलिह्यान्मधुघृतान्वितान् ॥ गोगजा-
 श्ववराहोष्ट्रस्वरमेषाजविड्मं ॥ समध्वेकैकशो लिह्याद्द्विद्वेष्टेष्ट्याऽथ-
 वा पिबेत् ॥ चतुष्पाच्चर्मरोमास्थिरुशृंगोद्भवां मर्षां ॥ तथैव बाजिगं-
 धाया लिह्याच्छ्वासी कफोलबणः ॥ क्षारं वा त्रिफलापाठावृहतीफल-
 कुंभिजं ॥ मुक्ताप्रवालवैदूर्यशंखसौगंधिकांजनं ॥ मसैरगल्लस्फटिक-
 काचैलालवणद्वयं ॥ अपामार्गफलं ताम्रमयो रूप्यं शणात्फलं ॥
 ज्योतीरसश्च तल्लिह्यादयो वैकं मधुद्रवं ॥ शठीपुष्करधात्रीर्वा पौष्करं
 वा कणान्वितं ॥ गैरिकांजनलक्ष्णां वा स्वरसं वा कपित्थजं ॥ रसेन वा
 कपित्थस्य धात्रीसैधवपिप्पलीः ॥ घृतक्षौद्रेण वा पथ्याविडंगोषणपि-
 प्वलीः ॥ लिह्याद्वा पिप्पलीद्राक्षपथ्याशृंगीदुरालभाः ॥ घृतमाक्षिकतै-
 लैर्वा ज्यष्णं क्षारसंयुतं ॥ पिप्पलीक्षौद्रयुक्तौ वा रसौ धात्रीकपित्थयोः

॥ सितोपला त्वामलकी द्राक्षा गोऽश्वशकटसः ॥ कोललाजमधुद्राक्षा-
 पिप्पलीनागराणि वा ॥ गुडनैलनिशाद्राक्षाकणाराश्रोपणानि वा ॥ पि-
 बेद्रसांबुमद्याम्लैर्लहौषधरजांसि वा ॥ जीवन्तीमुस्तसुरमत्वगेलाहपौ-
 षकरं ॥ चंडातामलकीलोहमार्ईनागरवालकं ॥ कर्कटारव्याशठीरुष्णा-
 नागकेसरचोरकं ॥ उपयुक्तं यथाकामं चूर्णं द्विगुणशर्करां ॥ पार्श्वरुज्जर-
 कासघ्नं हिध्माश्वासहरं परं ॥ जीवन्ती चोरकः शृंगी पौष्करं सुरसः शठी
 ॥ पिप्पलीत्वग्बिडक्षारशुंठीहिंस्वम्लवेतसं ॥ एला तामलकी मार्ई व-
 क्षाम्लं चेति चूर्णितं ॥ रसेन मातुलुगस्य मयेन हविषाऽथवा ॥ ली-
 ङं प्रयुक्तमथवा केवलं चोपयोजितं ॥ हिध्माश्वासविवंधार्शःकासह-
 त्पार्श्वशूलनुत् ॥ शठी तामलकी मार्ई चंडा वालकपौष्करांशर्कराऽष्ट-
 गुणं चूर्णं हिध्माश्वासहरं परं ॥ तुल्यं गुडं नागरं च भक्षयेन्नावयेत् वा
 ॥ लघुनस्य पलांडोर्वा मूलं गुंजनकस्य वा ॥ चंदनाद्वा रसं दद्याच्चा-
 रीक्षीरेण नावनं ॥ सशर्करां पिप्पलीं वा मधुकं वा मधुद्रवं ॥ स्तन्ये-
 न मक्षिकाविष्टामलक्तकरसेन वा ॥ ससैधवं घृताक्तं वा सिद्धं स्तन्येन
 वा घृतं ॥ कल्कनैर्मधुरद्रव्यैस्तपिब्रेन्नावयेत् वा ॥ सकृदुष्णं सकृच्छी-
 तं व्यत्यासात्समितं मधु ॥ तद्वत्पयस्तथा सिद्धमधोभागौषधैर्घृतं ॥
 कणासौवर्चलक्षारवयस्थाहिंगुचोरकैः ॥ सकायस्यैर्घृतं मस्तु दशमूल-
 रसे पचेत् ॥ तत्पिबेज्जीवनीयैर्वा लिह्यात्समधु साधितं ॥ तेजोवत्यभ-
 या कुष्ठं पिप्पली कटुरोहिणी ॥ भृतीकं पौष्करं मूलं पलाशश्चित्रकः
 शठी ॥ पटुद्वयं तामलकी जीवन्ती बिल्वपेशिका ॥ वचा पत्रं च ता-
 लीसं कर्पाशैस्तैर्विपाचयेत् ॥ हिंगुपादैर्घृतप्रस्थं पीतमाशु निहंति तत्
 ॥ शाखानिलाशोयहणीहिध्माहृत्पार्श्ववेदनाः ॥ सिद्धं वा पुरमंजिष्ठा-
 लाक्षासर्जरसैः पिबेत् ॥ सपद्मकमतोहलैर्घृतप्रस्थं पिचूर्न्मित्रैः ॥ व-
 त्सकादिप्रतीवापं सिद्धं वा प्रथमे गणे ॥ संपंचलवणं सर्पिः श्वासका-
 सानपोहति ॥ हिंसाविडंगपृतीकत्रिकटुत्रिफलाग्निकैः ॥ कोलमात्रै-

धृतप्रस्थं पाचयेत्सलिलाढके ॥ क्षीरप्रस्थद्वयोपेनं तत्कासश्वासपीन-
सान् ॥ अशींस्पर्शोचकं गुल्मं क्षयं हिष्मां च नाशयेत् ॥ सैधवाद्धीश-
युक्तं वा पुराणं पाचयेद्भूतं ॥ धान्वन्तरं दृष्युतं दौषिकं हर्षुषादि वा ॥
शीतांबुसेकः सहसा त्रासविक्षेपभीशुचः ॥ हर्षप्योच्छ्वासरोधाश्च हितं
कर्तृश्च दंशनं ॥ यत्किञ्चित्कफवानघ्रमुष्णं वातानुलोमनं ॥ तत्सेव्यं प्रा-
यशो यच्च सुतरां मारुतापहं ॥ वातरुद्धा कफहरं कफरुद्धाऽनिलापहं
॥ कार्यं नैकांगिकं ताभ्यां प्रायः श्रेयोऽनिलापहं ॥ सर्वेषां बृंहणे स-
ल्पः शक्यश्च प्रायशो भवेत् ॥ नात्यर्थं शमनेऽपायो मृशोऽशक्यश्च क-
र्शने ॥ शमनैर्बृंहणैश्चातो भूयिष्ठं तानुपाचरेत् ॥ कासश्वासक्षयच्छर्दि-
हिष्माश्चान्योन्यभेषजैः ॥ ॥ इति श्वासहिष्माचिकित्सितं नाम
पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथातो राजयक्ष्मचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ बलिनो बहुदो-
षस्य स्निग्धस्निग्धस्य शोधनं ॥ ऊर्ध्वाधो यक्ष्मणः कुर्यात्सस्त्रेहं यश्च
कर्शनां ॥ पयसा फलयुक्तेन मधुरेण रसेन वा सर्पिष्मत्या यवाग्वा वा वम-
नद्रव्यसिद्धया ॥ बभेहिरेचनं दद्यात्त्रिवृच्छ्वासानृपद्रुमान् ॥ शर्कराम-
धुसर्पिर्भिः पयसा तर्पणेन वा ॥ द्राक्षाविदारीकाश्मर्यमांसानां वा रसै-
र्युतान् ॥ शुद्धकोष्ठस्य युञ्जीत विधिं बृंहणदीपनं ॥ हृद्यानि चाक्ष-
पानानि वातघ्नानि लघूनि च ॥ शालिपष्टिकगोधूमयवमुद्वं सैमांसि-
कं ॥ लघुमच्युतवीर्यं च सुजरं बलरुच्य यत् ॥ आजं क्षीरं घृतं मांसं
क्रव्यान्मांसं च शोषजित् ॥ काकोलूकवृकद्दीपिगवाश्वनकुलोदरं ॥ गृध्र-
भासरवरोष्ठं च हितं छिद्योपसंहितं ॥ ज्ञातं जुगुप्सितं तद्वि छर्दिषे न-
बलौजसे ॥ मृनाद्याः पित्तकफयोः पवने प्रसहादयः ॥ वेसवारीकताः
पथ्या रसादिषु च कल्पिताः ॥ मृष्टाः सर्पपतलेन सर्पिषा वा यथायथं ॥

१ प्रमहोक्तं २ रक्तपित्तोक्तं ३ गुल्मोक्तं ४ उदरोक्तं ५ अत्रारुणदन्तः समोचितमितिप-
स्त्रिवावर्षोपितमिति व्याख्यानि ६ छिद्यनाडपसंहितं काकादयस्तिनिर्घोदिव्याजेन देषाद्व्यर्थः

रसिका मृदवः स्निग्धाः पदुद्रव्याभिसंस्कृताः॥हिता मौलिककौलत्यास्त-
 द्दृष्ट्याश्च साभिनाः॥ सपिप्पलीकं सयवं सकुलत्थं सनागरं ॥ सदादिभं
 सामलकं स्निग्धमाजरसं पिबेत् ॥ तेन षड्विनिवर्तते विकाराः पीनसाद-
 यः ॥ कौलदाडिमनिर्यासपिष्टयाऽस्थिविहीनया ॥ द्राक्षया त्वच्छषा-
 न्याम्लद्रुतालोडितकल्कया ॥कार्यः सौवर्चलव्योषपत्रैलादीप्यकान्नि-
 तः ॥ समाक्षिकः सकर्पूरः सलवंगः सकेसरः ॥ चंद्रकाव्यो यथार्था-
 ख्यः शोषहाऽग्निरुचिप्रदः ॥ शुक्ताम्रधात्रीस्वरसैर्द्राक्षायाः कल्पितं प-
 लं ॥ गुडपट्टपलसंयुक्तं युक्तं श्लक्ष्णैश्च कार्ष्णिकैः ॥ वृक्षाम्लधान्यद्र-
 विडीराजिकादाडिमोषणैः ॥ पलेन नागपुष्पस्य किञ्चित्सौवर्चलेन च॥
 ससेव्यपत्रत्वक्तोयः सुरसारसमृच्छितः॥ भूरिभूस्तृणको रामः कल्प्यो
 रुच्यः समाक्षिकः ॥ पिबेच्च सुतरां मद्यं जीर्णं खोतोविशोधनं ॥ पि-
 तादिषु विशेषेण मध्वरिष्टाच्छवारुणीः ॥ सिद्धं वा पंचमूलेन ताम-
 लक्याऽथवा जलं ॥ पर्णिनीभिश्चतसृभिर्धान्यनागरकेण वा॥ कल्पये-
 च्चानुकूलोऽस्य तेनान्नं शुचि यत्नवान् ॥ दशमूलेन पयसा सिद्धं मां-
 सरसेन वा ॥ बलागर्भं घृतं योज्यं कव्यान्मांसरसेन वा ॥ सक्षौद्रं पय-
 सासिद्धं सर्पिर्दशगुणेन वा ॥ जीवन्तीं मधुकं द्राक्षां फलानि कुटजस्य
 च ॥ पुष्कराह्वं शठीं रुग्णां व्याघ्रीं गोक्षुरकं बलां ॥ नीलोत्पलं तामल-
 कीं त्रायमाणां दुरालभां ॥ कल्कीकृत्य घृतं पक्वं रोगराजहरं परं ॥ बु-
 रालभां गोक्षुरकं चतस्रः पर्णिनीर्बलां ॥ भागान्पलोन्मितान्कृत्वा पलं
 पर्यटकस्य च ॥ पचेद्दशगुणे तोये दशभागावशेषिते ॥ पूते तस्मिन्घृत-
 प्रस्थं क्षीरद्विगुणितं पचेत् ॥ गर्भं दत्वा शठीरुष्णामूर्निबोत्पलसारिवाः
 ॥ त्रायन्तीं पौष्करं मूलं सपत्रं त्रिफलां फलं ॥ कुटजाच्च जयेत्तद्वि-
 शिरःपार्श्वीसवेदनां ॥ तृष्णां छर्दिमतीसारकासदाहभ्रमज्वरान् ॥ घृ-
 तं खर्जूरमृद्दीकामधुकैः सपरुषकैः ॥ सपिप्पलीकं वैस्वर्षकासश्वास-
 ज्वरापहं ॥ दशमूलशृताक्षीरात्सर्पिर्धदुदियात्रदं ॥ सपिप्पलीकं स-

क्षौद्रं तत्परं स्वरबोधनं ॥ शिरःपार्श्वीसगूलघ्नं कासश्वासज्वसपहं ॥ पंच-
 चभिः पंचमूलैर्वा शृताद्यदुदियाहृतं ॥ पंचानां पंचमूलानां रसे क्षीर-
 चतुर्गुणे ॥ सिद्धं सर्पिर्जयत्येतद्यक्ष्मणः सप्तकं बलं ॥ पंचकोलयवक्ष्य
 रषट्पलेन पचेद्दृतं ॥ प्रस्थोन्मितं तुल्यपयः स्रोतसां तद्धि शोधनं ॥ गु-
 ल्मज्वरोदरक्षीहृद्यहणीपांडुपीनसान् ॥ कासश्वासाग्निसदनश्वयथूर्ध्वानि-
 लान्जयेत् ॥ रास्त्राबलागोक्षुरकस्थिरावर्पाभुवारिणि ॥ जीवंतीपिप्पली-
 गर्भं सक्षीरं शोषजिहृतं ॥ अश्वगंधाशृताक्षीराहृतं च ससितापयः ॥
 साधारणामिषतुलां तोयद्रोणद्वये पचेत् ॥ तेनाष्टभागशेषेण जीव
 नीचैः पलांन्मितैः ॥ साधयेत्सर्पिषः प्रस्थं वातपित्तामयापहं ॥ मांससर्पि-
 रिदं पीतं युक्तं मांसरसेन वा ॥ कासश्वासस्वरभ्रंशगोपहृत्पार्श्वशूल
 जिह् ॥ यष्टीबलागुहृच्यल्पपंचमूलतुलां पचेत् ॥ शूर्पेऽपामष्टभागस्थे
 तत्र पात्रं पचेद्दृतान् ॥ धात्रीविदारीक्षुरसत्रिपात्रे पयसोऽर्भणे ॥
 सुपिष्टैर्जीवनीयैश्च पाराशरमिदं घृतं ॥ ससैन्यं राजयक्ष्माणमुन्मूलयनि
 शीलितं ॥ मूर्वाहरिद्राखदिरकाथं सर्पिः शकट्रसं ॥ गोगजाजाऽविह-
 यजं पयस्तुल्यान् दश द्रवान् ॥ स्वादुस्कंधं त्रिकटुकं कल्कितं दे-
 बदारु च ॥ पचेत्तत्त्वाशु शोषघ्नं तद्दहासावरीघृतं ॥ द्विपंचमूलव-
 रणयवबिल्वपुनर्नवाः ॥ करंजबोटस्थविरकुलत्थवदराग्रिकाः ॥ भ-
 ह्मातकं च तत्काथे पङ्गुणे साधयेद्दृतं ॥ गर्भं दत्वा स्रुहीक्षीरं शुक्ला
 रूपां चैव सैधवं ॥ हरीतकीं च तच्छोषशोफमेदोदरापहं ॥ यवाग्वा
 वा पिबेन्मात्रां लिह्याद्वा मधुरान्वितं ॥ सिद्धानां सर्पिषामेषां दद्या
 दन्नेन वा सह ॥ एलाजमोदात्रिफलासौराष्ट्रीव्योषचित्रकान् ॥ सा
 रानरिष्टगायत्रीसालबीजकसंभवान् ॥ भह्मातकं विडंगं च वृधमष्टप-
 लोन्मितं ॥ सलिले षोडशगुणे षोडशांशस्थितं पचेत् ॥ पुनस्तेन
 घृतप्रस्थं सिद्धे चास्मिन्पलानि षट् ॥ तवक्षीर्याः क्षिपेत्त्रिंशत्सिताप्या

द्विगुणं मधु ॥ घृताब्जिजातत्रिपलं ततो लीढं खजाहृतं ॥ पयोनुपानं
 तत्प्राहे रसायनमयंत्रणं ॥ मेध्यं चक्षुष्यमायुष्यं दीपनं हंति चाचि
 रात् ॥ मेहगुल्मक्षयव्याधिपांदुरोगभगंदरान् ॥ ये च सर्पिर्गुडाः प्रोक्ताः
 क्षते योज्याः क्षयेऽपि ते ॥ खर्जूरपिप्पलीद्राक्षापथ्याशुंगीदुरालभाः ॥
 त्रिफलापिप्पलीमुस्तशृंगादीगुडशर्कराः ॥ वीरा शठी पुष्कराख्या सुर-
 सा शर्करा गुडः ॥ नागरं चित्रको लाजाः पिप्पल्यामलकं गुडः ॥ वि-
 ङ्गसारश्चविका व्यूषणं च विचूर्णितं ॥ अर्द्धश्लोकैः स्मृता लेहाः
 पंचैते क्षौद्रसर्पिषा ॥ स्वर्याः कासक्षयश्वासपार्श्वरुक्कफनाशनाः ॥
 त्वगेलापिप्पलीक्षीरीशर्करा द्विगुणाः क्रमान् ॥ चूर्णिता भक्षयेद्विद्या-
 त्पूर्ववद्वा तथागुणाः ॥ तिलमाषाश्वगंधा वा मांसिकाजघृतद्रुताः ॥
 पूर्वोक्तेष्वेव रोगेषु वातरोगेषु पूजिताः ॥ विशेषात्स्वरसादेऽस्य नस्यधु
 मादि योजयेत् ॥ तत्रापि वातजे कोष्णं पिबेदुत्तरभक्तिकं ॥ कासमर्दक
 वार्ताकीमार्कवस्वरसैर्घृतं साधितं वासजित्स्वर्यं सिद्धमार्तगलेन वा ॥
 बदरीपत्रकल्कं वा घृतभृष्टं ससैधवं ॥ तैलं वा मधुकद्राक्षापिप्पली-
 कृमिनुत्पलैः ॥ हंसपद्याश्च मूलेन पक्वं नस्तो निपेचयेत् ॥ सुखोदका-
 नुपानं च ससर्पिष्कं गुडोदनं ॥ अश्रीयात्पायसं चैवं स्निग्धं खदं च
 योजयेत् ॥ पितोद्भवे पिबेत्सर्पिः शृतशीतपयोऽनुपः ॥ क्षीरिदृक्षां-
 कुरक्काथकल्कसिद्धं समाक्षिकं ॥ अश्रीयाच्च ससर्पिष्कं यधीमधुक-
 पायसं ॥ बलाविदारिगंधाभ्यां विदार्या मधुकेन च ॥ सिद्धे सत्वणं
 सर्पिर्नस्यं स्वर्यमनुत्तमं ॥ प्रपौंडरीकं मधुकं पिप्पली बृहती बला ॥
 साधितं क्षीरसर्पिश्च तत्स्वर्यं नावनं परं ॥ लिङ्गान्मधुरकाणां च चूर्णं मधु
 घृताद्भुतं ॥ वरीं बलां पयस्यां वा काकोलीमधुके तथा ॥ एवमस्या-
 नुपशमे ललाटे व्यधयेच्छिरां ॥ पिबेत्कटूनि मूत्रेण कफजे रुक्षभोज-
 नः ॥ कटुकलामलकव्योषं लिङ्गात्तैलमधुद्भुतं ॥ व्योषसाराभिचविका

आर्द्रपथ्यामधूनि वा ॥ यैर्यबागूं यमके कणाधात्रीकृतां पिबेत् ॥
 मुक्त्वाऽद्यात्पिप्पलीं शुंठो तीक्ष्णं वा वमनं भजेत् ॥ शर्कराक्षौद्रमि-
 श्राणि शृतानि मधुरैः सह ॥ पिबेत्पयांसि यस्योच्चैर्बदतोऽभिहतः स्व-
 रः ॥ विचित्रमभ्रमरुचौ हितैरुपहितं हितं ॥ बहिरंतर्मृजा चित्तनिर्वा-
 णं दृढमौषधं ॥ द्वौ कालौ दंतपवनं भक्षयेन्मुखशोधनैः ॥ कषायैः
 क्षालयेदास्यं धूमं प्रायोगिकं पिबेत् ॥ तालीसपत्रवटकाः सकर्पूरसि-
 तोपलाः ॥ शशांककिरणाख्याश्च भक्ष्या रुचिकराः परं ॥ वातादरोचके
 तत्र पिबेच्चूर्णं प्रसन्नया ॥ हरेणुळ्णारुमिजिद्राक्षसैर्भवनगरात् ॥ ए-
 लाभाईपवक्षारहिंगुयुक्ताहृतेन वा ॥ छर्दयेद्वा वचांभोभिः पित्ताच्च
 गुडवारिमिः ॥ लिह्याद्वा शर्करासर्पिलवणोत्तममाक्षिकं ॥ कफाद्वमे-
 त्त्रिंजलैर्दीप्यकारवधांबु च ॥ पानं समध्वरिद्याश्च तीक्ष्णाः समधु-
 माधवाः ॥ पिबेच्चूर्णं च पूर्वोक्तं हरेण्वाद्युष्णवारिणा ॥ त्रिकटुत्रिफला
 रात्रियवक्षारं मधुप्लुतं ॥ प्रातराहारकाले च पुंजीत मुखधावनं ॥ बि-
 ङं सौवर्चलं कुष्ठमजाजीमरिचं सिता ॥ धात्र्येलापदाकोशीरपिप्पली-
 चंदनोत्पलं ॥ रोध्ने तेजोवती पथ्या यवक्षारं कटुत्रयं ॥ आर्द्रदाडिम-
 निर्यासः साजाजीसितशर्करः ॥ सत्तैलमाक्षिका युक्ताश्चवारः कवल-
 यद्वाः ॥ चतुरोऽरोचकान् हन्युरेकदोषसमस्तजान् ॥ कारव्यजाजीम
 रिचद्राक्षारक्षाम्लदाडिमं ॥ सौवर्चलगुडक्षौद्रं सर्वागेचकनाशनं ॥ ए-
 लात्वद्वागकुसुमतीक्ष्णरुष्णामहौषधं ॥ भागवद्वं क्रमाच्चूर्णं निहन्ति स-
 मशर्करं ॥ प्रसेकारुचिद्वत्पार्श्वकासश्वासगलामयान् ॥ यवानीतिंतिडी
 काम्बुवेतसौषधदाडिमं ॥ कृत्वा कोलं च कर्पाशं सितायाश्च चतुःपलं
 ॥ धान्यसौवर्चलाजाजीवरागं चार्द्धकार्षिकं ॥ पिप्पलीनां शतं ह्येकं
 द्वे शते मरिचस्य तु ॥ चूर्णमेतत्परं रुच्यं दृढं ग्राहि हिनस्ति च ॥ वि-
 बंधकासद्वत्पार्श्वक्षौद्राशौघहणीगदान् ॥ तालीसपत्रं मरिचं नागरं पि-
 प्पली कणा ॥ यथोत्तरं भागवद्व्या त्वगेले चार्धभागिके ॥ तद्वच्यं

दीपनं चूर्णं कणाऽष्टगुणशर्करं ॥ कासश्वासारुचिच्छर्दिहृद्दृष्ट्याश्व-
 शूलजित् ॥ पांडुज्वरातिसारघ्नं मूढवातानुलोमनं ॥ तालीसपत्रचवि-
 कामरिचानां पलं पलं ॥ कृष्णातन्मूलयोर्द्वे द्वे पले शुंठीपलत्रयं ॥ च
 तुर्जातमृशीरं च कर्षीशं श्लक्ष्णचूर्णितं ॥ तत्र त्रिंशत्पलं दत्वा कथि-
 नादमलाद्गुडात् ॥ कुर्वीतमोदकानक्षसंमितांस्तेऽपि तद्गुणाः ॥ अर्का
 मृताक्षारजले शर्वरीमुषितैर्यवैः ॥ प्रसेके कल्पितान्सक्तून् भक्षांश्चा
 घाद्वली वमेत् ॥ कटुतिक्तैस्तथाशूल्यं भक्षयेज्जांगलं पलं ॥ शुष्कां
 श्व भक्षान्मुलघूंश्चणकादिरसानुपः ॥ श्लेष्मणोऽतिप्रसेकेन वायुः श्ले-
 ष्माणमस्यति ॥ कफप्रसेकं तं विंद्यात्स्निग्धोष्णैरेव निर्जयेत् ॥ पीनसे-
 ऽपि कममिमं वमयौ च प्रयोजयेत् ॥ विशेषात्पीनसेऽभ्यंगान्त्रे-
 हान्स्वेदांश्च शीलयेत् ॥ स्निग्धानुत्कारिकापिण्डैः शिरःपार्श्वगलादिषु ॥
 लवणांम्लकटूष्णांश्च रसान्स्नेहोपसंहितान् ॥ शिरोंऽसपार्श्वशूलेषु
 यथादोषविधिं चरेत् ॥ औदाकानूपपिशितैरुपनाहाः सुसंस्कृताः ॥
 शस्यन्ते सचतुःस्नेहाः शिरःपार्श्वसशूलिनां ॥ लेपश्च नतयष्ट्या-
 ह्मशनाहाकुष्ठचंदनैः ॥ बलारास्त्रातिलाः सर्पिर्मधुकं नीलमुत्पलं ॥ प-
 लंकषा देवदारु चंदनं मधुकं घृतं ॥ कृष्णगंधा बला बीरा विदारी सपु-
 नर्नवा ॥ अभीरुपष्टिमधुकं पयस्या कत्तृणं घृतं ॥ इत्यर्द्धयोगैश्चत्वारः
 प्रदेहाः परिकीर्तिताः ॥ शस्ताः संसृष्टदोषाणां शिरःपार्श्वसशूलिनां ॥
 नावनं धूमपानानि स्नेहाश्चोत्तरभक्तिकाः ॥ तैलान्यभ्यंगयोगीनि ब-
 स्तिकर्म तथा परं ॥ शृंगाद्यैर्वा यथादोषं दुष्टमेषां हरेदमृक् ॥ प्रदेहः
 सघृतैश्चेष्टः पद्मकोशीरचंदनैः ॥ दूर्वामधुकर्मजिष्ठाकेसरैर्वा घृताद्भुतैः ॥
 चंदनाद्येन तैलेन शतधीतेन सर्पिषा ॥ अभ्यंगः पयसा सेकः शस्तश्च
 मधुकांबुना ॥ प्रायेणोपहृताश्रित्वात्सपिच्छमतिसार्यते ॥ तस्याति-

१ वटादिसिद्धतैलेनेत्यष्टांगद्वये पाठः

सारग्रहणीविहितं हितमौषधं ॥ सनागरानिद्रयवान्याययेत्तंदुलांबुना ॥
जीर्णेषु तेषु पेयां च चांगेरीतकदाडिमैः ॥ पाठानिबधवानीनां चूर्णं
तक्त्रेण वा पिबेत् ॥ सुरया वा द्रुतं पाठां सनागरदुरालभां ॥ जंघ्याश्च-
बिल्वमध्यं वा सकपित्थं सनागरं ॥ पेयामंडेन योगेश्च पाठाद्यैः कारये-
त्त्रिभिः ॥ समूप्यवाँन्यान्सस्त्रेहान्सास्तान्सलवणान् खलान् ॥ वेतसाजु-
नजंबूनां मृणालीकृष्णगंधयोः ॥ श्रीपण्यां मानुलुंगस्य धातकया दाडि-
मस्य च ॥ चांगेर्यां मदयंत्याश्च यूथिकायाश्च पल्लवैः ॥ कालविट्पुग्बि-
कायाश्च चुक्रिकायाश्च योजयेत् ॥ खलान्दधिसरोपेतान्ससर्पिष्कान्स-
दाडिमान् ॥ रोचनान्दीपनान्दद्यादतीसारहरान्परान् ॥ पुरीषं यत्नतो र-
क्षेच्छुष्यतो राजयक्ष्मिणः ॥ सर्वधातुक्षयार्तस्य बलं तस्य हि विट्बलं
॥ ज्वरादिष्वपि कुर्वीत विकारेषु यथामयं ॥ बह्नामयसमूहो हि यक्ष्मा
ऽतः सोऽतिदुःसहः ॥ अजां वा पर्युपासीत षण्मासानुदजे वसन् ॥ त
त्पयोमूत्रविट्पुष्टिपरिपेकप्रघर्षणं ॥ ताभिः परिहृतः स्वप्यात्तच्छक्रे-
णुसंस्तरं ॥ एतद्रसायनं श्रेष्ठं रोगराजस्य नाशनं ॥ अजाशकद्रसक्षीर-
दधिमूत्रैः शृतं घृतं ॥ सपंचपटु पंचाजं क्षयी क्षीरानुपः पिबेत् ॥ मां-
समेवाश्नतो युक्त्या मार्दीकं पिबतोऽनुच ॥ अविधारीतवेगस्य यक्ष्मा
न लभतेऽतरे ॥ सुरां समंडां मार्दीकमरिष्टं सीधुमाधवान् ॥ यथार्हम-
नुपानार्थं पिबन्मांसानि भक्षयेत् ॥ क्षोतोऽपि बंधमोक्षार्थं बलौजःपुष्टये
च तत् ॥ स्नेहक्षीरांबुकोष्ठेषु स्वभ्यक्तमवगाहयेत् ॥ उत्तीर्णं मिश्रक-
स्नेहैः पुनराक्तं मुखैः करैः ॥ मृद्वीयात्सुखमासीनं सुखं चोदत्तयेत्परं ॥
जीवन्तीं शतवीर्यां च विकसां सपुनर्नवां ॥ अश्वगंधमपामार्थं तर्कारीं
मधुकं बलां ॥ विदारीं सर्षपान् कुष्ठं तंदुलानतसीफलं ॥ माषांस्तिलां
श्च किण्वं च सर्वमेकत्र चूर्णयेत् ॥ यवचूर्णं त्रिगुणितं दध्ना युक्तं स-
माक्षिकं ॥ एतदुद्धर्तनं कार्यं पुष्टिवर्णबलप्रदं ॥ गौरसर्षपकल्केन स्ना-
नीयौषधिभिश्च सः ॥ स्नायादनुमग्नैस्तोयैर्जीवनीयोपसाधितैः ॥ गंध

माल्यादिकां भूषामलक्ष्मीनाशनीं भजेत् ॥ सुहृदां दर्शनं गीतवादि-
त्रोत्सवसंश्रुतीः ॥ वस्तयः क्षीरसर्पिषि मद्यं मांसं मुशीलता ॥ वैव-
व्यशश्रयं तत्तदथर्शोक्तं च पूजितं ॥ इष्टया यया च चंद्रस्य राजय-
क्ष्मा पराजितः ॥ पुरोहितः प्रयुंजीत वेदोक्तां तां जितात्मनः ॥ ॥ इ-
ति राजयक्ष्मचिकित्सितं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अथानश्छर्दिदृष्टोग्नृष्णाचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ आमाश-
योत्क्लेशभवाः प्रायश्चर्यां हितं ततः ॥ लंघनं प्रागृते बायोर्वमनं तत्र
योजयेत् ॥ बलिनो बहुदोषस्य वमतः प्रततं बहु ॥ ततो विरेकं
क्रमशो दृढ्यं मद्यैः फलांबुभिः ॥ क्षरिर्वा सह स हृर्ध्वं गतं दोषं नय-
त्यधः ॥ शमनं चौषर्षं रुक्षदुर्बलस्य तदेव तु ॥ परिशुष्कं प्रियं सात्म्य-
मन्नं लघु च शस्यते ॥ उपवासास्तथा यूषा रसाः कांबलिकाः खटाः ॥
शाकानि लेहा भोज्यानि रागपानकरांडवाः ॥ भक्ष्याः शुष्का विचि-
त्राश्च फलानि स्नानवर्षणं ॥ गंधाः सुगंधयो गंधफलपुष्पाञ्जपानजाः ॥
भुक्तमात्रस्य सहसा मुखे शीतांबुसेचनं ॥ हंति मारुतजां छर्दिं
सर्पिः पीतं सैन्धवं ॥ किंचिदुष्णं विशेषेण सकासदृढयद्रवां ॥ व्योष-
त्रिलवणाढ्यं वा सिद्धं वा दाडिमांबुना ॥ सशुंठीदधिधान्येन शृतं तु-
ल्यांबु वा पयः ॥ व्यक्तसैन्धवसर्पिर्वा फलाम्लो वैष्करो रसः ॥ स्निग्धं
च भोजनं शुंठीदधिदाडिमसाधितं ॥ कोष्णं सलवणं चात्र हितं स्ने-
हविरेचनं ॥ पित्तजायां विरेकार्थं द्राक्षेक्षुस्वरसैस्त्रिहृत् ॥ सर्पिर्वा तै-
स्त्वकं योज्यं दृढं च श्लेष्मधामगं ॥ ऊर्ध्वमेव हरेत्पित्तं स्वादुतिकै-
र्विशुद्धिमान् ॥ पिबेन्मंडं यवागूं वा लाजैः समधुशर्करं ॥ मुद्गजांग-
लजैरद्याह्नं जनैः शालिषष्टिकं ॥ मृद्भृष्टलोष्टप्रभवं मुशीतं सलिलं पि-
बेत् ॥ मुद्गोशीरकणाधान्यैः सह वा संस्थितं निशां ॥ द्राक्षारसं रसं च
क्षोर्गुडूच्यंनु पयोऽपि वा ॥ जंब्वाघ्नपल्लवोशीरवटाश्वत्थांकुरोद्भवः ॥

लङ्घान्यंचमूलं च पक्त्वा तस्मिन्पचेज्जले ॥ तैलं तन्भावने पाने व-
 स्तौ च विनियोजयेत् ॥ शुंठीवयस्थालवणकायस्थाहिङ्गुपौष्करैः ॥
 पथ्यया च शृतं पार्श्वहृद्गुजागुल्मजिहृतं ॥ सौवर्चलस्य द्विपले प-
 थ्यापंचाशदन्विने ॥ घृतस्य साधितः प्रस्थो हृद्रोगश्वासगुल्मनुत् ॥
 दाडिमं रुष्णलवणं हिङ्गु शुंठ्यम्लवेतसं ॥ अपतंत्रकहृद्रोगश्वासघ्नं
 चूर्णमुत्तमं ॥ पुष्कराब्जशठीशुंठीबीजपूरजटाभयाः ॥ पीताः कल्कीकृताः
 क्षारघृताम्ललवणैर्युताः ॥ विकर्तिकाशूलहराः काथः कोष्णश्च तदुणः
 ॥ यवानीलवणक्षारवचाजाज्यौषधैः कृतः ॥ सपूतिदारुबीजाब्जपला-
 शशठिपौष्करैः ॥ पंचकोलशठीपथ्यागुडबीजाब्जपौष्करं ॥ वारुणीक-
 लिकतं भृष्टं यमके लवणान्वितं ॥ हृत्पार्श्वयोनिशूलेषु खादेद्गुल्मो-
 दरेषु च ॥ स्निग्धाश्चेह हिताः स्वेदाः संस्कृतानि घृतानि च ॥ लघुना
 पंचमूलेन शुंठया वा साधितं जलं ॥ वारुणीदधिमेंढं वा धान्याम्लं
 वा पिबेत्तृषि ॥ सायामस्तंभशूलामे हृदि मारुतदूषिते ॥ क्रियैषा स-
 द्रवायामप्रमोहे तु हिता रसाः ॥ स्नेहादथास्तित्तिरिक्त्रौचशिरिववर्तक-
 दक्षजाः ॥ बलातैलं सदृद्रोगः पिबेद्वा सुकुमारकं ॥ यष्ट्याब्जशतपाकं वा
 महास्नेहं तथोत्तमं ॥ राम्राजीवकजीवन्तीबलाव्याघ्रीपुनर्नवैः ॥ मार्ग्री-
 स्थिरावचाव्योषैर्महास्नेहं विपाचयेत् ॥ दधिपादं तथाम्लैश्च लाभतः
 स निषेवितः ॥ तर्पणो बृंहणो बल्यो वातहृद्रोगनाशनः ॥ द्यूषणं त्रि-
 फला पाठा मधूकं मधुकं त्रुटिः ॥ पंचमूलं लघु बले मेदे ऋद्धिः श-
 तावरी ॥ कंटकारी तामलकी जीवकं चाक्षसंमितैः ॥ तैः पचेत्सर्पिषः
 प्रस्थं दध्नः प्रस्थेन माहिषात् ॥ युक्तं सिद्धं च मधुना तच्चिह्न्ति नि-
 षेवितं ॥ हृत्पार्श्वग्रहणीरोगश्वासकासहृलीमकान् ॥ दीप्तेऽग्नौ तद्व-
 दायामे हृद्रोगे वातिके हितं ॥ क्षीरं दधि गुडः सर्पिरौदकानूपमानि-
 षं ॥ एतान्येव च वर्ज्यानि हृद्रोगेषु चतुर्ष्वपि ॥ शेषेषु स्तंभजादृशा-
 मसंपुक्तेऽपि च वातिके ॥ कफानुबन्धे तस्मिन्स्तु रुक्षोष्णमाचरेत्कि-

यां ॥ पैत्ते द्राक्षेक्षुनिर्याससिताक्षौद्रपरुषकैः ॥ युक्तो विरेको दृष्यः
 स्यात्कमः शुद्धे च पित्तहा ॥ क्षतपित्तज्वरोक्तं च बाह्यांतःपरिमा-
 र्जनं ॥ कट्टीमधुककल्कं च पिबेत्ससितमंससा ॥ श्रेयसीशर्कराद्रा-
 क्षाजीवकपर्पभकोत्पलैः ॥ बलाखर्जूरकाकोलीमेदायुष्मैश्च साधितं ॥
 सक्षीरं माहिपं मर्पिः पित्तहृद्रोगनाशनं ॥ प्रपौंडरीकमधुकविसग्रंथि-
 कसेरुकाः ॥ सगुंठीशैवलास्ताभिः सक्षीरं विपचेद्वृतं ॥ शीतं समधु त-
 च्छेष्टं स्वादुवर्गकृतं च यत् ॥ वस्तिं च दद्यात्सक्षौद्रं तैलं मधुकसाधि-
 तं ॥ कफोद्भवे वमेत्स्विन्नः पिचुमंदवचांससा ॥ कुलत्थधन्वोत्थरस-
 तीक्ष्णमध्यवाशनः ॥ पिबेच्चूर्णं वचाहिङ्गुलवर्णद्वयनागरात् ॥ सैलाय-
 वानककणायवक्षारात्सुखांबुना ॥ फलधान्याम्लकौलत्थघूषमूत्रा-
 सवैस्तथा ॥ पुष्कराब्दाभयागुंठीशठीरास्त्रावचाकणात् ॥ काथं-
 तथाऽभयागुंठीमाद्रीपीतद्रुकट्फलान् ॥ काथे रौहितकाश्वत्थखदिरो-
 दुंबराजुने ॥ सपलाशवटे व्योषत्रिवृच्चूर्णान्विते कृतः ॥ सुखोदकानु-
 पानस्य लेहः कफविकारहा ॥ श्लेष्मगुल्मोदिताज्यानि क्षारांश्च वि-
 विधान्पिबेत् ॥ प्रयोजयेच्छिलाह्वं वा ब्राह्मं वाऽत्र रसायनं ॥ तथाऽऽम-
 लकलेहं वा प्राशं वा ऽगस्त्यनिर्मितं ॥ स्याच्छूलं यस्य मुक्तेऽन्ने जीर्य-
 त्यल्पं जरांगते ॥ शाम्पेत्सकुष्ठकृमिजल्लवणद्वयतिल्वकैः ॥ सदेवदार्वाति-
 विषैश्चूर्णमुष्णांबुना पिबेत् ॥ यस्य जीर्णेऽधिकं स्नेहैः स विरेच्यः फलैः
 पुनः ॥ जीर्यत्यन्ने तथा मूलेस्तीक्ष्णैः शृते सदाऽधिके ॥ प्रायोऽनिलो
 रुद्धगतिः कुप्यत्यामाशये ततः ॥ तस्यानुलोमनं कार्यं शुद्धिलंघन-
 पाचनैः ॥ कृमिघ्नमौषधं सर्वं कृमिजे हृदयामये ॥ तृष्णासु वातपित्त-
 ग्रो विधिः प्रायेण शस्यते ॥ सर्वासु शीतो बाह्यांतस्तथा शमनशो-
 धनः ॥ दिव्यांबु शीतं सक्षौद्रं तद्वज्रमै च तद्रुणं ॥ निर्वापितं तमलो-
 दकपालासिकतादिभिः ॥ सशर्करं वा कथितं पंचमूलेन वा जलं ॥ श-
 रपूर्वेण मंथश्च प्रशस्तो लाजसक्तुभिः ॥ वाट्यश्रामयकैः शीतः शर्क-

शमाक्षिकान्वितः ॥ यवागूः शालिभिस्तद्वत्कोद्वैश्च चिरंतनैः ॥ शीते
न शीतवीर्यैश्च द्रव्यैः सिद्धेन भोजनं ॥ हिमांबुपरिपित्तस्य पयसा
ससितामधु ॥ रसेश्चानम्ललवणेजगिलैर्घृतमार्जितैः ॥ मुद्गादीनां तथा यू-
वैर्जीवनीयरसान्वितैः ॥ नस्यं क्षीरघृतं सिद्धं शीतैरिक्षोस्तथा रसे ॥
नारीक्षीरेण वा घृष्टमुष्ट्रास्थि ससितं हितं ॥ निर्वापणाश्च गंडूपाः सू-
त्रस्थानोदिता हिताः ॥ दाहज्वरोक्ता लेपाद्या निरीहृत्वं मनोरतिः ॥
महासरीरदादीनां दर्शनं स्मरणादि च ॥ तृष्णायां पवनोत्थायां
सगुडं दधि शस्यते ॥ रसाश्च बृंहणाः शीता विदार्यादिगणांबु च ॥ मि-
सजायां सितायुक्तः पंकोदुंबरजो रसः ॥ तत्काथो वा हिमस्तद्वत्सा-
रिवाद्विगणांबु वा ॥ तद्विधैश्च गणैः शीतकषायान् ससितामधून् ॥ म-
धुरैरौषधैस्तद्वत्क्षीरिष्टक्षैश्च कल्पितान् ॥ बीजपूरकमृद्धीकावटवेतसप-
ल्लवान् ॥ मूलानि कुशकाशानां यष्ट्याहं च जले शृतं ॥ अपाकं श-
र्कराच्छिन्नरुहरोष्ठांजनान् वा ॥ कार्पासीफलकल्कं वा ससितक्षीर-
भोजनः ॥ ज्वरोदितं वा द्राक्षादि पंचसारांबु वा पिबेत् ॥ कफोद्धवा-
यां वमनं निवप्रसववारिणा ॥ बिल्वाढकीपंचकोलदर्भपंचकसाधितं ॥
जलं पिबेद्रजण्यां वा सिद्धं सक्षौद्रशर्करं ॥ मुद्गयूपं च सव्योषपटो-
लीनिंबयल्लवं ॥ यवाच्च तीक्ष्णकवलनस्यलेहांश्च शीलयेत् ॥ सर्वैरस-
माच्च तद्वद्व्री क्रियेष्टा वमनं तथा ॥ व्यूषणारुक्करवचाफलांम्लोष्णां-
बुमस्तुभिः ॥ अञ्जात्पयान्मण्डमुष्णं हिमं मथं च कालवित् ॥ तृषि
श्रमान्मांसरसं मथं वा ससितं पिबेत् ॥ आतपात्ससितं मथं यवको-
लजसक्तुभिः ॥ सर्वाण्यंगानि लिपेच्च तिलपिण्याककांजिकैः ॥ शी-
तैश्चानान्तु मद्यांबु पिबेत्तृड्वान् गुडांबु वा ॥ मद्यादूर्द्धजलं मद्यं स्ना-

१ ऋकोदुंबरजइतिपाठः २ सन्निपातेनामाच्च जातायां तृषि तद्वद्व्री सन्निपातमी आम-
नो च क्रिया इति ३ अन्नविरहात्तृष्णायांसत्यां ४ उष्णां मितस्य शीतस्नानात्तृषि जाताम्नां
सत्यापितं योजनं

तोऽम्ललवणैर्युतं ॥ स्नेहतीक्ष्णतराभिस्तु स्वभावशिशिरं पयः ॥ स्नेहा
 दुष्णाध्वजीर्णात्तु जीर्णान्मंडं पिपासितः ॥ पिबेत् स्निग्धाभ्रतृषितो
 हिमस्पर्द्धि गुढोदकं ॥ गुर्वाद्यन्नेन तृषितः पीत्वोष्णांशु तदुल्लिखेत् ॥ क्षय
 जायां क्षयहितं सर्वं बृंहणमौषधं ॥ कृशदुर्बलरूक्षाणां क्षीरं छागो
 रतोऽथवा ॥ क्षीरं च सोर्ध्ववातायां क्षयकासहरैः शृतं ॥ रोगोपसर्ग-
 जातायां धान्यांशु ससितामधु ॥ पाने प्रशस्तं सर्वा च क्रिया रोगाद्य-
 पेक्षया ॥ तृद्धान्पूर्वामयक्षीणो न लभेत जलं यदि ॥ मरणं दीर्घरोमं
 वा प्रामुष्यात्त्वरितं ततः ॥ सात्म्याभ्रपानभैषज्यैस्तृष्णां तस्य जपेत्पु-
 रा ॥ तस्यां जितायामन्योऽपि व्याधिः शक्यश्चिकित्सितुं ॥ ॥ इति
 छर्दिद्विद्वद्गोतृष्णाचिकित्सितं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

॥ अथातो मदात्ययादिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ यं दोषम-
 धिकं पश्येत्तस्यादौ प्रतिकारयेत् ॥ कफस्थानानुपूर्व्या वा तुल्यदोषे
 मदात्यये ॥ पित्तमारुतपर्यंतः प्रायेण हि मदात्ययः ॥ हीनमिथ्याति-
 पीतेन यो व्याधिरुपजायते ॥ समपीतेन तेनैव स मद्येनोपशाम्यति ॥
 मद्यस्य विषसादृश्याद्विषं तृत्कर्षवर्तिभिः ॥ तीक्ष्णादिभिर्गुणैर्योगाद्वि-
 षांतरमपेक्षते ॥ तीक्ष्णोष्णेनातिमात्रेण पीतेनाम्लविदाहिना ॥ मद्ये-
 नाभ्ररसक्लेदो विदग्धः क्षारतां गतः ॥ यान्कुर्यान्मदतृष्णमोहज्वरांतर्दा
 ह्विभ्रमान् ॥ मद्योत्क्लिष्टेन दोषेण रुद्धः स्रोतःसु मारुतः ॥ सुतीव्रा
 वेदना याश्च शिरस्यस्थिषु संधिषु ॥ जीर्णमिममद्यदोषस्य प्रकांक्षात्ला-
 धवे सति ॥ यौगिकं विषिवद्युक्तं मद्यमेव निहंति तान् ॥ क्षारो हि-
 याति माधुर्यं शीघ्रमम्लोपसंहितः ॥ मद्यमम्लेषु च श्रेष्ठं दोषविष्यं
 दनादलं ॥ तीक्ष्णोष्णाद्यैः पुराप्रोक्तैर्दीपनाद्यैस्तथागुणैः ॥ सात्म्य-
 त्वाच्च तदेवास्य धानुसाम्यकरं परं ॥ सप्ताहमष्टरात्रं वा कुर्यात्पाना-
 त्ययौषधं ॥ जीर्येत्येतावता पानं कालेन विपथाश्रितं ॥ परं ततोऽनुब-
 धाति यो रोगस्स्यत मेषजं ॥ यथायथं प्रयुंजीत कृनपानात्ययौषधं

॥ तत्र वातोल्बणे मद्यं दद्यात्पिष्टकृतं युतं ॥ बीजपूरकटुक्षाम्लकोल-
दाडिमदीप्यकैः ॥ यवानीहपुषाऽजाजीव्योषत्रिलवणाद्रकैः ॥ शूलै-
र्मांसैर्हरितकैः स्नेहवद्भिश्च सक्तुभिः ॥ उष्णक्षिग्धाम्ललवणा मद्यमां-
सरसा हिताः ॥ आम्नाघ्रातकपेशीभिः संस्कृता रागरवांडवाः ॥ गोधू-
ममाषविकृतिर्मृदुश्चित्रा मुखप्रिया ॥ आद्रिकाऽऽद्रककुल्माषसुक्त-
मांसादिर्गाम्भीणी ॥ सुरभिलंबवणा शीता निर्गदा चाच्छवारुणी ॥ स्व-
रसो दाडिमात्काथः पंचमूलात्कनीयसः ॥ शुंठीधान्यात्तथा मस्तुमु-
क्तांभोऽच्छाम्लकांजिकं ॥ अभ्यंगोच्छादनं स्नानमुष्णं प्रावरणं घनं ॥
घनश्वागुरुजो धूमः पंकश्वागुरुकुंकुमः ॥ कुचोरुश्रोणिशालिन्यो यौ-
वनोष्णांगयष्टयः ॥ हर्षणालिंगने युक्ताः प्रियाः संवाहनेषु च ॥ पि-
त्तोल्बणे बहुजलं शाकरं मधु वा युतं ॥ रसैर्दाडिमस्वर्जरभ्वद्राक्षा-
परुषकैः ॥ सुशीतं ससितासक्तु योज्यं तादृक् च पानकं ॥ स्वादुव-
र्गकषायैर्वा युक्तं मद्यं समाक्षिकं ॥ शालिषष्टिकमश्नीयाच्छशाजैण-
कर्पिजलैः ॥ सतीनमुद्रामलकपटोलीदाडिमैरपि ॥ कफपित्तं समुत्क्रि-
ष्टमुल्लिखेत्तृद्धिदाहवान् ॥ पीत्वांशु शीतं मद्यं वा भूरीक्षुरससंयुतं ॥ द्रा-
क्षारसं वा संसर्गी तर्पणादिः परं हितः ॥ तथाऽग्निर्दीप्यते तस्य दोषशेषा-
न्त्रपाचनः ॥ कासे सरक्तनिष्ठीवे पार्श्वस्तनरुजासु च ॥ तृष्णायां सविदा-
हायां सोत्क्लेशे हृदयोरसि ॥ गुट्टचीभद्रमुस्तानां पटोलस्याथवा रसं ॥
सनागरं योजयेत् तित्तिरिप्रति भोजनं ॥ तृप्यते चातिबलवद्वातपित्ते
समुद्भते ॥ दद्याद्वाक्षारसं पानं शीतं दोषानुलोमनं ॥ जीर्णैऽद्यान्मधुराम्ले-
न छागमांसरसेन च ॥ तृण्यल्पशः पिबेन्मद्यं मदं रक्षन्बहूदकं ॥ मुस्त-
दाडिमलाजांशु जलं वा पर्णिनीशृतं ॥ पटोल्युत्पलकंदैर्वा स्वभावादेव
वा हिमं ॥ मद्यातिपानादध्वातौ क्षीणे तेजसि चोद्धने ॥ यः शुष्कगल-

तात्वोष्ठो जिह्वां निरूप्य चेष्टते ॥ पाययेत्कामर्तोऽभस्तं निशीथप-
 वनाहतं ॥ कोलदाढिमृक्षाम्लचुक्किकाचुक्किकासः ॥ पंचाम्लको
 मुखाल्पः सद्यस्तृष्णां नियच्छति ॥ त्वचं प्राप्तः स पानोष्मा पित्त-
 रक्तानिमृच्छति ॥ दाहं प्रकुरुते घोरं विव्दलो येन मुह्यति ॥ तृष्णामो
 हपरीतस्य तस्य दाहज्वरापहं ॥ विधिं यथोक्तं युंजीत बाह्यांतः परि-
 मार्जनं ॥ प्राभातमारुतोद्धृताः प्रालेयजलवर्षिणः ॥ स्मर्यमाणा अपि
 घ्नति दाहं मलयपादपाः ॥ मुक्ताकलापाः शशिरश्मिशुभ्रा मृणालपत्र-
 प्रभवा विचित्राः ॥ सेकावगाहाः सजला जलाद्रा वाताः सुशीता
 मणयो भद्रार्हाः ॥ अलिंजराः पद्मपुटापिधानाः प्रवालवर्णा हिमवारि
 पूर्णाः ॥ परिस्रवंतो दृतयो महान्तः पुत्राः प्रिया दर्पणमंडलानि ॥ नार्य-
 श्च नीलोत्पलकर्णपूरा मध्यं वयः किंचिदिब स्पृशंत्यः ॥ मनोनुकूला
 हरिचंदनाद्रास्तृड्दाहमूर्च्छादवधून्जयन्ति ॥ करेणुकाभिः परिवारितेन
 विक्षोभणं वारणयूथपेन ॥ आस्फालनं शीकरवर्षणं च सिंधोः स्मर-
 न्दाह तृषोरगम्यः ॥ सरिद्धदानां हिमवद्दरीणां चंद्रोदयानां कमलाक
 राणां ॥ मनोरमाऽन्याऽपि कथा प्रवृद्धा दाहं च तृष्णां च निहन्ति सद्यः ॥
 लाजोत्पलोशीरकुचंदनांबु शीताभिधानं मधुशर्कराढ्यं ॥ मद्योद्धवां
 पित्तकृतां च तृष्णां सदाहशोषां विनिहन्ति पीतं ॥ प्रियंगुपत्रप्रवरोध-
 सेव्यह्रीविरकालीयकनागपुष्पैः ॥ शीतांबुपिष्टैर्नवकर्परस्थैस्तृड्दाह-
 हा सर्वशरीरलेपः ॥ अशाम्यत्यथवा दाहे रसैस्तृप्तस्य जांगलैः ॥ शा-
 खाश्रयां यथान्यायं रोहिणीं व्यधयेच्छिरां ॥ उल्लेखनोपवासाभ्यां
 विजयेत कफोल्बणं ॥ तृषितोऽबु पिबेच्छीतं मुस्तया पर्पटेन वा ॥
 स्थिराशुंठीबलोदीच्यदुःस्पर्शान्यतमेन वा ॥ सिद्धमेतच्च सर्वेषु पान-
 दोषेषु शस्यते ॥ निरामं क्षुधितं काले पाययेद्दुग्धमाक्षिकं ॥ शार्करं
 मधु वा जीर्णमरिष्टं सीधुमेव वा ॥ रुक्षतर्पणसंयुक्तं यवानीनागरा-

न्वितं ॥ घृषेण यवगोधूमं तनुनाऽल्पेन भोजयेत् ॥ उष्णाम्लकटुति-
 केन कौलत्थेनाल्पसर्पिषा ॥ शुष्कमूलकजैः शूलैरसैर्वा धन्वचारिणां ॥
 साम्लवेतसदृक्षाम्लपटोलीव्योषदाडिमैः ॥ प्रभूतशुंठीमरिचहरिताई-
 कपेशिकं ॥ बीजपूरसाद्यम्लं मृष्टनीरसवर्तितं ॥ करीरकरमर्दादिरोषि-
 ण्णुबहुशालनं ॥ प्रव्यक्ताष्टांगलवणं विकल्पितविमर्दकं ॥ यथाग्नि-
 क्षयन्मांसं माधवं निगदं पिबेत् ॥ सितासौवर्चलाजाजितितिडीकाम्ल-
 वेतसं ॥ त्वगेलामरिचार्द्धांशमष्टांगलवणं हितं ॥ स्रोतोविशुद्ध्यग्नि-
 करं कफप्राये मदात्यये ॥ कटुस्कंधयुतां चैतां मृद्दीकां निष्कुलीरु-
 तां ॥ रसेन मानुलुंगस्य कल्पयेद्वाडिमस्य वा ॥ तथा क्षौद्रयुतो रागः
 रूतो रोचनदीपनः ॥ सौवर्चलैलामरिचदीप्यकाजाजिचोरकान् ॥ का-
 रव्या कल्पयेच्चैवं सुक्तं मत्स्यंडिकान्वितं ॥ आम्रामलकपेशीभिः कु-
 र्याद्रागान् पृथक् पृथक् ॥ धान्यसौवर्चलाजाजीकारबीमरिचान्वितान् ॥
 सगुडान्मद्यमुक्तेन व्यक्ताम्लान्मरिचोत्कटान् ॥ रुक्षोष्णोदत्तनोद्वर्षा
 नभोजनलघनैः ॥ सकामाभिः सह स्त्रीभिर्युक्त्या जागरणेन च ॥ मदा-
 त्ययः कफप्रायः शीघ्रं समुपशाम्यति ॥ यदिदं कर्मनिर्दिष्टं पृथग्दोष-
 बलं प्रति ॥ सन्निपाते दशविधे तच्छेषेऽपि विकल्पयेत् ॥ त्वङ्नागपुष्प-
 मगधामरिचाजाजिधान्यकैः ॥ परूषकमधुकैलाभुराहेश्व सितान्वितैः ॥
 सकपित्थरसं द्रव्यं पानकं शशिवोधितं ॥ मदात्ययेषु सर्वेषु पेयं रुच्या-
 भिदीपनं ॥ तद्वाडिममृद्दीकाकणाकाश्मर्यदारुभिः ॥ सबीजपूरकरसै-
 र्विडसौवर्चलाबन्तं ॥ फलैर्वा विविधैरम्लं सन्निवृत्तपुष्पशर्करं ॥ कर्बुदा-
 रांकुरद्राक्षालाक्षावर्णाभुजीरकैः ॥ मधूकयष्टीत्वक्कृष्णाकैसरं श्लक्ष्णचू-
 र्णितं ॥ पिबेदालोढ्य दुग्धेन सूक्ष्मतां तबगालितं ॥ नाविक्षोभ्य मनो
 मद्यं शरीरमविहन्य वा ॥ कुर्यान्मदात्ययं तस्मादिष्यते हर्षणी कि-
 या ॥ सेव्याः सर्वेन्द्रियसुखा धर्मकल्पद्रुमांकुराः ॥ विषयातिशयाः पं

च शराः कुसुमधन्वनः ॥ संशुद्धिशमनाद्येषु मददोषः कृतेष्वपि ॥ न-
 चेच्छाम्येत्कफे क्षीणे जाते दीर्घल्यलाघवे ॥ तस्य मद्यविदग्धस्य वा
 तपित्ताधिकस्य च ॥ ग्रीष्मोपतप्तस्य तरोर्यथा वर्ष तथा पयः ॥ म-
 द्यक्षीणस्य हि क्षीरं पीतमाश्वेव पुण्यति ॥ ओजस्तुल्यगुणैः सर्वैर्विप-
 रीतं च मद्यतः ॥ पयसा विहते राग बले जाते निवर्त्तयेत् ॥ क्षीरप्रयो-
 गं मद्यं च क्रमेणाल्पाल्पमाचरेत् ॥ न विक्षयध्वंसकोत्थैः स्पृशेतो-
 पद्रवैर्यथा ॥ तयोस्तु स्याद्दृतं क्षीरं वस्तयो बृंहणाः शिवाः ॥ अभ्यं-
 गोच्छादनस्नानान्यन्नपानं च वातजित् ॥ युक्तमद्यस्य मद्येन न व्या-
 धिरुपजायते ॥ अतोऽस्य वक्ष्यते योगो यः सुखायैव केवलं ॥ आ-
 श्विनं या महत्तेजो बलं सारस्वतं च या ॥ दधात्यैंद्रं च या वीर्यं प्र-
 भावं वैष्णवं च या ॥ अस्त्रं मकरकेतोर्या पुरुषार्थो बलस्य या ॥ सौ-
 त्रामण्यां द्विजमुखे या हुताशे च हूयते ॥ या सर्वौषधिसंपूर्णान्मथ्य-
 मानात्सुरासुरैः ॥ महोदधेः समुद्भूता श्रीशशांकामृतैः सह ॥ मधुमाध-
 बमैरेयसीधुगौडासवादिभिः ॥ मदशक्तिमनुइक्ष्मंती या रूपैर्बहुभिः स्थि-
 ता ॥ यामासाद्य विलासिन्यो यथार्थं नाम बिभ्रति ॥ कुलांगनाऽपि
 यां पीत्वा नयत्युद्धतमानसा ॥ अनंगालिंगितैरंगैः क्वापि चेतो मुनेर-
 पि ॥ तरंगभंगश्रुकुटीतर्जनैर्मानिनीमनः ॥ एकं प्रसाद्य कुरुते या द्व-
 योरपि निर्दृतिं ॥ यथाकामं भटावाप्तिपरिदृष्टाप्सरोगणे ॥ तृणवत्पुरु-
 षा युद्धे यामासाद्य त्यजं त्यमून् ॥ यां शीलयित्वाऽपि चिरं बहुधा ब-
 हुविग्रहां ॥ नित्यं हर्षातिवेगेन तत्पूर्वामिव सेवते ॥ शोकोद्देगारतिभयै-
 र्या दृष्ट्वा नाभिभूयते ॥ गोष्ठीमहात्सवोद्यानं न यस्याः शोभते वि-
 ना ॥ स्मृत्वा स्मृत्वा च बहुशो वियुक्तः शोचते यया ॥ अप्रसन्नाऽ-
 पि या प्रीत्यै प्रसन्ना स्वर्गएव या ॥ अप्रीद्रं मन्यते दुस्स्थं हृदयस्थि-
 तया यया ॥ अनिर्देश्यमुखास्वादा स्वयं वेद्यैव या परं ॥ इति चित्रा-
 स्वस्थामु प्रियामनुकरोति या ॥ प्रियातिप्रियतां याति यत्प्रिय-

स्वविशेषतः ॥ या प्रीतिर्या रतिर्या वाग्या पुष्टिरिति च स्तुता ॥
 देवदानवगंधर्वयक्षराक्षसमानुषैः ॥ पानप्रवृत्तौ सत्यां तु तां सुरां वि-
 धिना पिबेत् ॥ संभवन्ति च ये रोगा मेदोनिलकफोद्धवाः ॥ विधिषु-
 क्तादृते मद्यात्ते न सिध्यन्ति दारुणाः ॥ अस्ति देहस्य साऽवस्था य-
 स्यां पानं निवार्यते ॥ अन्यत्र मद्यान्निगदाद्विविधौषधसंभृतात् ॥ आनू-
 पं जागलं मांसं विधिनाऽप्युपकल्पितं ॥ मद्यं सहायमप्राप्य सम्य-
 कपरिणमेत्कथं ॥ सुतीव्रमारुतव्याधिघातिनो लशुनस्य च ॥ मद्यमां-
 सवियुक्तस्य प्रयोगः स्यात्कियानुगुणः ॥ निगृहशल्याहरणे शस्त्रक्षार-
 प्रिकर्मणि ॥ पीतमद्यो विसृते सुखं वैद्यविकत्थनां ॥ अनलोत्तेजनं
 रुच्यं शोकश्रमविनोदनं ॥ न चातःपरमस्त्यन्धदारोग्यबलपुष्टिक्तं ॥
 रक्षता जीवितं तस्मात्प्रेषमात्मवता सदा ॥ आश्रितोपाश्रितहितं ॥
 परमं धर्मसाधनं ॥ स्नातः प्रणम्य सुरविप्रगुरुन् यथास्वं वृत्तिं विधाय च
 समस्तपरिग्रहस्य ॥ आपानभूमिमथ गंधजलाभिषिक्तमाहारमण्डप-
 समीपगतां श्रयेत् ॥ स्वास्तृतेऽथ शयने कमनीये भृत्यमित्ररमणीस-
 मवेतः ॥ स्वं यशः कथकचारणसंपैरुद्धृतं निशमयन्नतिलोकं ॥ वि-
 लासिनीनां च विलासशोभि गीतं सनृत्तं कलनूर्यघोषैः ॥ कांचीक-
 लापैश्चलकिंकिणीकैः क्रीडाविहंगैश्च कृतानुनादं ॥ मणिकनकसमुत्थै-
 रावनेयैर्विचित्रैः सजलविविधलेखक्षौमवस्त्रावृतांगैः ॥ अपि मुनिज-
 नचित्तक्षोभसंपादिनीभिश्चकितहरिणलोलप्रेक्षिणीभिः प्रियाभिः ॥
 स्तननितंबवक्रतादतिगौरवादलसमाकुलमीश्वरसंभ्रमात् ॥ इति गतं
 दधतीभिरसंस्थितं तरुणचित्तविलोभनकार्मणं ॥ यौवनासवमत्ताभिर्वि-
 लासाधिष्ठितात्मभिः ॥ संचार्यमाणं युगपत्तन्वंगीभिरितस्ततः ॥ ता-
 लवृत्ततल्लिनीदलानिलैः शीतलीकृतमतीव शीतलैः ॥ दर्शनेऽपि विद-
 धदृशानुगं स्वादितं किमुत चित्तजन्मनः ॥ चूतरसेन्दुमृगैः कृतवासं
 मल्लिकयोज्वलया च सनाथं ॥ स्फाटिकशुक्तिगतं सतरंगं कांतमन-

गमिवोद्दहदंगं ॥ तालीसाद्यं चूर्णमैलादिकं वा दृढं प्राश्यं प्राग्बयः
स्थापनं वा ॥ तत्पार्थिभ्यो भूमिभागे सुमृष्टे तोयोन्मिश्रं दापयित्वा
ततश्च ॥ घृतिमान्स्मृतिमान्नित्यमनूनाधिकमाचरन् ॥ उचितेनोपचा-
रेण सर्वमेवोपपादयन् ॥ जितविकसितासितसरोजनयनसंकांतिर्वाद्भि-
तश्रीकं ॥ कांतामुग्धमिव सौरभद्वतमधुपगणं पिबेन्मद्यं ॥ पीत्वैवं
चषकद्वयं परिजनं सन्मान्य सर्वं ततो गत्वाऽऽहारभुवं पुरः सुमिष-
जो भुंजीत भूयोऽत्र च ॥ मांसापूपघृतार्द्रकादिहरितैर्युक्तं ससौवर्चलै-
र्हिस्त्रिर्वा निशि चाल्पमेव वनितासंसर्गणार्थं पिबेत् ॥ रहसि दयिताभं-
के कृत्वा भुजांतरपीडनात्पुलकिततनुं जातस्वेदां सकंपपयोधरां ॥
यदि सरभसं सीधुद्गारं न पाययते कृत्वा किमनुभवति क्लेशप्रायां तदा
गृहतंत्रतां ॥ वरतनुवक्रसंगतिसुगंधितरं सरकं द्रुतमिव पद्मरागमणि-
मासवरूपधरं ॥ भवति रतिश्रमेण च मदः पिबतोऽल्पमपि क्षयमत
ओजसः परिहरन् स शयीत परं ॥ इत्थं युक्त्या पिबन्मद्यं न त्रिवर्गाद्भि-
हीयते ॥ असारसंसारमुखं परमं चाधिगच्छति ॥ ऐश्वर्यस्योपभोगोऽयं
स्पृहणीयः परैरपि ॥ अन्यथा हि विपत्सु स्यात्पश्चात्तापे धनं धनं ॥ उपभो-
गेन रहितो भोगवानिति निन्द्यते ॥ निर्मितोऽतिकदर्योऽयं विधिना निधि
पालकः ॥ तस्माद्भवस्थया पानं पानस्य सततं हितं ॥ जित्वा विषय
लुब्धानामिन्द्रियाणां स्वतंत्रतां ॥ विधिर्वसुमतामेष भविष्यद्दसवस्तुये ॥
यथोपपत्ति तैर्मद्यं पातव्यं मात्रया हितं ॥ यावद्दृष्टेर्न संभ्रांतिर्याव-
न्न क्षोभ्यते मनः ॥ तावदेव विरंतव्यं मद्यादात्मवता सदा ॥ अभ्यं-
गोद्धर्तनस्नानवासधूपानुलेपनैः ॥ स्निग्धोष्णैर्भाषितश्चात्रैः पानं वातो-
त्तरः पिबेत् ॥ शीतोपचारैर्विविधैर्मधुरस्निग्धशीतलैः ॥ पैत्तिको भ्रावि
तैश्चात्रैः पिबन्मद्यं न सीदति ॥ उपचारैरशिशिरैर्यवगोधूमभुक् पिबे-
त् ॥ श्लैष्मिको धन्वजैर्मसैर्मद्यं मरिचकैः सह ॥ तत्र वाते हितं मद्यं

१ उपभोगं विना भोगवानिति सेल्लुडमुच्यमानो गह्वरे

प्रायः पैष्टिकगौडिकं ॥ पित्ते सांभोमधु कफे मार्द्वीकारिष्टमाधवं ॥ प्रा-
क् पिबेच्छैष्मिको मद्यं भुक्तस्योपरि पैत्तिकः ॥ वातिकस्तु पिबेन्म-
ध्ये समदोषो यथेच्छति ॥ मदेषु वातापित्तघ्नं प्रायो मूर्च्छासु चेप्यते ॥
सर्वत्रापि विशेषेण पित्तमेवोपलक्षयेत् ॥ शीताः प्रदेहा मणयः सेका
व्यजनमारुताः ॥ सिताद्राक्षेक्षुर्खर्जूरकाश्मर्यस्वरसाः पयः ॥ सिद्धं म-
धुरवर्गेण रसा यूषाः सदाडिमाः ॥ षष्टिकाः शालयो रक्ता यवाः सर्पिश्च
जीवनं ॥ कल्प्याणकं महान्तिकं षट्पलं पयसाऽग्निकैः ॥ पिप्पल्यो
वा शिलाह्वं वा रसायनविधानतः ॥ त्रिफला वा प्रयोक्तव्या सघृतक्षौ-
द्रशर्करा ॥ प्रसक्तवेगेषु हितं मुखनासावरोधनं ॥ पिबेद्वा मानुषीक्षीरं
तेन दद्याच्च नावनं ॥ मृणालबिसरुष्णा वा लिङ्गात्क्षौद्रेण साभयाः ॥
दुरालभा वा मुस्तं वा शीतेन सलिलेन वा ॥ पिबेन्मरिचकोलास्थि-
मज्जोशीरादिकेसरं ॥ धात्रीफलरसे सिद्धं पथ्याकाथेन वा घृतं ॥ कु-
र्यात्कियां यथोक्तां च यथादोषबलदयं ॥ पंचकर्माणि शस्तानि तथा
रक्तावसेचनं ॥ सत्वस्थालंबनं ज्ञानमगृद्धिर्विषयेषु च ॥ मदेष्वातिप्रवृ-
द्धेषु मूर्च्छायेषु च योजयेत् ॥ तीक्ष्णं संन्यासविहितं विषघ्नं विषजेषु
च ॥ आशु प्रयोज्यं संन्यासे सुतीक्ष्णं नस्यमंजनं ॥ धूमप्रधमनं तोदः
सूचीभिश्च नखांतरे ॥ केशानां लुंचनं दाहो देशो दशनदृश्चिकैः ॥ कटु-
म्लगालनं वक्त्रे कपिकच्छुवर्षणं ॥ उत्थितो लब्धसंज्ञश्च लशुनस्वरसं
पिबेत् ॥ खादत्सव्योपलवणं बीजपूरककेसरं ॥ लघ्वन्नं कटुतीक्ष्णोष्णम-
द्यात्स्रोतोविशुद्धये ॥ विस्मापनैः संस्मरणैः प्रियश्रवणदर्शनैः ॥ पटुभिर्गी-
तवादित्रिशब्दैर्व्यायामशीलनैः ॥ स्नंसनोद्देखनैर्धूमैः शोणितस्यावसेचनैः
॥ उपाचरेत्तं प्रततमनुबंधमयात्पुनः ॥ तस्य संरक्षितव्यं च मनः प्रलय-
हेतुतः ॥ ॥ इति मदात्ययादिचिकित्सितं नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

१ मंदमूर्च्छाये च २ उन्मादप्रातःपथोक्तं ३ कुर्याच्चिकित्सितोक्तं ४ राजयक्ष्मचिकि-
त्सोक्तं ५ चित्रकः

अथातोऽर्शसां चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ अथ खलु बलवन्त
मर्शोभिरुपद्रुतं यथार्हं होपस्त्रिगंधस्त्रिजमनिलवेदनाद्विद्विशमनार्थं स्त्रि
गंधमुष्णमल्पमन्त्रं द्रवप्रायं भुक्तवन्तं शुचिं कृतस्वस्त्ययनं मुक्तविष्णूत्र-
मव्ययं समे शुचौ विविक्ते देशे साधारणे व्यथे काले शय्यायां समे
फलके वा प्रत्यादित्यगुदमन्यस्योत्संगे निषण्णपूर्वकायमुत्तानमुन्नत-
कटीकं यंत्रणशाटकेन परिक्षिप्तग्रीवासक्थिसंधिमलज्जाहैरासपरिचार
कैः सुपरिगृहीतं कृत्वा ततोऽस्मै घृताभ्यक्तगुदाय घृताभ्यक्तं यं-
त्रमृज्वनुमुखं शनैः पायौ प्रणिदध्यात् ॥ प्रवाहणप्रविष्टं चार्शोऽ-
भिवीक्ष्य पियुष्ठोतयोरन्यतरेणावगुंठितया शलाकयोत्पीड्य यथो-
क्तविधिनाऽग्निक्षाराभ्यामुपाचरेत् सम्यङ्द्रिवापयेच्च ॥ महान्ति वा
प्राणवतश्छित्त्वा दहेत् ॥ छत्राकाराण्यूर्ध्वं विस्तृतानि क्षारसूत्रेण ब-
ध्वा ततो यंत्रमपनीयोत्थाप्यातुरं स्वभ्यक्तगुदजघनवर्क्ष्णं यथाकाल-
मुष्णोदककोष्ठे शीतोदककोष्ठे वाऽवगाहयेत् ॥ ततो निवातमागारं प्र
वेश्याचारिकमुपदिशेत् ॥ सावशेषं पुनर्दाहयेत् ॥ एवं समरात्रात्समरा-
त्रादेकैकमुपक्रमेत् ॥ बहुषु तु प्राग्दक्षिणं ततो वामं वामात्पृष्ठाग्रजं ॥
एकाहं सर्वाणि दहतोऽतियोगोक्तो दोषः ॥ तत्र शुष्काण्यग्निना क्षा-
रेण वा साधयेत् ॥ क्षारेणैव मृदुनाऽऽर्द्राणि ॥ एष सर्वत्र दोषेष्वर्शसां
दहनविकल्पः ॥ तृतीये तु गुदवलयौ प्रत्याख्यायोपचरेन्नवेत्येके ॥ अ-
थ सम्यग्दग्धे वातानुलौम्हमन्त्राभिरुचिरश्रेर्दीप्तिर्लघवर्भिर्द्रियप्रसादो
यथोक्तोपद्रवनिवृत्तिर्बलवर्णोपपत्तिश्च ॥ असम्पग्दाहे तु क्षाराग्निक-
र्मणोर्विधिमीक्षेत ॥ बस्तिवेदनायां कुष्ठशतपुष्पादेवदारुमुरभिपुनर्न-
वाऽगुरुकलकेन नाभेरधः सर्वमालिंपेत् ॥ मूत्रपुरीषप्रतीघाते वरणांलंबुषै-
रंडपुनर्नवाश्वदंष्ट्रासुरभीमुषवीकपायं सुरवोष्णं स्वभ्यक्तपृष्ठकटीवर्क्ष-
णगुदस्य परिषेकेऽवगाहे वा योजयेत् ॥ क्षीरं सस्नेहं तैलमेव वा ॥ द

भेषु चार्शस्मि शरुच्छैथिल्यार्थं त्रिवृद्धास्तुकोपोदकानुचुपणीशाक-
युक्तमश्नीयात् ॥ अनिलानलरक्षणोत्तेजनार्थं देहपुष्टये च खेदादी-
न्स्तम्भगासेवेत ॥ संशोधनाः प्रलेपाद्याः कषायैस्तैलयुक्तयः ॥ वणा-
धिकारमालोच्य योक्तव्या हृत्नामसु ॥ अथानवचारणीयशस्त्रक्षारा-
भेर्वानकफोल्बणानि दोषपूर्णत्वान्निर्गतानि संस्तभकंडूशोकशूलानि
क्षारचित्रककुष्ठबिल्वमूलकसिद्धेन तैलेन रुग्णाहिविडालैः पूजलौकः
सुकरवसाभिर्वाऽभ्यज्य पिंडेनै स्वेदयेद्भवस्वेदेन वा ॥ धूपयेच्च सघृत-
शमीपत्रार्कमूलमानुषकेशाहिनिर्मोऽरुबिडालचर्मभिः ॥ कुंजरवराहहृ-
षशरुत्तक्तुसर्जरसैर्वा ॥ सुरसाहृतीपिप्पल्यश्वगंधाभिर्वा ॥ अरिष्ट-
शियुपत्रकुलत्थगवादनीभिर्वा ॥ प्रदिद्याच्च सुहीक्षीरयुक्तेन हरिद्रा-
चूर्णेन ॥ गोमूत्रपिष्टैर्वा कुकुटशरुन्निशापिप्पलीगुंजामूलैः ॥ गोपित्तपि-
ष्टाभिर्वा दंतीचित्रकमुर्वचिकाभिः ॥ सुधाक्षीरपिष्टैर्वा गुडरुग्णासैंधवकु-
ष्ठशिरीषबीजैः ॥ तद्वच्च गजास्थितुत्थमल्लातकलांगलीकुलीरशुंगी-
वचाऽभयार्हिगुकुष्ठबिल्वशिगुमूलकक्षीजनिंवाश्वमारपत्रपीलुमूलैः ॥
वत्समूत्रपिष्टैर्वा गुडागंडार्कक्षीरतुंवप्रसवकरंजैः ॥ पिप्पल्यादिभिर्वा-
ऽनुवासनद्रव्यैः ॥ एभिर्हि प्रदिग्धान्यर्शांसि दुष्टममृक् संचितं पिच्छं
च विमुच्य प्रशाम्यंति ॥ एभिश्च तैलान्यभ्यंगार्थमुपकल्पयेत् ॥ तथा
कासीससैंधवालपिप्पलीकुष्ठशुंठीविडंगविदारीलांगलीकरवीरार्कस्वर्ण-
क्षीरीदंतीचित्रकालर्कमुधापयोमिस्तैलं चतुर्गुणं मूत्रं विपकमप्रदूषय-
द्बृहदभ्यंगात्क्षारवदर्शांसि शातयति ॥ तैलाभ्यक्तं वा पायुप्रदेशं पक्वेष्टि-
काशकलैस्तीक्ष्णकोटिभिरभिवर्णैर्महिषीमूत्रनिर्वापितैर्निष्पीडयन् द्वि-
कालं सप्तदिनानि स्वेदयेत् ॥ अनंतरं च दधोक्तेनावगाहनेन ॥ ततो गते

१ अर्शःसु २ पिंडस्वेदो मनिनोक्तः ॥ तिलमाषकुलत्थान्धुततैलाभिषोदनैः ॥ पायसैः
कृत्तरयोसैः पिंडस्वेदान्नयोजयेदिति ॥

ससरात्रे पृथिकरंजपल्लवकल्केन ससैंधवेन सल्लुहीपयसा वर्ति कृत्वा
 नासिभुष्कां गुदे विदध्यात्॥कृतविणमूत्रं चावगाहयेत्स्थापयेत्प्रातः सा
 यं चैष विधिः प्रत्यहमेकांतरे वा यावात्त्रिरात्र ततो देवदालीक्षारहरीत-
 कीः शीलयेत्॥एवमशींसि शीर्यते ॥ अथ हरीतकीपाकविधिः ॥ स-
 जालमूलं जीमूतकमंतर्धूमं दहेत्॥तस्य भस्मनाऽर्द्धाढकं गोमूत्रपात्र-
 द्वयेनैकविंशतिकृत्वो गालयेत् ॥ ततस्तेन क्षारमूत्रेण कुटजचित्रकव्या-
 धिघातकचूर्णप्रमृतत्रयान्वितेन पथ्याशतद्वयमाघनीभावात्पचेत् ॥ अ-
 बतीर्णे च तमवलेहं व्योपरजःप्रमृतयुक्तं घृतभाविते भाजने निदध्या-
 त् ॥ स लेहः सावलेहविजयाद्वयोपयोगमभ्यस्यमानो गुदजठरजघनवं-
 क्षणगरशूलानाहुगुल्मपांडुरोगाश्मरीशर्कराश्वासकासाच्चिबर्हयति ॥
 सदा च पत्रसंगोदकेन कोष्णेनांबुना वा शौचमाचरेत् ॥ प्रवर्तमानं च
 रुधिरमुच्चृनकठिनेष्वशीस्सु जलौकोत्तिः सूचीकूर्चेन वा प्रवर्तयेत् ॥
 अम्रिसादे गुदशोफशूलार्तौ च हिंस्वर्द्धकर्षं सौवर्चल्यवक्षारैर्द्रव्य-
 पिप्पलीनां पृथक्कर्षं मूर्वाद्धपलं पाठाद्विपलं शुंठीद्विपलं चैकत्र चूर्णि-
 तमुष्णांबुसर्पिर्मद्याद्यैरुपयोज्यं ॥ त्रिलवणादिचूर्णं वा ॥ हिंस्वतिवचा
 कुष्ठस्वर्जिकाक्षारविडलवणानि वा द्विगुणोत्तरोत्तराणि ॥ प्राणदां वा
 तक्रानुपानां सगुडां ॥ प्रातः प्राक्भक्तं वा निरञ्जो वा तक्रमहरहरमितं
 जीर्णे वा तत्रे सायं तत्रपेयां सैंधवयुक्तां पिबेत् ॥ तत्रेणैव वा लाज-
 सक्तूनवलिखात् ॥ पीलूनि वा तक्रानुपानानि प्रातः पक्षं पक्षार्द्धं वा
 प्रयोजयेत् ॥ कटुकिकामूलकल्कं वा प्रातस्तत्रेण ॥ शुंठीचित्रकपु-
 नर्नवाक्काथसिद्धं वा क्षीरं गोमूत्रपरिस्नुते वा बहुकृत्वोऽजामूत्रकक्षार
 उषिता हरीतकीः ॥ गोमूत्रार्द्धद्रोणसिद्धं वा क्षौद्रवदभयाशतं ॥ वा-
 सिष्ठहरीतकीर्षा ॥ भस्मातकानि वा रसायनोपदेशेन ॥ पुनर्नवामलंबु-
 पां वा शोफोक्तविधिना ॥ गुडार्द्धकं वा ॥ सक्तुमंथं वा भस्मातकचूर्ण-
 युक्तं नानिलवणं तत्रेण ॥ तत्रेण वाऽऽषाढकार्तिकमार्गशीर्षाणां मासां

नामन्यतमस्मिन्पुष्ययोगे समुद्भूतं चित्रकं ॥ अथवा मस्तुयूषसीर-
घृततैलान्यतमेन चित्रकमूलकाथावलेहं वा समधुगुडं तक्रशी शील-
येत् ॥ कलशे वा ततश्चित्रकमूलत्वक्कल्कलिसशुष्के जातं दधि काल
शेयं वा पानभोजनेषु ॥ एवं भाङ्ग्यास्फोटगुडूचीपंचकोलकेषु तक्रक-
ल्पः ॥ घृतघटे वा हपुषापकुचिकाधानकाजमोदाजाजीशठीकारबीय-
बानीचित्रकपिप्पलीमूलचूर्णामुतं जातं तक्रं ॥ तक्रमेव वाऽतिमंदबह्निः
सप्ताहमर्द्धमासं मासमपि वा कालापेक्षया रुद्धं सप्तेहमम्लं वा सात्रम-
न्त्रं वा शीलयेत् ॥ ततस्तक्रसिद्धानि क्रमशोऽर्शोग्रलघुदीपनीयद्रव्य-
बान्धपिणितशाकोपकल्पितानि पेयायूषरसव्यंजनानि ॥ तक्रं हि पर-
ममौषधमनिलकफातंकानां विशेषाज्जठराश्रितानां ॥ तत्रापि विशेषे-
ण दुर्नाम्नां ॥ न हि तद्विहतान्यर्शांसि पुनः प्ररोहन्ति ॥ भृमावपि त-
न्निषिध्यमानमहरहः समूलमुच्छिन्नन्ति तृणजानमाश्वपिच शैवालाः ॥
तद्विशोधिते पुनर्देहे स्रोतःमूषचीयमानोऽन्नरसः पुष्टिबलवर्णौजसामा-
शु वृद्धये संपद्यते ॥ मद्यपश्च सेवेत चव्यचित्रकाजाजीचूर्णानुविद्धं म-
धुगौडं वा ॥ सौवर्चलहपुषान्वितां वा सुरां ॥ अभयापलाष्टकं द्विगुणा
मलकमिंद्वारुणीपलपंचकं द्विगुणं कपित्थमध्वं रोध्रविडंगैलवालुकपि-
प्पलीमरिचानि द्विपलांशानि जर्जरितान्पुदकभारे विपाच्य पादशेषरसं
पूतशीतं गुडतुलाद्वयेन धातकीप्रस्थेन वा पलाष्टकेन च संयोज्य घृत-
भाजनेऽर्द्धमासस्थितं प्रातरन्नकाले चोपयुंजीत ॥ अयमभयारिष्टो-
ऽर्शोग्रहणीपांडुद्वेगकामलायक्ष्म विषमज्वरज्जीह्वगुल्मोदरश्वयथुकुष्ठ-
रुमिग्रंथ्यर्बुदघ्नोऽग्निरुचिवर्णकरश्च ॥ दंतीचित्रकत्रिफलादशमूलानि
पालिकान्पुदकद्रोणे साधयित्वा पादशेषे शृतशीत तस्मिन्गुडतुलां
धातकीकुडवं च प्रक्षिप्य घृतभाजने मासमुपितो दंत्यरिष्टः समानः
पूर्वेष्वाऽदुरालभायाः प्रस्थमभयाऽऽमलकवृषपाठाचित्रकदंतीमहौषधा-
नां प्रत्येकं द्विपलमभसो द्रोणे पूर्ववत्सिद्धं पूतशीतं शर्करातुल्योन्मि-

श्रं मधुघृतप्रियंगुपिप्पलीचविकाकल्कलिप्ते घृतकुंभे पक्षं निधापयेत् ॥ अयं दुरालभारिष्टः समानः पूर्वण ॥ नवामलकपलशतं पिप्पली मागपुष्पकुडवद्वयं पालिकानि चव्यचित्रककमुकरोधपाठामरिचविडं-
ममंजिष्ठैलवालुकपिप्पलीमूलान्यर्द्धपलांशानि दार्वीशताह्रैद्राह्वासारि-
बाह्वधमुस्तकुष्ठान्यैकध्वं जलद्रोणद्वयेऽर्द्धावशेषं साधयेत् ॥ स रसः
पूतशीतः समद्राक्षास्वरसः सितापलशतद्वयेन क्षौद्रार्द्धप्रस्थेन पृथक्का-
रिक्केण च त्वगेलारोधकुटञ्जटांबुसेव्यकमुककेसस्चूर्णेन युक्तो घृतप्र-
लिप्ते गुडशर्कराघृषिते घृतकुंभे प्रक्षिप्य पक्षमुपेक्षितोऽयमामलकारि-
ष्टः समानः पूर्वण ॥ अकालवलीपलितखलतिशमनश्च ॥ गुग्गु-
लुपलचतुष्टयमामलकप्रस्थं धातकीप्रस्थमभयाशतं गुडपलशतद्वयं
पालिकानि च पंचकोलकाजमोदचतुर्जातककट्फलमुस्तमरिचानि
दशपलिकानि च खंडद्राक्षादाडिमनि सर्वैकध्वमभसाऽऽप्लाव्यालो-
दय च पुराणे जतुशृते द्रोणक्षमे भाजने निषिच्य स्थापयेत् ॥ गंधव-
र्णरसोपपन्नं चासवमभिसमीक्ष्य तं कुंभमिक्षुरसस्य पूरयेत् ॥ एष
वृण्मासस्थितो गुग्गुलुप्राशः समानः पूर्वण ॥ अमद्यपो वा पिबेच्छृत-
शीतमल्पमुदकं शृतं वा धान्यनागराभ्यां वा ॥ लघुना पंचमूलेन पंच
कोलकाजाजिकारव्येडगजशौण्डिबिल्वशलाटुपाठानुबन्धनान्यैर्वा ॥ इ-
भिश्च फलाम्लान्यतमाम्लान् श्लिग्धान् पेयायूषरसादीन् कुर्यात् ॥ इभि-
रेव च घृतं साधयेत् ॥ पिबेद्वा मस्तुधान्याम्लं मधुसुक्तोदकं वा ॥
पूतिकरंजत्वक्पलशतद्वयं शुष्कमुदकद्रोणे काथयेत् ॥ पादावशेषे च
तस्मिन् पूतशीते गुडपलान्यशीतिर्व्योषार्द्धप्रस्थचूर्णं च दत्त्वा यवपल्ले-
घृतकुंभस्थं मासं निधापयेत् ॥ एतत्करंजसुक्तमभ्यस्यमानमलमगल
जननमशीगुल्मानाहृष्टीहरोदरघ्नं चापीलुतुलां तुल्यगुडं मस्तुनस्त-
कस्य वा द्रोणेऽभिषुणुयात् ॥ तत्र पालिकानामभयाऽतिविषापाठा-
मुस्तकटुकादेवदारुहिंसाजीरकारुष्करचत्र्याजमोदैश्चाचित्रकगजवि-

प्पलीव्योवविडंगशताहारेणुचिरविल्वत्वकुट्टकुटजबीजत्रिवृत्तिप्य-
 लीमूलोपकुंचिकानां चूर्णं क्षिप्वा पूर्ववन्निहितमधिकगुणं पूर्वस्मात् ॥
 सुतक्षितानामिक्षुगंडिकानां द्रोणमुदकद्रोणेन घृतभाषिते भाजनेऽभि-
 युज्यात् ॥ आवषेद्यात्र जर्जरीरुता यवानीयवानककुस्तुंबरीपृथ्वीका
 पृथक्कुडवांशास्तथा द्विपलोन्मितास्तेजोवतीपंचकोलकाजाजीजीरक-
 हयकारवीः क्षौद्रकुडवं च ॥ ततो दशरात्रेण संजातस्तस्मान्मात्रां सौ-
 बर्चलाद्रकभूस्तृणैः सुरभीकृतां भुंजानः पिबेत् ॥ तत्पुनश्चात्र पानीयं
 प्रक्षिपेदिक्षुगंडिकादि च संभारं ॥ तद्गंडीराख्यं कांजिकवरं रुचिकर-
 मग्निदीपनमशौघहृणीविकारोदरगरुमिगुल्ममदात्ययपांडुरोगघ्नं ॥ रु-
 क्षकोष्ठभार्शसो नागरक्षाररुष्णाजाजीधान्यकारविगर्भं फलाम्लं सफा
 णितं सर्पिः पिबेत् ॥ गुल्मोक्तानि वा घृतानि ॥ किंशुकक्षारोदकेन
 वा विपकं व्योषगर्भं ॥ पाठामरिचपंचकोलकक्षारयवानीकुस्तुंबरुह-
 रीतकीविल्वविडसैधवगर्भं चतुर्गुणेन दध्ना सर्पिर्विपकं प्रवाहिकागुद-
 श्मशपिच्छास्त्रावानाहुगुल्मपायुपार्श्व वक्षणवेदनाग्रहणी दोषहृद्रोगमुत्र
 रुच्छ्रघ्नं ॥ पिप्पलीपाठानागरगोक्षुरकाणां त्रिपालिकानां निर्घृहे गंडी-
 रमरिचपंचकोलकान्यर्द्धपलिकानि कल्कीकृत्य षड्गुणेन दध्ना चत्वा-
 र्तिशत्यलानि तुल्यचांगेरीरसानि पाचयेत् ॥ तत्सर्पिः समानं पूर्वैर्ण ॥
 शोफोदरकासहिष्माघ्नं च ॥ बद्धयर्चांसि चार्शीस्युदावर्तवदुपाचरेत् ॥
 भिन्नवर्चांस्यनीसारवत् ॥ अतिप्रवृत्तरक्तानि रक्तपित्तातिसारवत् ॥
 अशुद्धं च कालबलापेक्षी खवद्गुधिरमुपेक्षेत् ॥ उग्नौ च तत्रानुबध्येते
 श्लेष्माऽनिलो वा ॥ तत्र पित्तश्लेष्मोल्बणं पाचनदीपनद्रव्यैरुपेक्षया
 च संशोष्य शमयेत् ॥ पित्तानिलोल्बणमंतर्बाहिरूर्ध्वमधश्च यथाग्नि-
 खेहैः ॥ केवलपित्तोल्बणमुष्णकाले विशेषतश्च दुर्बलस्य स्तंभनैः ॥
 अथ श्लेष्मोल्बणे कुटजत्वग्निश्वभेषजकाथं पिबेत् ॥ तंदुलोदकेन
 वा कुटजत्वक्फलानिविषारसांजनानि सक्षौद्राणि ॥ कुटजत्वक्फलश

तमात्रं दिव्यांबुना कथयेत् ॥ मुक्तरसे च पूने तस्मिन् पालिकांश्च
 सुश्लक्ष्णपिष्टान् प्रियंगुसमंगामोचरसान् कुटजबीजं त्रिपलं च प्रक्षि-
 प्य मृद्वग्निना पुनः साधयेदादर्वीप्रलेपात् ॥ अयमवलेहः छगलीक्षीरे-
 ण पेयामंडेन वा सहाजक्षीरभुजः प्रयुक्ते रक्तजान्यशीस्यतीसारं र-
 क्तपित्तं चोर्ध्वमथो वा प्रवृत्तमपहरति ॥ कुटजत्वक्पलशतमुदकद्रोणे-
 ऽष्टभागशेषं साधयेत् ॥ परिस्नान्य च तदुदकं च कल्कीकृतैर्व्यापि-
 सांजनमोचरसमुस्तधानुकीफलबिल्वशलाहृदाडिमशलाहृत्वक्समंगा-
 रोधद्वयैः पलांशैः पलैश्च कुटजत्वचो दशाभिस्तथा विंशत्या घृतस्य
 गुडस्य च त्रिंशता संमृष्टमभिश्चयेत् ॥ अथावलेहतां गतमवतारितं
 सप्ताहमर्द्धमासं वा धान्यमध्ये सुगुप्तं निहितमुपयुक्तमाशु सर्वाशीघ्र-
 ह्णीदोषश्वासकासानपोहति ॥ मोचरससमंगातिरलोधचंदननीलोत्पला-
 नि वा छागपयसा पिबेत् ॥ शूले तु बिल्वघवानीनागरसांजनबिल्वदु-
 रालभावत्सकबीजानामन्यतमेनापि युक्तं पाठाचूर्णेन शीतेन कौष्ठेन
 पयसा तत्रेण वा ॥ शूले रक्तातिप्रवृत्तौ च रोधधानुकीकुटजत्वग्निद्र-
 यवकेसरनीलोत्पलकल्कसिद्धं सर्पिर्निदिग्धिकासिद्धं वा ॥ वातोल्बणे
 तु रक्ते बलाबालबिल्वत्रिफलाहस्तिपिप्पलीन्यग्रोधकरंजपत्रमधुक-
 तिदुकोत्पलैः कार्पिकैर्धृतप्रस्थमजाक्षीरे दशगुणे पचेत् ॥ तत्परं रक्ताशी-
 घ्रं ॥ पाठारोधबन्धिवरोत्पलचव्यचंदनसमंगाऽतिविषाबिल्वधातकीम-
 धुकदेवदारुदार्वीत्वङ्मुस्तमांसीनागरयवक्षारचित्रककल्केन चागिरीस्वर-
 सेन च साधितं सर्पिर्दोषत्रयघ्नमशीतिसारप्रवाहिकावस्थानाहगुदभ्रं-
 शपिच्छासुतिप्रहणीपांड्वामयज्वरमूत्रकृच्छ्रारोचकदुर्नामशूलेषु योज्यं
 ॥ बलादार्यवाक्पुष्पीगोक्षुरकपृश्निपर्णीनामश्वत्थोदुंबरन्यग्रोधप्रक्षव-
 दरीवेतसप्रवालानां च द्विपलोन्मितानां कषायेण जीवन्तीकटुकापंच-
 कोलकैंद्रयवदेवदारुशाल्मलीपुष्पबीराचंदनांजनकटुम्लमुस्तश्यामा-
 स्थिराऽतिविषासमंगाव्याधीमोचरसबिल्वकमलोत्पलकिंजल्कानां चा-

द्वैकर्षोन्मितानां कल्केन चांगेरीमुनिपण्णकस्वरसप्रस्थाभ्यां च घृतप्र-
 स्थं पाचयेत् ॥ तत्समानं पूर्वेण ॥ रक्तस्तम्भनाथ च शीताभ्यंगप्रदेहसे-
 कावगाहादीन् प्रयुंजीत् ॥ तदशांतौ यथोदितानि घृतानि कवोष्णानि
 प्राग्भक्तानि पाययेत् ॥ कवोष्णानेव च घृततैलक्षीररसकानथवा त्रि-
 ग्धोष्मैर्मांसरसैर्भोजयित्वा घृतमंडेन कोष्णेनानुवासयेत् ॥ शीतवीर्य-
 द्रव्यसिद्धेन वा यथास्वं श्लेहेन शाल्मलीपुष्पयवासककुशकाशमूलन्य-
 ग्रोषोद्वराश्वत्थशुंगा द्विपलांशाः क्षीरप्रस्थेन त्रिगुणोदकेन साधयित्वा
 क्षीरावशेषमवतारयेत् ॥ स निर्यहः शाल्मलीनिर्याससमंगाचंदनोत्प-
 लेंद्रपविप्रियंगुपद्मकेसरकल्कगर्भो घृतसौद्रशर्करोपेतः पिच्छावस्तिर्गु-
 दभ्रंशप्रवाहिकारक्तश्रुतिज्वरघ्नः ॥ अपि च ॥ लाजैः पेया पीता चुक्तीका-
 केसरोत्पलैः सिद्धा ॥ इत्याशु रक्तमोगं तथा बलापृश्निपणीभ्यां ॥ ऋषि-
 रबिल्वनागरनिर्यहै साधितां सनवनीतां ॥ वृक्षाम्लदाडिमाम्लामल्ली-
 काम्लानां सकोलाम्लानां ॥ गृजनकसुरासिद्धां दद्याद्यमकेन भर्जितां पे-
 यां ॥ रक्तातिसारग्रहणीप्रवाहिकाशोफनिग्रहिणीं ॥ काश्मर्यामलका-
 नां सकच्छुराणां खलान् फलाम्लान्श्च ॥ गृजनकशाल्मलीनां दुग्धी-
 काचुक्किकाणां च ॥ न्यग्रोधशृंगिकानां खलान्स्तथा कोविदारपुष्पा-
 णां ॥ दध्नः सेरेण सिद्धान् दद्याद्रक्ते प्रवृत्तेऽति ॥ सिद्धं पलांडुशाकं
 तकेणोपोदकां सबदरां च ॥ रुधिरश्रुतौ प्रदद्यान्मासुरमूपं सतकाम्लं
 ॥ पयसा शृतेन यूषैः सतीनमुद्राढकीमसूराणां ॥ भोजनमद्यादम्लैः
 शालिश्यामाककोद्रवजं ॥ शशहरिणलावमांसैः कर्पिजलैणेषकैः सु-
 सिद्धैश्च ॥ शालीनद्यान्मधुरैरम्लैरीषत्समरिचैर्वा ॥ दक्षशिखितित्तिरि-
 रसैर्हिक्कुष्ठोपाकजैश्च मधुराम्लैः ॥ अद्याद्रसैरतिबहेष्वर्शः खनिलो-
 ल्वणशरीरः ॥ छगलीपयः प्रयुक्तं निहंति रक्तं सवास्तुकरसश्च ॥ घ-
 न्वविहंगमृगाणां रसो निरम्लः कदम्लो वा ॥ रसखलशाकयवागूसं-
 युक्तः केबलोऽथवा जयति ॥ रक्तमनिवर्तमानं वातं च पलांडुरुपयु-

क्तः ॥ छागांतराधि तरुणं सरुधिरमुपसाधितं बहुपलांदु ॥ व्यत्यासा-
 न्मधुराम्लं विदूशोणितसंक्षये योज्यं ॥ नवनीततिलाभ्यासात्केसरनवनी
 तशर्कराभ्यासात् ॥ दधिसरमयिताभ्यासादर्शास्युपयांति रक्तवाहीनि ॥
 नवनीतघृतं छागं छागं मांसं सपष्टिकः शालिः ॥ तरुणश्च सुरामंडस्त-
 रूणीव सुरा जयत्यसं ॥ प्रायेण वातबहुलान्यर्शांसि भवंत्यतिस्तुते रक्ते ॥ द-
 षेऽपिऽहि कफपित्ते तस्मादनिलोऽधिकं जेयः ॥ दृष्ट्वा शोणितपित्तं प्र-
 बलं कफवातरूपमल्पं च ॥ शीताः क्रियाः प्रयोज्या यथेरिताः पित्तरोमे-
 ष्विति ॥ उदावर्ते तु दोषविलयनाय शीतज्वरघ्नतैलाभ्यक्तस्त्रिभस्त्रस्य श्या
 मात्रिद्विप्यलीनिकुंमनीलिनीचूर्णं गोमूत्रपरिभाविनं द्विगुणलवण-
 गुदेन करंगुष्ठाकारां वर्ति कृत्वा घृताभ्यक्तगुदस्य गुदे वातविष्णुत्रानु-
 लोमनार्थं निदध्यात् ॥ पिप्पलीमदनफलसर्वपागारधूमेर्वा समूत्रगुडैः तुं-
 बीकरघाटकणासिद्धार्थकसैधवजीमूतकैर्वा ॥ एतेषामेव वा चूर्णं नाड्या
 प्रथमेत् ॥ तद्विषाते त्वानुलौमिकौषधेतैलमूत्राम्ललवणक्षारयुक्तं सु-
 तीक्ष्णमास्थापनं दद्यात् ॥ त्रिफलात्रिकदुत्रिलवणदंतीचित्रकमल्ला
 तकानि जर्जरितानि सस्त्रेहमूत्राणि शरावहयकोष्ठे घृतलिप्ते गोमयामि-
 ना विपचेत् ॥ स कल्याणकारव्यः क्षारः क्षीरमांससाशिना घृतेन
 पीतोऽन्नपाने वा प्रणीतोऽर्शांगुल्मपांडुहृद्रोगोदावर्तग्रहणीमूत्रविबन्धा-
 श्मरीरुमिश्रव्यथुहिध्माश्वासकासशूलानाहप्लीहमेहापहः ॥ बैरेचनिक-
 मूलफलानि सहित्वाऽर्कमूलदशमूलगुडाद्वीपपुनर्नवानि सर्वैश्च तुल्यानि
 पंचलवणानि क्षारः पूर्ववत्कृतः कांकायनोक्तोऽधिकगुणः पूर्वस्मात् ॥
 द्विगुपाठान्यूपणत्रिफलाकटमीबिल्वमध्यायोरजः कटुकापंचकोलकमु-
 स्तकुष्ठक्षारद्वयमुष्कमधुकोग्रगंधाविडंगमूर्वाजमोर्देद्रयवगुडूचीदेवदारु-
 णि कार्ष्णिकाणि ॥ पृथक्पलांशानि पंचलवणान्यैकध्यमापोध्य घृततै-

१ शीतज्वरघ्नतैलं ॥ तगरागुरुकुंकुमादिद्रव्यसाधितं तैलं २ आनुग्रहस्तांगुष्ठसंक्षी

लकुडवेन दधिकुडवेन च संयोज्य कल्याणकविधिना दग्धो महाक्षार-
स्ततुल्यः ॥ सर्वगरविषनिर्बह्णश्च ॥ प्राग्भक्तं वा विचरेद्दूतगुडपव-
क्षारान् ॥ दाडिमरसं वा सयवानीपाठामहौषधलवणगुडतक्तं यमकक्षे-
हभृष्टान् वा सक्तुयुक्तकरंजप्रसवान् दधिदाडिमांस्तुल्यदरतिंतिडीकमातु
लुंगलवणसुरां यमकसंस्कृतां ॥ त्रिद्वंद्वीगुडचित्रकचागिरीबालमूलक-
लोणीकामुवर्चलोपचिंचुपर्णीवीरावास्तुकपल्लवांस्तथा दक्षशिखिश्वा-
विद्रोधाभामार्जारोष्ट्रलोपाककूर्मशल्यकमांसान्मांसरसान् यवप्रायं चान्नं
भोजनार्थं ॥ पानार्थं तु सपिप्पलीचूर्णं गौडमच्छसुरां सलवणानास-
वांश्च दीपनीयवातहरान् आरनालं मस्तु वा संस्कृतं ॥ अनुबन्धे तु
भूयो मदिरामस्तुमूत्रयुक्तं विरेकं पिप्पलीघृतभृष्टां सगुडां हरीतकीं
सकुंभां वा द्विविधोपक्रमणीयोदितान्वा तर्पणप्रयोगान् त्रिद्वचूर्णं वा
त्रिफलारसानुविद्धमभयामलकान् विडंगान्वा समत्रिद्वतस्तुल्यगुडान्
माणिसद्रकारव्यान्मिश्रकक्षेहं सुकुमारकं नीलिनीघृतं वा कल्पो-
दितानि वा विरेचनान्यवचारयेत् ॥ गुदाशये हि दोषेऽपहृते व्याधयो-
ऽपि तज्जाः प्रशाम्यन्ति ॥ रुक्षतया च विद्धातविवंधेन शुष्कोदावर्त-
संभवः ॥ तस्मात्तत्राशुतरं स्नेहनमनुवासनं विदध्यात् ॥ पिप्पलीम-
दनबिल्ववचामधुकशतपुष्पाशठीकुष्ठपुष्करमूलद्वीपिदेवदारुभिः श्ल-
क्ष्णपिष्टैर्द्विगुणपयस्तैलं सिद्धमशौगुदभ्रंशशूलवंक्षणानाहुगुदशोफो-
त्थानबाहुल्यप्रवाहिकापिच्छास्त्रावोरुकटीपृष्ठदौर्बल्यवैवर्ण्यमूत्ररुच्छ-
निषृदनं वातमूत्रशकृत्पित्तश्लेष्मानुलोमकरं च ॥ वातानुलोम्ये
हि सति ध्रुवमनलो याति दीप्तिमशीति चांतः संकोचमिति ॥ तव-
ति चात्र ॥ अशीति क्षारशस्त्रामिलेपाभ्यंगैरुपाचरेत् ॥ दृश्या-
न्यदृश्यानि पुनः सदांऽतःपरिमार्जनैः ॥ अल्पकालोत्थितेष्वल्पातिग-
दोषेषु चौषधं ॥ नात्युच्छ्रितेषु मृदुषु क्षारोऽत्यसुतिमत्तमु च ॥ उच्छ्रि

तेष्वल्पमूलेषु शस्तं शस्त्रं कुं नामसु ॥ युक्तेषु स्थैर्यकाठिन्यकार्कश्यैः श-
स्त्रपावकौ ॥ योज्यौ महत्सु वा क्षारः पातयित्वा विकृट्य वा ॥ सूची-
कूर्चेन तद्वच्च बडिशं तेषु शस्त्रकं ॥ अतिस्थूलातिदीर्घं च यंत्रके म-
र्मघटनं ॥ अणुच्छिद्रे महद्रूपमेकदेशे विशिष्यते ॥ अतिच्छिद्रेऽधिके-
रूपादवतीर्णप्रवाहणात् ॥ स्थूलांत्रमपि हि स्यात्तु यथोक्तं योजये-
दनः ॥ शुष्केषु मल्लान्तकमप्यमुक्तं मैषज्यमाद्रैषु तु वत्सकत्वक् ॥
सर्वेषु सर्वतुषु कौलशेयमर्शः सु बल्यं च रुजापहं च ॥ मित्रा विबन्धा-
ननुलामनाय यन्मारुतस्याग्निबलाय यच्च ॥ तदञ्जपानौषधमर्शसेन सेव्यं
विबर्ज्य विपरीतमस्मात् ॥ अर्शोतिसारग्रहणीविकाराः प्रायेण चान्यो-
न्यनिदानभूताः ॥ सन्नेऽनले संति न संति दीप्ते रक्षेदतस्तेषु विशेष-
तोऽग्निमिति ॥ इत्यर्शश्चिकित्सितं नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

अथातोऽतिसारचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ प्रायेण ह्यतिसा-
रोऽग्निमुपहत्य प्रणामाधिष्ठानो भवति ॥ तस्मादनिलजमैष्यामपाच-
नार्थमादौ लघ्वेनेनोपक्रमेत् ॥ तत्र शूलानाहप्रसेकार्त्तं लवणांबुनोष्णेन
वामयेत् ॥ तत्र नामे पूर्वं संग्रहो हि प्रयुजीताविबद्धे वा मले स्तिमिते ॥
ध्मातगुरुसरुजकोष्ठः प्राणदामुष्णांबुनोपयुंजित ॥ सव्योषां वा धान्या
म्लोत्कथितां वाऽन्यद्वा खंसनदीपनमौषधं ॥ अपिच ॥ विशुद्धस्रोत-
सोऽस्य दोषशेषे प्रवाहिते ॥ सुखं संग्रहणं कर्तुं पाचनैः स्तम्भनेन
वा ॥ मध्यमदोषस्तु विशोषयेत् ॥ मागधिकानागरवचाभूतीकधनि-
काहरीतकीनां काथं पिबेत् ॥ जलजलदबिल्वपेशिकाशुंठीधानकानां
वा वचादिवर्गं वा कथितं चूर्णितं वा ॥ तद्वद्वाऽभयाविडंगपाठाशुं-

१ अर्शः सु २ तर्क ३ अपिशब्दात्कदाचित्कफादिजे सुतरां लघ्वनं हितमिति द्योतय-
ति ॥ ४ लघ्वनशब्देनोपवासएव युज्यते ॥ ५ संग्रहणं भेषजं पूर्वमामातिसारे न योज्यं ॥
पूर्वग्रहणेन पश्चाद्विषदामातिसारे दीयमानं युज्यतएवेति द्योतयति ॥ सामे दोषेऽतिसारकारि-
णि प्रथममपि भेदनमौषधं दातुं बिशिष्टायामवस्थायां समानकार्यमपि कदाचिदतिसारिणो
गुणाय संपद्यते नातिसारप्रतिपक्षभूतमपिच संग्रहणमौषधं ६ लघयेत्

ठीबिडलवणानि वा ॥ मुस्तापिप्पलीद्रयवपाठातेजोवतीर्वा ॥ विडं-
 गाभयाकणलवणपंचकानि वा ॥ पिप्पलीद्रयवपाठाशुंठीर्वा ॥ सरक्ते
 तु प्रवृत्ताग्ने गजपिप्पलीं सशर्करामधुमधुरां ॥ अल्पदोषं पुनरुपवा-
 सयेत् ॥ पानं त्वतिसारिणोऽबु वचाऽतिविषाभ्यां कथितं शुंठ्यति-
 विषाभ्यां मुस्तपर्पटकाभ्यां नागस्थान्यकाभ्यां वा ॥ क्षुद्रतस्तु लघु-
 पंचमूलपंचकोलहस्तिपिप्पलीबलाबिल्वपाठाहिं गुधानकाजीरकशठी -
 गंधपलाशहपुषायवानीतितिडीकदाडिमबिडसैंधवैरक्षपानं यवाग्वादि
 कल्पयेत् ॥ बिल्वशलाटुहरीतकीपिप्पलीमूलैर्मृदवातस्य ॥ अंशुमती
 द्वयबलाबिल्वशलाटुभिः कफपित्तोल्बणस्य ॥ पिबेच्च दूषितः प-
 टपूतं तर्कं ॥ मधुसुराधान्याम्लयवागूमंडान्यतमं वा ॥ एष क्र-
 मोऽनिलकफघ्नो दीपनः पाचनो रोचनः संग्राही बल्यश्च ॥ पक्वदोषेऽ-
 पि तु योऽतिसार्यते बहुशोऽनिलेन विबद्धं सपिच्छं सफेनं सशूलपरि-
 कर्तिकं सरोमहर्षं निष्पुशीषं तां प्रवाहिकां विंबिसीमिति चाचक्षते ॥
 तत्रोदावर्तोपदिष्टांस्तैव विधिना संस्कृतांश्छागपिशितरसान्दद्यात् ॥
 यूषांश्च वर्चःक्षये नृप्यतो जीरकयवमुद्गमापतिलकृतान् ॥ समेन वा
 तिलबालबिल्वयोः कल्केन दधिसरस्त्रेहयुक्तं खलकं ॥ चित्रकशृंगवे-
 रपूतीकरंजबिल्वाजमोदैर्वा ॥ तत्रदाडिमतैलाजसैंधवोपेतमजितारव्यं ॥
 शठोतितिडीकबिडदाडिमक्षारपंचकोलमरिचत्रिफलाधातकीधनिका
 पाठाऽजमोदाजाजीजीरककपित्थजं ब्वाग्नास्थिभिर्वा तुल्यभागैः षडु-
 णबिल्वमध्वैर्गुडमुद्गरसस्त्रेहदधिसिद्धमपराजितारव्यं खलकं दीपनं पा-
 चनं रुच्यं ग्राहि विंबिसिनाशनं ॥ दधिसरं वा सगुडदाडिमं यमकभृष्टं
 ॥ यमकभृष्टान्वा सशुंठीचूर्णान् सक्तून् माषान्वा सुसिद्धान् घृतमंडोप-
 सेवनान्मरिचोपदंशान् ॥ छागमेषयोर्वीऽतराधिरसं दाडिमांम्लधान्य-
 नागरोपेतं स्त्रेहविपक्वं व्यंजनं पाचनं च ॥ तद्वत्सुरां यमकसिद्धां पिबे
 द्वा ॥ शुंठीबदरचूर्णं दधिघृततैलक्षौद्रफाणितोपेतं हिं गुदाडिममहौ-

अधोपकुल्याधूर्णं वा घृतक्षौद्रोष्णांशुमद्यान्यतमेन लिह्याद्वा रोधबिल्व
 शलादुगुडांश्चिकटुकोत्कटांस्तैलेन ॥ पाचनं पाथःकाथसिद्धं वा शा-
 ल्योदनं घृततैलक्षौद्रयुक्तं दध्ना रवजाहतदधिसरानुपानमश्नीयात् ॥
 अपिच ॥ दीपनं पाचनं रुच्यं दधि वातहरं परं ॥ यैद्वदधि च हृत्य-
 स्माच्चिरोत्थामपि बिंबिसीं ॥ एरंडबिल्वयवगोक्षुरकल्कसिद्धां पथ्यां
 लिहन्मधुयुतामथवा गुठेन ॥ रुच्छप्रवृत्तमतिशूलममृग्विमिश्रं हन्था
 स्तुशीघ्रमतिसारमुदीर्णवृणं ॥ तृष्णोल्बणस्तु सरक्तपिच्छोपवेशी पा-
 नाश्रविरतो धारोष्णं क्षीरमाकांक्षं पिबेत् ॥ घृतं वा गंधर्वहस्तमूलेना-
 थवा बिल्वशलादुभिः ॥ तदेव वाऽल्पतृष्णः सगुडं तैलं घृतेन वा प-
 यसा सक्षौद्रेण वाऽऽस्थापनं दद्यात् ॥ अथवा पिच्छाबस्तिमनुवात-
 नं च वातघ्नं वा पित्तघ्नं वा गुदभ्रंशे शूले चाम्बुदरचगिरीरसदधिक्षा-
 रनागरकल्केन शृतमम्लं सर्पिनिराममातुरं पाययेत् ॥ मरिचपंचको-
 लकाजाजीधनिकाबिडदाडिमगर्भं वा पूर्ववदम्लमनुवासयेद्वा दशमूल-
 सिद्धेन स्नेहेन पिप्पल्यादिना वा ॥ गुदं चाभ्यंगपूर्वं स्वेदेन मृदुभूतं
 प्रवेशयेत् ॥ सच्छिद्रेण चास्य चर्मणा गोष्फणाबंधं कुर्यात् ॥ मूषि-
 कमनंत्रं कृत्वा महापंचमूलकषायं च क्षीरेण विपचेत् ॥ तेन पयसा
 वातहरकल्कप्रतिवापं तैलं पाचयेत् ॥ तदभ्यंजनेन पानेन च सरु-
 च्छमपि गुदभ्रंशं साधयति ॥ पित्तातिसारमपि साममादौ तीक्ष्णब-
 ज्यैरौषधैर्वातातिसारवत्पाचयेत् ॥ तृष्णायां ससारिवाभूनिबं ज्वरवि-
 हितमंशः षडंगमवचारयेत् ॥ उपोषितस्य चाश्रकाले गुरुहृत्पंचमू-
 लबलाहपशूर्पपण्यादिमृदुमधुरतिक्तकदीपनद्रव्यनिर्यूहयुक्तान्कालवि-
 न्मदपेयासुक्तयूषरसादीनीषदम्लाननम्लान्वा कषोष्णान्सुशीतान्वा
 सक्षौद्रान् ॥ अनुबन्धे तु मूर्वाऽतिविषैर्द्रव्यबहरिद्रारसांजनानि कथिता
 नि पिबेत् ॥ केवलं वा दक्षकबीजं ॥ पाठागुडूचीकटुकाकिरातलि-

क्लानि वा हरिद्रादिगणं वा वत्सकबीजातिविषाविलवांबुमुस्तानि वा ॥
 तंदुलोदकेन वाऽतिविषावृक्षकत्वक्फलानि ससौद्राणि चंदनोशोरशुंठी-
 रोधनीलोत्पलानि वा ॥ नागरोत्पलधातकीपुष्पदाडिमत्वचो वा ॥ कमलो-
 त्पलरोधमोचरससमंगातिलान्वा ॥ मधुकशृंगवेरदीर्घतृणत्वचो वा मधु-
 युक्ताः ॥ शर्करापद्मकेसरमुस्तपयस्याचंदनानि वा ॥ शाल्मलीवृंतकृतं
 वा शीतकषायं मधुरोपेतं ॥ मधुकप्रियंगुकट्वंगत्वग्दाडिमांकुरकल्केन
 वा ॥ दधियुतं यवागूं खलकं वा ॥ बिल्वकपित्थजं ज्वाम्बास्थिभिर्वा मधु-
 युक्तान्वा रोध्नांबुष्टाप्रियंग्वादिगणान् क्वाथादिषु पृथक्कल्पितान्
 श्यामादिकषायं वा ॥ शूलार्नस्तु रुक्षकोष्ठो घृतं सक्षारं पिबेत् ॥ क्षीरं
 वा बृहतीबलांशुमतीकच्छुरामूलसिद्धं ॥ मधुककट्वंगाजमोदशर्करा-
 बचूर्णितं सतैलक्षोद्रं क्षीरमेव वा धारोष्णं बलवान्विबद्धमलो विरेकार्थं
 ॥ त्रिफलाचूर्णयुक्तं वा पलाशफलक्वाथसिद्धं वा पयः पीत्वा पयस्य
 कषोष्णमनुपिबेत् ॥ एवमेव च त्रायमाणाशृतं ॥ ततो निःसृते शकृति
 पुराणेऽतिसारः शांतिमेति ॥ सुतदोषस्य संसर्जनकाले शूलं चेदनुव-
 र्त्तते ॥ ततो बिल्वमधुकशताब्दाद्वयगर्भं सक्षीरं तैलचतुर्गुणं सर्पिर्विषा-
 द्द्यानुवासनं दद्यात् ॥ ततः सम्यक्कृतायामपि संसर्ग्यामतीसारानुबं-
 धे पिच्छावस्तयो योज्याः ॥ शाल्मलीवृंतान्यार्द्रैर्दूर्ध्वैर्वृष्टित्वा कृष्णमृ-
 दाऽबलिप्य गोमयाग्निना खेदयेत् ॥ शुष्कायां मृदि स्विन्नानि ज्ञात्वा
 वृंतान्युलूखले समापोष्य तेषां मुष्टिसंमितं पिंडं क्षीरप्रस्थे विमर्दयेत् ॥
 ततस्तेन पयसा पूतेन सघृतं तैलेन मधुकल्कयुक्तेनास्थापयेत् ॥ व्र-
 त्यागते च स्नातः पयसा कच्छुराशृतेन सजांगलरसैर्वाऽश्रीयात् ॥
 एव पिच्छावस्तिः पित्तरक्तातिसारग्रहणीगुल्मशोषज्वरान्विरेचनास्था-
 पनानियोगं च शमयति ॥ चिरोत्थितं त्वतिसारमवेदनं पक्वमप्यशा-
 र्क्यंतं पुटपाकैरुपाचरेत् ॥ अग्लुत्वक्कुरुकं कार्श्वपपत्रप्रच्छन्नं पुटपा-

कबिघिना पाचयेत्तद्रसं शीतं मधुयुतं पिबेत् ॥ वटादित्वक्प्ररोहकल्का-
 नप्येवं कल्पयेत् ॥ अथवा तित्तिरिमपनीतांत्रपिच्छं न्यग्रोधादेर्वल्क-
 लस्य प्ररोहाणां वा कल्केन पूरयित्वा पूर्ववत्पुटपाकं कुर्यात् ॥ ततस्त-
 स्माद्रसमादाय सिताक्षौद्रसंयुक्तं पाययेत् ॥ एतेन सर्वं जांगलसत्त्वा
 व्याख्याताः ॥ यस्तु पित्तातिसारी पित्तलान्यासेवते तस्य पित्तमति-
 दृढं रक्तातिसारं तृड्दाहभोहज्वरशूलपाकांश्च करोति ॥ तत्र क्षीरमा-
 जं न्यग्रोधादिप्रसवमृतं सितामधुयुक्तमाहारे गुदप्रक्षालने च विदध्या-
 त् ॥ तद्विधं वा सर्पिः सपयस्कं पिबेत् ॥ क्षीरोत्थं वा सर्पिः क्षीरानु-
 पानं कर्पिजलरसाशी क्षीराशी वा लिह्यात् ॥ शल्लकीपियालतिनि-
 शशालमलीप्लक्षत्वकंसमृष्टं वा क्षौद्रक्षीरं वा पिबेत् ॥ यष्टीरोध्रसारिवा-
 मिर्वा शृतं शीतं समधु ॥ तद्वत्कृष्णातिलसमंगोत्पलयष्टीमधुभिः श-
 शकर्पिजलपागावततंदुलीयमुद्रकाश्मर्यबीजादिरसांश्च सेवेत् ॥ घृतमृष्टं
 वा रक्तमाजं मार्गं वा ॥ पूर्वोक्तान्वा पुटपाकान् मधुककृष्णमृत्तिका-
 शंखकल्कं वा सरुधिरं पिबेत् ॥ तंदुलोदकेन तेन वा समाक्षिकं फ-
 लिनीकल्कं मथं वा ससिताक्षौद्रचंदनं ॥ एते हि प्रयोगा तृष्णादिप्र-
 शमना रक्तातियोगघ्नाश्च ॥ वातोत्तरस्तु शतावरीघृतं लिह्यात्सशर्करं
 वा नवनीतं पिच्छिलस्वरससाधितं वा सर्पिलीक्षापिप्पलीशृंगबेरकदु-
 केन्द्रयवदार्वात्त्वग्भिर्वा घृतं सिद्धं पेयामडेन पीतमतीसारं त्रिदोषमपि
 धारयति ॥ यदा पुनर्वायुना विद्धा सशोणितमल्पाल्पं सफेनं कृच्छ्रादु-
 पवेश्यते तदा पूर्वोक्तं पिच्छावस्तिं दद्यात् ॥ मधुरौषधसिद्धेन च
 सर्पिषाऽनुवासयेत् ॥ प्रायेण हि दुर्बलगुदा गुदाश्रयामयिनो भवन्ति ॥
 विशेषतश्चिरकालातिसारिणः ॥ अतिसारातिप्रवृत्तौ च स्थानबलव-
 द्भो वायुः पित्तमनुबलमवाप्य दुर्जयतरो भवति ॥ तस्मात्तेषाममी-
 क्षणशोऽनुवासनं प्रयुंजीत ॥ गुददाहे पुनः पटोलमधुकमधूकक्षीरिवृक्ष-
 कषायेण सघृतशर्कराक्षौद्रेण क्षीरेण वा गुदं सिंचेत् ॥ शतधौतादिघृ-

तैश्च पिचूनभ्यंगार्थं दद्यात् ॥ पटोलादीनामेव च कल्केन सघृतेन प्र-
 दिह्यात् ॥ तच्चूर्णेर्धातकीरोधमाषचूर्णेन च पायुद्धारमवचूर्णयेत् ॥ ए-
 वमेव च शूलिनं वातहरतैलप्रदेहैरुपाचरेत् ॥ यः पुनरेवमपि पित्तला-
 न्येवासेवते स शीघ्रं गुदवलीषु पक्कासु व्यापद्यते ॥ श्लेष्मातिसारं प्रा-
 गेव निवरायामपाचनार्थं लंघनेन साधयेत् ॥ अनुबन्धे च पिबेत्कषायं
 मुस्ताभयाशुंठीबिल्वशलाहूनां वचाविडंगभूतिकथनिकादेवदारुणां वा
 पाठाऽतिविषाकुष्ठचन्यकदुरोहिणीनां वा चित्रकपिप्पलीद्वयपिप्पली
 मूलानां वा सुखांबुना वा हिंवाद्यमलसकोक्तं ॥ पथ्यासैधवशुंठीचूर्णं
 वा लिह्याद्वा त्रिकदुचूर्णं क्षौद्रशर्करोपेतं कपित्थं क्षौद्रेण वा कट्फलं
 पिप्पलीर्वा पूर्ववच्च ॥ सर्वं वातपित्तामरक्तसंसर्गमपेक्ष्य यथायथमुपक-
 ल्पयेत् ॥ सगूलप्रवाहिकस्य च निरामस्य वातेऽधिके वचाबिल्वक-
 पिप्पलीकुष्ठशताह्वाकल्कयुक्तं सलवणं पिच्छावस्तिमनुवासनं च को-
 ष्णेन बिल्वनैलेन बहुशो वचादिगर्भेण वा तैलेनेति ॥ भवति चात्र-
 ॥ स्वस्थाने मारुतोऽवश्यं वर्द्धते कफसंक्षयात् ॥ स दृढः सहसा हन्या-
 तस्मात्तत् त्वरया जयेत् ॥ शीशोकाभ्यामपि मरुच्छिघ्रं कुप्येत्ततस्त-
 योः ॥ कार्या क्रिया वातहरा हर्षणाश्वासनानि च ॥ यस्योच्चारहि-
 ना मूत्रं पवनो वा प्रवर्तते ॥ दीप्ताग्नेर्लघुकोष्ठस्य जितस्तस्योदराम-
 यः ॥ आमस्य पाको मलसंग्रहोऽनु न संग्रहे रुग्गुदनाभिजन्मा ॥ वि-
 लंघनैर्ग्राहिभिररणैः क्रमेण तैस्तैर्विधिभिर्विधेयः ॥ न रिक्तकोष्ठ-
 स्य पुरीषबंधो न रुक्षकुक्षेः सुहितस्य नाति ॥ पित्तास्रतोऽन्यत्र न
 चातिशीतैरत्युष्णतीक्ष्णैर्न कदाचिदेव ॥ खलरसदाधिका यमकदाहि
 मसारकृता दधि सगुडं पयो सिततिलाश्च मुजर्जरिताः ॥ सलवणमा-
 रुतघ्नगणसाधिततैलमलं घृतमपि वा प्रवाहणकृतां विजयेत् रुजं ॥
 यवान्पिप्पलीमूलचतुर्जातकनागरैः ॥ मरिचाग्निजलाजाजीधान्यसौ
 बर्बलैः समैः ॥ वृक्षाम्लधातकीपुष्पबिल्वदाडिमदीप्यकैः ॥ त्रिगुणैः

पङ्गुमसितैः कपित्थाष्टगुणैः कृतैः ॥ चूर्णोऽतिसारग्रहणीक्षयगुल्मग-
लामयान् ॥ कासश्वासाभिदाहार्शःपीनसारोचकान् जयेत् ॥ पलोन्मि
तां तवक्षीरीं चानुर्जातं द्विकार्षिकं ॥ यवानोधान्यकाजाजीग्रंथिव्यो-
षं पलांशकं ॥ पलानि दाडिमादष्टौ सितायाश्चैकतः कृतः ॥ गुणैः
कपित्थाष्टकवच्चूर्णोऽयं दाडिमाष्टकः ॥ इत्यतिसारचिकित्सितं नामै
कादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

अथातो ग्रहणीदोषचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ ग्रहणीसमा-
श्रयं दोषमादावेव यथास्वमजीर्णानुसारतो मात्राशित्तीयोक्तविधानेनो
पक्रमेनातीसारविधिना चामपाचनार्थं च पिबेन्मुस्तातिविषाविश्वमे
पजकाथं तच्चूर्णं वा मुखोष्णोदकेन तेन वा शुंठीं तद्वद्वादिवर्गं ससैधवं
वारुणीमण्डेन वा त्रिलवणादिचूर्णं वा ॥ सप्रवाहे वा वर्चसि चूर्णीकृतान्
बिडलवणयुक्तान् बिल्वमध्यनागरचित्रकान्दाडिमांभसा ॥ सकफे
चातिमात्रआमशूलेऽलसकोक्तं हिंम्वादिमुष्णांभसा पिबेत् ॥ छर्दि-
शूलद्वद्रोगेषु तु मरिचाजाजिसौवर्चलाभयाः ॥ सपित्तकफे चामे क-
दुर्केद्रयवपाठापिप्पलीपिप्पलीमूलवचाऽभयानागराणि कथितानि ॥
भोजनकाले च पंचकोलकपरिगृहीतं पटु लघु दीपनीयं पेयादिकमु-
पकल्पयेत् ॥ पेयां वा नागरातिविषाभ्यां तक्रदाडिमवृक्षांम्लाम्लां ॥
पाने च तक्रमस्वारनालमदिरारिष्टानतीसारनिर्दिष्टं चांबु यवानीप-
थ्याऽऽमलकमरिचानि त्रिपलिकानि लवणपंचकं च पलांशमेकतश्चू-
र्णयित्वा कंसे सद्योमथितस्य सुनुयात् ॥ ततो व्यक्ताम्लकदुकं जातं
पिबेत् ॥ एष तक्रारिष्टः परं दीपनोऽर्शोगुल्मजठरश्वयथुकमिप्रमेहहरः ॥
अपिच ॥ ग्रहणीदोषिणां तक्रं दीपनग्राहिलाघवान् ॥ पथ्यं मधुरपाकि-
त्वाञ्च पित्तप्रकोपनं ॥ कषायोष्णविकापित्वाद्रूक्षत्वाच्च कफे हितं
॥ वाते स्वादुम्लसांद्रत्वात्सद्यस्वमविदाहि तत् ॥ तस्मात्तक्रप्रयोगा ये
जठराणां तथाऽर्शसां ॥ बिहिता ग्रहणीदोषे सर्वशस्तान्प्रयोजयेत् ॥

दाद्विमकपित्थदृक्षाम्लाम्लिकानां पृथक्पृथक्कुडवं॥लवणपंचकात्कु-
डवं ज्यूषणत्रिपलं शर्करापलाष्टकं चैकघ्यं चूर्णितमन्नपाने प्रणीतम-
जीर्णारुचिश्वासकासप्लीहगुल्मग्रहणीतृत्पांडुरोगघ्नं॥परिपक्वमं च वा-
तग्रहणीरोगिणमग्निसंधुक्षणार्थं सर्पिः पाययेत् ॥ द्विपंचमूलपंचकोलस-
रलसुरदारुमुरभिगजपिप्पलीशणबीजयवकोलकुलत्थान्मस्तुनाऽऽरुना-
लेन वा पाचयेत् ॥ तेन पादावशेषेण पंचलवणद्विसाराम्लबदरयुक्तं
सर्पिर्विपक्वमथवा सैन्धवव्योषक्षारद्वयपंचकोलाभयाराक्षाऽजाजीर्णधि-
कशठीविडंगगर्भमार्द्रकमातुलुङ्गकोलाम्लीदाद्विमस्वरसगुष्कमूलकका-
थमस्तुतकशुक्तप्रसन्नासौबीरकतुषोदकारनालोपेतं परमग्निदीपनम-
ग्निघृतारव्यं ॥ अथवा चव्यचित्रकपाठातेजोवतीपिप्पलीमूलानि कु-
डवोन्मितानि मुस्तद्विकुडवमास्फोटजातिनिवसतच्छुदाश्वभारकक-
कोटकपटोलपलवानां च मुष्टिमुष्टिमंतर्नखमुदकद्रोणे पक्त्वा पादाव-
शेषमवतारयेत् ॥ अर्द्धपलोन्मितां चात्र कल्कितां दद्यादतिविषां भ-
द्रां च द्विपलांशं सैन्धवविडं यवक्षारं च मागधिकायाश्चतुष्पलं पात्रंच
घृतस्य त्वेतदगस्त्यनिर्मितमलमनलजननं ॥ उद्दीपिते तु किंचिदनले
विबद्धमलमास्थापयेत्॥ततो जिते मातरिश्चनि स्रस्तदोषभेरेडजतैलेन
तिल्वकसर्पिषा वा क्षारवता मिश्रकलेहेन वा विरेचयेत्॥कृतसंसर्गकमं
च बद्धवर्चसमनुवासयेत् ॥ वातहरदीपनीयाम्लद्रव्यसिद्धेन तैलेन ॥
ततः पुनरपि लघ्वन्नभोजनः सर्पिरेव यथामिबलमल्पशोऽवचारयेत् ॥
अग्निघृतं च छर्दिविबंधशूलश्वासकासिनः सबीजपूरकरसं॥अभ्यंगार्थं
च तैलमग्निघृतौषधैः साधयेत् ॥ अनिलकफसंसर्गे तु चूर्णमेषामौष-
धानामुष्णोदकेन पिबेत् ॥ पित्तदुष्टायां तु ग्रहण्यां स्वस्थानगतमुत्कि-
ष्टं द्रवमनलनिर्वापणं पित्तमास्थापनेन वमनेन वा निर्हरेत्॥तिक्तलघु-
द्रव्यैश्च कृतसंसर्जनस्य दोषशेषशमनार्थं मधुनाऽवलेह्यमुष्णांबुना पि-

बेन् ॥ मद्येन वा प्रणयेन् ॥ मूर्वाकिराततिक्तकपर्पटकवचाचंदनमुस्त-
त्रिकटुकत्रायमाणायवानी कालिंगत्वक्फलकटुरोहिणीदेवदारुदार्वी -
त्वक्पद्मकोशीरारिष्टपटोलपत्रातिविषासौराष्ट्रीत्वगेलाधुशियुबीजचू-
र्णी ॥ एतद्वि ग्रहणीदोषशूलानिसारपांडुहृद्रोगगुल्मज्वरप्रमेहकामला
मुखरोगारोचकनिवर्हणं ॥ भृनिंबत्रिकटुकमुस्तेन्द्रयवाः समाश्वित्रक-
भोगी द्वौ कुटजत्वग्भागाश्च पोटशं सर्वमेकत्र चूर्णितं सगुडशीतोदकं
पीतं समानं पूर्वेण ॥ नागररसांजनातिविषाधातकीघनपाठाकलिंगत्व-
ग्बीजबिल्वकटुकाः सक्षौद्रास्तंदुलांबुपीताः पित्तग्रहणीविकारं र-
क्तातिसारमर्शांसि सप्रवाहिकं गुदशूलं च व्यपोहति ॥ ततश्चैवं शं-
मितपित्तोद्रेकस्याग्नेः स्थिरीकरणाय सर्पिः पूर्वोक्तं मूर्वादिकायेन सा-
रिवास्फोटसप्तपणाटिरुषकेंद्रयववीराभृनिंबधान्यन्यग्राधाश्वत्थोदुंबरप्ल-
क्षोपकुल्यानीलोत्पलगर्भसिद्धं पाने युंजीत ॥ कुष्ठोक्तं वा तित्तकं ॥
श्लेष्मदुष्टायां पुनर्ग्रहण्यां मागधिकासिद्धार्थकल्कनीक्षणेन मदनफल-
कषायेण पुनःपुनर्वामयेत् ॥ अव्यातुर्हि प्रवृद्धस्तेजो निर्वापयति ततः
कृतपेयादिकमस्य लवणक्षाराम्लकटुकोत्कटैर्यथोक्तैरन्नपानौषधैरनल-
मुत्तेजयेत् ॥ मंजिष्ठाचित्रकारुष्करुमिघ्नमधूकपुष्पाणि क्रमाद्विकुड-
बाढकाढकाद्ध्रोणद्रोणांशान्ययां द्रोणत्रये क्वाथयेत् ॥ द्रोणशेषश्च पू-
तशीतः स निर्युहो मधुह्रिप्रस्थवांश्चंदनोशीरमृक्षैमलाऽगुरुरूपितं जतुशु-
तं घृतकुंभमध्युषितो मासमासवः ॥ सर्वदोषघ्नोऽभिजननो बृंहणः शो-
षकुष्ठकिलासप्रमेहानाहगुल्मपांडुहृद्रोगजिच्च ॥ मधूकपुष्पाणां स्वरसो-
ऽद्धावशेषकथितः क्षौद्रपादयुक्तः सर्वथा समानः पूर्वेण ॥ अनेन द्रा-
क्षेषुकाश्मर्यफलस्वरसासवा व्याख्याताः ॥ दशमूलवीरात्रिफलाजीव-
कर्षभकाणां पृथक्पंचपलान् भागानपां बहे पक्त्वा पादशेषे रसे शी-
तोभूते गुडनुलाहयं दद्यादद्धकुडवं च माक्षिकान्तत्प्रमाणांश्च चूर्णिता-
न्मुस्तप्रियंगुमंजिष्ठामधूकविडंगप्लवशावररोधान् ॥ एषोऽर्द्धमासस्थितो

मूलासवोऽयं समानः पूर्वेण ॥ महादक्षकांडचतुष्पलं द्विगुणार्ककांड-
 लवणत्रयत्रिपलं पक्ववार्ताककुंडवं चित्रकपलद्वयं चांतर्धूमं दग्ध्वा वा-
 तार्कसेन गुलिकाः कुर्यात् ॥ ता भोजनोत्तरं भक्षिता ग्रहणीदुर्नामबिसू-
 चिकालसककसश्वासपीनसह्रीहपांडुश्वयथुमेहारोचकगुल्महरः ॥ द-
 शमूलार्कमूलदंतीत्रिवृच्चित्रकास्फोटपाठारास्त्रासुहीकांडानां पृथग्द-
 शपलान्भागान्कपाले दग्ध्वा क्षारमुदक्रदोणैश्चतुर्भिः काथयेत् ॥ पादाव-
 शेषमेव कथितावतारितं गुडपलशतान्मिश्रमधिश्रयेत् ॥ घन्रीभवति च
 तस्मिन् सुश्लक्ष्णरजसां वृश्चिकालीवचायावशूकानां त्रिंशत्पलान्यस-
 वपेक्षिंशतमेव चाभया व्योषचित्रकाणां द्विपलं च पृथक्द्विगुणस्त-
 वेतसयोः कर्षं ततोऽक्षमात्रा गुलिकाः कृत्वा यथावत्तमुपयुक्ताः समानाः
 पूर्वाभिरधिका वा ॥ अशीविहितांश्च क्षारतकारिघ्रां घृतान्यक्षपातं
 च सेवेत ॥ पट्टपलं भैलातकघृतं वा धौन्वंतरं च ॥ सन्निपाते तु पंचक-
 र्माणि कुर्याद्यथावस्थं वा ग्रहणीचिकित्सितमिति ॥ भवति चात्र ॥
 प्रैसेके श्लैष्मिकेऽल्पाग्नेर्दीपनं रुक्षतित्तकं ॥ योज्यं कृशस्य व्यत्या-
 सात्त्रिगुणरुक्षं कफोदये ॥ क्षीणक्षामशरीरस्य दीपनं स्नेहसंयुतं ॥
 दीपनं बहुपित्तस्य तित्तं मधुरैर्युतं ॥ स्नेहास्तलवणैर्युक्तैर्बहुवातस्य
 शस्यते ॥ स्नेहमेव परं विद्यादुर्वलानलदीपनं ॥ नालं स्नेहसमिद्धस्य
 शमायात्रं सुगुर्वपि ॥ मलं नामं कफे क्षीणे मंदाधिर्योऽतिसार्यते ॥
 स पिबेत्सर्पिषो मात्रां दीपनीयौषधैर्युतां ॥ प्रसेको मार्गमापन्नः स्त्र-
 समानोऽनिलस्तथा ॥ अग्नेः समीपचारित्वादाशु प्रकुरुते बलं ॥ पु-
 रोषं यस्तु कृच्छ्रेण कठिनत्वाद्विमुंचति ॥ सघृतं लवणैर्युक्तं तरो-

१ राजयक्ष्मोक्तं पंचकोलयवक्षारेत्यादिकं ॥ २ गुल्मोक्तं भल्लातकाद्विपलमित्यादिकं
 ॥ ३ प्रमेहोक्तं दशमूलशह्येत्यादि ॥ ४ चकागादुदरोक्तमप्यभयाघृतं हरीतकीसूक्ष्मरजहत्या-
 दिकं ॥ ५ श्लेष्मजमोसकलक्षणं श्लेष्मणोऽग्निप्रसेकेन वायुः श्लेष्माणमस्यतीत्यादि राजय-
 क्ष्मचिकित्सायामुक्तं.

ऽन्नौवग्रहं पिबेत् ॥ रौक्ष्यान्मदेऽनले सर्पिलैलं वा दीपनैः पिबेत् ॥
 क्षारचूर्णासवारिष्टान्मदे स्नेहातिपाननः ॥ उदावर्त्तान्तु योक्तव्या निरु-
 हस्नेहवस्तयः ॥ दोषातिवृत्त्या मदेऽग्नौ संशुद्धोऽन्नविधिं चरेत् ॥ व्या-
 धिमुक्तस्य मदेऽग्नौ सर्पिरेव तु दीपनं ॥ अध्वोपवासक्षामत्वैर्यथाग्ना
 पाययेद्दृतं ॥ अन्नौवपीडितं बल्यं दीपनं वृंहणं च तत् ॥ दीर्घकालप्र-
 संगात्तु क्षामक्षीणकृशान्नरान् ॥ प्रसहानां रसैः साम्लैर्भोजयेत्पिशि-
 ताशिरां ॥ लघूष्णकटुशोथित्वैर्दीपयन्त्याशु तेऽनलं ॥ मांसोपचित-
 मांसत्वात्परं च बलवर्द्धनाः ॥ स्नेहासवसुरारिष्टचूर्णकाथहिताशनैः ॥
 सम्यक्प्रयुक्तेर्देहस्य बलमग्रेष्व वर्द्धते ॥ दीप्तो यथैव स्थौणुश्च बाह्यो-
 ऽग्निः सारदारुभिः ॥ सखैर्हर्जायते तद्ददाद्दरैः कोष्ठगोऽनलः ॥ नाभोजनेन
 कायामिर्दीप्यते नातिभोजनात् ॥ यथा निरिधनो बन्धिरल्यो वाऽर्नीध-
 नादृतः ॥ यदा क्षीणे कफे पित्तं स्वस्थाने पवनानुगं ॥ प्रष्टुं वर्षयत्य-
 मिं तदाऽसौ सानिलोऽनलः ॥ पक्त्वाऽन्नमाशु धातूंश्च सर्वानोजश्च
 संक्षिपन् ॥ मारयेत्स्यात्स ना स्वस्थो भुक्ते जीर्णे तु ताम्यति ॥ तृद्-
 कासदाहमूर्च्छाद्या व्याधयोऽत्यभिसंभवाः ॥ तमत्यग्निं गुरुस्निग्धमं-
 दसांद्ब्रह्मिस्थिरैः ॥ अन्नपानैर्नयेच्छान्तिं दीप्तमग्निमिवांबुभिः ॥ मुहु-
 र्मुहुरजीर्णेऽपि भोज्यान्पस्योपहारयेत् ॥ निरिधनोऽतरं लब्ध्वा यथैनं
 न विपादयेत् ॥ रुसरां पायसं स्निग्धं पैष्टिकं गुडवैकृतं ॥ अग्नीया-
 दौदकानूपपिशितानि भृतानि च ॥ मत्स्यान् विशेषतः श्लक्ष्णान्
 स्थिरतोयचराश्च ये ॥ आविकं सुभृतं मांसमद्यादत्यग्निवारणं ॥ पयः
 सहमधूच्छिष्टं घृतं वा तृषितः पिबेत् ॥ गोधूमचूर्णं पयसा बहुसर्पिः पिबे
 त्प्लुतं ॥ आनूपरसयुक्तान्वा स्नेहांस्तैलविवर्जितान् ॥ श्यामान्निवृद्धिपक्वं
 वा पयो दद्याद्विरेचनं ॥ असकृत्पित्तहरणं पायसं प्रतिभोजनं ॥ य-

१ अग्नेनावग्रहः सहसोर्ध्वकायगमनमतिबंधोऽबर्हं भोज्यते देवं घृतं पीत्वाऽन्नं भोक्तव्यमि-
 यर्थः ॥ २ मध्यभक्तघृतमित्यर्थः ॥ ३ स्थिरः ४ शमीखदिरादिभिः ५ अतिमदुरं.

किञ्चिद्गुरु मेध्यं च श्लेष्मकारि च भोजनं ॥ सर्वं तदल्पमिहितं भु-
क्त्वा च स्वपनं दिवा ॥ आहारमग्निः पचति दोषानाहारवर्जितः ॥
धातून् क्षीणेषु दोषेषु जीवितं धातुसंक्षये ॥ एतत्पुरुषैव विरुद्धमन्नं
संयोगसंस्कारवशेन चेदं ॥ इत्याद्यविज्ञाय यथेष्टचेष्टाभरति यत्साऽ-
ग्निबलस्य शक्तिः ॥ तस्मादग्निं पालयेत्सर्वपत्नैस्तस्मिन्नष्टे याति ना-
नाशमेव ॥ दोषैर्ग्रस्ते ग्रस्यते रोगसंघे युक्ते तु स्यान्नीरुजो दीर्घजी-
वी ॥ अग्निमूलं बलं पुंसां बलमूलं च जीवितं ॥ एष सारश्चिकित्सा-
या पदग्रेः परिरक्षणं ॥ इति ग्रहणीदोषचिकित्सितं नाम द्वादशोऽ-
ध्यायः ॥ १२ ॥

अथातो मूत्राघातचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ वातान्मूत्ररुच्छे-
वातहरतैलाभ्यक्तगात्रस्याधोनाभेः सर्वमंगं पिंडेन सेकावगाहैश्च वात-
घ्नैः कुंभीस्वेदेन च स्वेदयेत् ॥ बलादशमूलैरंडमूलपुनर्नवाशतावरीहृद्भीष-
पत्तूरपाषाणभेदककोलकुलत्थयवकाथेन कल्केन च तैलं सर्पिः सूकर-
क्ष्वसालवणपंचकोपेतं सिद्धं पानाय दद्यात् ॥ तान्येव चौषधान्यन्नपाने
पिंडोपनाहस्वेदयोश्च तैलफलस्रेहाम्लैर्युक्तानि कल्पयेत् ॥ प्रसन्नां च
सौवर्चलाढ्यां पिबेत् ॥ पित्तजे शीतसेकावगाहप्रदेहान् प्रयुंजीत ॥
तृणपंचमूलश्वदंष्ट्राऽभीरुविदारीकसेरुककाथं शीतं समधुशर्करं पिबेत्
॥ तद्वच्च कंठेरकमूलं कमलोत्पलविदारीशृंगाटकेन वा द्राक्षारसेन वा ॥
अपुसकुसुंभैर्वाहीरुबीजवृषकुंकुमकल्कं सर्वमूत्राघातघ्नं ॥ मधुकदार्बर्वा-
रुबीजानि वा तंदुलधावनेन ॥ समाक्षिकं वा दार्वीमामलकरसेन ॥
मृद्दीकाकल्कं वा पर्युषितांमसा ॥ कफजे यथास्वं स्वेदो वमनं कटु-
तीक्ष्णोष्णक्षारमन्नपानं यवाच्च तक्रं च पिबेत् ॥ मद्येन मूक्ष्मैलामा-
मलकरसेन वा मधुपुतां वा कदलीरसेन कैटर्पकरसेन वा सिति वारक-

१ धातुसंक्षये जीवितं पचति नाशयतीत्यर्थः ॥ २ युक्ते स्वस्थे सति ३ नारिकेलः क्षो-
डादीनि तैलफलानि ॥ ४ अम्बास्तक्ररनालादयः ॥

बीजं वा तर्केण ॥ प्रवालचूर्णं वा तंदुलांबुना ॥ धवकुटजकरंजामृत-
 केंबुकैलाऽऽस्वधससच्छदकाथं वा शीतं सक्षौद्रं तत्सिद्धां वा यवानां
 ॥ कंटकारिकास्वरसं वा समाक्षिकं ॥ व्योपैलागोक्षुरकसारसास्थी-
 नि वा मधुमूत्रयुक्तानि ॥ पाटलीक्षारं वा ससरुत्वः परिशुतं तैलबु-
 क्तं ॥ तिलपाटलीपारिमद्रयावभूकक्षारोदकानुविद्धां वा त्वगेलोपकचू-
 र्णयुक्तां प्रसज्जां ॥ तिलादीनां वा पृथक्क्षारं गुडोपदंशमद्यात् ॥ ती-
 क्ष्णाण्यद्रव्यसिद्धं च तैलं पानार्थ्यंगार्थं ॥ सन्निपातात्मके वाता-
 दीनां स्थानानुपूर्व्या यथासन्नं प्रतिकुर्वीत यथोल्बणं वा ॥ सर्वेषु
 वा समसितं यवक्षारं भक्षयेत् ॥ अपिच ॥ एलाश्मभेदकशिल्ल-
 जनुपिप्यलीनां चूर्णानि तंदुलजलालुलितानि पीत्वा ॥ तद्गुडेन
 सहितान्युपयुज्यमानान्यासन्नमृत्युरपि जीवति मूत्ररुच्छी ॥ एलो-
 पकुल्यामधुकाश्मभेदकौंतीश्वदंष्ट्रावृषकैरुबूकैः ॥ काथं पिबेच्छर्कर-
 याऽवगाढं रुच्छे सदाहे सरुजे विबन्धे ॥ हरीतकीगोक्षुरसजवृक्षपापण्य-
 भिद्रव्यवासकानां ॥ काथं पिबेदश्मजनुप्रगाढं सशर्करे साश्मरिमु-
 त्ररुच्छे ॥ अश्मर्यामप्यचिरोत्थितायां वातवस्त्यादिषु च यथादोषमि-
 दमेव चाचरेत् ॥ पापण्यभेदकवसुकवैशीराश्मंतकशतावरीश्वदंष्ट्रावृह-
 तीहृयकैपोतवंकाबलाऽतिबलाकेंबुको शीरगुच्छवृक्षादनीर्भट्टकवरण-
 यवकोलकुलत्थशाकफलकतकफलकाथे सर्पिरूपकादिप्रतीवापं विषा-
 द्य पीतमाशुवाताश्मरीं भिनत्ति ॥ एभिरेव च द्रव्यैः कषायक्षामन्न
 पानानि कल्पयेत् ॥ सिंहीव्याघ्रीगोक्षुरकोरुबूकमूलकल्को मधुरेण द्र-
 व्या पीतः ससाहाद्रश्मरीं भिनत्ति ॥ शिग्रूमूलककल्केन च दधिलवणस-
 मकसिद्धो यूषः ॥ वीरतरादिगुप्त्रेकदपतूरवाराहीवाष्ठापाटलिशिरीष-
 शालिमूलविद्रोहीद्विपुनर्नवाकाथे त्रपुसकुसुमैर्वारुवीजमधुकसिलाज्जनु

१ आदिशब्देन वातकुंडलिकादयो गृह्यन्ते ॥ २ वशीरं सामुद्रलवणं ॥ ३ कर्पातवकं
 सुवर्चला ॥ ४ भट्टकः स्योनाकः ॥

प्रंतीवापं सर्पिर्विपाच्य पीतमागु पित्ताश्मरीं भिनत्ति ॥ पूर्ववच्च क-
 वाधादीनेभिः कल्पयेत् ॥ वरणादिमद्रवाव्यादिगुग्गुल्वेलाह्वयकुष्ठम-
 रिचचित्रकमुस्तासुराह्वयैः कल्कीकृतैः साधितमूपकादिप्रतीवापं सर्पिः
 श्लेष्माश्मरीं भिनत्ति ॥ इति समानं पूर्वेण ॥ मस्तुना बहुशः पाट-
 लीभस्म गाढयित्वा विसर्जयेत् ॥ ततस्तन्मस्तु गृहीत्वा कुलथैः स-
 ह काथयेत् ॥ तं काथं गोक्षुरकमूलैलात्रपुसकुरंटकबीजपाषाणभेद-
 कचूर्णं क्षौद्रेण लीढ्वाऽनुपिबेत् ॥ तथा शीघ्रमश्मरीं भिन्धात् ॥ च्यव-
 नै चसा ॥ अश्मरीभेदजानां घृताक्तानामंतर्धूमदग्धानां क्षारं च ग्राम्य-
 पशुशकृत्क्षारं च गोमूत्रेण बहुकृत्वा गाढयित्वा तमच्छम्यौ साध-
 येत् ॥ घनीभवति च तस्मिन् व्यूषणोपकादिचूर्णं दद्यात् ॥ दर्बीप्रले-
 पि चावतारयेत् ॥ एष क्षीराशिनः क्षारावलेहोऽश्मरीं भिनत्ति पातय-
 ति च ॥ शर्करातिलकदलीघ्नपाषाणार्गपलाशक्षारोऽविमूत्रेण पीतः स-
 मानः पूर्वेण ॥ कतकपत्रकाथो द्विगुर्कौचास्थियुक्तः पाटलीकरवीर-
 क्षारश्च ॥ कौचोष्णगर्दमास्थिश्चदंष्ट्राकंदबमूलतालपत्रिकाऽजमोदना-
 गरचूर्णश्च सुरामंडोष्णोदकान्यतरप्रयुक्तः ॥ चिंचुकांकोलशाकेंदीव-
 रफलकाथश्च ॥ सुखोष्णो गुडयुक्तस्तु भृंगकंटकबीजचूर्णश्च समाक्षि-
 कोऽविक्षीरयुक्तः ॥ कपोतवंकामूलं च सुरया तत्सिद्धं वा पयोऽश्मरी-
 भेदनार्तः पिबेत् ॥ सिद्धं वाऽसयास्थिभिः पुनर्नवेन वा ॥ शेषेष्वपि-
 च मूत्राघातेष्वतएव चिकित्सां विभजेत् ॥ ह्रस्वपंचमूलेन वा द्विगुण
 कंटकेन साधितं तोयं पयो वा केवलं घृतमिश्रं वा पिबेत् ॥ सर्वमूत्रा
 घातघ्नं ॥ गोक्षुरकंटकारिकाकृतां वा सफाणितां यवागूं ताक्षचूडरस-
 सिद्धां वा वीरतरादिकाथेन वा ॥ तद्भावितां वा शिलाजतु ॥ बाजि-
 शसमान्यतरशकृद्गतं वा दुरालभास्वरसं वा ककुभकपायं वा ॥ मूर्खोऽ
 भयामुस्तदेवदारुमधुककलकं वा ॥ बारुणीक्षीमेष्णोदकान्यतमेन त्रि-

फलाकलकं वा ससैधवं सुखांभसा केवलमेव वा ॥ बिभीतकबीजं
 सुरया विहंगपिशितोपदंशं ॥ निर्गदमदिरामंडमार्द्विकमासवान्वा बिबि-
 धान् पिबेत् ॥ पीतमद्यश्च शीघ्रवेगेन वाजिना रथेन वा यायात् ॥ इ-
 वमश्मरी शर्करा च प्रच्यवते ॥ सर्वेषु च मूत्राघातेषु विशेषतोऽश्म-
 रीशर्करासु वीरतरादिः सर्वथा प्रयोज्यः ॥ तिल्वकस्य घृतं च विरेकार्थं
 बलिकर्म चाभीक्ष्णं विशेषेणोत्तरवस्तिः ॥ तत्र श्यामादिरर्द्धव्यवहितो
 गोमूत्रसिद्धो निरुहः ॥ बिल्वादिमूलैश्च मुरासौबीरकादिसिद्धैस्तृणपंच-
 मूलश्वदंष्ट्राशृतक्षीरवांश्च ॥ त्रपुसैर्वारुक्खराश्वाबीजर्षभकयवानीक-
 ल्पितः ॥ पीतदारुसिद्धं तैलमनुवासनं ॥ शतावरीगोक्षुरकबृहतीद्वय-
 गुडूचीपुनर्नवोशीरमधुकद्विसारिवाश्रेयसीरोध्रतृणपंचमूलकपाये क्षीर-
 चतुर्गुणं बलादृक्षकखराश्वोपकुंचिकावत्सकत्रपुसैर्वारुबीजशितिवारक-
 मधुकषड्गुंथाशताह्वाऽश्मभेदमदनहपुषाकल्कगर्भं तैलमुत्तरवस्तिस्त-
 द्विशुद्धस्त्रोतसा च पुनः शुक्राश्मर्यां शुक्राशयशोधनार्थं बलस्थेन पुंसा-
 वृष्याणां मांसानां कुक्कुटमांसस्य तृप्तेनानुकूलाः प्रकर्षप्रियाः प्रमदा य-
 थाकाममासेव्या इति ॥ क्रियाभिराभिः सिद्धाभिर्नवेच्छांतिस्ततो मि-
 षक् ॥ इति राजानमापृच्छ्य शस्त्रं साध्ववचारयेत् ॥ अक्रियायां धु-
 बो मृत्युः क्रियायां संशयो भवेत् ॥ निश्चितस्यापि वैद्यस्य बहुशः सि-
 द्धकर्मणः ॥ अथातुरमुपक्षिग्धमपलृष्टदोषमीषत्कर्षितमभ्यक्तस्त्रिजश-
 रीरमभुक्तवंतं कृतमंगलस्वस्तिवाचनमुपकल्पितसंभारमाश्वास्य ततो
 बलवंतमबिह्वममाजानुसमे फलके प्रागुपवेश्य पुरुषं तस्योत्संगे मुनि-
 वण्णपूर्वकायमुत्तानं वस्त्रचुंभलोपविष्टं संकुचितजानुकूर्परमितरेण
 पुंसा सह बद्धं मूत्रैः शाटकेन वा ॥ ततोऽस्य स्वभ्यक्तनाभिदेशं वाम-
 पार्श्वं विमृश्य मुष्टिनाऽवपीडयेत् ॥ अधो नाभेर्यावदश्मर्यधः प्रतिप-
 न्ना ततस्तैलाभ्यक्ते कृतनखे वामहस्तप्रदेशिनीमध्यमे पायौ प्रणि-
 धायानुसेविन्याऽऽसाद्य च प्रयत्नबलाभ्यामश्मरीं मैद्गुदयोरंतरमानी

यं निर्वलीकमनायतमविषमं च बस्तिं सन्निवेश्य भृशमुत्पीडयेदङ्गु-
लीभ्यां यावद्गन्धिरिवोन्नतं शल्यं भवति ॥ ततः सेवन्याः सव्ये पार्श्वे
सेवनीं यवमात्रं मुक्त्वा विदध्याच्छस्त्रमश्मरीप्रमाणेन दक्षिणतो वा
क्रियासौकर्यहेतोरित्येके ॥ यथा न सिध्यते च्यूर्ण्यते वा तथा प्रयतेत ॥
तच्चूर्णमल्पमप्यवस्थितं पुनः परिवृद्धिमेति ॥ तस्मात्समग्रामग्रवर्केणा
ददीत ॥ स्त्रीणां बस्तिः पार्श्वगतो गर्भाशये सन्निविष्टः ॥ तस्मात्तासामु-
त्संगवदधः शखं पातयेत् ॥ अतोऽन्यथा खल्वासां मूत्रस्त्रावी ब्रूो भ-
वति ॥ पुरुषस्य च मूत्रप्रसेकक्षणनात् ॥ अश्मरीनिमित्तमेकतो सि-
न्नबस्तिः सिद्ध्यति ॥ क्रियाभ्यासाच्छास्त्राभिहितच्छेदान्निष्पदप-
रितुङ्गत्वाच्च शल्यत्वेति ॥ न तु द्विधाभिन्नबस्तिरश्मरीमानपि ॥ उ-
द्धृतशल्यं तूष्णोदकद्रोण्यामवगाढ्य स्वेदयेत् ॥ तथा बस्तिरमृजा न
पूर्यते ॥ पूर्णं तु क्षीरितृक्षकपायं पुष्पनेत्रेण विदध्यात् ॥ स हि त-
था बस्तिगतमश्मरीचूर्णं रक्तं च निर्हति ॥ मूत्रशुद्ध्यर्थं च गुडसौ-
हित्यं कारयेत् ॥ उत्थाप्य चैनं मधुघृताभ्यक्तव्रणं मूत्रविशोधनद्रव्य-
सिद्धां यवागूं सघृतां पाययेदुभयकालं त्रिरात्रं ॥ त्रिरात्रादूर्ध्वं गुडप्र-
गाढेन पयसा मृदुमोदनमल्पं भोजयेदादशरात्रात् ॥ अत ऊर्ध्वं फ-
ल्गाम्लैर्जीगलरसैः व्रणं च क्षीरितृक्षकपायेण प्रक्षाल्य रोध्रमधुकमं-
जिष्ठप्रपौडरीककल्केन लेपयेत् द्वादशरात्रं चैनमप्रमत्तः स्वेदयेत् ॥
एतेष्वेव च हरिद्रायुतेषु तैलं विपक्वं व्रणाभ्यञ्जनं ॥ सप्तरात्राच्च स्वमा-
र्गमप्रतिपद्यमाने मूत्रे यथोक्तमग्निना व्रणं दहेत् ॥ स्वमर्गप्रतिप-
न्ने चोत्तरवस्त्यास्थापनानुवासनैर्मधुरप्रायैरुपचरेत् ॥ यदृच्छया च
मूत्रमार्गप्रतिपन्नामंतरासक्तां शुक्राश्मरीं शर्करां वा स्रोतसाऽपहरेत् ॥
विदार्य वा नाडीं बडिशेनोद्धरेत् ॥ रुढव्रणश्च वर्षमंगनाऽश्वनगनागर-

बहुमात्रारोहेत् ॥ नाप्सु प्लवेत मुंजीत वा गुरुणि ॥ कर्मणि तु मूत्रव-
हशुकवहमुष्कस्रोतोमूत्रप्रसेकसेवनीयोनिगुदवस्तयोऽद्यौ परिहर्तव्याः
॥ तत्र मूत्रवहच्छेदान्मूत्रपूर्णवस्तेर्मरणं ॥ शुकवहच्छेदान्मरणं क्लै-
ब्यं वा ॥ मुष्कस्रोतसोरुपघातात्त्वजभंगः ॥ मूत्रप्रसेकच्छेदनान्मूत्र-
स्रवणं ॥ सेवनीयोनिच्छेदाद्गुजाप्रादुर्भावः ॥ गुदवस्तिविद्वस्य सद्यो
मरणमुक्तं प्रागिति ॥ भवति चात्र ॥ मर्माण्यमून्यविज्ञाय स्रोतोजा-
नि शरीरिणः ॥ शस्त्रपाणिर्ध्रुवं हन्ति साहसार्केवलो यथा ॥ ॥ इति
मूत्राघातचिकित्सितं नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

अथातः प्रमेहचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ प्रायेण हि प्रमेहि-
णोऽभिष्यन्नेदेहत्वादुपहतान्नेर्भक्ष्यादिपञ्चविधमप्यन्नमुपयुक्तं मूत्राय
मेदसे च विपरिणमते ॥ तस्मादस्य तेजोधानुविद्वद्भ्ये क्लेदमेदःप्रशम-
नाय बलिनः संशोधनादि प्रयुजित ॥ दुर्बलस्य तु संशमनानि ॥ सर्व
स्य च बद्धमूत्राण्यमेदस्कराणि बृंहणान्यभिवलजननानि चान्नपा-
नानि ॥ बलं हि विधिनोपचितमशेषामयक्षयाय संप्रवर्तते ॥ अथ शो-
षनार्हं प्रमेहिणमादावेव विभीतकसर्षपेगुदीकरंजनिंबनिकुंभान्यतम-
तैलेन त्रिकंटकादिना वा यथास्वसिद्धेन स्नेहेन प्रियंग्वादिभृतेन वा
हविषा स्नेहयित्वा कल्पविहितैः प्रयोगैर्वा मयेद्विरेचयेच्च ॥ ततो जात-
बलं मुस्तामरदारुनागरप्रतिवापेन सुरसादिकपायेणास्थापयेत् ॥ पि-
त्तोत्तरं न्यग्रोधादिकपायेण ॥ ततश्च जांगलरसैः क्रमेण संतर्पयेत् ॥
अत्यपतर्पणेन हि प्रमेहिणो विशेषेण मूत्ररुच्छ्रवस्तिमेदूशूलगुल्मा-
तिकाश्यभ्रमादीनां संभवः ॥ ततोऽनुबन्धरक्षणार्थं शमनार्हस्य च श-
मनमवचारयेत् ॥ प्रातः सर्वप्रमेहेषु हरिद्रां मधुयुक्तामामलकरसेन पि-
बेत् ॥ अथवा शालसप्तपर्णकुटजकपित्थकपिल्लकविभीतकरोहितक-
कुमुमानि तच्चूर्णं वा क्षौद्रेण लिह्यात् ॥ हरीतकीचूर्णं वा पिबेद्वा त्रि-
फलामुस्तादेवदारुहरिद्राकाथं ॥ असनचित्रकत्रिफलादार्वाकलिंग-

कानां वा ससौद्रं ॥ तद्वद्दुःख्याः स्वरसमामलकानां वा ॥ विशेषतस्तु
 कफमेहेषु कटफलमुस्तारोधाभयानां समाप्तिकं कषायं ॥ तगरविडं-
 गदिहरिद्राणां वा ॥ चंदनागुरुकुष्ठद्वंद्वारूणां वा ॥ पाठाग्निमंथचवि-
 कात्रिफलानां वा ॥ पित्तप्रमेहेषु रोधसेव्यार्जुनचंदनानां निबामृता-
 मलकपटोलानां वा ॥ शिरीषसर्जार्जुनकेसराणां वा ॥ फलिनीक-
 मलोत्पलकिंशुकानां वा ॥ कुटजोत्पलकैटंकटेरीणां वा ॥ तेष्वपि-
 च विशेषेण पिबेदुदकमेहादिषु कमात्कषायं पारिजातकस्य वैज-
 यंत्याः सप्तमछदस्यारिष्टस्य निशायाः ककुभचंदनयोश्चित्रकस्य पा-
 ठाजोंगकयोः खदिरस्य त्रिफलाऽऽरग्वधयोश्च मधुयुतं पिबेच्च ॥
 सिकतामेहे हिं गुप्रवालकैलालवणानि मद्येन मृत्रेण क्षारोदकेन वा
 ॥ क्षारमेहादिषु त्रिफलाया असनादेर्न्यग्रोधादेः शामाकस्य चंदनमं-
 जिष्ठयोः गुडूचीतिंदुकास्थिकाश्मर्यखर्जूरानां च मधुयुक्तं ॥ शोणि-
 तमेहे मदयंतीपत्रकलकं च ससौद्रं शीतांबुना ॥ वातजेष्वपि यापना-
 र्थं करुफित्तोल्बणेषु पिबेत्कषायं ॥ तत्र वसामेहेऽग्निमंथस्य ॥ मज्ज-
 मेहेऽमृताचित्रकयोः कुष्ठकुटजगठाकटुरोहिणीकलकमिश्रं ॥ हस्ति-
 मेहे हस्तिमूकरोष्ट्रास्थिक्षारं ॥ मधुमेहे कदरखदिरपुरकषायं ॥ कफा-
 नुगतेषु तु वसादिमेहेषु यथास्वकषायेण साधितानि तैलानि ॥ पित्ता-
 नुगतेषु च घृतानि यमकं वा प्रयुंजीत ॥ एतेन शोषेष्वपि मेहेषु स्नेह-
 विकल्पउक्तो वेदितव्यः ॥ तथा कषायसंसृष्टकैः स्नेहैः कफपित्तमू-
 त्रमेदसामनिलस्य चोपशमो भवति ॥ त्रिकंटातिविषाभल्लातकरो-
 ध्रवचापिचुमंदघननिशाऽजमोदार्जुनाश्मंतकपटोलसोमबल्कमंजिष्ठा-
 पद्मकचंदनागुरुभिश्च स्नेहो विपक्वः सर्वमेहघ्नः ॥ दशमूलहरीतकीदे-
 वदारुकरंजद्वयद्विबर्षाभूर्दंतीभूमिकदंबभल्लातकशठीपुष्करमूलार्कमू-
 लसुह्रीमूलवरुणमूलपिप्पलीमूलानि प्रत्येकशो दशपलोन्मितानि य-

बकोलकुलत्थप्रस्थत्रयं चाष्टगुणैः भसि साधयित्वा पादशेषं कषायम-
 वतारयेत् ॥ तेन च विडंगकंपिलकभाङ्गीरोहिषचविकापिप्पलीद्वयत्रिद-
 न्निचुलविश्वभेषजप्रतीवापं घृतप्रस्थं विपचेत् ॥ एतद्धान्वंतरं सर्पिः स-
 र्वप्रमेहपिटिकाकुष्ठविषशोफार्शोगुल्मविट्प्रीहजठरश्वासकासवर्ध्म-
 पांडुरोगवानशोणितोन्मादापस्मारहरं ॥ आहारं च यवविकृतिप्रायं म-
 ध्वामलकोपेतमाहारयेत् ॥ यथायथं प्रमेहघ्नौपधिनिर्वृहैः सुबहुशो
 यवान्भावयित्वा सक्तुमंथान् यूपधानाङ्गजनवाट्यादीन्विविधांश्च लघू-
 न्नक्षयानुपकल्पयेत् तद्गन्धोष्णान् यवांश्च खरजठरस्थितैश्च यवैर्वा ॥
 यवो हि बृद्धमूत्रां मेघः पित्तकफहरः स्थैर्यकरश्च ॥ तथा शालपष्टिकं
 तृणधान्यानि मुद्गादयस्तिलानि शाकानि जंगलानि च पिशितानि
 शूल्यानि परिशुष्काणि प्रदिग्धानि भृष्टचणकोपदंशानि विविधानुपा-
 नान्युपयुंजीत ॥ रोधदूर्वाशटीविडङ्गात्रिफलापुष्करमूलदत्तजतकक-
 मुकचविकायवानीश्यामाभाङ्गीद्विविशालाभृनिबनगरचित्रकपिप्पली
 मूलरुद्रोहिणीकुष्ठपाण्डुरोहिणीविषालवन्खमस्त्रिचानि कर्षाशान्यपां
 कलशे विशृत्य तुर्यशेषे रसे पूते जतुशृतपुगणघृतभाजनस्थेऽर्द्धभागेन
 मधु निधाय पक्षमुपेक्षितोऽयं रोधासवः ॥ स मेहकुष्ठकिलासस्थौल्या-
 रोचककर्मपाण्डुरोगार्शोग्रहणीदोषान्निहन्ति ॥ दशमूलदन्तीत्रिदृच्छा-
 माश्रेयसीचित्रकपुनर्नवासुधाधवैकैपिकागंडीरगुडूचीनां पृथक् पंच-
 विंशतिपलान् भागांस्त्रिफलाढकं सलिलद्रोणैर्दंशभिः पादशेषं निर्वृह-
 मवतायेत् ॥ तस्मिन् पूतशीते शुचिभाजनस्थे पुराणगुडतुलाद्वयं
 गोमूत्राढकमयोरजोऽर्द्धाढकं मागधिकाप्रस्थं कुटजार्जुनकुष्ठकमिध्व-
 चाचित्रकपलानि च द्वादश प्रतिवापं दत्वा मासं स्थापयेत् ॥ एष म-
 लारिष्टः समानः पूर्वेण ॥ असनादिद्रव्याणि पृथग्विंशतिपलान्यंभसौ
 घटाष्टके क्वाथयेत् ॥ चतुर्थस्थितं परिस्तुतं सुशीतं गुडपलशतद्वयेन म-
 ध्वार्द्धाढकेन श्लक्ष्णपिष्टेन पृथक्पलांशेन वत्सकादिना संयोज्य सक्षौद्रे-

श्यामलकरोध्रदन्तीरुष्णायस्ताम्रचूर्णावापं च दर्वीप्रलेपिनमवतारयेत् ॥
 तं यथाबलमवल्लिह्यात् ॥ यद्यथास्वं च प्रमेहघ्नौषधानिर्यूहैस्तद्भावित-
 शिलाजनुतुलोपयुक्ता सर्वमेहान्सपिटिकानपकर्षतीति ॥ भवति चात्र
 ॥ मागधीमधुकं रोधं कुट्टमेलाहरेणवः ॥ समंगा धातकीपुष्पं सारिवा-
 रजनीद्वयं ॥ प्रियंगवः सर्जरसः पद्मकं पद्मकेसरं ॥ मातुलुंगस्य पत्रा-
 णि मधुच्छिष्टं ससैधवं ॥ तैस्तैलं सिद्धमभ्यंगाच्छोधयेद्रोपयेत् च ॥
 दुष्टारुःपिटिकागण्डगंडमालाभगंदरान् ॥ पिटिकाः साधयेच्छीघ्रं ता ह्य-
 मून् प्रंति मेहिनः ॥ अनुशेषानपि निपग्यथाबलमुपद्रवान् ॥ सर्वजा-
 न्वा महामर्मसंश्रयादनुपगतः ॥ सुबहूपद्रवत्वाच्च प्रमेहो दारुणो ग-
 दः ॥ इति प्रमेहचिकित्सितं नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

अथातो विद्रधिद्विचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ सर्वमेव विद्र-
 धिमांशं शोफविधिना यथादोषमुपाचरेत् ॥ प्रथमं शोणितमपहरेत् ॥
 पाकाभिमुखं चोपनाह्य पक्वं पाटयित्वा व्रणवच्चिकित्सेत् ॥ आभ्यंतरे
 तु विद्रघ्नौ वरणादिकाथमूषकादिप्रतीवापं पिबेत् ॥ आभ्यामेव च वर्गा-
 भ्यां विरेचनद्रव्यैश्च पानाय सर्पिः प्रकल्पयेत् ॥ आस्थापनमनुवासनं
 च ॥ मधुशिशुं च पानभोजनलेपनेषु ॥ शिलाह्वयं वा कल्पविधिनोप-
 युंजीत गुग्गुलुं वा ॥ यथादोषं च सर्वशो गुल्मवदुपक्रमेत् ॥ त्रिफ-
 लामधुकपिचुमंदकटुकापटोलानि शाणांशानि त्रिहृत्त्रायमाणाकर्षं म-
 सूरपलं चैकध्यमष्टगुणं भसि साधयित्वा तं रसं घृतमूर्च्छितं ॥ तेन वि-
 द्रधिगुल्मज्वरदाहशूलतृष्णाहृद्रोगश्रमारतिमूर्च्छारक्तपित्तकामलाकु-
 ष्ठीवीसर्पाः प्रशाम्यन्ति ॥ त्रायमाणाप्रस्थकाथे मुस्तकटुकातामलकी-
 त्रायमाणाचंदनदुरालभाजीवन्तीवीरोत्पलैः पालिकैर्धृतप्रस्थं क्षीरामल-
 कसरप्रस्थद्वयोपेतं विषकं समानं पूर्वेण ॥ द्राक्षामधुकरज्जूराम्भीरुवि-
 दारीपरूषकत्रिफलाकाथे क्षीरेक्षुधात्रीस्वरससमेतमभयागर्भं सर्पिर्वि-

पाचयेत् ॥ तच्छीते मधुशर्करापादयुक्तं समानं पूर्वैर्ग ॥ मृशं च शृंगा-
दिभिः शोणितमवसेचयेत् ॥ यथासन्नं बाहुमध्ये वा सिरां व्यधेत् ॥ प-
च्यमानं च कोष्ठगतं बहिरुन्नतमुपनाहयेत् ॥ तत्रैव पिंडिते शूले त-
त्पार्श्वपीडनेन लब्धसुप्तौ शस्त्रकर्मविधिनिर्दिष्टैश्च चिह्नैः पक्कमुपलक्ष्य-
भित्त्वा व्रणवत्साधयेत् ॥ आभ्यंतरणं च पक्कमूर्ध्वमधो वा प्रवृत्तं पू-
यमुपद्रवान् परिरक्षन्नुपेक्षेत दशाहमात्रं ॥ असम्यग्बहति वा क्लेदे त-
न्निर्वापणार्थमम्लसुराम्लासवमैरेयोष्णोदकान्यतमेन वरणादि मधुशि-
शुं वा पिबेत् ॥ तन्मूलैर्वा कृतां यवागूं यवकोलकुलत्थपूषेण वाऽशनीयात्
॥ ऊर्ध्वं च दशाहातिल्वकधृतेन त्रायमाणाधृतेन वा यथाबलं विशो-
धयेत् ॥ विशुद्धश्च तिक्तकमल्पमल्पं सर्पिर्मधुनोपेतमुपयुंजीत ॥ यथा च
नोपैति पाकं तथा प्रयतितव्यं ॥ शीघ्रविदाहित्वाद्धि तस्य विद्रधि रिति
संज्ञा ॥ पक्के पुनर्देविकी सिद्धिराशुकारितया सर्वामयेभ्यो विद्रधेः ॥ स-
ति च मेहे प्रमेहचिकित्सितमीक्षते ॥ स्तनविद्रधिमपि व्रणविशोधने-
नोपचरेत् ॥ पच्यमानं यथेष्टभोजनेन पाचयेत् ॥ न पुनरुपनाहयेत् ॥
उपनद्धो हि स्तनो मृदुमांसतया शीघ्रमेव सद्यः कोपमवाप्यावदी-
र्येत ॥ पक्के च पुनः स्तनविद्रधिं स्तन्यवाहिनीः सिराः सचूचुकं च रु-
ष्णमंडलं परिहरंश्छेदोपक्रमेत ॥ सर्वामु चामविद्रग्धपक्कव्रणावस्था-
सु स्तनं विनिर्दुहीत दंतादिविद्रधीनामपि यथास्वमेव वक्ष्यते लक्षणं
साधनं च ॥ दृष्टौ तु मारुतजे त्रिवृत्त्रिग्रधमानुरं स्विन्नं च मिश्रकसु-
कुमारकतिल्वकैरंडकोशाघ्रफलश्लेहानामन्यतमेन विरेचयेत् ॥ ततो-
ऽनिलघ्नकाथकल्कैर्निरुहयेत् ॥ निरुद्धं च मांसरसेनाशितं यष्टीमधुक-
तैलेनानुवासयेत् ॥ स्वेदप्रलेपोपनाहांश्च प्रयुंजीत ॥ पक्कं च भित्त्वा व्रण-
मिव चिकित्सेत् ॥ पित्तदृद्धिं पित्तशोफवत् पक्कं च पित्तव्रणवत् ॥ कफवृ-

१ तन्निर्वहणार्थमिति पाठो भाति २ मिश्रक.रुहो गुल्मचिकित्सितोक्तः ३ सुकुमारक-
स्तु अस्मिन्नेवाध्याये वक्ष्यमाणः

द्विमपि कफशोफवत् ॥ पिवेच्च पीतदारुकपायं मूत्रेण ॥ कफग्रंथिवच्च स
 र्बं विम्लापनवर्जमाचरेत् ॥ पक्वं च पादितं श्लेष्मवणवत् ॥ रक्तजं पित्तद्वि-
 द्धिवत् ॥ प्रततं चात्र रक्तपदहरेत् ॥ मेदोद्विद्धिं गवादिकरीषनुषकिण्वहुर-
 सादिभिरुष्णहृत्सैर्मूत्रयुक्तेः स्वेदायत्वा पुनस्तद्विधरेव सुखाग्नेः सोत्से-
 धं लेपयेत् ॥ तद्विच्छिद्ये विरेकद्रव्यैर्वा ॥ स्विन्नं चैव फलमेवनीं परिहृ-
 रन् वृद्धिपत्रेण विदार्यपनीय च मेदः कासीससैधवमाक्षिकैः प्रतिसा-
 र्यं सोऽप्येत् ॥ ततः सुमोघ्रं थिकमनःशिलेलाभहातकैस्त्रैलनभ्यंगार्यं
 कुर्यात् ॥ आवणसंभ्रानाच्च स्नेहस्नेदौ ॥ मूत्रवृद्धिं त्रिगधैः स्वेदायत्वा व-
 स्त्रपट्टेन वेष्टयेत् ॥ ततोऽधस्तात्सेवन्या दकोदरवट्टीहिमुखेन विद्ध्वा
 नाऽद्या स्त्रावयेत् ॥ ततः स्थगिकाबंधं कुर्यात् ॥ व्रणं च शोषनरोपणा-
 नि ॥ अंत्रवृद्धिं फलकोशमसंघातं वातवृद्धिवदुपचरेत् ॥ पुनर्नवपल-
 शतं दशपलानि च पृथक् दशमूलपत्रस्याऽश्वगंधाशतावर्षैरंडमूलान्यपां-
 बहेऽष्टांशावशेषं साधयेत् ॥ पूतशीते च तस्मिन्निर्गृहे त्रिंशद्दुडपला-
 न्वेरंडतैलप्रस्थं घृतद्विप्रस्थं क्षीरद्विप्रस्थं कल्कीकृतानि च द्विपलिका-
 नि द्राक्षानागरपिप्पली पिप्पलीमूलयवानीयवक्षारचित्रकमधुवसैधवा-
 न्यावाप्यैकध्वं विपचेत् ॥ एतत्सर्वयंत्रणास्वपरिक्लेशनेन सुकुमाराख्यं
 सुकुमाराणां नारीणां क्षीणरेतसामप्रजानाभलप्राप्तीनां च कान्तोऽञ्ज-
 पाने वा प्रयुक्तमलक्ष्मीघ्नं कांतिकरं बल्यं वृंहणं वयःस्थापनं वर्धवि-
 द्धिञ्जीहगुल्मीदावर्त्तशोफोदराशीर्निद्रयोनिरोगेषु महावातव्याधिषु पर-
 ममौषधं ॥ गंधर्वहस्तमूलतुलां यवादकं नागरादिकुडवं च सलिलद्रोणे
 पादशेषं पचेत् ॥ तेन द्विगुणक्षरेणैरंडतैलप्रस्थं साधयेत् ॥ कल्कपिष्टं
 चात्र दद्यात्पुनर्गंधर्वहस्तमूलकुडवं शुंठीपलं च ॥ एतद्गंधर्वहस्ततैलं
 तुल्यं पूर्वेण ॥ भवति चात्र ॥ यायाद्वर्धनं न चेच्छांतिं स्नेहरेकानुवास-
 नैः ॥ वरितकर्म पुरः कृत्वा वंक्षणस्थं ततो दहेत् ॥ अग्निना मार्गरो-
 धार्थं मरुतोऽर्द्धदुवकया ॥ अंगुष्ठस्योपरि स्त्राव पीतं तंतुसमं च

यत् ॥ उत्तिप्य सूच्या तत्तिर्यक् दहेच्छिस्वा यतो गदः ॥ ततोऽन्य-
 पार्श्वेऽन्ये त्वाहुर्दहेद्वाऽनामिकांगुलेः ॥ गुल्मेऽन्यैर्वातकफजे श्लिङ्गि-
 चार्यं विधिः स्मृतः ॥ कनिष्ठिकानामिकयोर्विश्वाच्यां तु यतो गदः ॥
 शंखोपरि च कर्णाते त्यक्त्वा यत्नेन सेवनीं ॥ व्यत्यासाच्च सिरां वित्थ्ये
 दंत्रवृद्धिनिवृत्तये ॥ ॥ इति विद्रधिस्तनविद्रधिद्विचिकित्सितं ना-
 म पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

अथातो गुल्मचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ गुल्मो हि वातादृते
 न संभवति ॥ तस्मात्तेषु सर्वेष्वपि प्रथमं स्नेहस्वेदौ वातहरौ ॥ स्नेहस्वेदोप-
 सहितं मृदु विरेचनं तद्विधान् बहुशो बस्तीनम्लमधुरलवणांश्च रसान् यु-
 क्त्वाऽवचारयेत् ॥ मारुते हि विजितेऽल्पेनापि यत्नेन शक्यमन्योऽपि
 दोषो गुल्मेषु नियंतुं ॥ अथ वातोत्तरे रुक्षबद्धमरुच्छकृतमातुरं तीव्ररु-
 जमनिलव्याधिविहितमन्यतमैलं पाययेत् ॥ अथवा विडंगपंचकोल-
 कमरिचत्रिफलाधान्यगर्भं सपयः सर्पिर्विपक्रमेनैव वा कल्केन दशमू-
 लकाथोपहितं राजयक्ष्मविहितं वा षट्पलं ॥ हिंगुधानकाम्लवेतससौव-
 र्चलैलाविडशठीदाडिमयवक्षारचित्रकाजगंधाऽजमोदाजाजीपुष्करमू-
 लवचात्रिदुकसुरसैर्वा दधियुक्तं हृषुषामरिचबाष्पिकसैंधवदीप्यका-
 जाजीपंचकोलकैः कोलमूलकदाडिमरसदधिक्षीरवत्सर्पिःसिद्धं सिद्धं
 शूलविबंधहिध्माऽऽध्मानप्लीहृत्तद्रोगग्रहणीहतनामकमिवर्ध्मपांडुक्षय-
 श्वासकासयोनिरोगोदरज्वरारोचकेषु ॥ शुंठीपलं पिप्पलीपलमध्यर्द्धं
 धानकात्कुडवं दाडिमं द्विकुडवं घृतपलानि विंशतिः क्षीरं चैकध्वं
 विपचेत् ॥ एतत्सर्पिः समानं पूर्वण ॥ लशुनस्य विगतत्वच-
 स्तुलां प्रत्येकं पंचपलिकं महापंचमूलमष्टगुणैऽभसि साधयेत् ॥
 तेन काथेन तदद्वाशैश्च पृथक् सुरादधिमस्तुधान्याम्लदाडिमरसैः हिं-

गुचविकासैधवत्रिफलाऽमरदारुभिश्चाह्नैपलिकैः प्रस्थोन्मितं घृतं शृतं
 समानं पूर्वेण ॥ वर्षाभूद्वयदशमूलाश्वगंधामुषवीच्छिन्नरुहाभा-
 द्वीराक्षैरुडबलाकालाशठीपुष्करमूलगंधपलाशान्द्विपलांशान्प्रस्थं प्रस्थं
 च यवमाषकोलकुलत्थानां जलद्रोणे पादावशिष्टं विपाचयेत् ॥
 तेन पृथक् समानुलुंगदाडिमाघ्रातकरसशुक्तनुषोदकारनालं घृतप्रस्थं
 दध्याढकोपेतं वचाकारवीशताब्दाद्विज्ञारत्रिलवणत्रिकदुकरास्त्राकुंभ-
 निकुंभयवानीयवानकहिंसाऽम्लवेतसनीलिनी फलविडंगदाडिमहिगु-
 पाषाणभेदकोषकट्यकहृषुषाभाह्नीश्वदंष्ट्रात्रपुसैर्वाह्वीजाजाजीसारि-
 बोपकुंचिकाग्रंथिककुस्तुंबरीतुंबरुफलमूर्वाचित्रकसुरसागजपिप्पली-
 गर्भं साधयेत् ॥ दाधिकारव्यमेतत्सर्पिः समानं पूर्वेण ॥ मूत्रघातो-
 न्मादापस्मारवातव्याधिहरं च ॥ पिबेद्वा व्योषषड्गुंथाकमिघ्न कटुका-
 चित्रकसैवर्चलाभयायवक्षारैर्दशांशं क्षीरयुक्तं साधितं सर्पिः ॥ क्षी-
 रायोग्याय च सुरामदिरामस्तुदधिसरदाडिमरसानामन्यतमं विद-
 ध्यात् ॥ अभ्यंगपूर्वं चैवं सदा खेदयेत् ॥ स्नेहस्वेदौ हि सम्यक् प्रयु-
 क्तौ स्रोतसां मार्दवमुपजनय्यानिलं जित्वा च विबंघमाशु गुल्ममपक-
 र्षतः ॥ तत्र हृदयजे विशेषेण स्नेहपानमिच्छन्ति ॥ बस्तिजे बस्तिमुभयं
 नाभिपार्श्वश्रये विबंधानिलवर्चसश्च दीप्ताग्नेः स्निग्धोष्णानि बृंहणानि
 चाञ्जपानानि पुनः पुनश्च स्नेहपाननिरुहानुवासनानि कफपित्तानुरक्षि-
 णा प्रयोज्यानि ॥ अन्यथा कफो वृद्धस्तंद्रागौरवारुचिहृत्तासामिसा-
 दान्कुर्यात् ॥ तमुल्लेखयेत् ॥ तत्कृतेषु च शूलानाहविबंघेष्वनंतरोक्ता-
 नां घृतानामौषधैर्भूर्णवर्तिगुलिकाकाथाङ्कोलदाडिममानुलुंगसुरामंडत
 क्रमस्तुधान्याम्लोष्णोदकानामन्यतमेन प्रकल्पयेत् ॥ अपिच ॥ त्रिलव-
 णहृषुषाऽजमोदाजगंधावचाहिंगुपाठोपकुंचीशठीजीरकाजाजीकुस्तुंब-
 रीबाण्डिकाकारवितुंबरुस्वर्जिकायावशूकमार्द्रकरसेनासरुद्रावृतं यः
 पिबेत्पातराहारकालेऽथवा मासमात्रं हिताशी नरः ॥ घृतमशिशिरवा-

रिणाऽजाजीपौष्करं वा ॥ दाडिमं तित्तिढीकं विडंगानि भाङ्गीं बरी बेन-
 सोऽम्लो मिशिमरिचगजकर्णाभयापंचकोलानि कोलानि कुंभा निकुं-
 मा विशाला यशानी सुराह्णं च तत्सर्वमेकत्र सुश्लक्ष्णचूर्णीकृतं बी-
 जपूरकरसेन मद्येन तत्रेण मूत्रेण कोलाभसा मस्तुना पेयया
 सर्पिषोष्णेन दुग्धेन कौलत्थेन यूषेण वा क्षारनिश्च्योतिततोयेन वा
 दाडिमाद्वा स्तेनात्मवानेभिरेवौषधैः साधितं वा घृतं ॥ द्वादयगुदकटीय-
 कृत्स्नीहगुह्याश्रितं तस्य शूलं प्रणश्येत् ॥ तथा गुल्मविष्टं भदुर्नामरु-
 च्छेदराध्मानहिध्माविबन्धाः सवर्ध्मारुचिश्वासकासाः ॥ प्रपक्तं च श-
 क्तो भवेत्पावकः प्राश्यमानानि पाषाणचूर्णान्यपि ॥ अभयापलद्वय-
 मम्लवेतसपलद्वयं पालिकान् वचाविश्वसेषजत्रिद्वंद्वं तीचित्रकशठीपु-
 ष्करजटायावशूकान् कर्षिकान्मरिचाजाजीसैधवोपकुंचिकाशितिबा-
 रकयवानीधातकीपुष्पविडंगान् हिंगुत्रिकर्षं च चूर्णितं पूर्वबद्धावितं
 पीतं समानं तेन ॥ यवानीशतपुष्पानागकेसरवचामुस्तव्योषपाठागुग्गु-
 लुत्रितगजपिप्पलीतालीसैलाऽपामार्गद्रवन्तीनिदिग्धिका मूलानां भा-
 गो भागश्चाऽम्लवेतसस्य तत्सूक्ष्मरजीकृतं मानुलुंगदाडिमबदररससी-
 षुसुरोष्णसलिलान्यतमपीतं शूलगुल्मवर्ध्मानाहोदरकोष्ठसैमित्पार्शो-
 ऽश्मरीमूत्रग्रहकटीपृष्ठग्रहग्रहोन्मादापस्मारस्कंदशुक्रामिसादानपनय-
 ति ॥ तिलकुंतलपलाशसर्षपयवनालमूलकबीजानामंतर्धूमदग्धानां क्षा-
 रं गोजाविमहिषीखरहस्तिमूत्रैर्बहुकृत्वो गालयेत् ॥ तबस्तदच्छं शीतं
 शूठीसैधवरुभिघ्नचूर्णप्रतीवापमधिशृत्य लेहीभूतमाददीत ॥ तसैल-
 युक्तं समानं पूर्वेष ॥ महौषधदेवदारुद्वंद्वं तीचित्रत्पाठाक्षारद्वयत्रिफलो-
 पकुंचिकाचविकाहीपिषिप्पलीद्वयपिप्पलीमूलसर्पसुगंधाकुट्टकदुरोहि-
 णीनामर्द्धपालिकान् भागान् पलं पलं च पंचानां लवणानामेकत्रचूर्ण-
 पित्वा दध्ना त्रिद्वेतेन चाप्लाव्य कलशोदरं ऽतर्धूमं पावयेत् ॥ तमग्निवर्षं
 च कलशमपनीय क्षारमाददीत ॥ एष क्षारागदो भेदविहितः समानः

पूर्वेण ॥ सर्पमूषिकदष्टगरापस्मारोन्मादाश्मरीयोनिशुकदोषांश्च साध-
यति ॥ पित्तं च विट्पित्तमंतःसंतापं जनयति ॥ तत्रैरंडतैलं सपयस्कं
विरेचनार्थं च पिबेत् ॥ सकफस्तु वारुणीमंडमिश्रं ॥ अत्युद्रिक्तपित्त-
स्त्रिफलां त्रायमाणां वा क्षीरेण ॥ विरिक्तस्यापि संतापानुदत्तौ रक्त-
मवसेचयेत् ॥ विद्विबन्धे चोदावर्तकमं कुर्यात् ॥ लुंचिततिलपलद्वयं
शुंठधर्दपलं च पिष्टं गुडपलोपेतमुष्णेन पयसा पिबेत् ॥ तद्दानगुल्मो-
दावर्त्तयोनिशूलानपोहति ॥ तथा क्षीरशृतेन महापंचमूलेन शिलाह-
यं लशुनं तु क्षीरेण सिद्धं पीत्वा गुल्मोदावर्त्तगृध्रसीहद्रोगविद्रधिषो-
षविषमज्वरान् जयति ॥ बृहतीद्वयबिल्वगोक्षुरकैरंडमातुलुंगीमूलपा-
षाणभेदकाथः सयवशूको गुल्मशूलहरः ॥ माषपर्णीमुद्गपर्णीसहदेवा-
ऋत्स्वपंचमूलैरंडेक्षुबालिकानिर्युद्धो यवक्षारोपेतः सर्वकोष्ठशूलघ्नः ॥
देवदारुनागरैरंडमूलपौष्करमूलानां काथः सर्वशूलघ्नः ॥ पौष्करमूलदु-
रालभायवशुंठीनां वा ॥ तैलारनालमूत्रमदिरायावशूकाश्चैकत्र पीत्वा
गुल्मोदरानाहप्लीहहराः ॥ स्वेदांश्च विविधान्पुनः पुनर्योजयेत् ॥ संसनार्थं
नीलिनीफलचूर्णयुक्तानि पूर्वेषूक्तानि हवींषि पिबेत् ॥ अथवा रामठस्थै-
को भागः सैधवस्य त्रयो नवैरंडतैलस्य सप्तविंशतिलशुनस्वरसस्य तदै-
कध्वं कृत्वा पीतमुदरगरगुल्मवर्ध्मप्लीहशूलहरं ॥ नीलिनीबलाव्याघ्री-
कटुकाफलत्रिकटुकरास्त्राकमिघ्नानि पालिकान्यपामाढके साधयित्वा-
ऽष्टभागशिष्टमवतारयेत् ॥ तेन सुहीक्षीरपलप्रतीवापं दधिसमं सर्पिः प्र-
स्थं पचेत् ॥ तत्पेयामंडेन सह रसाशिना नीलिनीघृतं पलमात्रया पीतं
गुल्मप्लीहकुष्ठश्वित्रजठरव्यंगशोफज्वरपांडुरोगोन्मादानपकर्षति ॥ दु-
र्धरेको हि सर्वैव गुल्मी मारुताभिभूतकोष्ठत्वात् ॥ तस्मात्सुस्निग्ध-
मेन स्नेहविरेकैर्वा शोधयेत् ॥ पित्तगुल्मे तु स्निग्धोष्णेन जाते संसनार्थं
मधुना कपिल्लकमवल्लिखात् ॥ द्राक्षाऽभयारसं वा सगुडं पिबेत् ॥ क-
ब्बोदितानि वा विरेचनानि पुंजीत ॥ रुक्षोष्णसमुद्भूते पुनः संश-

मार्थं तिक्तकं वासाघृतं वा पिबेत् ॥ अथवा तृणपंचमूलकाद्येन जी-
 बनीयकल्लेन च सिद्धं सर्पिः ॥ तथा न्यग्रोधादिगणेन तृणपंचमूला-
 दिभिर्वा पृथक्साधितं क्षीरं ॥ रूक्षोष्णजेऽपि चात्यधिके सामान्यतो
 वा समुत्पन्ने विद्रधिबिहितानां त्रिफलादिकाथत्रायमाणाघृतद्राक्षाशु-
 तानामन्यतमं पिबेत् ॥ क्षीरं वा त्रायमाणाशृतं कोष्णं पीत्वा क्षीरमेव
 सुखोष्णमनुसुखं पिबेत् ॥ पक्काशयस्थे वा गुल्मे क्षीरवस्तिभिः सति-
 कैः संशोधयेत् ॥ शीतद्रव्यसिद्धैश्च स्नेहैरभ्यंजयेत् ॥ मणिकनकरज-
 तताम्रभाजनानि च शिशिरवारिपूर्णानि गुल्मदेशस्योपरि धारयेन्मु-
 क्तावलीश्च सुशीताः ॥ एवमसिद्धौ विदाहपूर्वरूपेषु चासृक् स्रावयेत्
 ॥ क्षुत्तरक्ते च जांगलरसैर्लब्धबलमर्तिशेषनाशाय पुनः सर्पिरभ्यासये-
 त् ॥ विद्रधिवच्च विदह्यमानमुपनाहयेत् ॥ पर्यागतमपि तद्वदुपलक्ष्य
 तथैव सर्वथोपचरेत् ॥ श्लेष्मगुल्मिनं प्रागेव विधिवद्दामयेदवम्यमुप-
 वासयेत् ॥ लघितस्योष्णकटुतिक्तदीपनं संसर्गमाचरेत् ॥ तथा स्वेद-
 नानि वातगुल्मोक्तादीनि च घृतानि द्विगुणहिङ्गुक्षाराम्लवेतसानि ॥
 दशमूलकाथन्योपदाडिमहिङ्गुयवक्षारबिडसैधवयुक्तं सर्पिः सिद्धं श्ले-
 ष्मगुल्मघ्नं ॥ जलातकपलहयं लघुपंचमूलं च पालिकमुदकाढके प्र-
 पाचयेत् ॥ प्रस्थशेषे तस्मिन्क्षीरप्रस्थे च सर्पिःप्रस्थं हिङ्गुबिडंगशठी-
 बिडसैधवक्षाररास्त्रानागरपिप्पलीपङ्कथामधुकचित्रकैः कार्ष्णिकैर्विपचे-
 त् ॥ एतद्भलातकघृतं कफगुल्मप्लीहकासश्वासग्रहणीपांडुरोगघ्नं ॥ य
 द्पलं वा द्विगुणक्षीरं क्षीररहितं मस्तुदधिकार्जकार्द्रकरसाढकहयोपे-
 तं साधयित्वा प्रयुंजीत ॥ हिङ्गुहरीतकीपुष्करमूलशुंठीसैधवबिडश्या-
 मायवक्षारतुंबुरुचूर्णौ यवकाथाप्लुतः सर्पिर्भृष्टो भक्षितः शूलगुल्मका-
 टिन्यघ्नः ॥ ततोऽस्य सर्वमंगं गुल्मं च साध्मानं सविबन्धं कठिनमुञ्जतं
 गूढमांसं स्थिरं महावास्तुं च बहुधा बहुशश्च स्वेदयेत् ॥ त्रिग्वस्तिष्म-
 शरीरस्थ च शिथिलतां गते गुल्मे यथोक्तां घटिकां लागयेत् ॥ संगु-

हीने च गुल्मे षटीमपनयेद्भिषाद्वा ॥ ततो हृदयमंत्रं च वर्जयन् गु-
ल्मं विमार्गाजपदादर्शान्यतमेन वस्त्रांतरितं प्रपीडयन् प्रमृज्यात् ॥ त
तः सालवणादिभिः सुखोष्णैर्लेपयित्वा लोहपात्रैः स्वेदयेत् ॥ एवममु-
ना क्रमेण स्थानादपमृते शिथिलीभूते गुल्मे विरेकस्नेहवतो दशमूलि-
कांश्च बस्तीन् विदध्यात् ॥ नीलिनीघृतमेतद्विगुणप्रमाणं पाययेत् ॥
उदरोक्तानि च सर्पीषि च त्रिकलाकुम्भनिकुम्भदशमूलानां षोडशांशा-
वशिष्टं काथं घृतमैरंडतैलं क्षीरं चैकतः साधयेत् ॥ अयं मिश्रकस्नेहः
कफगुल्मवातविद्विबन्धोदावर्तप्लीहोदरयोनिशूलान्यपकर्षति ॥ पिप्प-
ल्यामलकद्राक्षारयामाचैः पालिकैरैरंडतैलहृविषोः प्रस्थौ षड्गुणे पय-
सि पचेत् ॥ अयमपि मिश्रकस्नेहो गुल्मानां संसनो दृद्धिविद्विगु-
ल्मवातव्याधिषु च परममृतं ॥ दंत्याः पलानि पंचविंशतिस्तावंत्येव
चित्रकस्य तावंत्येव हरीतक्यः सर्वमेकत्र सलिलकलशेऽष्टांशावशि-
ष्टं साधयित्वा पूत्वा च तस्मिन् ता हरीतकीः पंचविंशतिश्च गुडपला-
नि तैलाद्धकुडवं चूर्णीकृतं त्रिहृताकुडवमर्द्धपलोन्मितां माणधिकां म-
हौषधं च प्रक्षिपेत् ॥ ततो मृदग्निना लेहीभूतेऽवतारिते शीते च तैल-
समं मधु कर्षांश्च चतुर्जातकचूर्णं मिश्रयेत् ॥ एता दंतीहरीतक्यः
साबलेहाः पंचविंशत्यहोभिर्भक्ष्यमाणा गुल्मार्शः श्वयथुकुष्ठकामला-
रोचकग्रहणीपांडुहृद्रोगोत्क्लेशप्लीहोदरविषमज्वरानपघ्नति ॥ हृद्यं च सु-
खं च विरेचनं ॥ गुडक्षीरभावितं वा त्रिहृताचूर्णं सर्पिर्मधुभ्यामवलिक्षात्
॥ गुग्गुलुं वा गोमूत्रेण पिबेत् ॥ तेन वा श्यामात्रिहृत्कुष्ठदंतीगुग्गुलुक्षा-
रहरीतकीपीलुरसं वा समसर्पिलवणं मूत्रबस्तिं वा ॥ क्षारांश्च तांस्तां-
स्तत्र तत्रोक्तान् क्षीररसस्निग्धाहारो ब्रह्मेकाहं विश्रम्य प्रयुंजीत ॥
क्षारो हि श्लेष्माणं स्निग्धस्थिरमधुरमाशयाच्छिदन्क्षरयति ॥ कफरु-
द्धमार्गशुल्क्यर्थं विविधांभूर्णलवणतकारिष्टासवानवचारयेत् ॥ पिप्प-

१ विमार्गो दारुमयः शष्पाकृतिर्वस्तुविशेषश्चर्मकारसंबन्धी तेन

लीपिप्पलीमूलसैधवाजाजीचित्रकचूर्णयुक्तां च जीर्णसुरां॥ अपिच॥
 बमनैर्लघनैः स्वेदैः सर्पिःपानैर्विरेचनैः ॥ बस्तिभिर्गुलिकाचूर्णक्षारारि-
 द्वासैवरपि ॥ श्लेष्मिकः कृतमूलत्वाद्यदि गुल्मो न शाम्यति ॥ तदा
 दाहं हृते रक्ते कुर्यादंते शरादिभिः ॥ अथ वस्त्रांतरितं सपर्यतं गुल्म-
 निचयं प्रदीप्तेन शरलोहाग्निमंथतिदुककाष्ठानामन्यतमेन नाभिबस्ति
 हृदयांत्रोमराजीः परिहरन्नातिगाढं परामृशेत् ॥ ततः कषायस्वादुशी
 तैरग्निवेगमुपशाम्य व्रणोपक्रमं कुर्वीत ॥ व्यामिश्रदोषे तु व्यामिश्र-
 मिदमेव यथोक्तं विदधीत ॥ रक्तगुल्मे पुनरतीतप्रसवकालाया यो-
 षितः स्नेहस्वेदपूर्वं स्नेहविरेचनं वितरेत् ॥ पलाशक्षारोदकसिद्धं च य-
 मकं गुल्मभेदनाय तीक्ष्णोष्णं च विधिं ॥ एवमभिद्यमाने योनिविरे-
 चनार्थं क्षारेण महादृक्षक्षीरेण वा युक्तं पल्लं ताभ्यां वा माबिता-
 न्कटुकमत्स्यांस्तत्पित्तभावितान्वा वराहपित्तभावितान्वा नक्तकान-
 धोभागिकद्रव्यभावितान्वा सगुडक्षारकिण्वं वा बस्तिं च सक्षारक्षी-
 रमूत्रेण दाशमूलिकमुत्तरबस्तिं च योजयेत् ॥ प्रवृत्तं तु रक्तं रसो-
 दनाशिन्या उपेक्षेत ॥ अतिप्रवृत्तं रक्तपित्तोपक्रमेण साधयेत् ॥
 सर्वेषु चाक्षपानस्वरूपज्ञो गुल्मेष्वाहारमग्निबलापेक्षी युंजीत ॥ आ-
 नाहादिष्वप्यामशुद्धवातोदावर्तानुरोधेन गुल्मवत्यतिकुर्यादिति ॥
 भवति चात्र ॥ मंदेऽग्नौ वर्द्धते गुल्मः प्रदीप्ति तु प्रशाम्यति ॥ शमप्र-
 कोपौ दोषाणां सर्वेषां यत्तदाश्रयौ ॥ इति गुल्मचिकित्सितं नाम
 षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

अथात उदरचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ सर्वमेवोदरमतिमात्र-
 दोषसंचयानुबन्धेन स्रोतोमुखनिरोधाद्वाकुलानिलतया यत्प्रजायते
 तस्मादभीक्ष्णमुदरी विरेचनान्युपयुंजीत ॥ मूत्रक्षीरान्यतरयुक्तमेरुद-
 नैलमहरहर्मासमेकं द्वौ वा॥क्षीराहारो वा गन्धं माहिषं वा मूत्रं ॥उष्ट्री
 क्षीरवृत्तिर्वाऽऽसीत॥शोफशूलानाहतृणमूर्च्छापरीतो विशेषेण पयोऽनु-

पानां गोमूत्रेण प्राणदां पिबेत् ॥ पिप्पलीसहस्रं वा खुहीक्षीरमावितं
 सेवेत् ॥ तद्भावितेन वा कृष्णाऽभयाचूर्णन कासरगुगुलुं ॥ सैंधवाजमो
 दयुक्तं वा निंबतैलं ॥ अथवाऽऽर्द्रकरसानुविद्धं सिद्धं वा ॥ हरीतकीचू-
 र्णप्रस्थयुक्तमाढकं घृतस्पांगारेष्वभिविलाप्य खजेनाभिमथ्यानुगुप्तं य-
 वपले मासं वासयेत् ॥ ततश्चोद्धृत्य परिस्नाप्य हरीतकीकाथाम्लदधिप्र-
 तीवापं विपाचयेत् ॥ अथवा गव्ये पयसि महावृक्षक्षीरमावाप्य विपा-
 च्य शीतीभूतमभिमध्य तत्रवनीतं महावृक्षक्षीरेणैव सह साधयेत् ॥
 अथवा चविकाचित्रकदंत्यतिविषाकुष्ठसारिवाविडंगत्रिफलाकटुरोहि-
 णीद्विहरिद्राशंखिनीत्रिवृदीप्यकानर्द्धकार्षिकान् राजवृक्षफलमज्जाद्वि-
 पलं महावृक्षक्षीरद्विपलं गोमूत्रक्षीरघृतत्रिकुडवं चैकघ्यं पाचयेत् ॥
 एतानि तिलवक्चतुर्थानि सर्पिषि पीतान्युदरगुल्मविद्रध्यष्टीलाऽऽनाह
 कुष्ठोन्मादापस्माराचिघ्नंति ॥ यावशूकपंचकोलषट्पलेन वा मस्तुद-
 शमूलकाथाढकद्वये च सिद्धं सर्पिःप्रस्थं योजयेत् ॥ यवकोलकुलत्थ-
 पंचमूलकषायेण च सुरासौवीरकयुक्तं सर्पिः ॥ सर्पिःपानसस्ते च दोषे
 बलवान् विरेचनार्थं मूत्रासवारिष्टसुराः खुहीक्षीरयुक्ताः शीलयेत् ॥
 विरेचनद्रव्यकषायं नागरदेवदारुप्रगाढं त्रिलवणादिचूर्णं वा द्विगुणानु-
 लोमनद्रव्यं ॥ पटोलमूलरजनीविडंगत्रिफलाः कर्षाशाः कंपिलकनी-
 लिनीफलत्रिवृतानां क्रमाद्वित्रिचतुर्भिः कर्षैर्युक्ताश्चूर्णयित्वा मूत्रेण पि-
 बेत् ॥ जीर्णे च पेयाऽनुपो रसोदनाशी वा स्यात् ॥ ततः षड्रात्रं सव्यो
 षणं पयसाऽश्नीयात् ॥ ततः सप्तमेऽहनि पुनश्चूर्णं पिबेत् ॥ अनेन वि-
 धिना चूर्णमिदमुदराणि जातोदकान्यपि निबहयति ॥ गुल्मभेदनानि
 च प्रयुंजीत ॥ वमनविरेचनशिरोविरेचनवत्सकादिवचादिहरिद्रादिवर्ग
 द्रव्याणि पृथक् पालिकानि श्लक्ष्णकल्कितानि लवणानि च वज्रवृक्ष-
 क्षीरप्रस्थं च प्रक्षिप्य मूत्रगणैर्मृद्वग्निना घट्टयन् विपाचयेदविद्रध्यक-
 लकं च तत्सिद्धमवतार्य शीतीभूतमंगुष्ठमात्रां गुलिकां वर्तयित्वा य-

थावलं त्रिचतुरो मासानुपयोजयेत् ॥ एषा मूत्रवर्तिर्महारोगकासश्वा-
 सपीनसप्रसेकश्वयथुगुल्मपांडुरोगरुमिणकोष्ठारोचका विपाकोदावर्तेषु
 च परमगदं ॥ रुतविरेचनश्च क्षामदेहोऽतराऽतरा क्षीरमौष्टकं गल्पमा-
 जं वा व्योषयुक्तं शीलयेत् ॥ दोषशेषविजयाय च शीलयेच्चविकाना-
 गरं क्षीरेण पिष्टं ॥ सुरदारुचित्रकं वा मुरंगीं वा पुनर्नवां वा ॥ त्रिफ-
 लादंतीरोहितकनिर्यूहं वा व्योषक्षारोपेतं सल्लुहीक्षीरघृतयुक्तं पुराण-
 मर्चं तक्रमरिघांश्च तांस्तान्क्षीरं च दंतीचित्रकविडंगचविकात्रिकदु-
 कोपेतं तुल्याद्रकरसं वा क्षीरं शीलयेत् ॥ पिप्पलीवर्द्धमानं वा सेवेत् ॥
 शिलाजतु वा क्षीराशी गुग्गुलुं वा ॥ पुनः पुनश्च स्नेहयेद्विरेचयेच्च ॥ आ-
 त्ययिकांस्तु स्नेहविरेकैरेवोपक्रमेत् ॥ सलिलं च वर्जयेत् ॥ आनाहो-
 दावर्तयोर्व्यासं प्रतिकुर्वीत ॥ वातरुतेषु तु पार्श्वशूलोपस्तंभद्वहेषु
 बिल्वक्षारामसा तैलं पाययेत् ॥ स्योनाकामिमथतिलकुंतलकद-
 ल्यपामार्गान्यतमक्षारेण वा विपकं तैलं ॥ कफे पित्ते वा वाते-
 नावृते ताभ्यां वाते बलवान्वातगुल्मोक्तप्रक्रमेणैरद्वैतैलं पिबेत् ॥
 लिपेच्च जठरमुदरिणां शिग्रुपलाशार्काश्वकर्णगजपिप्पलीदेवदारु-
 भिमूत्रपिष्टैः सुखोष्णैः ॥ इक्षिकालीकुट्टपट्टप्रथाद्विपुनर्नवधान्यनागर
 पंचमूलकाथैर्मूत्रैश्च परिषेचयेत् ॥ प्रततमेव च स्वेदयेत् ॥ विरिक्तस्य
 चास्य सदा म्लानमुदरं सालवणादिभिरुपनद्धं घनेन वाससा वेष्टयेत् ॥
 एवमेनमनवकाशो वायुर्न पुनराध्मापयति ॥ तथाऽपि पुनः सुविरि-
 क्तस्याध्मानेऽम्ललवणान्सुस्निग्धान्जिरुहान् दद्यात् ॥ सोपस्तंभे तु-
 बायौ तीक्ष्णोष्णान् ॥ अथ वातोदरिणं विदार्यादिसिद्धेन सर्पिषोप-
 स्नेह्य स्वेदितांगं तिल्वकघृतेन बहुशोऽनुलोमयेत् ॥ कृतायां च संस-
 र्ग्यां बलार्थं क्षीरमवचारेयन्निवर्तयेच्च प्रागुक्तेऽशात्क्रमेण ॥ ततो यूषर-
 सादिभिर्मदाम्ललवणैः समिद्धानलमुदावर्तिनं पुनः स्निग्धस्निग्धमास्था-

पयेद्विदार्यादिकाथेन चित्रकफलतैलप्रगाढेन तीक्ष्णाधोभागिकद्रव्य
मुक्तेन वा दाशमूलिकेन ॥ दीसाग्निं च विबद्धमलमस्थिसंधित्रिकपा-
श्वादिशूलस्फुरणाक्षेपयुक्तं रुक्षमनुवासयेद्वातहराम्लसिद्धाभ्यां तिक्तो
रुक्कृतैलाभ्यां ॥ भोजयेच्चैनं जांगलरसेन विदार्यादिशूतेन वा पय-
सा ॥ सरलमधुशिग्रुमूलकबीजस्त्रेहांश्च पानाभ्यंजनेन शूलघ्नान् ॥ स्वे-
दयेच्चाभीक्ष्णं जठरं ॥ अविरिच्यस्य तु पयःसर्पिर्यूपरसबस्त्यभ्यंगसम-
भक्तौषधैः संशमयेत् ॥ पित्तोदरिणं मधुरकविपकेन सर्पिपोषक्षेभ्य श्या-
मात्रितृबिफलाविपकेनानुलोम्य मधुघृतसिताढ्येन न्यग्रोधादिनिर्युहे-
णास्थापयेदनुवासयेच्च ॥ दुर्बलं तु प्रागेवानुवास्य क्षीरबस्तिभिः शो-
षयेत् ॥ संजातबलाग्निं च क्षिग्धं पुनः क्षीरेण सत्रितृत्कल्केनोरुक्क-
शूतेन वा ॥ सातलात्रायमाणाभ्यां वाऽऽरग्वधेन वा ॥ सश्लेष्मणि पि-
त्ते समूत्रेण ॥ सद्यते तिक्तघृतान्वितेन पयसा पुनर्विरिचयेत् ॥ बस्ति-
कर्म चाचरेत् ॥ एभिरेवच क्षीरैर्विदार्यादिशूतेन वा भोजयेत् ॥ पाय-
सेन चोपनाहयेदुदरं ॥ श्लेष्मोदरिणं वत्सकादिसिद्धेन सर्पिपोषक्षेभ्य
शुद्धीक्षीरविपकेनानुलोम्य कटुक्षारयुक्तैः कफहैराहारैः संसर्जयेत् ॥
त्रिकटुमूत्रतैलप्रगाढेन मुष्ककादिकाथेनस्थापयेदनुवासयेच्च ॥ कुल-
त्थयूपेण व्योपवता क्षीरेण वा भोजयेत् ॥ स्त्यानकफोदरं क्षारमरि-
ष्टांश्च तीक्ष्णान्वा पाययेत् ॥ सततं च स्वेदयेत्किण्वसर्षपमूलकबीज-
कल्कैर्जठरमुपनाहयेत् ॥ सन्निपातिकमुदरं प्रत्याख्याय चिकित्सेत् ॥
सर्वमेवेत्येके ॥ सर्वस्य सर्वात्मकत्वात्कच्छतमत्वाच्च ॥ दोषोद्रेकतस्तु
प्रतिकुर्वीत ॥ सप्तलाशंखनीनिर्याससिद्धेन च सर्पिपा विरेचयेन्मास-
मर्द्धमासं वा ॥ महावृक्षक्षीरमूत्रसिद्धेन वा ॥ अथवाऽजगंधाऽजशू-
गीदेतीद्वन्तीनागदन्तीस्वादुकण्टकपुनर्नवसरलवृश्चिकालीमूषिकपर्णीम-
हासहाक्षुद्रसहावृक्षादनीभात्रीगृध्रनखीतंदुलीयकदाडिममातुलुंगमूल-

काथेन मदनफलैल्यकुट्टकुटिलराक्षाकल्कगोमूत्रसंसृष्टेन सैधवलवणि-
 तेन श्लिग्धेनास्थापयेत् ॥ तथा चानुपशाम्यति निचयात्मके सर्वत्र-
 च जठरे ज्ञातीनापृच्छय मधेनाश्वमारकगुंजाकाकादनीमूलकल्कं
 पाययेत् ॥ पानभोजनेषु वा विषं निक्षिपेत् ॥ इक्षुगंडिकां वा भक्षये-
 त्कृष्णसर्पेण दंशयित्वा बल्लीफलानि मूलकं वा ॥ एवं ह्यस्य दोषसंघातः
 स्थिरो लीन उन्मार्गगो विषेणाशु प्रमाथिना विभिन्नो बहिः प्रवर्त-
 ते ॥ तेनागदतां मज्जति भवांतरं वा ॥ दहतद्रोषं च शीतांबुपरिषिक्तं
 क्षीरं यवागूं वा पाययेत् ॥ ततस्त्रिवृद्धास्तुकमंडूकपर्णीकालशाकयवशा-
 कानामन्यतमं स्वरसेन साधितमनम्ललवणक्षेहं स्विन्नास्विन्नमनन्न-
 मुद्धमासमेकमश्नीयात् ॥ तत्स्वरसमेव च तृपितः पिबेत् ॥ ततः शा-
 कैर्नैर्दहतद्रोषे परतो दुर्बलाय करमीक्षीरं पाययेत् ॥ ग्रीहोदरे यथादोष-
 गुपश्लिग्धस्विन्नस्य दध्ना भुक्तवतो वामबाहौ सिरां त्रित्ययेत् ॥ रुधिर-
 स्पंदनार्थं च पाणिना ग्रीहानं विमर्दयेत् ॥ पुनश्च स्नेहपीतं विशुद्धदेहं
 समुद्रशुक्तिसारं पयसा पाययेत् ॥ हिंगुसुवर्चिकां वा ॥ पलाशक्षारो-
 दकेन वा यवक्षारं ॥ पारिजातकेक्ष्वाकुरामार्गक्षारं वा ॥ तैडसंसृष्टं
 शोमांजनकनिर्यूहं वा ॥ पिप्पलीचित्रकसैधवयुक्तमम्लसुतं वा विह-
 मागधिकापूतिकरं जक्षारं ॥ अग्निसादे तु त्रिलवणादिमरिष्टांश्च पिबेत्
 ॥ घृतं च षट्फलं महाषट्फलं रोहितकषट्फलं वा ॥ रोहितकत्वक्पलानि
 पंचविंशतिः कोलप्रस्थद्वयं च तोये काथयेत् ॥ तेन काथेन तथा पा-
 लिकैः पंचकोलैस्तैः सर्वैश्च तुल्यया रोहितकत्वक्वा कल्कीकृतैर्घृतप्र-
 स्थं साधयेत् ॥ तत्परं ग्रीहहितं ॥ रोहितकत्वक्चः खंडशः कल्पिता ह-
 रीतकीश्च तोये मूत्रे वा ससरात्रमासुनुयात् ॥ स रसः ग्रीहगुल्मोदरक-
 मिकासकामलाऽशीति साधयति ॥ एवमनुपशाम्यत्यप्राप्तपिच्छोदके
 वातकफोल्बणे गुल्मविधिनाऽग्निकर्म कुर्यात् ॥ पित्तोल्बणे तु जीवनी

यधृतक्षीरवस्तिविरेचनानि प्रयुंजीत॥ पुनः पुनश्च रुधिरमवसेचयेत् ॥
 यरुदाख्येऽप्ययमेव क्रियाविभागः ॥ बद्धोदरे स्विन्नाय सतैललवण-
 मूत्रतीक्ष्णं निरुहमनुवासनं च दद्यात् ॥ खंसनानि चान्त्रान्युदावर्त-
 हराणि च ॥ तीक्ष्णं च विरेचनं यच्च किञ्चिद्वातघ्नं ॥ छिद्रोदरे स्नेहवर्जं
 कफोदरवदाचरेत् ॥ दकोदरे तु पूर्वमुदकदोषहरणार्थं रुक्षतीक्ष्णौषधा-
 न्समूत्रान्निर्यूहचूर्णक्षारान्कफघ्नानि दीपनीयानि चान्नपानानि योज-
 येत् ॥ एवमसिद्धौ बद्धछिद्रदकोदरेष्वशमयामिव सुदृढां प्रकाश्य श-
 खमवधारयेत् ॥ तत्र बद्धछिद्रोदरयोः स्निग्धस्विन्नस्याधोनाभेश्चतुरं-
 गुलाहामतोऽपह्नायोदरं पाटयित्वा चतुरंगुलप्रमाणमंत्राणि निष्कास्य
 निरीक्ष्य बद्धगुदस्यांत्रप्रतिरोधकरं वालं मलोपलेपमश्मानं चापहरेत् ॥
 परिखाविणि शल्यमुद्धृत्यांत्रपरिखावं विशोध्य छिद्रं मर्कोटकैर्दशये-
 त् ॥ लम्पे च शिरःसु कायमपनयेत् ॥ ततो मधुघृताभ्यामभ्यज्यां
 त्राणि यथास्थानं स्थापयित्वा बाह्यं व्रणमुदरस्य सीव्येत् ॥ यष्टीमधु-
 कमित्रया च रुष्णमृदा व्रणमभिलिप्य बध्नीयात् ॥ अथवा निवात-
 मार्गं प्रवेश्य क्षीरवृत्तिं स्नेहद्रोण्यां वासयेत् ॥ दकोदरेषु सर्वेषु च
 जातोदकेषु जठरेषु वातहरतैलाभ्यक्तस्योष्णोदकस्विन्नस्याप्तैः सुपरि
 गृहीतस्य कक्ष्यांतपटवेष्टितोदरस्यानाभेर्बामतश्चतुरंगुलमपह्नाय वी-
 हिमुखेनांगुष्ठोदरमात्रमवगाढं वित्त्वा नाडीं निधाय दोषोदकमर्द्धमात्र-
 मार्सिंचेत् ततो नाडीमपोद्धृत्य तैललवणेनाभ्यज्य व्रणविधिनोपचरेत्
 ॥ सहसा हि सर्वस्मिन् निःस्त्राविते तृष्णा ज्वरोऽगमदोऽतीसारः श्वा-
 सः कासः पादवाहो वा जायते पूर्यते च सुतरां ॥ अतस्तृतीयचतुर्थ-
 पंचमषष्ठाष्टमद्वादशषोडशवासराणामन्यतममंतरं कृत्वा दोषोदकमल्प-
 शो विस्त्रावयेत् ॥ निस्त्रुते निस्त्रुते च दोषोदके विमृद्योदरमाविककौशे-
 यचर्मणामन्यतमेन गाढतरं वेष्टयेत् ॥ तथा नाध्मापयति वायुः ॥ लं-
 षयित्वा च यवागूं सस्नेहलवणां मात्रया पाययेत् ॥ ततः परं व्रणमासा-

क्षीरवृत्तिर्भवेत् । ततो मासत्रयं क्षीरपेयां पिबेत् ॥ अन्यच्च ॥ मासत्रयम्
 लवणमल्पक्षीरं श्यामाकं कोरुदूषं वा भुञ्जीतेति ॥ भवति चात्रा ॥ प्रयतो
 वत्सरेणैवं विजयेत जलोदरं ॥ वर्ज्येषु यंत्रितो दिष्टे नात्यदिष्टे यत्ने-
 द्रियः ॥ सर्वमेवोदरं ॥ प्रायो दोषसंघातजं यतः ॥ अतो वातादिशमनी
 क्रिया सर्वा प्रशस्यते ॥ बन्धिर्मंदत्वमायाति दोषैः कुक्षौ प्रपूरिते ॥ तस्मा-
 द्भोज्यानि भोज्यानि दीपनानि लघुनि च ॥ सपंचमूलान्यल्पाम्लपदु-
 स्नेहकटुनि च ॥ भावितानां गवां मूत्रे पष्टिकानां च तंदुलैः ॥ यवागूं
 पथसा सिद्धां प्रकामं भोजयेन्नरं ॥ पिबेदिक्षुरसं चानु जठराणां नि-
 वृत्तये ॥ स्वं स्वं स्थानं व्रजं त्येषां वातपित्तकफास्तथा ॥ अत्यर्थोष्णा-
 म्ललवणं रूक्षं ग्राहि हिमं गुरु ॥ गुडतैलरुतं शाकं वारि पानावगाह-
 योः ॥ आयासादिदिवास्वमयानपानानि च त्यजेत् ॥ नात्यच्छसांश्चमधुरं
 पाने तर्कं प्रशस्यते ॥ सकणालवणं वाते पित्ते सोषणशर्करं ॥ यवा-
 नीसैधवाजाजीमधुव्योषैः कफोदरे ॥ त्र्युषणक्षारलवणैः संयुतं निच-
 योदरे ॥ मधुनैलवचाशुंठीशताव्हाकुष्ठमैधवैः ॥ छीहि बद्धे तु हृषुवा-
 यवानिपटुजाजिभिः ॥ सकृष्णामाक्षिकं छिद्रे व्योषवत्सल्लोदरे ॥
 गौरवारोचकानाहमंदवन्धनिसारिणां ॥ तर्कं वातकफार्तानाममृतत्वा-
 य कल्पते ॥ प्रयोगाणां च सर्वेषामनु क्षीरं प्रयोजयेत् ॥ स्थैर्यकृत्सर्व-
 धातूनां बल्यं दोषानुबंधहृत् ॥ भेषजापचितंगानां क्षीरमेवामृतायते ॥
 इत्युदरचिकित्सितं नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अथातः पांडुरोगचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ पांड्वामचिनमौदौ-
 कल्याणपंचगव्यनित्तैकानामन्यतमं सर्पिः पाययेत् ॥ दाडिमसारकु-

१ वर्ज्येष्वहारावहारादिष्वम्ललवणादिषु यंत्रितः स्यात् ॥ दिष्टे कथितेऽन्यपानादौ-
 बाऽतिथंत्रितः स्यात् ॥ अदिष्टेऽकथिते पुनरन्यपानादौ जितेन्द्रियः स्यात् ॥ अलोलुपेन त-
 वप्रवितव्यमित्यर्थः २ आदावित्यनेनैतद्भ्रमयति अस्मिन्व्याधौ प्राधान्येन पित्तचिकित्सा
 कार्या तदनुवातकफयोः ॥ तथाच पित्तस्यैवैतद्याधिकर्तृत्वे प्राधान्यं ॥ अतएव निदाने
 ऽध्यगीष्ट पित्तमथानादित्यादि ॥ ३ उन्मादमतिषधीकं ४ पचगव्यं घृतमपस्मारोक्तं ॥
 ५ तित्तकघृतं कुष्ठचिकित्सोक्तं

उषं धान्यकमर्द्धकुडवं पिप्पल्यष्टमिकाशुंठीचित्रकयोश्च पलं पलमेकतः
 कल्कीकृत्य तोयाढके विंशतिपलं घृतस्य सिद्धं हृत्पांडुरोगगुल्मह्री-
 हार्शः श्वासकासमुद्वानवातकफार्तिहरमग्निदीपनं बन्ध्यानां संमतं दुः-
 खप्रसविनीनां च ॥ दुरालभाचंदनषटोलत्रायमाणाकिराततिक्तरोहि-
 णीघननिशाह्र्येद्रयवदेवदारुपर्पटकाजमोदैः कार्पिकैः क्षीराढके घृत-
 प्रस्थं साधयेत् ॥ पांडुरोगकामलारक्तपित्तज्वरदाहामृग्दरविस्फोटश्व-
 यथुस्रगंदगर्शोघ्नं ॥ स्निग्धं चैनं तीक्ष्णैर्वाभयेत् ॥ पुनश्च स्निग्धं मूत्र-
 युक्तं गव्यं माहिषं वाऽर्द्धमासं पयः पाययेत् ॥ मागधिकाशृतं वा ॥
 मूत्रमिद्धां वा त्रिफलां ॥ ससाहं मूत्रेण वा हरीतकीः कल्किताः स्व-
 र्णक्षीरिभद्रदारुनागरश्यामात्रिष्टन्मूत्रानि तेनैव वा कथितानि ॥ तैर्वा
 शृतं पयः ॥ वत्सकबीजविशालाकुष्ठकटुकादारुमुस्तानां समा भागा
 मूर्वाभागद्वयमतिविषाभागाद्धं च चूर्णितं मुखानुना पीत्वाऽनु क्षौद्र-
 मबलिह्यात् ॥ तथा पांडुकामलाज्वरारुचिगुल्मानाहामवातरक्तपित्त-
 कासश्वासानपोहति ॥ त्रिकटुककालतिलटोहैर्वा माक्षिकधानुतुल्यै-
 र्माक्षिकेन वटकान्कृत्वा तक्रानुपानान् पांडुरोगी भक्षयेत् ॥ त्रिफला-
 व्योषघनाग्निविडंगभागा नव नव चायसचूर्णभागा मधुघृताभ्यां त-
 केणोष्णोदकेन वोपयुक्ता हृत्पांडुरोगकामलाकुष्ठशोफप्रमेहहराः ॥ मा-
 क्षिकधानुचविकादारुदार्वापिंडुथिकांस्त्रिफलादीनि च नव विचूर्ण्य चू-
 र्णाद्भिगुणं सुश्लक्ष्णं पृथङ्मंदुरं ततो गोमूत्रं सर्वतोऽष्टगुणं पक्त्वा त-
 स्मिन्प्रक्षिप्य पचेत् ॥ अनंतरं च वटकान्कुर्यात् ॥ ते तक्रानुपानम-
 भ्यस्ताः परमौषधं पांड्वामयिनां शोफार्शःकुष्ठकामलामेहह्रीहाढ्यवात
 कफार्तानां च ॥ शिलाजतुताप्यरूप्यायोमलाः पृथक् पंचपलिकास्त्रि-
 फलादपश्च विगतघनाः पलांशाः श्लक्ष्णरजसः सितोपलायाः पला-
 ष्टकयुक्ताः क्षौद्रद्रुता योगराजः ॥ कुलत्थादिधान्यानशितो यथान्य
 भ्यवहृतः समानः पूर्वेण ॥ यक्ष्मविषमज्वराजरककासश्वासापस्मारहर-

अ ॥ त्रिफलाकुटजफलघनपटोलपिचुमंदमहौषधकषायैर्मांसमर्द्धमा-
 सं वा भावितान्यष्टौ शिलाह्वयपलानि सितायाश्च तावन्पुष्पकुल्यातव-
 क्षीरीधात्रीफलकर्कटशृंग्यः पृथक् पलांशा निदिग्धिकाफलमूलयोः
 पलं त्रिजातत्रिकर्षं च क्षौद्रत्रिपलपुच्छं वटकान् वर्त्तयेत् ॥ तेदाढिमां-
 सुक्षीररससलिलमुरासवान्यतमानुपाना वज्राभिधाना वज्रमिधानंतरो-
 क्तान् रोगान् दारयन्ति ॥ हृद्रोगगलरोगगरोदरामृग्दरभंगदरगुल्मवर्ध्म-
 शुक्रमूत्रदोषांश्च ॥ द्राक्षापिप्पलीप्रस्थद्वयं शर्करामर्द्धतुलां तवक्षीरीना-
 गरमधुकानि च द्विपलिकानि चूर्णयित्वाऽऽमलकरसद्रोणे प्रक्षिप्य मृ-
 द्दघ्नना पचेत् ॥ लेहीभूते च शीते च तस्मिन्मधुप्रस्थमावपेत् त्रिसु-
 गंधिकस्य कर्षत्रयं च चूर्णीकृत्य दर्व्या परिषट्च जातिपुष्पादिवासि-
 ते मृद्भाडि निदध्यात् ॥ अयं द्राक्षालेह उपयुज्यमानः पांड्यामयहृद्रोग-
 कामलाहृत्मीमकज्वरगुल्मोदरशोफोदावर्तादीनपरानपि विरेकसाध्या-
 न् व्याधीन्प्रसह्य बायुरिवाभ्राण्यपहरति ॥ भोजनं तु सात्स्यतः शा-
 लियवगोधूममुद्गजांगलमांसानि पयो घृतां वृषपटोलवेत्रपर्पटकशाकं
 द्राक्षादाढिमखर्जूरामलकानि पानमनु पंचमूलसिद्धं वारि वाताधिके ॥
 घनह्रीवैरशुंठीसाधितं पित्तोत्तरे ॥ श्लेष्मण्यरिष्टसीधुमार्द्धीकासवाः ॥
 सर्वत्र वा तक्रं ॥ बीजकसारप्रस्थं वरायाः पलानि पंचविंशतिः पंच
 द्राक्षाया लाक्षायाः सप्त जलद्रोणे पक्त्वा पादशेषं तेभ्यो रसमादाय
 पूतशीतेऽस्मिंश्छर्करानुलां मधुप्रस्थं कर्षीशानि च चूर्णितानि ज्योष-
 व्याघनखोशीरकमुकेटवालुऽष्टमधुकानि निक्षिप्य घृताभाजने सर्व-
 मैकध्यं यवपल्ले ग्रंथ्ये दशरात्रं विंशतिरात्रं शीते स्थापयेत् ॥ अयं
 बीजकसारारिष्टः पांडुकामलमेहहृद्रोवातशोणितविषमज्वरारो वक्क-
 कासश्वासाश्चिह्नरति ॥ गंडीरतरोः समूहपुष्पशाखस्य तुलामाहरेत् ॥
 अर्द्धतुलां दशमूलस्य त्रिफलायाः पृथग्दर्द्धप्रस्थं कटजत्वचश्चकुडवा-

शान् मुस्तारुष्करकमिर्ग्रेन्द्रयवान् पालिकान् पाठादंतीमधुरसारास्त्राश-
 ठीचित्रकान् मृद्दीकाप्रस्थं च षोडशगुणपादशेषमंससि विपाच्य रस-
 माददीत ॥ तं पूतशीतं सितोपलानुलाद्वयेन चूर्णप्रस्थेन च युक्तं
 मागधिकाऽर्द्धप्रस्थेन श्लक्ष्णपिष्टेन ग्रंथिकपलेनाऽर्द्धपलिकैश्च मरिचवि-
 ङ्गैलवालुकैः प्रलिप्ते घृतकुंभे निधापयेत् ॥ मासमात्रं स्थितोऽयं-
 गंडीरारिष्टोऽधिकगुणः पूर्वस्मात् ॥ ग्रंथ्यर्बुदकमिहरश्च ॥ अथवा च-
 न्यकुष्ठप्रलिप्ते भाजने मस्तुद्रोणे गुडतुलां पिप्पलीप्रस्थं त्रिफला-
 प्रस्थत्रयं विडंगप्रस्थत्रयं कुडवांशांश्च मरिचपुरुषकद्राक्षाकाश्मर्य-
 फलैर्द्रयवान् द्विपलिकानि च दंतीचित्रकमल्लातकानि चूर्णितानि प्र-
 क्षिपेत् ॥ ततो यषपल्लस्थं पक्षमुपेक्ष्य यथाबलं पिबेत् ॥ एष मस्वरिष्टः
 पांडुरोगमेहमदोऽशोभिहणीप्लीहशोफोदरमगंदरहरः परमं चाग्निदीपन-
 इति ॥ भवति चात्र ॥ पांडुरोगप्रशांत्यर्थं विहितं यच्चिकित्सितं ॥
 विकल्पमेतद्विदुषा पृथग्दोषबलं प्रति ॥ स्नेहप्रायं पवनजे तीक्ष्णं शी-
 तं तु पैतिके ॥ श्लेष्मिके कटुरुक्षोष्णं विमिश्रं सान्निपातिके ॥ मृ-
 दं निर्घातयेत्कायात्तीक्ष्णैः संशोधनैः पुरः ॥ बलाधानानि सर्षपि शुद्ध-
 कोष्ठेऽनु योजयेत् ॥ व्योषबिल्वत्रिरजनीत्रिफलाद्विपुनर्नवं ॥ मुस्तान्य-
 योरजः पाठा विडंगं देवदारु च ॥ वृश्चिकाली च भाङ्गी च सक्षरैस्त्रैः शृतं
 घृतं ॥ सर्वान्प्रशमयस्याशु विकारान्मृत्तिकाकृतान् ॥ तद्वत्केसरय-
 द्दद्यान्हपिप्पलीक्षीरशाद्वलैः ॥ मृद्वेषणाय तल्लौल्ये वितरेद्भावितां मृदं
 ॥ विडगेनातिविषया पाठया निबल्लवैः ॥ वार्ताकैः कटुरोहिण्या कौ-
 टजैर्मूर्धयाऽथवा ॥ मृद्भेदभिन्नदोषानुगमाद्योज्यं च मेषजं ॥ काम-
 लायां तु पित्तघ्नं पांडुरोगाविरोधि यत् ॥ पथ्याशतरसे पथ्यादंताऽर्द्ध-
 शतकल्कितः ॥ प्रस्थः सिद्धो घृताहुल्मकामलापांडुरोगनुत् ॥ दंती-
 चतुष्पलरसे पिष्टेर्दंतीशलादुभिः ॥ घृतप्रस्थः शृतस्तद्वत्प्लीहश्वयथु-
 जिच्च सः ॥ पुराणसर्पिषः प्रस्थो द्राक्षाऽर्द्धप्रस्थसाधितः ॥ कामला-

गुल्मपाङ्घान्तज्वरमेहोदरापहः ॥ हरिद्रात्रिफलाग्निबलामधुकसाधितं ॥
 सक्षीरं माहिषं सर्पिः कामलाहरमुत्तमं ॥ गोमूत्रद्विगुणे दार्वीकल्काद्ध-
 पलसाधितः ॥ दार्वीचंचपलकाथे कल्कः कालीयकेपरः ॥ माहिषात्स-
 र्पिषः प्रस्थः पूर्वः पूर्व परः परे* ॥ सिद्धं कालीयककाथे सनिशं वोदरे-
 स्थितं ॥ आरग्वधं रसेनेक्षोर्बिदायामलकस्य वा ॥ सत्र्यूपणं बि-
 ल्वमात्रं पाययेत्कामलापहं ॥ पिबेन्निकुम्भकल्कं वा द्विगुणं शीतवारि-
 णा ॥ कुम्भस्य चूर्णं सक्षौद्रं त्रैफलेन रसेन वा ॥ सशर्करां त्रिमंडीं वा
 गवाक्षीं वा प्रयोजयेत् ॥ त्रिफलाया गुडूच्या वा दार्वा निबस्य वा र-
 सं ॥ प्रातः प्रातर्भधुयुतं कामलातार्यं योजयेत् ॥ तिलपिष्टनिभं य-
 स्तु कामलावान्मृजेन्मलं ॥ कफरुद्धपथं तस्य पित्तं कफहरैर्जयेत् ॥
 रुक्षशीतगुरुस्वादुज्यायामबलनिग्रहैः ॥ कफसंमूर्च्छितो वायुर्यदा-
 पित्तं बहिः क्षिपेत् ॥ हारिद्रेनेत्रमूत्रत्वक् श्वेतवर्चास्तदा नरः ॥ भवे-
 त्साटोपविष्टंभो गुरुणा हृदयेन च ॥ दौर्बल्याल्पाग्निपार्श्वान्निहिध्मा-
 श्वासारुचिज्वरैः ॥ कभेणाल्येऽनुषज्येत पित्ते शाखासमाश्रिते ॥ रसै-
 स्तं रुक्षकटुम्लैः शिखितित्तिरिदक्षजैः ॥ शुष्कमूलकजैर्धूपैः कुल-
 र्थोत्थश्च भोजयेत् ॥ भृशाम्लतीक्ष्णकटुकलवणोष्णं च शस्यते ॥
 सर्वाजपूरकरसं लिह्याद्भोषं तथाऽऽशयं ॥ स्वं पित्तमेति तेनास्य श-
 क्कदप्यनुरज्यते ॥ वायुश्च याति प्रशमं सहाटोपाद्युपद्रवैः ॥ निवृत्तो-
 पद्रवस्यास्य कार्यः कामलिको विधिः ॥ गोमूत्रेण पिबेत्कुम्भकाम-
 लावांश्छिन्नाजनु ॥ मांसं माक्षिकधानुं वा किटं वाऽथ हिरण्यजं ॥ गु-
 ढुचीस्वरसक्षीरसाधितेन हलीकमी ॥ महिषीहविषा स्निग्धा पिबेद्वा-
 जोरसेन तु ॥ त्रिवृतां तद्विरिक्तोऽद्यात्स्वादुपित्तानिलापहं ॥ द्राक्षा-
 लेहं च पूर्वोक्तं सर्पाणि मधुराणि च ॥ यापनान्क्षीरवर्त्तीश्च शील-
 येतानुशासनात् ॥ मार्दीकारिष्टयोगांश्च पिबेद्युक्त्याऽमिदृद्धये ॥

कौसिकंवाऽभयालेहं पिप्पलीं मधुकं बलां॥पयसा च प्रयुंजीत यथा-
दोषं यथाबलं ॥ पांडुरोगेषु कुशलः शोफोक्तं च क्रियाक्रममिति ॥
इति पांडुरोगचिकित्सितं नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

अथातः श्वयथुचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ श्वयथुषु दोषजेषु
सर्वेषु सर्वसरेष्वामानुबद्धेषु लंघनपाचनशोधनान्यादौ योजयेत् ॥ स्ने-
हजेषु विरुक्षणान्यौषधानि ॥ विरुक्षणोत्थेषु स्नेहनानि ॥ तन्नामजेषु
लंघितवनो लघ्वन्मशितस्य भद्रदारुनागरमरिचप्रतिविषाविड्गेंद्रय-
वानुष्णांबुना ॥ नागरदेवदारुपथ्यावर्षाभवो वा ॥ पंचकोलकाजाजी-
निदिग्धिका मुस्तपाठारजनीर्वा ॥ मूत्रवृत्तिर्वा नवायसं वा ॥ गुरुभि-
न्नपुरीषस्तु तक्रं सव्योषसौवर्चलक्षौद्रं ॥ गुडहरीतकीं वा शीलयेत् ॥
इतरस्त्रिदन्त्यूषणकटुरोहिण्ययश्रूणीनि त्रिफलाकाथेन ॥ व्योषयव-
क्षारायोरजांसि वा ॥ विभीतककल्कं वा तंदुलंबुना ॥ गुग्गुलुं वा गो-
मूत्रेण ॥ हरीतकीं वा तुल्यगुडां वा गुंठीपुनर्नवकपायानुपानां ॥ आर्द्र-
कं वा तुल्यगुडमर्द्धपलाभिवृद्धं पंचपलप्रकर्षं प्रयुंजीत ॥ मासमयं प्र-
योगः शोफशोषार्शःश्वासकासप्रसेकपीनसालसकामिसादगुल्मोदरप्र-
मेहपांडुकामलामनोविकारानपहरति ॥ आर्द्रकरसं वा शालिक्षीराहारः
पिबेत् ॥ निवृत्तामदोषः शृतानि पयांसि सर्पीषि च ॥ त्रिकटुकैरंड-
श्यामामूलैः सिद्धं क्षीरं ॥ महौषधमुरंगीभ्यां वा ॥ वर्षाभूमयूरकपंचको-
लैर्वा ॥ कुंभनिकुंभव्योषाभिकैर्वा ॥ करभीक्षीरवृत्तिर्वा स्यात् ॥ गो-
मूत्रं महिषीमूत्रं वा सक्षीरं क्षीराशनः पिबेत् ॥ दाडिमयवानीयवानक-
धनिकापाठाऽम्लवेतसमरिचपंचकोल विल्वफलयवशूकानक्षमात्रान्स
लिलाढके विपाच्य तत्कषायेण घृतप्रस्थं साधयेच्छोफार्शोगुल्ममेहा-
मिसादहरं ॥ अर्शोर्विहितविधिना चित्रकदध्नो नवनीतमाददीत ॥ चि-
त्रकमूलगर्भं सचित्रककल्कतक्रसिद्धं समानं पूर्वैण ॥ यथादोषोच्छ्रा-

१ कासचिकित्सितोक्तं ग्रन्थोन्मिते यवकाथे विंशतिविजयाहत्यादिशीलयेत् ॥

यं च धान्वन्तरं कल्याणकं पंचगव्यं तित्तं महातित्तमुद्रोक्तानि वा
 तिल्वकचतुर्थानि घृतानि पाययेत् ॥ दशमूलकाथकंसं पथ्याशतं गु-
 ङ्गुलोन्मिश्रमधिश्रयेत् ॥ लेहीभूते तत्र त्रिकटुकत्रिजातकयवक्षार-
 चूर्णं प्रक्षिपेत्सौद्रार्द्धप्रस्थं च ॥ एता दशमूलहरीतकयोऽतिप्रवृद्धमपि
 श्वयथुमुदरज्वरारोचकाविपाकपांडुरोगगुल्मभेदश्वासकासकाश्यामबा-
 ताम्लापित्तान् समूत्रशुकदोषांश्च निघ्नन्ति ॥ शठीपुष्करमूलकारवीचि-
 त्रकाजाजीजीवंतीबिल्वमध्यक्षारवृक्षाम्लैर्दशमूलेन च परिगृहीतानि
 घृततैलभृष्टानि पेयादीन्यन्नान्यल्पक्षेहलवणान्युपकल्पयेत् ॥ स्प-
 शंसुखांश्चाभ्यंगप्रदेहसेकान् ॥ शैलेयस्थौणेयकश्रीवेष्टकागुरुदेवदारुह-
 रेणुकाकुष्ठध्यामकपद्यकमांसीमागधिकावन्यधान्यतालीसपत्रकचतु-
 र्जातकपलाशंबुदांबुप्रियंगुस्पृक्कानखैः श्लक्ष्णपिष्टैस्तैलमभ्यंगं पचे-
 त् ॥ तैश्च प्रदेहं कुर्यात् ॥ सर्पपसौवर्चलसैधवशार्ङ्गघ्राणिश्च ॥ केवलै-
 र्वाऽक्षमज्जाभिः ॥ विशेषतश्चैकांगजेषु पुनर्नर्वाहिन्नाकोशातकीकरवी-
 रकेशुकातिविषर्द्धिवृद्धिमूषिककर्णीहस्तिकर्णनलिकानाकुलीमूलका-
 कादनीशालत्रिफलादेवदारुरोध्रतालपर्णीदशपत्रिकाजयंतीभिः प्रले-
 पः ॥ मूलकतोयेन कवोष्णेन वृक्षकार्कनक्तमालनिंबवर्षाभूकाथेन
 वा स्नानं ॥ अथानिलजे श्वयथौ त्रिवृतमेरंडतैलं चार्द्धमासं पि-
 बेत् ॥ एरंडतैलमेव च विद्धातसंगे प्राग्भक्तं पयसा रसैर्वा ॥ वात-
 हराभ्यंगस्वेदोपनाहंश्च कुर्यात् ॥ विशेषेण चैकांगगे मानुलुंगाग्निमं-
 थगुंठीदेवदार्वर्हिन्नाप्रलेपः ॥ पित्तजे न्यग्रोधादिसिद्धं सर्पिः पि-
 बेत्तित्तं वा ॥ मूच्छाऽरतिवृद्धाहेषु क्षीरं तदेव तु खंसनार्थं मूत्रयुग्मं
 ॥ अमयाऽमरदारुमधुकटुकदादंतीचंदनवेतसपटोलपूर्वादावीत्रायमा
 णोपकुल्याविशालाकाथः ससर्पिरुपयुक्तः श्वयथुविषमज्वरदार्हापपा-
 सार्तिमंतापसन्निपातानुपशमयति ॥ घृतक्षीरक्षीरिदक्षवेतसमंजिष्ठांश्च

णालचंदनादिभिः शीतवीर्यैः कल्पयेदभ्यंगादीन् ॥ कफोत्थे त्वारग्व
धादिसाधितं नैलं पिबेत् ॥ क्षारमूत्रतकासवारिष्टांश्च ॥ मल्लतकचि-
त्रकविडंगदहनीफलानि पृथांगिद्विप्रस्थशान्यच्छधान्याम्लद्रोणे गोम-
याग्निना त्रिभागशेषमवतारयेत् ॥ तत्पूतशीतं मस्तुकलशेन सितोप-
लानुलया च युक्तमग्निकमागधिकाकल्कलिप्ते दृढे भांडे समावाप्य
बैहायसे सुगुप्तं स्थापयेत् ॥ ततो दशाहस्थितोऽयमुपयुक्तो मल्लत-
कारिष्टः शोफोदराशोभगंदरग्रहणीकृमिकुष्ठमेहकार्श्यकिक्कसान् सत्वर-
मपनयति ॥ त्रिफलामरिचद्राक्षापिप्पलीकाश्मर्यफलानां प्रत्येकं शतं
गुडतुलामृदकद्रोणं मधूपलिसभाजनस्थं सप्ताहमुष्णे काले द्विसप्ताहं
शीते धारयेत् ॥ अयमष्टशतारिष्टः समानः पूर्वैर्ण ॥ पुराणपिण्याक-
रुष्णाशिघ्रुत्वगतसीसिकतामूत्रपिष्टाः सुखोष्णाः प्रलेपे दद्यात् ॥ ए-
कांगणे तु कालः सरलाजशृंगयजग्ंधाऽश्वगंधैकेपीकाशुंठीकुलत्थतर्का-
रीकुष्ठार्जकचित्रकजलमूत्राणि स्नाने ॥ चंडागुरुणी विलेपने ॥ संसर्ग
सन्निपातयोर्ग्रथादोषोदयमिदमेव साधनं ॥ एकदेशाश्रये च श्वयथौ
यथासर्जं वमनादीनि रक्तावसेचनं च कुर्वीतिति ॥ भवति चात्र ॥ प्रा
योऽभिघातादनिलः सरक्तः शोफं सरागं प्रकरोति तत्र ॥ विसर्पनुन्मा
रुतरक्तनुच्च कार्यं विषघ्नं विषजे च कर्म ॥ ग्राम्याज्जानूपं पिशितमब-
लं शुष्कशार्कं तिलान्नं गौडं पिष्टान्नं दधि सलवणं निर्जलं मद्यम-
म्लं ॥ धानावल्लूरं समशनमथो गुर्वसात्म्यंविदाहि स्वमं रात्रौ श्व-
यथुगदवान्वर्जयेन्मैथुनं च ॥ इति श्वयथुचिकित्सितं नामैको-
नार्विशोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

अथातो विसर्पचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ ॥ पूर्वरूपेष्वेव सर्व-
विसर्पणां लघनं रूक्षणं सिरामोक्षमुल्लेखनं च कुर्यात् ॥ न तु क्वचि-
दपि स्नेहनं ॥ निरामेषु क्षीणकफेषु च शीतवीर्याणि सर्पाणि तिक्तक-

त्रायमाणाऽमृतादीनि पाने दद्यात् ॥ तत्र मदनेद्रयवपटोलपिचुमंद-
मधुकेशुरसान्वमनेऽवचारयेत् ॥ द्राक्षात्रिवृत्त्रिफलात्रायमाणाविरेचने
॥ मुस्तदेवदारुकुष्ठशताह्वावाराहीधान्यरुष्णगंधाऽश्वगंधावशार्तगलान्
लेपसेकेषु ॥ अनिले ह्रस्वपत्रवल्लीकंटकपंचमूलानि च ॥ पित्ते तु-
क्कमलोत्पलशैवलंकदूर्वामृणालकशृंगाटकसेरुकशर्कराह्रीविरचंदनमु-
क्तामगिगैरिकपयस्याप्रपौंडरीकमधुकपद्रकघृतक्षीराणि न्यग्रोधादि
च ॥ श्लेष्मण्यजगंधाऽश्वगंधाकालैकैषिकागुडचोचरास्त्रावचाशीतशिर्वे
द्रपर्णीगोमूत्राणि वरणादि च ॥ संसर्गे यथादोषवले विकल्पयेत् ॥
तत्र कफस्थानाश्रिते सामे पित्तस्थानगते च रुक्षा विशीताः प्रले-
पपरिषेकाः ॥ पित्ते नवाः शुशीताः सघृता वखांतरीताः क्षणे क्षणे
चापनीयान्ये प्रयोज्याः ॥ द्वंद्वेषु यथायथं दोषान् चिकित्सेत् ॥ विशे-
षेणाग्निविसर्पे महातिक्तकं पिबेत् ॥ ग्रंथिविसर्पे रक्तपित्तसंसर्गमवे-
त्य प्राग्लंघनादीनि विरेचनांतानि शमनांतानि च शमनानि योजये
त् ॥ ततो वातश्लेष्महरं कर्म ॥ शूले च तदा स्निग्धाम्लोष्णामिरु-
त्कारिकामिर्ग्रथीनामुपनाहं ॥ वातकफविसर्पोक्तैश्च समस्तैरेव वा-
सिद्धेन तैलेन तोयेन वा परिषेकः ॥ लिपेद्वा शुष्कमूलकस्य कल्केन
नक्तमालत्वचा वा ॥ विभीतकेन वा विजयाऽक्षनागबलाऽग्निमंथभू-
र्जग्रंथिवंशपत्राणां वा ॥ दंतीचित्रकमूलत्वक्कासीसार्कसुहीक्षीरमृष्टा
तकास्थिरुष्णैर्लेपः शिलामपि भिनत्ति ॥ दीर्घकालप्रसक्ते तु ग्रंथौ
त्रिफलां प्रयुंजीत ॥ मधुपिप्पलीर्वा ॥ मुस्तासक्तुमृष्टातकानि वा ॥
सीधुमधुशार्करान्वा ॥ मातुलुंगरसानुविद्धां मदिरां वा ॥ गिरिजजनु-
वा गुल्मभेदनं वा तप्तलोहोपलादिपीडनं ॥ जत्रूर्ध्वगते तीक्ष्णधूस्रवम-
नानि च ॥ तथाप्यभेदे क्षारेणाग्निना वा दहेत् ॥ पाटयित्वा वा शस्त्रे-
ण परिशोधयेत् ॥ विदग्धं वा रक्तमपनीयापनीय पुनः पुनः स्वेदयेत् ॥
एवं पर्यायेण रक्तपित्ते वातरलेष्मणि चोत्तिष्ठेत् ॥ सर्वस्मिन् विसर्पे-

पर्यागते विदारिते च व्रणवतैलं च ॥ दावींविडंगकंपिलकैर्घृथिब्रणं
साधयेत् ॥ कर्दमके शीघ्रतरं सुतरां च वमनादीनि कृत्वा पुनर्जलौको
भिरसृगवसेचयेत् ॥ असृकप्रक्लेदाद्धि त्वङ्मांससिरास्त्रावसंक्लेदो भव-
ति ॥ पिबेच्च कषायं घनपटोलपिचुमंदानां मुस्तोशीरामलकसारिवा-
णां चंदनोत्पलयोः पटोलादिवर्गस्य वा घृतमिश्रं वा दावींत्वकृत्तिका-
पटोलयष्ट्याहारिष्टमसूरत्रिफलात्रायमाणानां ॥ विरेचनार्थं च त्रिवृच्चू-
र्णं सर्पिषा पयसा द्राक्षारसेन घर्मीभसा वा पाययेत् ॥ त्रायमाणाशू-
तं वा पित्तोद्धते क्षीरमिति ॥ भवति चात्र श्रेष्ठाऽस्त्रमुतिरेवात्र वि-
सर्पो ह्यमृगाश्रयः ॥ यच्च नासाग्रसंसृष्टो रक्तपित्तेन जायते ॥ न घृतं
बहुदोषाय देयं यच्च विरेचयेत् ॥ तेन दोषो ह्युपस्तब्धस्त्वग्रक्तपिशितं
पचेत् ॥ ॥ इति विसर्पचिकित्सितं नाम विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

अथातः कुष्ठचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ पूर्वहृषेव कुष्ठिनं
स्नेहपानेनोपक्रमेत् ॥ तत्र वातोत्तरे मेषशृंगीशोर्द्वैर्दण्डुचीद्विपंचमू-
लसिद्धं तैलं घृतं वा पानाभ्यंगयोर्विदध्यात् ॥ पित्तोत्तरे वाऽश्वकर्ण-
ककुभपलाशपिचुमंदमधुकरोधसमंगासिद्धं सर्पिः ॥ अथवा पटोलपि-
चुमंददावींदुरालभातिक्तरोहिणीपाठापर्पटकत्रायमाणानां पालिकान्
भागान् जलाढकद्वयेऽष्टभागशेषं काथयेत् ॥ तेन कार्पिकैश्चंदनोप-
कुल्यामुस्तत्रायंतींद्रियवभूर्निबैः कल्कितैः सर्पिषो द्वादशपलं साधये-
त् ॥ एतत्तत्तकं सर्पिः कुष्ठविसर्पविस्फोटगंडगंडमालाश्वयथुपिड-
कारक्तपित्तदुर्नामबातशोणितकामलापांड्वामयोन्माददाहतृद्भ्रमकंडू-
दुष्टनाडीगुल्ममदतिमिरव्यंगश्वत्रापस्मारमगंदरोदरप्रदरज्वरगरविद्र-
धिग्रहणीद्विद्रोगानपहरति ॥ सप्तच्छदकटुकाऽतिविषाशम्याकपाठाभू-
निबमुस्तत्रिफलोशीरपटोलपर्पटकपिप्पलीद्वयद्विरजनीद्विसारिवाचंदन
वुरालभाऽद्यकवचाशतावरीविशालाकुटजबीजवृषभूर्वागुडूचीभूर्निब-
निबत्रायमाणाकटुकगर्भं द्विगुणामलकरसमष्टगुणां बु सर्पिर्विषकं म-

हातित्तिकारव्यं घृतमधिकगुणं पूर्वस्मात् ॥ गुग्गुलुं पंचतिक्तं वा पि-
बेत् ॥ कफोत्तरे शालिपियालशम्पाकारिष्टसप्तपर्णचित्रकमरिचवचा-
कुष्ठैः साधितं ॥ अथवा बृहतीद्वयकाकमाचीगुकनासाकाथे मरिच
विडंगशिपुजातिदेवदारुक्षयकहरिद्राऽभयाकल्केन वाजिमूत्रेण च सि-
द्धं सर्पिः ॥ सर्वेषु च भृष्टातकनुवरकसिद्धार्थकान्यतमतैलं ॥ भ-
ृष्टातकपथ्याकमिष्टसिद्धं वा हविः ॥ ततः स्निग्धस्य यथादोषं यथा-
सर्जनं च संशोधनादि प्रयुंजीत ॥ सिरां च बलापेक्षी वित्थ्येदेकां हे-
तिलः चतस्रः पंच वा ॥ अंतराऽतरा च पुनः पुनः स्नेहं पिबेत् ॥ दु-
र्बलं च शून्यकोष्ठं कुष्ठिनि वायुरभिभवति ॥ वमने त्वस्य मधुककुट-
जबीजनिंबपटोलपल्लवानि विदध्यात् ॥ कुंभनिकुंभत्रिफला विरेचने
माणभद्रवटकांश्च ॥ पटोलविशालयोर्मूलं त्रिफला च पृथक्त्रिभागो-
नत्रिशाणाः कटुकात्रायमाणे शाणांशे शुंठ्यास्त्रिभागोनः शाणः तदे-
तत्पलमैकध्यं सलिले विपाच्य पाययेत् ॥ ऊर्ध्वाधो विरिक्तश्च जीर्णं
जांगलरसेनाशनीयात् ॥ एवमेतत्षट्त्रयप्रयोगात्परं पित्तकफशोककु-
ष्ठदुष्टनाडीवणार्शोभगंदरग्रहणीपांडुहलीमककामलाविषमज्वरद्विस्त-
वेदनाघ्नमुभयानुलोमनं वा ॥ ब्राह्मीरससाधितं सर्पिः पिबेत् ॥ आव-
र्तकीतुलां सलिलार्मणेऽष्टांशशिष्टां विपाच्य तेन निर्यृहेण तन्मूत्रैश्च घृ-
तप्रस्थं साधयेत् ॥ ततो मात्रामेकाहान्तरं पिबेत् ॥ ऊर्ध्वाधो विरे-
च्यमानस्तृपितः शीतलवणमारनालं जीर्णस्नेहश्च तन्नैव कोद्रवौदनम-
शनीयात् ॥ अनेन कुष्ठश्चित्रापचीभगंदरनाडीवणाखुविपाणि सिद्ध्यं-
ति ॥ मेध्यं चैतत्पुंसवनं च ॥ दार्वीपटोलबृहतीसेव्यमदननिंबकत-
मालवनेंद्रयवैः सस्नेहैरास्थापनं ॥ एभिरेवच विपक्वः स्नेहोऽनुवासना-
ह्यस्यानुवासनं ॥ दंतीमरीचफणिज्जकार्द्रककरंजबीजपिप्पलीविडंग-

१ पृथक्प्रत्येकं त्रिभागेन ऊनस्तृतीयः शाणो येषां ते पटोलादयः पंच पृथक्त्रिभा-
गापचितत्रिशाणा इत्यर्थः ॥ पट्टधानकाः शाणः ॥

सैधवैरुर्ध्वजत्रुगते कुष्ठे कृमिषु च ॥ शिरोविरेकः सूत्रस्थानोक्तैः
 वैरेचनिकधूमश्च ॥ ततः सर्वतो विशुद्धस्यांतर्बहिः शमनानि प्रयुंजी-
 त ॥ त्वदिरकदरतिनिशासनशिरीषशिंशपाशाकसर्जार्जुनजंबूकरवीर-
 धवामलकीमुष्ककक्षकबदरीबज्जूलनिंबकरंजकदंबमधूकसारान् सा-
 द्रान् कृतमालनिचुलपटोलांकोलबलाबिल्वकुटजकटभीपारिभद्रकस-
 हचरगृध्रनखीवरुणवैर्धमानार्कशोभांजनकाटरूपकशतावरीश्वदंष्ट्रारि -
 मेदाश्वकर्णश्रीपर्णीत्वयंगुसाऽग्निमंथेद्रवारुणीकाकोटुंबरिकामेषशृंगीदुं-
 दुकगुडूवीवर्षाभूश्रेयसीरुहतीहयरोहिणीमूर्वाशार्ङ्गामूलानि च श-
 कलयित्वा पृथक् त्रिंशत्पलिकानि च संक्षुध्य महति कटाहेऽष्टगुणेनां-
 भसा काथयेत् ॥ अष्टमागशेषं निर्यूहमवतार्य परिखाव्य च तस्मिन्-
 सर्पिषः पलशतत्रयं विपचेत् ॥ ईषदवशेषकषाये च द्विदलीकृतारुष्क
 रसहस्रत्रायमाणमावाप्य पुनः पाचयेत् ॥ विगतस्वरसाण्यरुष्कराण्य
 पास्य तस्मिन्नेहे चूर्णितानि प्रक्षिपेद्वाधिघातकव्योषणाकुलीमार्कवा-
 र्ककाकादनीतगरकटुकाकुंभबिल्वहिंगुविडंगचित्रकांतविषामुस्तेंद्रयवै
 द्रवारुणीरूप्यमललोहकांतरसंजनाश्रकशुकनासादेवदालीत्रिफला -
 लांगुलकीविशालाकुंभनिकुंभवचावाराहीवनमालामहाद्रुमकर्कोटकीप्र
 पुञ्जाटसोमपर्णीनाकुलिकाद्वयपटोलीजातीपल्लवनाप्यकारवेल्लीकाको-
 लीकंदकसप्तच्छदशार्ङ्गोत्पलसारिवागुग्गुलुशिलाजनुमूर्वाकुस्तुंबरी
 जीरकद्वयपाठेंदुरवावञ्चकंदहरिद्राद्वयलवणपंचकानि प्रत्येकं त्रिपल
 कानि शृंगीविषपलं चैकं ॥ ततो दर्व्या समंतादाघट्य गुप्तं भूमौ धा-
 न्ये वा मासं निखनेत् ॥ अथ कृतसंशुद्धिस्वस्त्ययनः कुष्ठो प्रातस्त-
 तो मात्रामुपयुंजीत ॥ जीर्णे च यथेष्टमाहारं ॥ तेनास्य पूर्वमंगानि तु-
 द्यंते भिद्यंते शूयंते स्फुरंति स्फुरंति च ततः सप्तरात्रात्पुनः स्वस्थी
 भवंति ॥ अपिच ॥ योगराजमवलिल्ल समस्तं संज्ञयैव कथितोत्तम-

शार्कं ॥ हन्ति कुष्ठमतिपातिनगात्रं स्नायुजालपरिशेषमशेषं ॥ श्वासा
 ग्रिसादारुचिकासयक्षमगुल्माद्यवातग्रहणीप्रमेहान् ॥ शोफं कृमोन्
 पांडुगदं जरां च निवर्तयत्येष रसायनाख्यः ॥ त्रिफलादशमूलमूर्वामु-
 स्तसप्तच्छददारुनिवत्वग्गवाक्षीचित्रकमंजिष्ठाव्योषचूर्णं नवगुणैः स-
 त्तुभिर्युक्तं ससौद्रं शीलयेत् ॥ अथवा क्षुण्णान्यवाग्निस्तुषान् रात्रौ
 गोमूत्रपर्युषितानहनि किलिंजे शोषयेदेवं समाहं भावयेच्छोषयेच्च ॥
 ततस्तान्सक्तुं कृत्वा भल्लातकप्रपुच्छाटावल्लुजचित्रकविडंगमुस्तचूर्णं च
 तुर्भागयुक्तानसनादिकषायेण पाययेत् ॥ एवमसनादिकाथपीतानामा-
 रग्वधादिकषायपीतानां वा गोजीर्णकानां वा यवानां सक्तुं रुष्करा-
 ग्रिमंथचूर्णमिश्रान्खदिरासनसाररोहितकगुडूचीनामन्यतमस्य कषाये
 ण दाडिमाम्लवेतसाम्लेन संधवलवणेन सितामधुमधुरेणालोड्य पाय-
 येत् ॥ एष सक्तुमंथकल्पः ॥ यावकांश्च भक्ष्यानपूपपूर्णकोशशष्कुली
 प्रभृतीन् कुर्यात् ॥ यववच्च गोधूमैश्च मुरां कल्पयेत् ॥ पलाशक्षारभा-
 वितशालितंदुलपिष्टेन क्षारोदकैर्नैव स्वेदितेन प्रियंगुगजपिप्पलीचि-
 त्रककेंबुकैलवालुकपरिपेलवरोध्रमरीचविडंगचूर्णमिश्रेण नवे चैनं भा-
 जने जनुशृते सौद्रपिप्पलीलिप्ते स्थापयेत् ॥ ततो गंधरसोपपन्नां कुष्ठि-
 ने पानुं दद्यात् ॥ खदिरशिंशपासारमुत्तमवारणीं ब्राह्मीं कोशवतीं च
 स्वकषायकल्केन विपचेत् ॥ तेन काथेन तंदुलान्भावयेत् ॥ पिष्टं-
 च स्वेदयेत् ॥ अभिषुण्णुयाच्च पूर्ववत् ॥ त्रिष्टुच्छयामाऽग्निमंथस-
 सच्छदकोलाकेंबुकशंखनीतिल्वकत्रिफलापलाशशिंशपानां रसमा-
 दाय पलाशद्रोण्यामभ्यासिच्य खदिरांगारतसमयःपिंडमेकविंशति
 वारान्निर्वाप्य ततस्तं रसमासिच्य स्थाल्यां गोमयाम्निना साधयेत्
 सिद्ध्यति चावपेत्पिप्पलीचूर्णस्य भागं द्वे मधुनस्तावद्धृतस्य ॥ तत-
 श्वतुर्भागावशिष्टेऽवतीर्णे भूयोऽग्नितसमयःपिंडं तस्मिन्प्रक्षिपेत् ॥ प्र-

शांतं च लोहपात्रे खनुगुप्तं दद्यात् ॥ इयमपस्कृतिर्दुःसाधनमपि कुष्ठं
मेहं वा साधयति स्थूलं कर्शयति पांडुशोफमपहंति सन्नममिमुद्गरति
॥ विशेषेण राजपक्षिमणामुपदिश्यते वर्षशतायुश्चैनामुपयुज्य पुरुषो
भवति ॥ असनादिकाथमासिच्य पलाशद्रोण्यामयोषनैस्तमैः संयो-
ज्य निर्वाप्य च कृतसंस्कारे कलशे प्रक्षिप्य वत्सकादिं प्रतिवाप्य क्षौ-
द्रं च सुगुप्तं मांसं निधायोपयुंजीत ॥ एवं न्यग्रोधादिध्वारग्वधादिषु
चापस्कृतीर्विदध्यात् ॥ खदिरसुरदारुसारकाथप्रस्थं क्षौद्रप्रस्थं मत्स्यं
ढिकाप्रस्थं लोहचूर्णाः द्वेप्रस्थं त्रिफलाचतुर्जातकमरिचानि च कार्ष्णि-
काणि प्रक्षिप्यायसे भांडे मासस्थितं तदुपयोजयेत् ॥ रसायनप्रयो-
गेण च लोहनुलां तुवरकास्थीनि भस्मातकान्यलंबुपामवल्लुजं गुग्गुलु-
मशीर्विहितविधानेन वा चित्रकमिति ॥ भवति चात्र ॥ किलासकु-
ष्ठग्रहणीप्रमेहस्थूलत्वदुर्नामभगंदेषु ॥ पांडुत्वशूनत्वकफामयेषु मंथा-
दियोगान्विदधीत सामे ॥ शालयो यवगोधूमाः कोरदूषाः प्रियंगवः ॥
मुद्गा मसूरास्तुवरी तिक्तशाकानि जंगलं ॥ त्रिफलारुष्करारिष्टक्षौद्र
योजितभाषितं ॥ धात्रीखदिरनिंबांबु रसं मुद्गपटोलजं ॥ मद्यान्यौ-
षधगर्भाणि मथितं चेंदुराजिमत् ॥ अन्नपानं हितं कुष्ठे नत्वम्लवणौ-
षधं ॥ दधिदुग्धगुडानूर्पातिलमाज्यं त्यजेत्तरां ॥ तुलाद्घनिंबपंचांग्यास्त
था खदिरसारतः ॥ हरीतकीदलतुला भस्मातकतुला दश ॥ रुष्णाबि-
डंगकुडवं चैकध्वं विपचेज्जले ॥ कषायं तं परिस्नाप्य निदध्यान्ताम्रभा-
जने ॥ षणमासांतरितं कुष्ठैः रुमिमेहैर्विमुच्यते ॥ निंबारिष्ट इति ख्या-
तो वरुणेनैष निर्मितः ॥ कटुकापटोलमूलोत्तमावचानिंबरात्रिमंजिष्ठा-
नां ॥ संशीलितः कषायस्तथाऽऽमयान् श्लेष्मपित्तबहुलान्हंति ॥ वा-
तोत्तरांस्तु सर्पिर्विपाचितं कथितकल्कितैश्च कटुकाद्यैः ॥ खदिरारि-
ष्टगुडूचीसुरतरुदावींश्च कल्पयेत्पृथगेवं ॥ शीतः कषायः खदिरस्य पी-
तः सक्षौद्रताक्षर्यो हरति असह्य ॥ त्वक्कंठरोगापचिकुष्ठमेहान्बलाहका-

न्यायुरिव प्रचंडः ॥ सर्पिर्मधुभ्यां त्रिफलारसेन विडंगकल्केन च संश-
युक्तः ॥ कुष्ठं कषायः खदिरस्य हंति तिष्ठन् कषायं मनसीव धर्मः ॥ ख-
दिरस्य लूनशिरसो मूले खातस्य मध्यमं मूलं ॥ छित्वाऽधोऽयःकुम्भं
रससंग्रहणाय निदधीत ॥ लिप्तान्कृष्णमृदेष्वनैश्च निचितादादीपिताह-
ह्निना तस्माद्यश्न्यवते रसः स सहितः क्षौद्राज्यधात्रीरसैः ॥ पीतः कु-
ष्ठभगंदरोदरगतीर्मिहास्वपांडून् जयेत्प्रस्थस्तस्य जरां च भोज्यमिह तु
त्याज्यं च भक्ष्यातवत् ॥ योज्यं खदिरवन्निंबशिंशपारग्वधासनं ॥ रोहि-
तकं सुराहं च खदिरोदकपायिनः ॥ दार्वीरसांजनं वा गोमूत्रेण प्रबाध-
ते कुष्ठं ॥ अमया प्रयोजिता वा मासं सव्योषगुडतैला ॥ दार्वीकलिंग-
कटुकाऽतिविषाऽग्निपाठा मूत्रेण सूक्ष्मरजसो धरणप्रमाणाः ॥ पीता जयं-
ति गुदजोदरगुल्मकुष्ठकोष्ठानिलाढ्यपवनग्रहणीप्रमेहान् ॥ लाक्षादंती-
मधुरसवराद्वीपिपाठाविडंगप्रत्यक्पुष्पीत्रिकदुरजनीसप्तपर्णादिरूपं ॥ र-
क्ता निंबः सुरतरुः पंचमूल्योश्च चूर्णं पीत्वा मासं जयति हितभुग्ग-
व्यमूत्रेण कुष्ठं ॥ दशपलमरिष्टपल्लवकुसुमजटात्वक्पलं यथाकालं ॥ प्र-
त्याहरेत्समस्तं कृतमालतरोश्च तत्तद्वत् ॥ संचूर्ण्य वस्त्रपूतं रसे धृतं खा-
दिरेऽनले शुष्कं ॥ चित्रकघनभल्लतकगोक्षुरकमहौषधत्रिफलाः ॥ लो-
हविडंगावल्गुजसितोपलाः पलसमा रजीकृत्य ॥ सप्ताहमेकतस्तद्रसेन
भृंग्यास्ततो भाव्यं ॥ अथ पीतमक्षमात्रं घृतेन दुग्धेन कोष्णसलिलैर्वा
॥ अचिरात्करोति बालं मतिं स्मृतिं पादवं मेधां ॥ रुमिकुष्ठगंडपांडुप्र-
मेहवक्त्रामयारुचिच्छर्दीः ॥ अपचीभगंदरस्यौल्यदुष्टनाडीव्रणवर्ष-
गं ॥ कफपित्तजान्विकारान्विशेषतः सुविषमाग्निवर्त्तयति ॥ वर्षाद्विषग-
रकृत्या नित्याभ्यासेन खलतिपलितानि ॥ त्रिकटूत्तमातिलारुष्कराज्य-
माक्षिकसितोपलाविहिता ॥ गुलिका रसायनं स्यात् कुष्ठजिच्च वृष्या च
सप्तममा ॥ चंद्रशकलाभिरजनीविडंगनुवराख्यारुष्करत्रिफलाभिः ॥ बट-
का गुडांशकुसाः समस्तकुष्ठं विनाशयंत्यभ्यस्ताः ॥ विडंगमल्लतकबा-

कुक्षीनां सद्दीपिवाराहिहरीतकीनां ॥ सलांगलीरुष्णतिलोपकुल्या मु-
 डेन पिंडी विनिहंति कुष्ठं ॥ पथ्याकलिंगकपलाशफलेंदुराजीमलात-
 कास्थिचतुरंगुलचित्रकार्कैः ॥ सावर्तकीरुमिहैरः कमर्वाद्भित्तशैर्मूत्रेण
 तुल्यतुवरैर्वटका गदघ्नाः ॥ शशांकलेखा सविडंगसारा सपिप्पली वा
 सङ्कताशमूला ॥ सायोमला सामलका सतैला कुष्ठानि रुच्छ्राणि निहं-
 ति लीळा ॥ भूर्निबत्रिफलापद्मपद्मकातिविषाकणाः ॥ मूर्वापटोलीहिनि-
 शापाठातिक्तेन्द्रवारुणीः ॥ सकलिंगवचास्तुल्या द्विगुणाश्च यथोत्तरं ॥
 लिह्यादंतीत्रिदृढात्रीचूर्णिता मधुसर्पिषा ॥ कुष्ठमेहप्रसुतीनां परमं
 स्यात्तदौषधं ॥ वराकणाविडंगान्वा लिह्यात्तैलाज्यमाक्षिकैः ॥ खदि-
 रशकलचूर्णं क्षौद्रसर्पिर्विमिश्रं सगिरिजतुविडंगं मात्रया सेवमानः ॥
 लघुमिताहितभोजी ब्रह्मचारी जितात्मा श्वयथुकिटिभकोष्ठश्चित्रकु-
 ष्ठानि हन्यात् ॥ खदिरासनसारस्य तुलां द्रोणेऽभसः क्षिपेत् ॥ अष्ट-
 मेऽहनि ततोऽयं पवेदादर्विलेपनात् ॥ त्रिफलाद्भुतुलाचूर्णं तत्पादेव
 तु बाकुची ॥ तदद्दं द्वीपिनो मूलं तद्वत् बाह्यां समार्कवां ॥ लोहक-
 मिघ्नद्विप्रस्थं क्षिप्वा तद्वटकीकृतं ॥ कुष्ठमेहग्रहण्यशौभगंदरिषु पूजि-
 तं ॥ लांगलीत्रिफलालोहचूर्णं दशपलं पृथक् ॥ गुटिकात्रिशतं कुर्या-
 द्भृंगराजरसाद्भुतं ॥ छायाशुष्कां च तत्राद्भुगुटिकां भक्षयेत्पुरः ॥ जीर्णैरसे-
 न रूक्षेण पेयां पूर्वं च भोजयेत् ॥ यंत्रितो ब्रह्मचर्याधैः क्रमेण गुलिका-
 मपि ॥ खादेत्परस्तान्मासस्य भवेत्कामचरः क्रमात् ॥ एवं सर्वाणि
 कुष्ठानि जयत्यतिबलान्यपि ॥ धीमेधास्मृतियुक्तश्च नीरुक् जीवे-
 त्समाः शतं ॥ वासाऽमृतानिंबवरापटोलव्याधीकरंजोदककल्कपक्वं ॥
 सर्पिर्विषसर्पज्वरकामलात्त्रकुष्ठापहं वज्रक्रमामनंति ॥ त्रिफलात्रिक
 दुत्रिकंदकारीकटुकाकुंभनिकुंभराजवृक्षैः ॥ सबचाऽतिविषाऽभिकैः
 सपाठैः पिचुभागैर्नववज्रदुग्धमुष्ट्या ॥ पिष्टैः सिद्धं सर्पिषः प्रस्थमे-

भिः कूरे कोष्ठे स्नेहनं रेचनं च ॥ कुष्ठश्वित्रघ्नीहृषध्माशमगुल्मान् ह-
न्यात्कुच्छ्रांस्तन्महावञ्चकारणं ॥ पतेलैलीतकवसा क्षौद्रजातीरसा-
न्विता ॥ कुष्ठघ्नी समसर्पिर्वा सगायत्र्यसनोदका ॥ मूत्रैर्विनीता त्रि-
फलारसे वा सिद्धा घृते बाण्डभसि केवले वा ॥ रसायनं पथ्यमुजो-
हरिद्रा निहन्ति पाण्ड्यामयकुष्ठमेहान् ॥ पिबेदमृतवल्या वा स्वरसं पं-
त्रपीडितं ॥ मेध्यं तत्कुष्ठमेहार्शश्छर्दिवातासनाशनं ॥ स्थिरकठि-
नमण्डलानां कुष्ठानां पोटलैर्हितः स्वेदः ॥ स्विन्नोत्सन्नं विलिखेत्कुष्ठं
तीक्ष्णेन शस्त्रेण ॥ रुधिरागमार्थमथवा शृंगालाबृमिरपहरेदक्तं ॥ प्र-
च्छेदल्यं कुष्ठं विरेचयेद्वा जलौकोभिः ॥ ये लेपाः कुष्ठानां युज्यन्ते नि-
र्हतास्त्रदोषाणां ॥ संशोधिताशयानां सद्यः सिद्धिर्भवति तेषां ॥ येषु
न शस्त्रं क्रमते स्पर्शोद्रियनाशनेषु कुष्ठेषु ॥ तेषु निपात्यः क्षारो रक्तं दो-
षं च विस्त्राव्य ॥ लेपोऽतिकठिनपरुषे सुप्ते कुष्ठे स्थिरे पुराणे च ॥ पी-
तागदस्य कार्यो विषैः समन्त्रागदैश्चानु ॥ स्तब्धानि सुप्तमुप्तान्यस्वेदन-
कण्डूलानि कुष्ठानि ॥ कूर्चैर्दतीत्रिवृताकरवीरकरंजकुटजानां ॥ जात्य-
कर्मनिवजैर्वा पत्रैः शस्त्रैः समुद्रफेनेन ॥ घृष्टानि गोमयैर्वा ततः प्रदेहैः
प्रदिह्यानि ॥ आरग्वधः सैडगजः कंजो वासा गुडूची मदनं हरिद्रे ॥
श्याहः सुराहः खदिरो धवश्च निंबो विडंगं करवीरकश्च ॥ ग्रंथिश्च भू-
र्जो लशुनः शिरीषः सल्लोमशो गुग्गुलुकृष्णगंधे ॥ फणिज्जको बत्सक-
सप्तपर्णीपीलूनि कुष्ठं सुमनःप्रवालाः ॥ वचा हरेणुस्त्रिवृता निकुंभो भ्र-
क्ष्मातकं गैरिकमंजनं च ॥ मनःशिला ले गृहभूमण्डला कासीसरोध्राजु-
नमुस्तसर्जाः ॥ इत्यर्द्धरूपैर्विहिताः षडेते गोपितपीताः पुनरेव पिष्टाः ॥
सिद्धाः परं सर्पयतैलपुक्ताश्रूणाः प्रदेहा बहुशः प्रयुक्ताः ॥ कुष्ठानि क-
च्छ्राणि नवं किलासं सुरैर्द्रलुप्तं किटिभं सदद्गुं ॥ भगंदराशीस्यपर्ची
सपामां हन्युः प्रयुक्ता न चिराच्चराणां ॥ निंबं हरिद्रे सुरसं पटोलं कु-
ष्टाश्वगंधे सुरदारु शिपुः ॥ सप्तर्षपं तुंवरुधान्यवन्यं चैवा च चूर्णाणि

समानि कुर्यात् ॥ तैस्तक्रमुक्तैः प्रथमं शरीरं तैलाक्तमुद्धर्त्तयितुं यतेत ॥ तथाऽस्यकंदूपिडकाः सकाठाः कुष्ठानि शोफाश्च शमं व्रजन्ति ॥ मुस्तामृतासंगकटकटेरीकासीसकंपिल्लककुष्ठरोध्राः ॥ गंधोपलः सर्जरसं विडंगं मनःशिलाले करवीरफत्वक् ॥ तैलाक्तगात्रस्य कृतानि चूर्णान्येतानि दद्यादवचूर्णनार्थं ॥ दद्रुः सकंदूः किटिभानि पामा विचर्चिकाचेति तथा न संति ॥ गंडे महादक्षमवे निलीनः स्विन्नः कुकूले पुटपाकयुक्त्या ॥ विचर्चिकां सर्षपपिडकलको निहन्ति लज्जामिव रागवेगः ॥ मनःशिलाले मरिचानि तैलमार्कं पयः कुष्ठहरः प्रदेहः ॥ तथा करंजप्रपुनाटबीजं कुष्ठान्वितं गोसलिलेन पिष्टं ॥ गुग्गुलुमरिचविडंगैः सर्षपकासीसमुस्तसर्जरसैः ॥ श्रीविष्टकालगंधैर्मनःशिलाकुष्ठकंपिल्लैः ॥ उभयहरिद्रासहितैश्चाक्रिकतैलेन मिश्रितैरेभिः ॥ दिनकरकरातितसैः कुष्ठं पृष्टं च नष्टं च ॥ मरिचं तमालपत्रं कुष्ठं समनःशिलं सकासीसं ॥ तैलेन युक्तमुषितं समाहं भाजने तापे ॥ तेनालिसं सिध्मं समाहाह्वमसेविनोऽपैति ॥ मासात्रवं किलासं स्नानेन विना विशुद्धस्य ॥ मयूरकं मंजरितं समूलं दग्ध्वा परिस्राव्य च समरुत्वः ॥ तेनांभसा कंगुलिनोत्थतैलं सिद्धं परं सिध्मनिबर्हणाय ॥ वायसजंघामूलं वमनीपत्राणि मूलकाद्वीजं ॥ तत्रेण भौमवारे लेपः सिध्मापहः सिद्धः ॥ जीवंती मंजिष्ठा दावी कंपिलकः पयस्तुत्यं ॥ एष घृततैलपाकः सिद्धः सिद्धे च सर्जरसः ॥ देयः समधूच्छिष्टो विपादिका तेन शाम्यतेऽभ्यक्ता ॥ चर्मैककुष्ठकिटिभं कुष्ठं शाम्यत्यलसकं च ॥ सप्तपर्णकरंजार्कमालतीकरवीरजं ॥ मूलं खुद्दीशिरीषाभ्यां चित्रकास्फोटयोरपि ॥ करंजबीजद्विनिशाव्योषैडगजसर्षपाः ॥ वरा बेहं च तैस्तैलं सगोमूत्रैर्विपाचितं ॥ कुष्ठदुष्टवणग्रंथिगंडमालाभगंदरान् ॥ विशेषाद्वातकफजान् हंत्यभ्यंगेन वज्रकं ॥ एरंडतार्क्ष्यवननीपकदंबाश्वीकंपिल्लवेहफलनीमुरवारुणीभिः ॥ निर्गुद्वचरुष्करसुराहसुवर्षादु-

ग्धाश्रीविष्टगुगुलुशिलाहरितालबिल्वैः ॥ तुल्यं सुगर्कदुग्धं सिद्धं तैलं
 स्मृतं महावज्रं ॥ अतिशयितवचकगुणं श्वित्राशीग्रंथिमालाघ्नं ॥ क
 नकक्षीरीशैलामाईदंत्याः फलानि मूलं च ॥ जातिप्रवालसर्षपलशुन-
 विडंगं करंजत्वक् ॥ समच्छदारपल्लवमूलत्वक्निंबचित्रकास्फोताः ॥
 मुंजैरंडकटहतीमूलकसुरसार्जकफलानि ॥ कुष्ठं पाठा मुस्तं पट्टं धा तुं-
 बरुवचा मूर्वा ॥ एडगजकुटजशिमुष्पूषणभल्लातकक्षवकाः ॥ हरिता-
 लमवाकपुष्पी तुत्थं कंपिलकोऽमृतासंगः ॥ सौराष्ट्रीकासीसं दार्बीत्वक्-
 खर्जिकालवणं ॥ एनैस्तैलं तैलं कटुतैलं वा चतुर्गुणे मूत्रे ॥ करवीर-
 मूलपल्लवतोयेन विपाचीतं जयति ॥ कटुकालानुन्यस्तं नित्याभ्यगेन
 वातकफकुष्ठं ॥ दद्रुमंडलकोठरुमिपामविचर्चिकाः सुतरां ॥ सिक्थ-
 कनुत्थकगुगुलुसिंदुररसांजनैः कटुकतैलं ॥ पामाकिटिभविचर्चिषु
 साधितमभ्यंजने श्रेष्ठं ॥ शैलेयकंपिलकपर्दिकारव्यसुराष्ट्रासर्जरसो-
 पलानि ॥ शिला च चूर्णो नवनीतयुक्तः कुष्ठे खवत्यभ्यधिकं प्रशस्तः
 ॥ एडगजकुष्ठसैधवसिद्धार्थविडंगकांजिकैलिमं ॥ रुमिपामसिद्धमदद्रु-
 मंडलकुष्ठं शमं याति ॥ लाक्षाव्योषं प्रापुनाटं च बीजं सश्रीविष्टाः कुष्ठ-
 सिद्धार्थकाश्च ॥ तक्रोन्मिश्रः स्याद्धरिद्रा च लेपो दद्रुवृक्तो मूलकोत्थं च
 बीजं ॥ दूर्वाऽभयासैधवचक्रमर्दकुठेरकाः कांजिकतक्रपिष्टाः ॥ त्रिभिः
 प्रलेपैरपि बद्धमूलां दद्रुं च कंडू च विनाशयंति ॥ मनःशिलात्वक्कु-
 टजं सकुष्ठं सलोमशः सैडगजः करंजः ॥ ग्रंथिश्च भौर्जः करवीरमूलं
 चूर्णानि साध्यानि तुषोदकेन ॥ पलाशनिर्दाहरसेन वाऽपि कर्षोन्मि-
 तान्याढकसंमितेन ॥ दर्वीप्रलेपं प्रवदंति लेपमेतत्परं कुष्ठनिषृदनाय ॥
 एलाचित्रकनिंबं वृषकं कुरुविंदनागरार्कं च ॥ चूर्णीकृतमष्टाहं भाषयि-
 तव्यं पलाशस्य ॥ क्षारेण गवां मूत्रशूतेन तेनास्य मंडलान्याशु-
 ॥ भिद्यंते बिलं यंति च लिप्तान्यर्काभितप्तानि ॥ मांसी मरिचं
 लवणं रजनी तगरं सुधा गृहाहूमः ॥ मूत्रं पित्तं क्षारः सपलाशः

कुष्ठनुलेपः ॥ मूस्तं त्रिफला मदनं करंज आरग्वधः कर्लिंगयवाः ॥
 दार्वी सप्तपर्णी स्नानं मिद्धार्थकं नाम ॥ एष कषायो वमनं विरेचनं व-
 र्णकस्तथोद्वर्षः ॥ त्वग्दोषकुष्ठशोफप्रबाधनः पांडुरोगघ्नः ॥ करवीरनि-
 बकुटजाच्छस्याकाञ्चित्रकाञ्च मूलानां ॥ मूत्रे दार्वीलेपः काथो लेपेन
 कुष्ठघ्नः ॥ श्वेतकरवीरमूलं कुटजकरंजात्पलं त्वचो दान्यः ॥ सुमनः
 प्रवालपुक्तो लेपः कुष्ठापहः सिद्धः ॥ शैरीषी त्वक्पुष्पं कार्पास्या रा-
 जवृक्षपत्राणि ॥ पिष्टा च काकमाची चतुर्विधः कुष्ठहा लेपः ॥ दार्वी
 रसांजनस्य च निवपटोलस्य खदिरसारस्य ॥ आरग्वधवृक्षकयोस्त्रि-
 फलायाः सप्तपर्णस्य ॥ इति षट् कषाययोगाः कुष्ठघ्नाः सप्तमश्च ति-
 निशस्य ॥ स्नाने पाने च हितास्तथाऽष्टमश्चाश्वमारस्य ॥ आलेपनं
 प्रघर्षणमवचूर्णनमेत एव च कषायाः ॥ तैलघृतपाकयोगैश्चेष्ट्यन्ते कुष्ठ-
 शांत्यर्थं ॥ सर्षपकरंजकोशातकानि तैलान्यथैगुदीनां च ॥ कुष्ठेषु हि-
 तान्याहुस्तैलं श्रेष्ठं च खदिरसारस्य ॥ शीताः प्रदेहसेकास्तिकं सार्वैः
 सिराविरैकश्च ॥ विशरणदाहहृदे विस्फोटे चर्मदलने च ॥ शीर्णनख-
 रोममांसः रुमिमानन्नांससी त्यजेत्कुष्ठौ ॥ सद्योदुग्धं दुग्धं षण्मासा-
 त्कारभं जयेत्समधु ॥ एडगजः सविडंगो मूलान्यारग्वधस्य कुष्ठानां ॥
 उद्दालनश्च दंता गोश्च वराहोष्टदंताश्च ॥ रजनीद्वयं रुमिघ्नं प्रपुनाटं
 राजवृक्षमूलं च ॥ कुष्ठोत्सादनमय्यं सपिप्पलीपाकलं योज्यं ॥ शिव-
 त्राणां सविशेषं योक्तव्यं सर्वतो विशुद्धानां ॥ उत्सन्नेषु च लेपाः सव-
 र्णकरणास्तथाऽभ्यंगाः ॥ पक्षात्पक्षाच्छर्दनान्यभ्युपेयान्मासान्मासा-
 च्छोधनान्यप्यधस्तात् ॥ शुद्धिर्भूमिं स्याद्विरात्राद्विरात्रात्पष्ठे पष्ठे मा-
 स्यमृद्भोक्षणं च ॥ यो दुर्वीतो दुर्विरिक्तोऽथवा स्यात्कुष्ठौ दोषैरुद्ध-
 तैर्वाध्यतेऽसौ ॥ निःसदेहं यात्यसाध्यत्वमेवं तस्मात्कच्छ्राग्निर्हरदस्य
 दोषान् ॥ व्रतदमशमसेवात्यागशीलाभियोगो द्विजगुरुसुरपूजा सर्वस-
 खेषु मैत्री ॥ जिनैजिनसुतताराभास्कराराधनानि प्रकटितमलपापं कु-

हृमुन्मूलयन्ति ॥ ॥ इति कुष्ठचिकित्सितं नामैकविंशोऽध्यायः ॥२१॥
 अथातः श्वित्ररुमिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ कुष्ठादपि बी-
 भत्सं यच्छीघ्रतरं च यात्यसाध्यत्वं ॥ श्वित्रमतस्तच्छांत्यै यतेत दी-
 ते यथा भवने ॥ मदयंत्या सत्रायस्या मुरभ्या प्रग्रहस्य च ॥ शतं प-
 लानां प्रत्येकं वरायास्त्वाढकत्रयं ॥ व्याघ्रीवह्निकमाचीवत्सकखदिरा-
 र्कमूलद्वंद्वीद्वयम् ॥ सनिशाहया दशपलाः काथेऽमीषां क्षिपेत्पिष्ट्वा ॥
 बीजं करंजं गुदिशिष्टुर्निषाचीलीसनीलोत्पलचंद्रेखाः ॥ श्यामाकिरातं
 कटुकत्रयं च पंचाढकं तत्र च पंचगव्यात् ॥ शमयत्यचिरेण घृतं मृ-
 दुद्वृतवहसाधितं महानीलं ॥ न किलासमेव केवलमपि च वणगुह्यरो-
 गवलमीकान् ॥ उन्मादापस्मारावर्शोविद्रधिशिरोरोगान् ॥ गलगंडगुल्म-
 गंडानर्बुदशोफप्रमेहगलरोगान् ॥ सविसर्पशोषपवनव्याधीन्विषमज्वरा-
 न् हन्यात् ॥ संशोधनं विशेषात्पीतस्नेहस्य योजयेदनु च ॥ श्वित्रे खं-
 सनमग्र्यं मलयूरस इष्यते सगुडः ॥ तं पीत्वाऽभ्यक्ततनुर्यथाबलं सूर्य-
 पादसंतापं ॥ सेवेद्विरिक्तश्च व्यहं व्यहं पिपासुः पिबेत्पेयां ॥ श्वित्रेऽग्रे ये
 स्फोटा जायन्ते कंटकेन तान् भिद्यात् ॥ स्फोटेषु विस्त्रुतेषु प्रातः प्रातः पि-
 बेत्पेयां ॥ मलयूरमसनप्रियंगुं शनपुष्पां चांभसा समुत्काथ्य ॥ पालाशं वा-
 क्षारं यथाबलं फाणितोषेत् ॥ विनुषावल्लगुजबीजाच्चूर्णं गोवारि-
 भाविताद्भुशः ॥ मूलकाथेन पिबेत्कलितरुहतमालमदनफल्लूनां ॥
 पीते किलासी तिलतैलदिग्धो दिने दिने स्याद्रविपादसेवी ॥ जीर्णे
 च तक्राण्डकोद्रवाशी स्फोटोद्भवायैष विधिस्त्रिरात्रं ॥ विध्वाऽन्येद्युः
 स्फोटकान्कंटकैस्तान्ब्रूस्तीसोभिर्घृष्टयाशुक्रवर्त्या ॥ लिपेत्कामं लेपनाद्दे-
 दनायां लेपे योज्यः शंखनाभिर्जलेन ॥ व्योषसर्पनिशागृहधूमैर्यावशूक
 पटुचित्रककुटैः ॥ कोलतुल्यगुलिकाद्धविषांशाः श्वित्रकुष्ठशमनो वर-

लेपः ॥ गव्यं मूत्रं चित्रकव्योषयुक्तं सर्पिः कुंभे संस्थितं शौद्रमिश्रं ॥
 पक्षादूर्ध्वं श्वित्रिणा पेयमेतत्कार्यं चास्मै कुष्ठदृष्टं विधानं ॥ मार्कवम-
 थवा खादेद्दृष्टं तैलेन लोहपात्रस्थं ॥ बीजकशूनं च दुग्धं तदनु पिबे-
 च्छिद्रनाशाय ॥ पूतीकार्कव्याधिघातस्तुहीनां मूत्रैः पिष्टाः पल्लवा
 जातिजाश्च ॥ घृत्यालेपाच्छिद्रदुर्नामदद्रूपामाकोठान्दुष्टनाडीमणांश्च
 ॥ द्वैपं दग्धं चर्म मातंगजं च श्वित्रे लेपस्तैलयुक्तो वरिष्ठः ॥ पूतिः
 कीटो राजवृक्षोद्भवेन क्षारेणाक्तः श्वित्रमेकोऽपहति ॥ अक्षनैलद्रुता
 लेपः कृष्णसर्पौद्भवा मयी ॥ शिखिपित्तं तथा दग्धं ह्रीबेरं वा तदाद्भुतं
 ॥ उपोषितायान्नकालांस्त्रीन्श्वेतलकवाकवे ॥ पष्टधाह्मकुष्टैर्द्वजबी-
 जचूर्णं घृतान्वितं ॥ दद्यात्तस्यपुरीषेण श्वित्रमुद्दाल्यलेपयेत् ॥ मा-
 सं हेत्याशु तच्छिद्रं विशेषाद्बुध्यसंश्रितं ॥ लेपः पटुबलशिरवाकासीसं रो-
 चनाकनकपुष्पी ॥ गोपित्तयुक्तमथवा चपलांजनयुग्मलोहरजः ॥ का-
 कोदुंब्रिकावासावल्गुजचित्रकाः सगोमूत्राः ॥ कदलीक्षारयुतं वा खरा
 स्थिदग्धं सगोरुधिरं ॥ नीलोत्पलं सकुष्ठं ससैधवं हस्तिमूत्रपिष्टं वा ॥
 हस्तिमदाध्युषितो वा मालत्पाः कोरकक्षारः ॥ सिद्धार्थकावृहत्पौ करं
 जकोशातकीफलं गुंजा ॥ शुकनासा सगवाक्षी स्वर्णक्षीरी निकुंभश्च ॥
 लांगलिकाहयमारस्तिवल्कमल्लानकाश्च मूत्रं च ॥ मुस्तास्तुही सार्द्धिस्त्रा-
 सुवर्णशकलाफलोपेता ॥ मूत्रकबीजं व्योषं पीतु विडंगाभिकर्णिका-
 रश्च ॥ पिचुमंदजातिकिसलयवाकुचिकानुत्थकुष्ठानि ॥ कदुरोहिणी म-
 नोन्हा त्रिफला च सुकल्किता गवां मूत्रे ॥ गजहयखरमूत्राणां पात्र-
 त्रितयं स्नुगर्कदुग्धाभ्यां ॥ द्वौ कुडवाविह दद्यात्सर्वपतैलाच्चतुर्थी च ॥
 दर्वीलेपं सिद्धा रसक्रिया मूत्रिका नाम ॥ श्वित्रं घृष्टं लिप्तं त्रीनाले-
 पांस्तथा न लंघयति ॥ मषतिलकचर्मकीलघ्नं ध्यर्बुदसर्वकुष्ठघ्नी ॥ कु-
 ङ्कोऽवल्गुजबीजाद्भरितालचतुर्थभागसंमिश्रः ॥ मूत्रेण गवां पिष्टः सव-

१ पूतिः कीटो वर्षाकालोद्भवः पिदिदिकेतिलोकपसिद्धः ॥

र्णकरणं परं श्वित्रे ॥ क्षारे मुद्गधे गजलिङ्गजे च गजस्य मूत्रेण परि-
 सुतेन ॥ द्रोणप्रमाणे दशभागयुक्तं दत्त्वा पचेद्दीजमवल्लुजानां ॥ श्वि-
 त्रं जयेच्चिकणतां गतेन तेन प्रलिप्तं बहुशः प्रघृष्टं ॥ कुष्ठं किलासं
 तिलकालकं वा यद्वा मणे स्यादधिमांसभृतं ॥ भङ्गातकद्दीपि-
 सुधार्कमूलगुंजाफलत्र्यूषणशंखचूर्णं ॥ कुष्ठं सतृप्तं लवणानि पंच
 क्षारद्वयं लांगलिकां च पिष्ट्वा ॥ स्रुगर्कदुग्धैर्धनमायसस्थं शला-
 कया तद्दिदधीत लेपं ॥ कुष्ठे किलासे तिलकालकेषु मपेषु दुर्ना-
 मसु चर्मकीले ॥ शुद्ध्या शोणितमोक्षैर्विरुक्षणैर्भक्षणैश्च सक्तू-
 नां ॥ श्वित्रं कस्य चिदेव हि प्रशाम्यति क्षीणपापस्य ॥ त्रिग्वे स्त्रि-
 ज्ञे गुडक्षीरमध्वाज्यैः रुमिणोदरे ॥ उत्कृष्टितरुमिकफे शर्वरीं तां सु-
 खोषिते ॥ सुस्सादिगणं मूत्रे क्वाथयित्वाऽर्द्धवारिणि ॥ तं कषायं क-
 णागालरुमिजित्कल्कयोजितं ॥ सतैलस्वर्जिकाक्षारं युंज्याद्वास्ति त-
 तोऽहनि ॥ तस्मिन्नेव निरुद्धं तं पाययेत् विरेचनं ॥ त्रिरत्कल्कं फल-
 कणाकषायलुडितं ततः ॥ ऊर्ध्वाधः शोषिते कुर्यात्पंचकोलधृतं क्रमं
 ॥ कटुतिक्तकषायाणां कषायैः परिषेचितं ॥ काले विडंगतैलेन तत-
 स्तमनुवासयेत् ॥ शिरोरोगनिषेधोक्तमाचरेन्मूर्धगेषु तु ॥ उद्विक्ततिक्त
 कटुकमल्पवेहं च भोजनं ॥ विडंगरुष्णामरिचपिप्पलीमूलांशुभिः
 ॥ पिबेत्सर्वजिकाक्षारैर्यवागूं तक्रसाधितां ॥ रसं शिरीषकिणिहीपारि-
 मद्रककैबुकात् ॥ पलाशबीजपत्ररूपतिकाद्वा पृथक् पिबेत् ॥ सक्षौद्रं
 सुरसादीन्वा लिख्यात्क्षौद्रयुतान्पृथक् ॥ बद्धुर्द्वोऽश्वविट्चूर्णं विडंग-
 क्वाथभाषितं ॥ रुमिमान्मधुना लिख्याद्भाषितं वा वरारसैः ॥ शिरोगतेषु
 रुमिषु चूर्णं प्रथमं च तत् ॥ आखुपाणीकिसलयैः सुपिष्टैः पिष्टमि-
 श्रितैः ॥ पक्त्वा पुपलिकां खादेत्प्रान्याम्लं च पिबेदनु ॥ पंचकोले
 सलवणमसांद्रं तक्रमेव वा ॥ नीपमार्कवनिर्गुडीपल्लवेष्वप्ययं विधिः ॥

विहंगचूर्णमिश्रैर्वा पिष्टैर्मक्ष्यान्प्रकल्पयेत् ॥ विहंगतंदुर्लेयुक्तमर्द्धाशै-
रातपे स्थितं ॥ दिनमारुष्करं तैलं पाने वस्तौ च योजयेत् ॥ सुराह-
सरलश्लेहं पृथगेवं च कल्पयेत् ॥ तिल्वकोद्दालकपले त्रिष्टुच्छयामे
तदर्द्धतः ॥ दंतीद्रवंत्यावर्द्धेन तदर्द्धे च व्यचित्रकौ ॥ पिष्ट्वा विहंगयुषेण-
तेन भावितपीडितात् ॥ तैलं प्रस्थं तिलात्साध्यं कृमिघ्नाद्विगुणे रसे ॥
तच्छोधनं पिबेत्काले विदध्याच्चानुवासनं ॥ कोशातकी करंजो वा स
र्षपश्लेहकल्पनं ॥ कृत्वा तेनैव विधिना पाययेदुदरकर्म ॥ पुरीषजेषु
सुतरां दद्याद्भस्तिविरेचने ॥ शिरोविरकं वमनं शमनं कफजन्मसु ॥
रक्तजानां प्रतीकारं कुर्यात्कुष्ठचिकित्सितात् ॥ इंद्रलुप्तविधिश्चात्र वि-
धेयो रोमभाजिषु ॥ क्षीराणि मांसानि घृतं गुडं च दधीनि शाकानि
च पर्णवंति ॥ समासतोऽम्लान्मधुरान् रसांश्च कृमीन् जिघांसुः परिव-
र्जयेत् ॥ ॥ इति श्वित्रकृमिचिकित्सितं नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

अथातो वानध्याधिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ सर्वेषु केवला-
निलविकारेष्वंतर्बहिः श्लेहस्वेदौ सत्वणोपनाहो निवातं स्थानं प्राव-
रणानि दशमूलकाथसिद्धा महाश्लेहप्रगाढाः स्निग्धदध्यम्ला नागरपि-
प्पलीतीक्ष्णग्राम्यान्पौदकशिरःपिशितरसाः पचांसि यूषाः प्रीणनानि
चान्नानि ॥ तैरेव च मांसैर्महाश्लेहसंसृष्टैस्तदक्तानामभीक्ष्णं पिंडादि-
स्वेदाः ॥ अपिच ॥ कोलकुलत्थामरतरुयवसंमापातसीवचाकुष्ठं ॥ रा-
स्नातैलफलानि च वानजिदुत्कारिका कोष्णा ॥ विडालनकुलोष्टशू-
गालादिचर्मभिर्विधः ॥ स्निग्धा वस्तयो नावनानि च प्रयोज्यानि ॥ दो-
षोपक्रमणीयं चेक्षेत ॥ स्निग्धस्त्रिचस्य हि तोदभेदनायामशूलादयो
वानविकाराः शीघ्रमुपशाम्यन्ति ॥ श्लेहश्च धातून् पुष्पाति बलं च देहे ज-
नयति ॥ तस्मात्पुनः पुनः श्लेहस्वेदौ शीलयेत् ॥ तन्मृदूकृते च कोष्ठे नाव-
तिष्ठंत्यनिलामयाः ॥ यदि तु सदोषत्वाच्च निवर्त्तते ॥ ततः सर्वशरीरगते-
ऽपि बायौ विशेषतः पक्काशयाश्रिते मृदु श्लेहविरेचनं तिल्वकसर्पिः सा

तत्ताघृतमैरंडतैलं वा क्षीरेण दद्यात् ॥ एवं हि विशुद्धस्रोतसोऽनाहतः
 पवनो विचरन्नाशु शांतिमेति ॥ अपिच ॥ स्निग्धाम्ललवणोष्णाद्यैराहा-
 रैर्हि मलाश्रिताः ॥ स्रोतोबंधाच्चलं रुंध्युस्तस्मात्तमनुलोमयेत् ॥ अथ
 दुर्बले विरेच्ये निरुहं पाचनीयदीपनीयद्रव्ययुक्तमेवं विधं च भोज्यं ॥
 भोज्ययुक्तं वा संसनमवधारयेत् ॥ विशुद्धस्य च समिद्धेऽग्नावसक-
 त्स्नेहस्वेदौ स्वादुम्ललवणं चान्नपानं ॥ एवमप्यनिवृत्ताववपीडकस्ने-
 हान् वस्तिकर्म च प्रयोजयेत् ॥ आमाशये तु कृतवमनस्य वैडूर्यचूर्ण-
 ॥ परमतस्तु यथाहं स्नेहादीन् ॥ नाभिदेशमाश्रिते बिल्वशलादुभिः सि-
 ङ्गान् मत्स्यान् ॥ अशेषकोष्ठाश्रिते पुनरशौघहणीविहितमाममलपाच-
 नं क्षारप्रयोगानंतर्गुल्मोपक्रमं च युंजीत ॥ तृदयस्थे अंशुमत्या शूतं प-
 यः ॥ श्रोत्रादिगते शिरोगते च विशेषेण सैहिकं नस्यधूमं शिरोब-
 स्तिमर्दनालेपान्यथास्वं च स्रोतसां प्रीणनं ॥ त्वचि स्थितेऽभ्यंगस्वे-
 दनिर्वातानि ॥ रक्ते शीतप्रदेहविरेकरक्तमोक्षाः ॥ मांसमेदसोर्विरेका-
 स्थापनशमनानि ॥ अस्थिमज्जोरंतर्बहिः स्नेहाः ॥ शुकप्राप्ते हर्षः
 शुक्लं चान्नपानं ॥ विबद्धे तु शुके विरेचनं ॥ ततो निर्विधेऽनंतरो-
 क्तां च क्रियां कुर्यात्पुत्रकामीयं चेक्षेत ॥ शुष्यति गर्भे बालेषु च य-
 द्द्विमधुककाश्मर्यफलसारिवाशर्कराघृतं पयो दद्यात् ॥ मांसादस्य-
 मांसरसांश्च बृंहणीयस्नेहयुक्तान् ॥ सिरास्नावसंधिप्राप्तेऽभ्यंगमर्दनस्वे-
 दोपनाहबंधाग्निकर्माणि ॥ संकोचे मांससैधवसाधितं तैलमभ्यंगः ॥
 स्वापे बहुशो रक्तावसेचनं न त्वंगम्लानौ शोषमयात् ॥ सुतरक्तस्य
 तैललवणागारधूमैः प्रदेहाः ॥ अथापतानकिनमल्लस्ताक्षमस्तब्धलां-
 गूलमस्वेदनमवेदनमप्रलापिनमखट्वाघातिनमबहिरायायिनं चोपक्र-

१ पूर्वोक्तं तच्च यथा ॥ दावीकालिगकटुकाऽतिविषाऽग्निपाठासूत्रेण सुक्ष्मरजसो धरणप्रमा-
 णा ॥ पीता जयंतिगुदजोदरकृष्णमेहकोष्ठाग्निलाघ्यपवनग्रहणीप्रदोषानिति ॥ धरणं पल-
 स्यदशमांशभागः ॥ मांससैधवसाधितमिति पाठः

मेत ॥ तत्र प्रागेव क्षिग्धस्त्रिज्जागे व्योषविहंगश्वेतमरिचैरन्यैश्च तीक्ष्णैः शिरोविरेचनैः सोतोविशुद्धये कृतनस्यमनंतरं चैनं विदार्यादिकाथमांसरसक्षीरदधिविपक्वं सर्पिरच्छं पाययेत् ॥ तथा नातिमात्रमनिलः प्रसरति ॥ ततो मद्गदार्वादिवर्गं वातघ्नमाहृत्य सयवकोलकुलत्थं सानूपमांसं च निःकाश्य तत्कषायेणाम्लक्षीरवचामधुरवर्गप्रतीवापं महाश्लेहं विपचेत् ॥ तमपतानकिनमभ्यंगपरिषेकावभाह्नपानभोजनानुवासननाबनेषु विदध्यात् ॥ बलीयसि च बाते सुखोष्णकरीषपूर्णं कूपे निषन्पादामुखं ॥ तमायां वा रथकारमुख्यां चुल्यां शिलायां वा सुरापरिषिक्तायां शाययेत्पलाशावच्छर्जं स्वेदयेद्वा पिंडेन ॥ मूलकोरुबृकस्फूर्जार्जकार्कसप्तलाशंखिनीखरससिद्धं वा तैलमभ्यंगादिपृषयोज्यं ॥ अमुक्तवता पीतमम्लं दधि मरिचवचायुक्तमाक्षेपकमपहंति ॥ तिलपीडनोपकरणद्रव्याण्यनल्पं कालं तैलपरिपीतान्यवस्तुष्यमहति कटाहे पानीयेनाप्लाव्य काथयेदाश्लेहापगमात् ॥ ततस्तं श्लेहमंभसउपरिष्ठात्पाणिशरावधोरन्यतरेणादाय वातघ्नौषधदत्तप्रतीवापं श्लेहपाककल्केन पचेत् ॥ एतदणुतैलं सर्ववातविकारहरं ॥ अणुतैलद्रव्येभ्यो निष्पद्यत इत्यणुतैलं ॥ वेगांतरेषु च तीक्ष्णानबपीडान्प्रधमनानि चासरुह्यात् ॥ तथाऽनल्पश्लेष्मापगमेन श्वसनविमोक्षात्संज्ञापुनःपुनर्नोपरुध्यते ॥ कुक्कुटकुलीरशिशुमारवराहवसाः पाययेत् ॥ यवकोलकुलत्थमूलकदधिघृततैलसिद्धां च वयागूं ॥ सर्वाकारं च गतवेगः श्लेहविरेचनास्थापनानुवासनानि सेवेत् ॥ त्रिद्वंद्वीमुखर्णक्षीरीशंखिनीविहंगत्रिफलानामक्षसमाः कल्का बिल्वमात्रस्तिल्बकमूलानां त्रिफलारसदधिपात्रे द्वे घृतप्रस्थमेकं सर्वमैकध्यं प्रतिसंसृज्य विपचेत् ॥ एतत्तिल्बकसर्पिः श्लेहविरेचनमनिलरोगेषु ॥ तिल्वकश्लेहविधिरेववाऽशोकरम्यकयो-

१ रथकारमुख्यांचुल्यामित्यत्रांगारचुल्यामितिषडः ॥ २ मायमरुच्यो वृद्धाभितः श्वसना इत्युच्यते ॥

द्रष्टव्यः ॥ शुद्धवातापतानकविधानमेतत् ॥ संसृष्टे यथासंसर्गः ॥ सकफे तु वाते तुंबुरुफलाभयाहिं गुप्फरमूललवणत्रयचूर्णं यवक्वाथेन हृत्पाश्वा निहरं पिबेत् ॥ हिमुनागरदाडिमास्त्वेतससौवर्चलचूर्णं वा ॥ मुस्तपि-
प्यलोनागरातिविषाविभीतकभाईचूर्णं वा मद्येनोष्णांबुना वाऽपतं-
त्रकश्वासहृद्रोगहरं ॥ सौवर्चलाभयान्धोपसिद्धं च सर्पिः ॥ रास्त्राऽ-
स्त्वेतससैधववचाहरीतकीकल्कश्च घृतभृष्टो भक्षितः ॥ शुंठीचित्र-
कभाईशुकनासानिचुलमहावल्लीहृतीहृयकाकमाचीपुनर्नैरक्षमात्रै-
र्घृतप्रस्थं साधयेत् ॥ तत्पीनं परमपतंत्रकश्वासहिध्माहृद्रोगघ्नं ॥ प-
थ्याशतार्द्धकल्केन वा सौवर्चलपलहृययुक्तं चतुर्गुणक्षीरं घृतप्रस्थं वि-
पाचयेत् ॥ पीतमपतंत्रकघ्नं ॥ नचास्य शोधनार्थं वस्तयस्तीक्ष्णः प्र-
योज्याः ॥ हृद्रोगचिकित्सितं चेत्तेत ॥ अंतर्बहिरायामावेकं यामव-
त्साधयेत् ॥ तैलद्रोण्यां चात्र शयनं ॥ अंतरायामश्चेतयोर्वीरतरः ॥
अपिच ॥ विवर्णदंतवदनः स्वस्तांगो नष्टचेतनः ॥ प्रस्विद्यश्च धनुःकं
पी दशरात्रं न जीवति ॥ बेगेष्वतोन्मथा जीवेन्मंदेषु विनतो जडः ॥
खंजः कुणिः पक्षहतः पंगुलो विकलऽथवा ॥ हनुस्त्वसमर्पादितव-
च्चिकित्सेत् ॥ स्वेदयित्वा च हनू स्तब्धौ स्वस्तौ च स्वस्थानमानीय
पाणिभ्यां पीडयेत् ॥ विद्वतास्ये चिबुकं चोन्नामयेत् ॥ संहतास्ये च
नामयेत् ॥ जिह्वास्तंभे सामान्योक्तो विधिरैकायामे च ॥ तथा महातृ-
णपंचमूले विद्वार्थादिजीवनीयानि मेद्यमांसान्यौदककंदंश्च द्विगुणोद-
के क्षीरद्रोणे क्षीरशेषं निःक्वाथ्य परित्स्नाय्य तैलप्रस्थेनोन्मिश्र्य पुनरधि-
श्रयेत् ॥ क्षीरानुगमे चावतार्य शीतं मंथयेत् ॥ ततः स्नेहमादाय पूर्वं
बहिपचेत् ॥ एतत्क्षीरतैलं पानाभ्यंगादिषु विधेयं ॥ तैलं हितमिदमे-
व क्षीरघृतमक्षितर्पणं ॥ बिल्वकफलसिद्धक्षीरदग्धा च सह मांसरसान्कं
स्पृशेत् ॥ यथोक्तश्च यवागूः स्निग्धाश्च नस्यधूमकबलप्रहाः प्रयो-
ज्याः ॥ रुष्णभूमिकेदारं रोहिणीकाष्ठैर्नातिशुष्कैर्दाहयेत् ॥ उपलिप्य

च गोमयेन पुनः खदिरकाष्ठैर्दग्ध्वा तद्भस्मापनीय तत्र शीतिभूते तै-
 लं निषेचयेत् ॥ उषितं निशां खानयेत् ॥ तामनुगततैलां मृत्तिकाभा
 दाथ पंचमूलेन सह काथयेत् तमपि काथपरिस्रुतमष्टगुणेन पयसा तै-
 लावशेषं पाचयेत् ॥ एतदप्यणुतैलं नावनात्सर्वावातव्याधिहरं ॥ तद्वच्च
 पंचमूलकाष्ठैर्दग्ध्वा भस्मापनीय विदार्यादिसिद्धेन तैलेन शतशो नि-
 षिच्य पूर्ववन्मृदमादायोष्णोदकवति कटाहेऽभ्यासिच्य तैलं पाणिना
 पिचुना वा गृहीत्वा व्याधिह्रौपथकाथमांसरसक्षीराम्लभागसहस्रेण
 सहस्रपाकं साधयेद्यावत्कालेन शक्यतात्पर्यं ॥ प्रतिवापश्चात्र हैमवत
 दक्षिणापथकाश्वगंधावातघ्नानि च द्रव्याणि॥सित्थयति चार्स्मिच्छंत्वा-
 नाध्मापयेत्॥दुंदुभीन्वादयेत् ॥ब्राह्मणानध्मापयेद्भोजयेच्च ॥ततःसि-
 द्धं नस्यपानाभ्यंगवस्तिपु प्रयुंजीत॥एतत्सहस्रपाकमनिवार्यवीर्यं तैलं
 ॥एवं भागशतपकं शतपाकमसीक्षणंच स्वेदयेत्॥ततः स्निग्धस्विन्ने श्ल
 क्षणस्य मृदुनश्चर्मणो वाससो वा चतुरंगुलविस्तृताभिः पट्टिकाभिर्वक्त्रे
 भूतान्प्रदेशान्गृह्णन्सर्वतो वेष्टयेद्ब्रूमीयात्॥निशिबद्धान्दिवा मुंचेद्दिवा
 वा निशि॥मोक्षान्ते चोत्कारिकाभिः सुस्निग्धाभिर्वातघ्नप्रकृसाभिः स्वेद-
 पेत् ॥ शोभां जनकतर्कारीद्वयसरलार्जुनकरंजाढकीगोक्षुरकैर्लेपोन्मर्द-
 नसकान् कुर्यात् ॥ व्यायामैश्च विविधैर्मर्दः क्षपयेत् ॥ स्थलान्युलंघयेत्
 प्रतिस्रोतः सरितमव्यालां तरेत् ॥ एवमूरुग्रहो शुष्के श्लेष्मणि प्रशा-
 म्यतीति ॥ भवति चात्र ॥ सहचरं सुरदारुसनागरं कथितमंससि तै-
 लविमिश्रितं ॥ पवनपीडितदेहगतिः पिबन् द्रुतविलंबितगो भवतीच्छ-
 या ॥ रात्रामहौषधद्वीपिपिप्पलीशठिपौष्करं ॥ पिष्ट्वा विपाचयेत्सर्पि-
 र्वातरोगहरं परं ॥ निबामृतावृषपटोलनिदिग्धिकानां सागान्पृथक् द-
 शपलानि पचेद्द्वेऽपां ॥ अष्टांशशेषितरसेन पुनश्च तेन प्रस्थं घृतस्य-
 विपचेत्पिचुसागकलकैः ॥पाठाविडंगसुरदारुगजोपकुल्याद्विक्षारनागर-
 निशामिशिचव्यकुष्ठैः॥तेजोवतीमरिचवत्सकदीप्यकामिरोहिण्यरुक्क

खचाकणमूलयुक्तैः ॥ मंजिष्ठाऽतिविषया विषया यवान्या संशुद्ध-
गुग्गुलुपलैरपि पंचसंख्यैः ॥ तत्सेवितं विधमति प्रबलं समीरं संध्यस्थि-
मज्जगतमप्यथ कुष्ठमीदृक् ॥ नाडीवर्णावुदभगंदरगंडमालाजत्रुध्वंस-
वर्गदगुल्मगुदोत्थमेहान् ॥ यक्ष्मारुचिश्चसनपीनसकासशोकहृत्पांडुरो-
गमदविद्रधिवातरक्तं ॥ द्रोणैऽभसः पचेद्भागान्दशमूलाच्चतुःपलान् ॥
यवकोलकुलत्थानां भागैः प्रस्थोन्मितैः सह ॥ पादशेषे रसे पिष्टैर्जीव-
नीयैः सर्शकैः ॥ तद्वत्त्वर्जूरकाश्मर्यद्राक्षावदरफलगुभिः ॥ सक्षीरैः सर्पि-
षः प्रस्थः सिद्धः केवलवातनुत् ॥ योज्यो निरत्ययः पाननस्याभ्यंज-
नवस्तिषु ॥ बलाबिल्वशृते क्षीरे घृतमंडं विपाचयेत् ॥ तस्य शुक्तिः
प्रकुंचो वा नस्थं वाते शिरोगते ॥ तद्वत्सिद्धा वसा नक्तमस्य कूर्मबु-
लूकजा ॥ प्रयोज्या विधिनाऽनेन नस्ये पाने च शस्यते ॥ जीर्णं पिण्या-
कं पंचमूलं पृथक् च काथ्यं काथाभ्यामेकतस्तैलमाभ्यां ॥ क्षीरादष्टांशं
पाचयेत्तेन पानाद्वाता नश्येयुः श्लेष्मयुक्ता विशेषात् ॥ समूलशाख-
स्य सहावरस्य तुलां समेतां दशमूलतश्च ॥ अमीरुमूलाच्च तुलाद्धमे-
तदष्टावशेषं विपचेद्दहेऽपां ॥ तत्र सेव्यनखकुष्ठहिमैलास्पृक्षप्रियंगुनाल
कांबुशिलाजैः ॥ लोहिनानलदलोहसुरावैः कोपनामिशितुरुष्कनवैश्च
॥ तुल्यं क्षीरं पालिकैस्तैलपात्रं सिद्धं रुच्छाच्छीलितं हंति वातान् ॥
कंपाक्षेपस्तंभशोषार्तियुक्तान् गुल्मोन्मादौ पीनसं योनिरोमान् ॥ केत-
किमूलबलाऽतिबलानां यद्वहेन रसेन विपक्वं ॥ तैलमनल्पसुखोदक-
मिश्रं मारुतमस्थिगतं तदपोहेत् ॥ तुलां लघुनकंदेभ्यस्तुलाद्धं जांग-
लात्पलात् ॥ दशमूलाच्च विपचेद्भागान्पंचपलान्पृथक् ॥ तोयार्मणेन
पादस्थे समं तैलं पयो दधि ॥ तत्र दद्यात्पलं शांश्च रात्रामधुकजी-
वकान् ॥ मिशिस्थिरामहामेदाचपलातिबलाबलाः ॥ काकोली पौष्क-

१ अष्टांगहृदये तु ॥ विशेषेण प्रयोक्तव्या केबले मानरिस्तनीतिपाठः ॥

रं मूलमश्वगंधा च साधितं ॥ तत्परं वातरोगघ्नं गुल्मादोशार्तिगु-
लजित् ॥ भग्नजर्जरितांगानां पथ्यमग्रेष्व दीपनं ॥ समूलजालं विपचे-
त्प्रसारणीं तुलोन्मितां पादघृते घटेऽभसः ॥ पृथक् सैतलं दधि तत्समं
क्षिपेत्समं च ताभ्यां विजयां ततः पचेत् ॥ प्रसारणीजीवकसिंधुज-
न्मयघृद्याह्वाराम्नाऽधिकयावशुकैः ॥ सप्रथिकारव्यैर्द्विपलैः सुपिष्टैर्भस्मा-
तंकानां दशकैस्त्रिभिश्च ॥ शुंठीपलत्रययुतैर्विनिहंति पाननस्यादिभि-
स्तदखिलान्मरुतो विकारान् ॥ कुष्ठप्रमेहहतनाममनोविकारश्वासा-
स्थिभंगजठरकिमिबीजदोषान् ॥ पचेत्सहाचरतुलां जलद्रोणचतुष्टये
॥ द्रोणशेषे समक्षीरे तत्र तैलाढकं पचेत् ॥ सहाचरस्य मूलानां क-
ल्कितैर्दशभिः पलैः ॥ अथवा नतपट्ट्यास्थिराकुष्ठसुराह्वयात् ॥ सै-
लानलदशैलेयशताव्हारक्तचंदनात् ॥ सिद्धेऽस्मिन् शर्कराचूर्णादष्टा-
दशपलं सिपेत् ॥ सेडस्य समतं तैलं तत्तच्छाननिलामयान् ॥ वात-
कुंडलिकोन्मादभूतापस्मारवर्ध्म च ॥ गुल्महृद्रोगदुर्नामयोनिरोगांश्च
नाशयेत् ॥ श्वदंष्ट्राऽश्वाकषायस्य प्रस्थौ द्वौ पयसा समौ ॥ षट्पलं
शृंगवेरस्य गुडस्य च पलाष्टकं ॥ तैलप्रस्थं विपकं तदद्यात्सर्वानिला-
त्त्रिषु ॥ बलाशतं छिन्नरुहापादं राम्नाऽष्टभागिकं ॥ जलाढकशते प-
क्त्वा शतभागस्थिते रसे ॥ दधिमास्त्वक्षुनिर्यासशुक्तेस्तैलाढकं समैः ॥
पचेत्साजपयोऽर्द्धांशं कल्कैरेभिः पलोन्मितैः ॥ शठीसरलदार्धेलामंजि-
ष्ठाऽगुरुचंदनैः ॥ पद्मकातिबलामुस्ताशूर्पपर्णीहरेणुभिः ॥ यष्ट्याहसु-
रसव्याघ्रनखर्षभकजीवकैः ॥ पलाशरसकस्तुरीनलिकाजातिकोशकैः
॥ स्पृक्काकुंकुमशैलेयजातीकाकट्फलान्बुभिः ॥ त्वक्कुंदुरुककपूरतुरु-
ष्कश्रीनिवासकैः ॥ लवंगनखकंकोलकुष्ठमांसीप्रियंगुभिः ॥ स्थौणे-
यतगरध्यामवचामदनकड्वैः ॥ सनागकेसैः सिद्धे दद्याच्चात्रावतारि-
ते ॥ पत्रकल्कं ततः पूतं विधिना तत्प्रयोजितं ॥ श्वासं कासं ज्वरं

मूर्च्छां छर्दिं तृणां क्षतं क्षयः। ग्रीहशोषावपस्मारमलक्ष्मीं च प्रणाशये
 त् ॥ बलातैलमिदं श्रेष्ठं वातव्याधिविनाशनं ॥ अमृतायास्तुलाः पं-
 च पचेत्तोयबहुद्वये ॥ पादशोषे समक्षीरं तैलस्य द्वाढकं पचेत् ॥ एतामां-
 सीनतोशीरसारिवाकृष्टचंदनैः ॥ शतपुण्याबलामेदामहामेदाद्विजीवकैः
 ॥ काकोलीक्षीरकाकोलीश्रावण्यतिबलानखैः ॥ महाश्रावणिजीव-
 तीविदारीकपिकच्छुभिः ॥ शतावरीतामलकीककैटाह्वारेणुभिः ॥
 वचागोक्षुरकैरंडरास्त्राकालासहाचरैः ॥ बीरासहैलर्षमकत्रिदशाह्वैश्च
 कार्षिकैः ॥ मंजिष्ठायाचिकर्पेण मधुकाष्ठपलेन च ॥ कल्कैस्तत्क्षीण-
 वीर्याग्निबलसंमृद्धचेतसः ॥ उन्मादारत्यपस्मारैरार्त्ताश्च प्रकृतिं नयेत् ॥
 रास्त्रासहस्रनिर्युहे तैलद्रोणे विपाचयेत् ॥ गण्डैर्हैमवतः पिष्टैरेलाद्यैश्चानि-
 लातिनुत् ॥ एष कल्पोऽश्वगंधाया बलाऽतिबलयोरपि ॥ काथकल्कय-
 योभिर्वा बलादीनां पचेत्पृथक् ॥ यवकोलकुलत्थानां मत्स्यानां शि-
 शुबिल्वयोः ॥ रसेन मूलकानां च तैलं दधिपयोन्यितं ॥ साधयेत्तत्परं
 सर्वं वनव्याधिभेषजं ॥ यच्च शीतज्वरे तैलमगुर्वाद्यमुदाहृतं ॥ सहस्र
 शतशस्तच्च सिद्धं वातामयापहं ॥ फलत्रिकस्य प्रस्थं स्यात्कुलत्थ-
 कुडवद्वयं ॥ कृष्णगंधत्वगाढकयोः पृथक् पंच पलानि तु ॥ रास्त्राचित्रक-
 योर्द्वे द्वे दशमूलत्पलं पलं ॥ जलद्रोणे पचेत्पादशोने प्रस्थोन्मिनं पृथक्
 ॥ सुराऽऽरनालदध्यम्लसौवीरकतुषोदकं ॥ कोऽदादिमृदुस्त्वाम्लरसं क्षीरं
 वसां नवां ॥ मज्जानं तैलमाज्यं च जीवनीयपलानि षट् ॥ कल्कमेकत्र त-
 त्सिद्धं सिद्धं शुद्धानिलामये ॥ आनूपजांगलोत्थानामस्थीनि विपचेज्ज-
 ले ॥ तत्क्रेहं दशमूलस्य कषायेण पुनः पचेत् ॥ जीवकर्षभकास्कोतवि-
 दारीकपिकच्छुभिः ॥ वातघ्नैर्दधिनीधैश्च कल्कैर्द्विद्विंशारभागिकैः ॥ सिरा-
 यर्वास्थिकोष्ठस्थं पानाद्यैर्हति तच्चलं ॥ क्षीणौजोमज्जशुक्राणामेतत्स्थाय
 दमृतोपमं ॥ पाने नस्येऽन्नासनेऽभ्यंजने च स्नेहाः काले सम्यगेते ष

धुक्ताः ॥ कुष्ठान्वातानां शुभानि नयेयुर्वध्या नारीः पुत्रभाजश्च कुर्युः ॥
॥ छेदः स्वेदोदृतः श्लेष्मा यदा पक्काशये स्थितः ॥ पित्तं वा दर्शयेद्दृष्टं
वस्तिमिस्तं विनिर्जयेदिति ॥ ॥ इति वातव्याधिचिकित्सितं नाम
अयोर्विशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

अथातो वातशोणितचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ वातशोणि-
तिनः स्निग्धस्य दाह्यरागरुक्तोदेषु जलौकोभिः कंडूपतापस्वापचिमि-
चिमायनेषु शृंगतुर्बेदशादेशं संसरच्छिरया प्रच्छानेन वा दुष्टममृगस-
क्तदल्पमल्पमवसेचयेत् ॥ असृक्षये हि गंभीरशोकस्तंभकं गम्ला
निसंकोचादयः स्युः ॥ सिरान्वधोक्ताश्च मूर्च्छादयः ॥ नैव च स्नावये-
दंगम्लातौ रुक्षं वातोत्तरं च रक्तं ॥ ततश्च पुनः स्नेहयित्वा मृदूनि स्ने-
हयुक्तानि रूक्षाणि वा विरेचनानि वस्तिकर्म चासक्तप्रयोजयेत् ॥ अ-
थ वातप्रबलेषु पुराणघृतं पिबेच्छतावरीघृतं वा ॥ दशमूलपुनर्नवद्वयै
रंडमुद्रपर्णीमाषपर्णीमहामेदाशतावरीराक्षाऽवाक्पुष्पीशंखपुष्पीबलाऽ
तिबलाद्विपलांशाः पृथक् जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ पादशेषे च तत्तु-
ल्यानि पृथक् छागमांसामलकेशुरसघृतक्षीराणि संयोज्य कल्कं
च पिप्पलीकाश्मर्यफलोत्पलदिभेदादिश्रावणीवीरापुनर्नवानागरसमं-
गातवक्षीरीक्षीरकाकोलीद्राक्षाऽक्षोदपद्मबीजशंगाटकनिकोचकभव्यो
रुमाणखर्जूरवातामर्मुजातामिषुकाणां पुनः पचेत् ॥ एतज्जीवनीया-
ख्यं सर्पिः सर्ववातपित्तविकारान् विशेषतश्च पांडुरोगज्वरापस्मारभ-
गंदरश्वासकासहिष्मास्वरभेदपार्श्वशूलयक्ष्मझीहमूत्रसंगाश्मरीवातशो-
णितसर्वैकांगरोगानपहरति ॥ बल्यं वण्यं वृष्यं चक्षुष्यं पुत्रप्रदं च
॥ तैलसात्म्यो वा क्षीरसितोपेतं तैलं पिबेत् ॥ अथवा शतावरीमयूर-
कक्षीरविदारीबलाद्वयतृणपंचमूलकाथे पद्मकादिगर्भं साधितं ॥ बला-
तैलं वा शतपाकं ॥ वातहरसिद्धेन च पयसाऽम्लैर्वा स्पर्शसुखं परि-
शेकं कुर्यात् ॥ प्रत्येकशो यवगोधूमतिलमुद्रमाषेषु काकोलीक्षीरका-

कोलीजीवकर्षमबलाऽतिबलाशृगालविभ्रामेषशृंगीपिपालसितोपला
 सुरमिबचाकसेरुकल्कमिश्रेषूपनाहार्य सर्पिस्तैलवसामज्जदुग्धसिद्धा-
 न् पंचपायसानुपकल्पयेत् ॥ शैहिकफलमज्जोत्कारिका वा ॥ वि-
 ल्वपेशिकातगरदेवदारुसरलरास्त्राहरेणुकुष्ठशतपुष्पाभिर्वा दधिमस्तुयु-
 क्तामिरुपनाहः ॥ यवमधुकैरंडबीजपुनर्नवैधान्याम्लपिष्टैः प्रलेपः ॥
 मातुलुंगाम्लतैधवघृतमिश्रं वा शिष्टमूलं सहचरजीवन्तीमूलं वा ॥
 रास्त्रामधुकगुडूचीबलाद्वयजीवकर्षमकल्कक्षीरसिद्धं ससिक्थकं सर्पि-
 रभ्यंगः ॥ पित्तप्रबले द्राक्षारेवतफलपयस्यामधुकचंदनकाश्मर्यक-
 वायं शर्करामधुमधुरं पाययेत् ॥ शतावरीपटोलत्रिफलागुडूचीक-
 टुककवायं वा ॥ स्वादुतिक्तवर्गसिद्धं च सर्पिः क्षीरं च रास्त्राऽभी-
 रुदशमूलबलासिद्धं धारोष्णं वा ॥ चिकेकार्थे त्रिवृच्चूर्णयुक्तं वा ॥
 क्षीराहारो वा क्षीरेणैरंडतैलं बहुशः पिबेत् ॥ अमृतारग्वधाटरुप-
 ककवायेण वा ॥ क्षीरवस्तीन्वा सघृतान्दध्यात् ॥ शीतैश्चंदनपद्म-
 कविसमृणालादिभिः शूनेन क्षीरेण परिषेकः ॥ क्षीरेक्षुरसमधुशर्करातंडु-
 लोदकेन वा ॥ द्राक्षामधुककाश्मर्ययुतेन वा ॥ धान्याम्लेन वा जीव-
 नीयसिद्धेन वा सर्पिषा शतधौतेन वा ॥ मुस्तोशीरप्रपुंडरीकदार्वीमधुकमं
 जिष्ठाचंदनोत्पलपद्मकैर्वा सक्तुभिः सघृतशर्करैः प्रदेहो दाहरागरुग्वि-
 सर्पशोफहरः ॥ गोधूमचूर्णो वा छागक्षीरयुक्तो लेपः ॥ तिलाश्च पय-
 सा पिष्टा मृष्टा कपाले पुनः पयसि प्रक्षिप्य निर्वापिताः ॥ रक्तप्रबले
 ऽप्येवं बहुशश्च शोणितमवसेचयेत् ॥ श्लेष्मप्रबले धात्रीफलविश्वामु-
 स्ताकवायं मधुमधुरं पिबेत् ॥ त्रिफलाकवायं वा ॥ मधुकशृंगबेराभ-
 याकदुरोहिणीनिर्युद्धं वा ॥ यथार्हस्नेहपीतं च मृदु वामयेद्विरुक्षयेच्च
 ॥ नवानिसेकलेपान्दध्यात् ॥ निंबसर्षपाश्वगंधाक्षारतैलैः कोष्णैर्लेपः ॥
 बचाऽगारधूमद्विनिशाकुष्ठशतपुष्पाभिर्वा ॥ पुनर्नवेन वा सघृतेन ॥ तिल
 सर्वपातसीयबचूर्णो वा ॥ श्लेष्मातककत्थिमपधुशिष्टमिश्रः क्षारमू-

अपिष्टः ॥ कंबुकंस्कंधसिद्धैः क्षारोदकतैलमूत्रैः सेकः ॥ संसर्गं मि-
 श्रं यथोदकं वा प्रतिकुर्यात् ॥ सर्वेषु च यथायथं गुडूर्ची गुडहरीतकीं
 पिप्पलीषर्द्धमानं वा शीलयेद्द्वस्तिकर्म चाभीक्ष्णमिति ॥ भर्वात चा-
 त्र ॥ बात्स्यमालेपनाभ्यंगपरिष्कावगाहनैः ॥ विरेकास्थापनसैन्धुपानै-
 रानुरमाचरेत् ॥ सर्पिस्तैलवसामज्जपानाभ्यंगजनवस्तिभिः ॥ लेपोपना-
 हसैकैश्च कोष्णैर्वातोत्तरं जयेत् ॥ विरेचनैर्घृतक्षीरपानसेचनवस्तिभिः
 ॥ पित्तरक्तोत्तरं वातरक्तं लेपैश्च शीतलैः ॥ वमनं मृदुनाऽत्यर्थं स्नेहसे-
 कावलंघनं ॥ कोष्णा लेपाश्च शस्यन्ते वातरक्ते कफोत्तरे ॥ वातरक्ते-
 ष्मोत्तरे शीतैः प्रलिप्ते वातभोणिने ॥ विदाहशोफरुक्कंडूविट्ठिः स्नात-
 नाद्भवेत् ॥ पित्तरक्तोत्तरे वातरक्ते लेपादयो हिमाः ॥ उष्णैः क्लोषो
 षरुघागस्वेदावदरणोद्भवः ॥ मधुयष्ट्याः पलशतं कषाये पादशेषिते
 ॥ तैलाढकं समक्षीरं पचेत्कलकैः पलोन्मिनैः ॥ शतपुष्पावरीमूर्वापय-
 स्याऽगुरुचंदनैः ॥ स्थिराहंसपदीमांसीद्विमेदामधुपर्णिभिः ॥ काको-
 लीक्षीरकाकोलीतामलवर्षाद्विपद्यकैः ॥ जीवंतीजीवकर्षभत्वक्पत्रन-
 र्खवालकैः ॥ प्रपौंडरीकः क्षिप्रसारिवैद्रीविनुन्नकैः ॥ चतुःप्रयोगं-
 बातामृक्पित्तदाहज्वरार्तिनुत् ॥ मधुयष्ट्याः पलं पिष्ट्वा तैलप्रस्थं च-
 तुर्मुजे ॥ क्षीरे पचेच्छतं वारांस्तदेवं मधुकाच्छते ॥ सिद्धं योज्यं तृ-
 तुन्मादश्वासकासविसर्पिषु ॥ हृत्पांडुरोगवातामृक्पित्तादिषु च पूर्वव-
 त् ॥ कुपिते मार्गसंरोधान्मेदसो वा करुस्य वा ॥ अतिदृढ्याऽनिले श-
 स्तेन नादौ स्नेहनहंणं ॥ कृत्वा तत्रादयवातोक्तं वाशोणितिकं ततः ॥
 भेषजं स्नेहनं कुर्याद्यच्च रक्तप्रसादनं ॥ गंभीररक्तमाकांतं स्याच्च त-
 द्वा विवर्जयेत् ॥ रक्तपित्तातिदृढ्या तु पाकमाशु निगच्छति ॥ भिन्नं स-
 वति यद्रक्तं विदग्धं पूयमेव वा ॥ ततश्चिकित्सां वणवद्भेदशोधनसेप-
 णैः ॥ कुर्यादुपद्रवाणां च तस्मात्तस्माच्चिकित्सितात् ॥ प्राणादिको-
 पे युगपद्यथोद्दष्टं यथायथं ॥ यथासक्तं च सैवज्यं विकल्प्यं स्या-

यथाबलं ॥ नीते निरामतां सामे स्वेदलंवनपाचनैः ॥ रुक्षैश्चा-
 लेपसेकाद्यैः कुर्यात्केवलवातनुत् ॥ वायो पित्तादने शीतामुष्णां
 च बहुशः क्रियां ॥ व्यत्यासाद्योजयेत्सर्पिर्जीवनीयं च पाययेत्
 ॥ यम्वमांसं यवः शालिविरिकः क्षीरवान्मृदुः ॥ सक्षीरा वस्तयः
 क्षीरं पंचमूलबलाशृतं ॥ कालेऽनुवासनं तैलमधुरौषधसाधितैः ॥ य-
 द्दौमधुबलातैलघृतक्षीरैश्च सेचनं ॥ पंचमूलकपायेण वारिणा शीतलेन
 वा ॥ कफादने यवाञ्चानि जांगला मृगपक्षिणः ॥ स्वेदास्तीक्ष्णा नि-
 रुद्धाश्च वमनं सविरचनं ॥ पुराणसर्पिस्तैलं च तिलसर्पपसंहितं ॥ सं-
 सृष्टे कफपित्ताभ्यां पित्तमादौ विनिर्जयेत् ॥ कारयेद्रक्तसंसृष्टे वात-
 शोणितिकीं क्रियां ॥ स्वेदाभ्यंगरसाः क्षीरं स्नेहो मांसादने हितं ॥
 प्रमेहमंदोवातघ्नमाढ्यघाते मिषग्वितं ॥ महास्नेहोऽस्थिमज्जस्थे पूर्वा-
 क्तं रेतसाऽऽवृते ॥ अत्रावृते पाचनीयं वमनं दीपनं लघु ॥ मूत्रावृते
 मूत्रैलानि स्वेदाः सोत्तरवस्तयः ॥ एरंडतैलं बर्बस्थे वस्तिस्नेहाश्च मेदि-
 नः ॥ कफपित्ताविरुद्धं यद्यच्च वातानुलोमनं ॥ सर्वस्थानावृतेऽप्याशु
 तत्कार्यं मातरिश्चनि ॥ अनमिष्यंदि च क्षिग्धं स्रोतसां शुद्धिकारणं
 ॥ यापना वस्तयः प्रायो मधुराः सानुवासनाः ॥ प्रसमीक्ष्य बलाधि-
 क्यं मृदु कार्यं विरेचनं ॥ रसायनानां सर्वेषामुपयोगः प्रशस्यते ॥ शि-
 लाहस्य विशेषेण पयसा शुद्धगुग्गुलुः ॥ लेहो वा मार्गवस्तद्वदेकादश-
 सिताशितः ॥ अपाने त्वावृते सर्वं दीपनं ग्राहि पाचनं ॥ वातानुलोमनं
 कार्यं मूत्राशयविशोधनं ॥ इति संक्षेपतः प्रोक्तमावृतानां चिकित्सितं
 ॥ प्राणाद्यानां मिषक् कुर्याद्द्वितर्क्यं स्वयमेव तत् ॥ उदानं योजयेद्दू-
 र्ध्वमपानं चानुलोमयेत् ॥ समानं शमयेद्विद्वांस्त्रिधा व्यानं च योजये-

१ अत्र वस्ति मेदसाऽऽवृते प्रमेहघ्नं वेदोघ्नं वातघ्नं च मिषग्वितमौषधं हितं ॥ २
 महास्नेहो घृतमज्जवसानैः सिद्धो यद्वा नारायणादिहितः ॥ ३ रेतसाऽऽवृते वाते पूर्वा-
 क्तं वातव्याधौ शुक्रस्थवातोर्नहितं ॥ ४ मूत्रैलानि त्रपुसादीनि ॥

तु ॥ प्राणो रक्ष्यभतुभ्योऽपि तत्स्थितौ देहसंस्थितिः ॥ स्वं स्वं स्थानं
 नयेदेवं वृत्तान्वातान्विमार्गगान् ॥ सर्वं चावरणं पित्तरक्तसंसर्गवर्जितं ॥
 रसायनविधानेन लघुनो हंति शीलितः ॥ पित्ताद्यते पित्तहरं मरुतश्वा-
 नुलोमनं ॥ रक्ताद्यतेऽपि तद्वच्च खुदोक्तं यच्च भेषजं ॥ पित्तरक्तानि-
 लहितं विविधं च रसायनं ॥ यथानिदानं निर्दिष्टमिति सम्यक् चि-
 कित्सितं ॥ आयुर्वेदफलं स्थानमेतत्सद्योऽर्तिनाशनात् ॥ चिकित्सि-
 तं हितं पथ्यं प्रायश्चित्तं भिषग्जितं ॥ भेषजं शमनं शस्तं पर्यायैः
 स्मृतमौषधं ॥ इति वातशोणितचिकित्सितं नाम चतुर्विंशोऽध्यायः
 ॥ २४ ॥ इति श्रीसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटाचार्यविरचितेऽष्टांगसंग्रहे
 चतुर्थं चिकित्सितस्थानं समाप्तं ॥ ४ ॥ श्रीरुक्णार्पणमस्तु ॥ ५ ॥

॥ श्री ॥

अष्टांगसंग्रहे

कल्पस्थानम् ५

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ अथातो वमनकल्पं व्याख्यास्यामः ॥ इति
ह स्मादुरात्रेयादयो महर्षयः ॥ वमनद्रव्याणां मदनजीमूतकेक्षा-
कुहिकोशातकीकुटजफलानि च श्रेष्ठानि ॥ तेष्वपि मदनफलं ॥
दोषदृष्यादिवशाच्चैवामेतत्कल्पनानां प्राधान्यं ॥ दोषादीनामेव चा-
तिबन्धवस्थाभेदादमनादिषु कल्पानां व्यापदां साधनानां च यदसं-
ख्येयत्वं ॥ अतो बुद्धिमतां विकल्पमार्गदर्शनार्थमुदाहरणमात्रं क-
ल्पसिद्धिस्थानमुपदेश्यते ॥ अथ वसंतग्रीष्मयोस्तरे प्रशस्तेऽहनि
मुहूर्ते च नातिहरितपांडूनि मदनफलान्याददीत ॥ तानि प्रमृ-
ज्य कुशमूढके बध्वा गोमयेनालिप्य यवबुसमापशालिबीहिकुल-
त्थमुद्गान्यतमराशावपरात्रमुषितान्युद्धृत्यातपे शोषयेत् ॥ सुशु-
ष्काणां पिप्पलीरुद्धृत्य दधिधृतमधुपल्लविमृदिताः पुनः शोषयि-
त्वा नवं कलशमरजस्कमाकंठं पूरयित्वा सुगुप्तं निधापयेत् ॥ त-
तः प्रयोगकाले तासां फलपिप्पलीनामंतर्मुखमुष्टिं यावद्वा साधु
मन्येत जर्जरीकृत्य यष्टीमधुककोविदारकर्बुदारनीप्रविदुलबिंबीश-
ण्णपुष्पीसदापुष्पीप्रत्यक्षपुष्प्यन्धतमक्रवाघे वा रात्रिमुषितं विमृदि-
त्तं पूतं सूत्रोक्तविधिना पाययेत् ॥ श्लेष्मज्वरगुल्मप्रतिश्यायांत-
र्बिद्रधिषु विशेषेण पुनरापित्तगमनात् ॥ तेन साधु वमति ॥ फ-
लपिप्पलीचूर्णं वा स्वकायभाविनं त्रिभागत्रिफलाचूर्णं कोवि-
द्वारादिनिर्ग्रहेण बलवत्कफप्रसेकापच्यर्बुदग्रंथिज्वरोदरारोचकेषु पि-

बेत् ॥ मदनफलमज्जाचूर्णं वा जीर्मूतकादिनिर्यूहेण पित्ते कफ-
स्थानगते ॥ मदनफलमज्जसिद्धं वा पयस्तस्मिन्वा यवागूमधो-
मागे रक्तपित्ते दृढाहे च ॥ तस्य वा पयसः शीतस्य संता-
निकाऽजलिं पित्ते प्रकुपिते उरःकंठद्वये च तनुकफोपदिग्धे ॥
तज्जं वा दधि दध्युत्तरं वा कफच्छर्दिप्रसेकतमकेषु ॥ तस्माद्वा प-
यसो नवनीतमुत्पन्नं फलादिपट्टकाथेन फलपट्टचूर्णोन्मिश्रेण सिद्धं
कफाभिभूतेऽग्नौ शुष्यच्छरीरे च ॥ फलमज्जाचूर्णमिश्रेण वाऽऽ
रग्वधादिद्रव्याणां घोंटाभूनिववाणवर्ज्यानां ससोमवल्कपंचकोल-
कानामन्यतमस्य निर्यूहेण साधितं लेहमुपयुंजीत ॥ फलमज्जचू-
र्णमिश्रेण वा रेणुकैलाशताब्दाकुस्तुंबरुतगरकुष्टवक्रोरकमरुबकागु-
रुगुगुलुवालकश्रीवेष्टकपरिपेलवमांसीशैलेयकस्थौणेयकसुरसापाले-
बतपूयशोकरोहिणीनां द्वाविंशतेरन्यतरस्य कषायेण साधितामुत्का-
रिकां मोदकं वा भक्षयेत् ॥ फलपिप्पलीस्वरसकषायपरिपी-
तैर्वा तिलशालितंदुलपिष्टैस्तत्कषायोपसृष्टैः सुरसादिद्रव्यान्यतमनि-
र्यूहोपसृष्टैर्वा शण्कुलीरपूपानन्यं वा भक्ष्यं साधयित्वा भक्षयेत् ॥
फलपिप्पलीनां वा मल्लानकविधिश्रुतं स्वरसमादर्वीप्रलेपात्पक्त्वा
लेहयेत् ॥ अन्नपानेषु वा तं लेहमवचारयेत् ॥ तत्कषायैरेव चान्न-
पानानि कल्पयेत् ॥ फलमज्जकाथं वा वत्सकादिप्रतिवापं निंबा-
र्कान्यतरकषायोपसर्जनं संतर्पणोत्थसर्वश्लेष्मव्याधिहरं ॥ फलपि-
प्पलीनां वा फलादिनिर्यूहेणैकविंशतिकृत्वः सुभावितानां कुसुमरजः-
सदृशेन चूर्णेनावचूर्णयेत् सरसि सरोरुहं दृढत्सायान्हे तद्रात्रिमुषितं
प्रभाते पुनरुपचूर्णितमुद्धृत्य हरिद्राकसराक्षीर्यवागूनामन्यतमं सै-
ध्वगुडफाणितोपेतमाकंठं पीतवानुपजिघ्रन् सुकुमारः समुचितगं-
धसंपदुत्किष्टकफपित्तो भेषजद्वेषी च तथा मुखेन च्छर्दयति ॥

एतेन सर्वमाल्यगंधप्रावरणपटा व्याख्याताः ॥ एवमेव च फलाभा-
वे मदनपुष्पाणि शलाटूनि च कल्पयेत् ॥ इति फलविधानमुक्तं ॥
एवंच जीमूतकादीनपि कल्पयेत् ॥ विशेषतस्तु ज्वरश्वासहिष्मा-
दिषु जीमूतं ॥ तत्र पुष्पेषु क्षीरं फलेषु पेयां लोमांलोमवत्सु फले-
षु शेषेषु संतानिकां निलोमसु दधि दध्युत्तरकं वा ॥ हरितपांडुषु
क्षीरं दध्यम्लं वा ॥ तत्कषायसंस्त्रुष्टां वा सुरां कफारोचककासपा-
दुरोगयक्ष्मसु प्रयुंजीत ॥ पर्यागतानां वा जीर्णानां जीमूतकफलानां
शुष्काणां वा चूर्णं वातपित्ते ॥ द्वित्राणि वा संपोथ्यारैगंधादीनां
नवानामन्यतमस्य पटोल्या वा निर्यूहेणार्तुतानि मथित्वा पित्तश्ले-
ष्मजे ज्वरे ॥ जीमूतकचूर्णं कल्कं वा शीतेनांबुना पित्तजे ॥ तदे-
वोष्णेन वातकफजे कफजे वा ॥ जीवकर्षमेक्षुशनावरीणामन्यतम-
स्य स्वरसेन वा पित्तजे ॥ अथवा पूर्ववद्धृतं वा सिद्धं ॥ इक्ष्वाकु-
स्तु विशेषेण कासश्वासज्वरच्छर्दिद्विपश्लेष्मरोगेषु योज्यः ॥ तस्या-
पुष्पफलस्य प्रवालैः शृतं क्षीरमुद्रित्पित्ते पित्तकफज्वरे पुष्पादि-
षु तु रातजीमूतवत्प्रयोगाः ॥ इक्ष्वाकुफलस्वरसं वा त्रिगुणक्षीर-
साधितमातुरः पित्ते कफपीनसे स्वरसादे वमनार्थं पिबेत् ॥ जी-
र्णं वा समुद्धृतबीजे फले क्षीरं प्रक्षिपेत् ॥ तत्र जातं दधि श्ले-
ष्मकासश्वासच्छर्दिषु ॥ इक्ष्वाकुबीजानि वा छागीक्षीरभाविनानि
विषगुल्मोदरगलगंडग्रंथ्यर्बुदश्लीपदेषु ॥ इक्ष्वाकुफलमध्यं वा कुष्ठवि-
षगुल्मोदरगलगंडग्रंथ्यर्बुदश्लीपदेषु ॥ इक्ष्वाकुफलं मस्तुना कुष्ठवि-
षपांड्वामयेषु ॥ तद्विषकं वा तक्रं समधुसैधवं ॥ तदेव वा मर्ष्यं सगु-
हपलं भक्षयेत् ॥ इक्ष्वाकुफलतैलं वा पिबेत् ॥ तत्फलस्वरसभावि-

१ जीमूतफलस्य लोमशालोमशतया द्वैविध्यं २ संतानिकांमधुंजीतेतियोज्यं ॥ ३ इधि-
सरं ॥ ४ अम्लं दधि दध्यम्लं ॥ ५ अरन्वधेद्रयवपारलीन्यादिनवसंख्याकादप्यतमस्य ॥ ६
संतानितानि ॥ ७ इक्ष्वाकुः कटुतुबी ॥ ८ पुष्पादिषु तु सुरां तः जीमूतवत्प्रयोगा इति पाठः

तैर्वा सक्तुभिर्मथं श्लेष्मज्वरकासकंठरोगारोचकेषु ॥ इक्ष्वाकुकल्कं
 मांसरसेन वातकफगुल्मप्रसक्तज्वरेषु ॥ बिल्वमूलप्रस्थकाथेन वा तुं-
 बीबीजानि काथयेत् ॥ ततस्तस्मिन्निर्वाणघृते घृतसमानि पिष्ट्वा तुं-
 बीबीजानि तदद्वाशिकानि च प्रत्येकं जीमूतमहाजातिनिवत्सक-
 रूतवेधनानि काथतुल्यमेव च त्रिकटुकमावपेत् ॥ ततः पुनरपि
 श्रुत्वा लेहं साधयेत् ॥ तमवलिह्य प्रमथ्यामनुपिषेत्सहृदयमेव च क-
 ल्पः काश्मर्यादिषु चतुर्षु महापंचमूलांगेषु पृथक्पृथक्गुक्तो वेदित-
 व्यः ॥ धामार्गवो विशेषेण गरगुल्मोदरकासकफसंचयात्तरोगेषु स्थिरे-
 षु गुरुषु च श्लेष्माशयस्थेषु वातश्लेष्मणि च कंठाश्रये ॥ प्रकल्प्य
 जीवनीयान्यतमचूर्णसंयुक्तान्समधुशर्करांस्तत्कषायैर्लेहान् पित्तोप-
 सर्जने श्लेष्मणि विदध्यात् ॥ धामार्गवकल्कं तुंवरुधान्यपूषेण वि-
 षेषु ॥ सुमनःसौमनस्यायवानीहरिद्राचोरकहैमवतीमहासहाक्षुद्रस-
 हाह्वीवाबिंबीपुनर्नवकासमर्दान्धतमकषायेण वा धामार्गवमेकं द्वे वा
 मनोविकारेषु ॥ धामार्गवमूलसिद्धक्षीरसंभवं सर्पिः फलादिषट्सिद्धं
 वा मनोविकारेषु ॥ कैतवेधनमत्यर्थकदुतीक्ष्णोष्णं सुतरां गरोदरगु-
 ल्मप्लीहपांडुरोगश्वयंथुषु कल्पयेत् ॥ कुटजफलं पुनः सुकुमारेषूल्ब-
 णास्त्रपित्तकफेषु वातशोणितविसर्पज्वरकुष्ठादिषु च प्रयोजयेत् ॥
 कुटजफलचूर्णान्यैर्कक्षीरेण सप्ताहं भावयित्वा मदनफलजीमूतके-
 क्ष्वाकुजीवन्तीजीवकमूलान्यतमकषायेण वा सर्षपमधुकलंवणान्य-
 तमांभसा वा कुटजफलचूर्णं रुशरया वा वमनाय कल्पयेदिति ॥ भ-
 वति चात्र ॥ वमनानां दिगित्येषां सुतरामुषयोगिनां ॥ बीजेना-
 मेन मतिमानन्यान्पि विकल्पयेदिति ॥ ॥ इति वमनकल्पो नाम
 प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथातो विरेचनकल्पं व्याख्यास्यामः ॥ विरेचनद्रव्याणां मूलेषु
 त्रिवृत्त्वक्षु तिल्वकः क्षीरेषु स्नुही फलेषु हरीतकी प्रधानानि ॥ त्रि-
 वृतायाः खलु द्विविधं मूलमरुणं श्यामं च ॥ तत्रारुणं कषायमधुरं
 विपाके कटुकं रुक्षं श्लेष्मपित्तहरं कल्पनाविशेषात्पुनः सर्व-
 व्याधिशामनं सुखविरेचनत्वाच्छिशुस्थविरसुकुमारमृदुकोष्ठेषु प्रशस्तं
 त्रिवृच्छब्दवाच्यं च ॥ इतरदपि तस्माद्गुणैः किञ्चिदूनं ती-
 क्ष्णं कंठहृदयकर्षणं मूर्च्छासंमोहकदाशु दोषहरत्वाद्दुदोषकेशस-
 मकूरकोष्ठेषु प्रशस्तं श्यामाशब्दवाच्यं च ॥ अथ तयोर्मूलम-
 तिर्यग्विद्युतं गंभीरानुगतं श्लक्ष्णमाहरेत् ॥ ततस्त्वचं शोषयि-
 त्वा सम्यक् स्थापयेत् ॥ तच्चूर्णं शुंठीसैधवयुक्तमम्लैर्मांसरसेनापि
 पिवेद्वातामयेषु ॥ क्षीरसौद्राक्षेक्षुकाश्मर्यस्वरससर्पिः स्नादुकाथैः
 सशर्करं पित्ताथेषु ॥ मूत्रसौद्रक्षारारिष्टपीतुरसत्रिफलापंचको-
 लककाथैर्व्योषचूर्णानुविद्धं कफजेषु ॥ एभिरेव च द्रव्यैर्यथा-
 स्वं घृतशर्कराक्षोढतवक्षीरीमधुराणि मातुलुंगदाढिमामलककोलकर-
 मर्दककपित्थरसतक्राम्बलानि सैधवलवणानि व्योषतीक्ष्णानि विविध-
 वेसवारपूरिमानि सहकाररसत्रिजातकनागकेसरकर्पूरसुरभीणि लेहगु-
 टिकामोदकभक्ष्यभोज्याभ्युपकल्पयेदिति ॥ भवति चात्र ॥ त्रिवृत्क-
 ल्ककषायेण साधितः ससितो हिमः ॥ मधुत्रिजातसंयुक्तो लेहो ह-
 र्यं विरेचनं ॥ अजगंधातवक्षीरीविदारीशर्करात्रिवृत् ॥ चूर्णितं मधु-
 सर्पिर्भ्यां लीढा साधु विरिच्यते ॥ सन्निपातज्वरस्तंभपिपासादाहपी-
 दितः ॥ लिपेदंतस्त्रिवृतया द्विधाकृत्वेषुगंडिकं ॥ एकीकृत्य च तत्स्वि-
 त्त्वं पुटपाकेन भक्षयेत् ॥ भृंगैलाभ्यां समा नीली तैस्त्रिवृतैश्च शर्क-
 रा ॥ चूर्णं फलरससौद्रसंक्षुब्धस्तिर्पणं पिवेत् ॥ वातपित्तकफोत्थे-
 षु रोगेष्वल्पात्रलेषु च ॥ जरेषु सुकुमारेषु निरपायं विरेचनं ॥ बिडंग-

तैदुलवरायावशुककणाखिरत् ॥ सर्वतोऽर्द्धेन तल्लीढं मध्वाज्येन गुडेन
 वा ॥ गुल्मं स्त्रीहोदरं कासं हलीमकमरोचकं ॥ कफवातकृताभ्या-
 न्यान् परिमार्ष्टि गदान् बहून् ॥ विडंगपिप्पलीमूलत्रिफलाधान्य-
 चित्रकान् ॥ मरिचेंद्रयवाजाजीपिप्पलीहस्तिपिप्पलीः ॥ दीप्यकं पं-
 चलवणं चूर्णितं कार्ष्णिकं पृथक् ॥ तिलतैलत्रिवृच्चूर्णभागौ चाष्टप-
 लोन्मितौ ॥ धात्रीफलरसप्रस्थांस्त्रीन् गुडार्द्धतुलान्वितान् ॥ पक्त्वा-
 मृद्वग्निना खादेत्ततो मात्रामयंत्रणः ॥ मंदाग्नित्वं ज्वरं मूच्छं मू-
 त्ररुच्छमरोचकं ॥ कुष्ठार्शःकामलामेहगुल्मोदरभगंदरं ॥ ग्रहणीपां-
 दुरोगांश्च हन्ति पुंसवनश्च सः ॥ गुडः कल्याणको नाम सर्वेष्वनुषु यौ-
 गिकः ॥ व्योषत्रिजातकांभोदरुमिग्नमलकैश्चिरत् ॥ सर्वैः सम-
 समसितना सौद्रेण गुलिकाः कृताः ॥ मूत्ररुच्छज्वरच्छर्दिकासे शोषे
 भ्रमे क्षये ॥ तापे पांडुमये ऽल्पाग्नौ शस्ताः सर्वविषेषु च ॥
 त्रिवृता कौटजं बीजं पिप्पली विश्वभेषजं ॥ सौद्रद्राक्षारसोपे-
 तं वर्षाकाले विरेचनं ॥ त्रिवृदुरालभामुस्तशर्करोदीच्यचंदनं ॥
 द्राक्षांबुना सयष्ट्यावृक्षीतलं जलदात्यये ॥ त्रिवृता चित्रकं पा-
 ठामजार्जी सरलं वचां ॥ स्वर्णक्षीरीं च हेमने चूर्णमुष्णांबुना पिबे-
 त् ॥ त्रिवृता शर्करानुल्या ग्रीष्मकाले विरेचनं ॥ त्रिवृत्रायंतिह-
 पुषासातलाकटुरोहिणीः ॥ स्वर्णक्षीरीं च संचूर्ण्य गोमूत्रे भावयेज्य-
 हं ॥ एष सर्वतुको योगः स्निग्धानां मलदोषहृत् ॥ श्यामात्रिवृदु-
 रालंभाहस्तिपिप्पलिवत्सकं ॥ नीलिनीकटुकामुस्तश्रेष्ठायुक्तं सुचूर्णि-
 तं ॥ रसाज्योष्णांबुभिः शस्तं रुक्षाणामपि सर्वदा ॥ त्र्युषणं त्रिफ-
 ला हिंगु कार्ष्णिकं त्रिवृता पलं ॥ सौवर्चलार्द्धकर्षश्च पलार्द्धं चाम्ल-
 बेतसात् ॥ तच्चूर्णं शर्करानुल्यं मंडेनाम्लेन वा पिबेत् ॥ गुल्मपाश्वा-
 त्तिनुत्सिद्धं जीर्णं चास्मिन् रसौदनं ॥ त्रिवृतात्रिफलादेनीसातला-
 व्योषसैधवैः ॥ प्रकल्प्य चूर्णं सप्ताहं भान्यमामलकाद्रसे ॥ तद्योज्यं

तर्पणे यूषे पिशिते रागयुक्तिषु ॥ तुल्याम्लं त्रिवृताकल्कसिद्धं गु-
ल्महरं घृतं ॥ श्यामात्रिवृत्कपायेण सिद्धं सर्पिः पयोऽपि वा ॥ त्रि-
हन्मुर्छास्तु सनखानघौ द्रोणोऽभसः पचेत् ॥ पादशेषं कषायं तं
घृतं गुडतुलायुतं ॥ स्निग्धे स्थाप्यं घटे क्षौद्रपिप्पलीफलचित्रकैः ॥
लिप्ते मासे गते पीतं पांडुश्वयधुगुल्मजित् ॥ सुरा वा त्रिहतापादकण्वा
तत्कायसंयुता ॥ यवैः श्यामात्रिवृत्कायस्त्रिजैः कुल्माषमंभासा ॥
आमुतं षडहं पहे जातं सौवीरकं पिबेत् ॥ भृष्टान्वा सतुषांश्चुष्का
न्यवांस्तच्चूर्णसंयुतं ॥ आमुतानंभसा तद्वत्पिबेज्जातं तुषोदकं ॥ ज्वर
हृद्रोगवातासृग्गुदावर्त्तादिरोगिषु ॥ राजहृक्षोऽधिकं पथ्यो मृदुर्मधुर-
शीतलः ॥ बाले वृद्धे क्षते क्षीणे सुकुमारे च मानवे ॥ योज्यो मृद्वन-
पायित्वाद्विशेषाच्चतुरंगुलः ॥ फलकाले परिणतं फलं तस्य समाह-
रेत् ॥ तेषां गुणवतां भारं सिकतासु विनिक्षिपेत् ॥ ससरात्रात्समुद्गत्य
शोषयेदातपे ततः ॥ ततो मज्जानमुद्गत्य शुचौ पात्रे निधापयेत् ॥
द्राक्षारसेन तं दद्याद्वाहोदावर्त्तपीडिते ॥ चतुर्वर्षे सुखं बाले
यावद्वादशवार्षिके ॥ चतुरंगुलमज्जो वा कषायं पाययेद्विमं ॥
दधिमंडसुरामंडधात्रीफलरसैः पृथक् ॥ सौवीरकेण वा युक्तं
कल्केन त्रैवृतेन वा ॥ चतुरंगुलसिद्धाद्वा क्षीराद्यदुदियाहृ-
तं ॥ मज्जकल्केन धात्रीणां रसे तत्साधितं पिबेत् ॥ तदेव द-
शमूलस्य कुलत्थानां यवस्य च ॥ कषाये साधितं सर्पिः क-
ल्लैः श्यामादिभिः पिबेत् ॥ दंतीकषाये तन्मज्जां गुडं जीर्णं च नि-
क्षिपेत् ॥ तमरिष्टं स्थितं मासं पाययेत्पक्षमेव वा ॥ त्वचं
तिल्वकमूलस्य त्यक्त्वाऽभ्यंतरवल्कलं ॥ विशोष्य चूर्णयि-
त्वा च द्वौ भागौ गालयेत्ततः ॥ रोध्रस्यैव कषायेण तु-
तीयं तेन भावयेत् ॥ कषाये दशमूलस्य तं भागं भावितं पुनः ॥
शुष्कचूर्णं ततः कृत्वा ततः पाणितलं पिबेत् ॥ मस्तुमूत्रसुरामंडकोः

लवात्रीफलान्बुभिः ॥ मेघशृङ्गयमयारुण्णाचित्रकैः कथिते जले ॥
 मरुजान् सुनुयात्तच्च जातं सौवीरकं यदा ॥ भवेदंजलिना तस्य
 रोधकल्कं पिबेत्तदा ॥ सुरां रोधकपायेण जातां पक्षस्थितां पिबेत् ॥
 तिल्वकस्य कपायेण कल्केन च सशर्करः ॥ सघृतः साधितो ले-
 हः स च श्रेष्ठं विरेचनं ॥ सुधा भिनत्ति दोषाणां महांतमपि संचयं ॥
 आश्वेव कष्टविभ्रंशाच्चैव तां कल्पयेत्ततः ॥ मृदौ कोष्ठे ऽबले बा-
 ले स्थविरे दीर्घरोगिणि ॥ कल्प्या गुल्मोदरगरत्वग्रोगमधुमेहिषु ॥
 पाण्डौ दूषीविषे शोफे दोषविभ्रान्तचेतसि ॥ सा श्रेष्ठा कंटकै-
 स्तीक्ष्णैर्बहुभिश्च समाचिता ॥ द्विवर्षा वा त्रिवर्षा वा शिशिरां-
 ते विशेषतः ॥ तां पाटयित्वा शस्त्रेण क्षीरमुद्धारयेत्ततः ॥
 बिल्वादीनां दृढत्योर्बा काथेन सममेकशः ॥ मिश्रयित्वा
 सुधाक्षीरं ततोऽंगारेषु शोषयेत् ॥ पिबेत्कृत्वा च गुलिकां म-
 स्तुमूत्रसुरादिभिः ॥ त्रिवृतादीन्च वरां स्वर्णक्षीरं ससातलां ॥ स-
 साहं क्षुक्पयःपीतान् रसेनाज्येन वा पिबेत् ॥ तद्द्व्योषोत्तमाकुंभनि-
 कुंभादीन् गुडान्बुना ॥ अद्याच्छामात्रिदकाथसुक्क्षीरघृतफाणितैः ॥
 कासारिरसधूषार्द्यैर्युक्तं वा क्षुक्पयः पिबेत् ॥ निकुंभकुंभश्याभार्क-
 शंखिनीसप्तलारजः ॥ रात्रौ मूत्रे दिवा घर्मे सप्ताहं स्थापयेदिति
 ॥ स्नुक्क्षीरेऽपि ततस्तेन माल्यं वासो ऽवचूर्णितं ॥ आजिमेत्प्राह-
 णानश्च मृदुकोष्ठो विरिच्यते ॥ नातिशुष्कं फलं ग्राह्यं शंखिन्या नि-
 स्तुपीकृतं ॥ सप्तलायास्तथा मूलं ते तु तीक्ष्णाविकाषिणी ॥ श्ले-
 ष्मामयोदरगरश्वयम्बादिषु कल्पयेत् ॥ अक्षमात्रं तयोः पिंडं मदिरा-
 लवणान्वितं ॥ दृढ्रोगे वातकफजे तद्द्व्युल्मेऽपि धोजयेत् ॥ शंखिनी-
 घूर्णभागौ द्वौ तिलकल्कस्य चापरः ॥ हरीतकीकपायेण तत्तैलं पीदि-
 तं पिबेत् ॥ अतसीसर्पपैरंडकरं जेवप्ययं विधिः ॥ दंतदंतस्थिरस्थूलं

मूले दन्तीद्रवंतिजं॥ आताम्रश्यावं तीक्ष्णोष्णमाशुकारि विकाषि चामुह
 प्रकोपि वातस्य पित्तश्लेष्मविलायनं ॥ तत्सौद्रपिप्पलीलितं स्वेदये-
 न्मृत्कुशांतरे ॥ शोषयेच्चातपे ऽभ्यर्कौ हतो ह्यस्य विकाषिता ॥ तत्पि-
 पेन्मस्तुमदिरातकपीतुरसासवैः ॥ अग्निव्यण्णतनुर्गुल्मी प्रमेही जठरी
 गरी॥ भोसृगाजरसैः पांडुरकमिकोष्ठी भगंदरी ॥ सिद्धं तत्काथकल्लकाम्यां
 वृशमूलरसेन च ॥ बिसर्पविद्रध्यलजीकक्षादाहान् जयेद्भूतानि ॥ तैलं तु गु-
 ल्पमेहशौविबंषकफमारुतान् ॥ महास्नेहः शरुच्छुक्रवातसंगानिल-
 न्यथाः ॥ दंत्या रसे वा श्रृंग्याश्च गुडसौद्रघृतान्वितः ॥ लेहः सिद्धो-
 विरेकार्थं दाहसंतापमेहनुत् ॥ वातवर्षे ज्वरे पैते स्यात्स एवाजगंष-
 या ॥ दन्तीद्रवंत्योर्मूलानि पचेद्वात्रीरसे ततः ॥ त्रीनंशान्फाणितार्ही-
 च भजेतेले घृते ऽथवा ॥ श्यामादिकल्कयुक्तोऽयं लेहः सिद्धं विरे-
 चनं ॥ पथ्याक्षदशमूलानां तद्दलेहाः पृथग्रसैः ॥ तपोर्षिदसमं चू-
 र्णं तद्रसेनैव भावितं ॥ विबंषे विशि बालोत्थे गुल्मे चाम्बुयुतं हितं ॥
 मुद्गादिसिद्धैस्तन्मूलेर्यूपादींश्च प्रकल्पयेत् ॥ दन्तीद्रवंतीमरिचखर्ण-
 क्षीरीयवानकं ॥ सशुंठयग्रिकपृथ्वीकं चूर्णितं सप्तवासरान् ॥ मूत्र-
 भावितमाज्येन पिबेज्जीर्णे च तर्पणं ॥ सर्वदा सर्वरोगेषु बाळे दृढे
 च तद्धितं ॥ दुर्मुक्ताजीर्णपार्श्वार्तिगुल्मग्रीहोदरेषु च ॥ गंडमालासु
 बाले च पांडुरोगे च शस्यते ॥ गुडस्याष्टपले पथ्या विंशतिः स्यात्फलं-
 पलं ॥ दन्तीचित्रकयोः कर्षौ पिप्पलीत्रिष्टनोर्दश ॥ प्रकल्प्य मोदका-
 नेकं दशमे दशमे ऽहनि ॥ उष्णांभोऽनुपिबन् खादेतान्सर्वांन्विधि-
 ना ऽयुना ॥ एते निष्परिहाराः स्युः सर्वन्याधिनिवर्हणाः ॥ विशेषा-
 द्ब्रह्णीपांडूकंदुकोठाशंसां हिताः ॥ विरेचने मुख्यतमा नवैते त्रिष्टना-
 दयः ॥ हरीतकीमपि त्रिष्टदिधानेनोपकल्पयेत् ॥ विशेषाद्ब्रह्णीपां-
 दुरोषमोहोदरपहाम् ॥ पिबेत्यथ्यां ससिंधूत्यविदंगोत्पलनागरी ॥

मूत्रेण वत्सकादेर्वा निर्यूहेण हरीतकी ॥ पथ्यानागरचूर्णं वा तंपुक्तं-
नीलिनीफले ॥ गुडेन भक्षयेत्तोयं कवोष्णं च पिबेदनु ॥ पथ्यात्रि-
हृत्वा गुलिकाः कर्पाः क्षौद्रस्तापुताः ॥ माषप्रमाणास्ताः शुष्का य-
क्ष्मी लिङ्गाहृतद्रुताः ॥ पथ्यात्रिहृत्कटुष्णांबु सर्वत्रेष्टं विरेचनं ॥ सु-
कृशीरभाविते पथ्याचूर्णे कुर्वीत मोदकान् ॥ कोलास्थिमात्रान् शु-
ष्कांश्च नवनीतेन लेहयेत् ॥ गुल्मोदरपक्वह्रीदृशुलानाहविबंघिनः ॥
लिङ्गादेरंडतैलेन कुष्ठत्रिकटुकान्वितं ॥ सुराबोदकं चानुपिबेत्सुरावमेत-
द्विरेचनं ॥ अल्पस्यापि महार्थत्वं प्रभूतस्याल्पकर्मता ॥ कुर्यात्तंश्लेष
विश्लेषकालतंस्कारपुक्तिभिः ॥ त्यक्तेसराध्वातकदाडिमैलासितोपला-
माक्षिकमानुलुंगैः ॥ मधेन तैस्तैश्च मनोनुकूलैर्युक्तानि देयानि विरे-
चनानि ॥ ॥ इति विरेचनकल्पो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथातो वमनविरेचनव्यापत्तिर्द्विं व्याख्यास्यामः ॥ अतिक्षुधि-
तेन मृदुकोष्ठेनाल्पश्लेष्मणा दुर्बलेन दुर्बलेन हीनमात्रमतितीक्ष्णमति-
शीतमजीर्णे वा पीतं वमनमधो गच्छति ॥ तत्रेप्सितानवासिर्मलोत्के-
शश्च ॥ तं पुनराशु स्नेहयित्वा यौगिकैर्मात्राकालाद्यपेक्षं वामयेत् ॥
व्यापत्करणानि च पूर्वमतिक्रमं स्मरन् परिहरेत् ॥ अजीर्णिनः श्लेष्म-
बतोऽत्युष्णतीक्ष्णलघणमात्रमदृष्टं वा विरेचनमन्यद्वा जेषजमूर्ध्वं प्र-
वर्तते ॥ तत्र पूर्वोक्ता व्यापत्ताधनं च ॥ अतोऽप्यूर्ध्वमुत्तिष्ठति हृष्टा
बलेरवनवदकवर्जमौषधं न तृतीयमवधारयेत् ॥ तूरकोष्ठस्यातितीक्ष्णमे-
त्यधीर्यं वा जेषजमूर्ध्वभागिकमधोभागिकं वा प्रकृतवदुपैति पाकं ॥
तत्र समुदीर्णा दोषा यथाकालमनिर्ह्रियमाणा विभ्रमं कुर्वन्ति ॥ तं
सुखिग्धकोष्ठमनल्पमनञ्जं चौषधं पापयेत् ॥ कषायमल्पप्रत्यग् रूक्षं
वा जेषजमन्निग्धस्तिजेन वा पीतं शीतोपचारेण वा स्तब्धदोषं विघ-

१ लिङ्गाहृत्तापुता इति पाठः ॥ २ पथ्यात्रिहृत्पथ्यामुष्णाभितिपाठः ॥ पथ्यात्रि-
हृत्पथ्याभितिचपाठः

धितमयोगि भवति ॥ तत्र वमनेन भूयो वामयेद्विरचनं क्षिग्धस्त्रि-
 भ्रस्य पुनर्विरचयेदुत्किञ्चमूरिदोषं वा तृतीयेऽहनि ॥ उग्रयोश्च सं-
 शोधनयोर्लवणतैलाम्पकं पित्रप्रस्तराभ्यां स्वेदयेत् ॥ क्षिग्धस्त्रिभ्र-
 स्य च वमनमकृत्वा विरेचनं पीतवतः सामस्य वा मृदु वा विरिक्त-
 स्वाधोभागेऽत्यर्थगुरुस्तब्धोदरता शुद्धो वातपुरीषसंगश्च भवति ॥
 तमप्ययोगिनं समुत्रैस्तीक्ष्णैरास्थाप्य जांगलसैश्च भोजयित्वा क-
 लदारुपिप्पलीसिद्धेन तैलेनानुवास्य वातहरैश्च स्नेहैरुपक्षेप्य पुनस्ती-
 क्ष्णैर्विरचयेत् ॥ कफोल्बणस्यातिक्षिग्धस्य गुरुकोष्ठस्य मंदाग्नेर्वा
 मृदुप्रणीतमौषधं भृशमुत्केश्य दोषान् जाड्यतंत्रादीर्बल्यार्णसादान्
 जनयति ॥ तच्छीघ्रमुल्लिखेत् ॥ लंघितं च संधुक्षितार्णि पुनः क्षिग्धं
 तीक्ष्णोष्णैर्विशोधयेत् ॥ सशेषान्नाय च वातश्लेष्मवने रुक्षाय तो-
 दावर्त्ताय मंदाग्नेय वा शीतं रुक्षं वा दत्तमौषधं भृशमाध्मानं करो-
 ति ॥ तत्र मलसंगात्समुन्नय दह्यत्युद्धर्मतः शुद्धं हतिवत्पार्श्वयोरापूर्णता
 शिरःपृष्ठरुजा श्वासः पायुवस्तिनिस्तोदश्च भवति ॥ तमुदावर्तानाहृश
 म्यंगस्वेदवर्तिदीपनचूर्णवस्तिक्रियाभिरुपचरेत् ॥ क्षामेणाल्पबलेन
 मृदुकोष्ठामिना रुक्षेण क्षिग्धेन वा स्त्रिभ्रेन सामेन वा बलवदौषधमु-
 पयुक्तं सपित्तमनिलं परिदृष्य परिकर्त्तिकामापादयति ॥ तत्र नाभि-
 वस्तिगुदमेद्रे सदाहं परिकर्त्तनमनिलसंगो विष्टमश्च ॥ तं रुष्णतिष्ठमधु-
 क्मधुपुक्तैः पिच्छावस्तिभिरास्थापयेत् ॥ क्षीरिदृक्प्रतक्षीस्त्रि वा ॥
 शीतांबुपरिपिक्तं चैनं पयसा मुक्तम्रंतं घृतमंडेन पक्ष्मीधुकतैलेनानु-
 वासयेत् ॥ क्षामस्य बहुरो बृंहणश्च सर्वा विधिस्तुः ॥ सामे लंघनो
 दीपनश्च लघुतृक्ष्णोष्णं चाश्रयानं ॥ निसमीभूते (मैष्यबलोपचाहव
 वातातपाभ्यामिव पांशुमस्मावकिरणेस्तादि) ब्रह्मानुबन्धे लघुक्षारास्यं
 वानेऽधिके दधि साम्भं दाढिमत्वचा युक्तं भोजने पाने च पुंजीतास-
 दाढिमरसं च सर्पिः पिबेत् ॥ उष्णांबुना वा तिलदेवदारुकल्कं ॥ कूरको-

कृत्स्न बहुदोषस्याल्पमात्रगुणं मृदु स्निग्धं वा शोधनमवचारितमुत्क्रे-
 श्य दोषान्निर्हरत्यल्पाल्पं च पित्तकफसंसृष्टं परित्स्ववति ॥ विष्ट-
 भगौरवशोफकोठकंदूपांडुतांगसादशूलानि चापादयति ॥ तं तिनिश-
 धवाश्वकर्णपलाशबलानिर्युहैर्मधुयुक्तैरास्थापयेत् ॥ उपशान्तपरित्स्व-
 ख पुनरुपस्निग्धं तीक्ष्णैः शोधयेत् ॥ शुद्धे च दीपनाभ्यूर्णासवारिष्टा-
 दीन् योजयेत् ॥ पीतौषधो यदा वेगमुदीरयति निगृह्णाति वा ॥
 तदा प्रवाहिकाऽस्य जायते ॥ तस्यां सदाहशूलं सपिच्छं श्वेतं रु-
 ष्णं सरक्तं वा भृशं प्रवाहमानः कफमुपविशति ॥ तं परित्स्वविधि-
 नोपचरेत् ॥ पीतौषधस्य भेषजोद्गारच्छर्द्यादीनां निग्रहाद्वातादयः कु-
 पिता हृदयमुपश्रित्य हृद्ग्रहं घोरमावहन्ति ॥ ततः प्रधानमर्मेपता-
 पाहेदनाभिरत्यर्थमातुरः पीडयते मोहहिष्माकासलालापार्श्वशः
 लघुतो वेपथुमात्रघसंज्ञो दन्तान्कटकदायत्युद्धृताशो जिह्वां खाद-
 यति ॥ तं हृदयापसरणमाहुस्तस्मै भिषक् शीघ्रममुह्यन्नभ्यंगपूर्वं धा-
 न्यस्वेदेन परित्स्वेद्य तीक्ष्णमवपीडं दद्यात् ॥ यष्टीमधुकमिश्रेण तं-
 दुर्लाभुना वमनं ॥ कटुभिर्वा कफोत्तराय ॥ ततो दोषशेषं पाचनी-
 यैः पाचयेत् यथादोषोच्छ्रयं च बस्तीन् वितरेत् ॥ अस्निग्धस्नि-
 ग्धेनाब्रह्मचारिणा वेगविधारिणा मृदुकोष्ठेन सुकुमारेण वा रुक्षमौ-
 षधमतिमात्रं प्रयुक्तमतिविरेकादायुं कोपयति ॥ तेन सर्वांगप्रग्रहो
 विशेषात्पार्श्वपृष्ठश्रोणीमन्यामर्मसु शूलं मूर्च्छा भ्रमः कंपः स्तंभो नि-
 स्तोदो मेदउद्वेष्टनं संज्ञानाशश्च स्यात् ॥ तमभ्यज्य धान्यैः स्वेद-
 यित्वा यष्टीमधुविषकेन तैलेनानुवासयेत् ॥ वातहरं चाक्षपानं ॥
 स्निग्धस्निग्धस्यातिमृदुकोष्ठस्य क्षुधितस्य वा तीक्ष्णवेगमतिभूरि वा
 प्रयुक्तमौषधं सर्वं निहंत्य मलं धातूनपि द्रवीकृत्य स्नावयेदति-
 योनि भवति ॥ तं शतधौतघृतेनाभ्यज्य कषायत्वादुशीतैः प्र-
 देहपरिषेकावगाहान्नपानैः शर्करामधुमद्भिश्च लेहैः स्तंभयेत् ॥ च-

दनांजनोशीरच्छागासृक्षीतोदकैर्लाजसक्तून् पाययेत् ॥ पिच्छा-
 बर्स्त्रि चास्मै दद्यात् ॥ मधुरवर्गसिद्धं च क्षीरसर्पिः सर्पिर्मण्डो
 वा ऽनुवासनं ॥ रक्तपित्तविधानं च कुर्यात् ॥ विशेषेण तु ब-
 मनातियोगे सघृतसिताक्षौद्रं फलरसैर्मथं पिबेत् ॥ क्षीरिद्वक्षशुंग-
 सिद्धां वा समाक्षिकां पेयां क्षीरं वा संग्राहिद्रव्यसिद्धं च क्षीरं भोजने
 चावचारयेत् ॥ सोद्वारायां च छर्द्या धनिकामधूकमधुरसमुस्तांजना-
 नि मधुना लिह्यात् ॥ वाक्संगे हनुसंहने ऽनिलात्तौ च घृतमांसरस-
 सिद्धामल्पतंदुलां पेयां पिबेत् स्नेहस्वेदौ चावचारयेत् ॥ जिह्वाप्रवेशे
 स्निग्धाम्ललवणान्कवलप्रहंगदूषान् दद्यांश्चाजमांसरसान् ॥ पुस्त-
 श्वास्य फलान्यम्लानि खादयेत् ॥ निर्गतां जिह्वां तिलद्राक्षाक-
 ल्कलिमां न्योषलवणचूर्णप्रघृष्टां वा प्रवेशयेत् ॥ अक्षिणी व्या-
 दृते घृताभ्यक्ते पीडयेत् ॥ विसंज्ञां सामवेणुगीतशब्दान् श्रावयेत्-
 ॥ विरेचनातियोगे तंदुलांभसा मिश्रेण वमेत् ॥ प्रियंग्वादं च तंदु-
 लोदकेन पिबेद्रोधरसांजनदाडिमत्वचो वा कमलोत्पलसमंगापद्मके-
 सराणि वा ॥ क्षौद्रशर्करामधुकौदुंबरत्वचो वा ॥ रक्तातिसारक्रियां
 च कुर्वीत ॥ गुदं निःसृतमभ्यज्य स्वेदयित्वा कषायैश्च स्तंभयित्वा
 प्रवेशयेत् ॥ पूर्ववच्च वाक्संगादीन् साधयेत् ॥ उभयत्र च जीवरक्त-
 पित्तयोर्ज्ञानार्थं रक्ते शुक्लं पित्तु घ्नोतं वा क्षिपेत् ॥ तस्मिन्मौवाने
 कोष्ठांबुक्षालितशुद्धे रक्तं वैवर्ण्यं तु रक्तपित्तं विधात् ॥ अन्नं
 वा तद्विमिश्रं शुने काकाय वा दद्यात् ॥ तस्मिन् भुक्ते जीवमभुक्ते
 पित्तं ॥ आमरणाच्च तस्य तृणमूर्च्छामदार्तस्य क्रियां पित्तघ्नीमति-
 योगोक्तं च कुर्यात् ॥ खट्वादिरुधिरं चातिखुतरक्तोक्तविधिना सक्षौद्रं
 शीघ्रमुपयुंजीत ॥ श्यामाकाश्मर्यदूर्वाशीरैर्वा शृतं पयो घृतमंडांजन-
 युक्तं शीतं बस्तौ निषेचयेत् ॥ शेषेष्वपि चा सम्यक्प्रयुक्तवमनविरेचनोप-

इवेषु यथामयं दोषानपेक्ष्य प्रतिक्रियाद्वस्तिन्यापत्तिर्हि चेक्षेत ॥
 एवमुभयतोभागेऽपि शोधने यथावस्थमुत्तिष्ठेत ॥ या तु विरेचने प-
 रिकर्तिका तद्वमने कंठक्षणनं यः परित्वः स कफप्रसेको यत्प्रवा-
 हणं स शुष्कोद्गारइति ॥ भवति चात्र ॥ अतिमात्रमकालेऽल्पं तु-
 ल्यवीर्यैरभावितं ॥ असम्यक्संस्कृतं जीर्णं व्यापद्येत्तौषधं ध्रुवं ॥ छर्दनं
 न तु दुःखं दुर्विरेचं न रेचनं ॥ पाययेदौषधं मूयस्तं निहंति तथा हि
 ते ॥ यस्योर्ध्वं कफसंसृष्टं पीतं यात्यानुलोमिकं ॥ वमितं केवलैः
 शुद्धं लंघितं पाययेत्तु तं ॥ विबद्धेऽल्पे चिराद्दोषे खवत्युष्णं पिबे-
 ज्जलं ॥ तेनाध्मानं वमिस्तृष्णा विबंधश्चानुशाम्यति ॥ मेषजं दोष-
 रुद्धं चेन्नोर्ध्वं नाथः प्रवर्तते ॥ सोद्गारं सांगशूलं वा स्वेदं तत्राव-
 चारयेत् ॥ सम्यग्विरक्तसोद्गारभेषजं क्षिप्रमुत्तिष्ठेत् ॥ अजीर्णमप्रष्ट-
 तौ तु सुशीतैः स्तंभयेद्भिषक् ॥ कदाचिच्छेष्मणा रुद्धं तिष्ठत्यु-
 रसि मेषजं ॥ क्षीणे श्लेष्मणि सायान्दे रात्रौ वा तत्प्रवर्तते ॥ रु-
 क्षाभ्राहारयेज्जीर्णे तिष्ठत्यूर्ध्वगते ऽपि वा ॥ वायुना भेषजे त्वन्यत्स-
 खेहलवणं पिबेत् ॥ तृणमोहभ्रममूर्च्छाद्याः स्युर्जीर्यति च मेषजे ॥
 पित्तघ्नं स्वादुशीतं च मेषजं तत्र शस्यते ॥ लालादृष्टासविष्टंसरो-
 महर्षान्कफावृते ॥ मेषजं तत्र तीक्ष्णोष्णं कट्वादि कफनुद्धितं ॥
 प्रतिकूला गतिः पायोर्ग्रथितत्वं सगौरवं ॥ दोषोत्क्लेशो मृशाध्मानं
 परिकर्तः परित्वः ॥ प्रवाहिकादृद्धहणं सर्वगात्रपरिग्रहः ॥ सर्वधा-
 तुखवेणैता द्वादशोक्ताः ससाधनाः ॥ व्यापदो योगविश्रंशाद्वि-
 धेऽपि विरेचने ॥ उत्पद्यमानासु च तासु तासु व्यापत्सु संशोधनवि-
 श्रमेण ॥ दिशा ऽनयैवाशु यतेत सिद्धौ ज्योतिर्हि शास्त्रं नयदुर्न्या-
 नां ॥ ॥ इति वमनविरेचनव्यापत्तिद्विर्नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथातो बस्तिकल्पं व्याख्यास्यामः ॥ बलां गुडूर्ची त्रिफलां
 सरात्रां द्विपंचमूलं च पलोन्मितानि ॥ अष्टौ फलान्यर्द्धतुलां च

मांसाच्छागात्पचेदप्सु चतुर्थशेषं ॥ पूते यवानीफलविल्वकुष्ठवचा-
 शताब्दाधनपिप्पलीनां ॥ कल्कैर्गुडक्षौद्रयुतैः सनैलेर्युक्तः सुखोष्णो-
 लवणान्वितश्च ॥ बस्तिः परं सर्वगदप्रमाथी स्वस्थे हितो जीवनहं-
 ह्णश्च ॥ बस्तौ च यस्मिन् प्रणितो न कल्कः सर्वत्र दद्यादमुषेव तत्र ॥
 द्विपंचमूलस्य रसोऽम्लयुक्तः सच्छागमांसस्य सपूर्वपेष्यः ॥ त्रिवेह-
 युक्तः प्रवरो निरूहः सर्वानिलन्याधिहरः प्रविष्टः ॥ बलापटोलीलघुपं-
 चमूलत्रायंतिकैरंडयवात्सुसिद्धात् ॥ प्रस्थो रसाच्छागरसार्द्धयुक्तः
 साध्यः पुनः प्रस्थसमः स यावत् ॥ प्रियंगुलवणाधनकल्कयुक्तः सनैल-
 सपिर्मधुसंधवश्च ॥ स्याद्दीपनो मांसबलप्रदश्च चक्षुर्बलं चोपदधाति
 सद्यः ॥ एरंडमूलात्रिपलं पलाशात्तथा पलांशं लघुपंचमूलं ॥ रास्त्रा-
 बलाच्छिन्नरुहाश्वगंधापुनर्नवारग्वधदेवदारु ॥ फलानि चाष्टौ सलि-
 लाढकाभ्यां विपाचयेदष्टमशेषितेऽस्मिन् ॥ वचाशताब्दाहपुषाप्रियं-
 गुयष्टीकणावत्सकबीजमुस्तं ॥ दद्यात्सुपिष्टं सहताक्षर्यशैलमक्षप्रमाणं
 लवणांशयुक्तं ॥ समाक्षिकस्तैलयुतः समूत्रो बस्तिर्जयेल्लेखनदीपनो
 ऽसौ ॥ जंघोरुपादत्रिकपृष्ठकोष्ठद्वृक्षशूलं गुरुतां विबंधं ॥ गुल्माश्म-
 बध्मग्रहणीगुदोत्थांस्तांस्तान्श्च रोगान्कफवातजातान् ॥ चतुष्पले तैल
 घृतस्य भृष्टश्छागाच्छताब्दादधिदाडिमाम्लः ॥ रसः सपेष्यो बलवर्ण
 मांसरेतोघ्नितैमिर्येशिरोरुजीष्टः ॥ यष्ट्याह्वयस्याष्टपलेन सिद्धं पयः श-
 ताब्दाफलपिप्पलीभिः ॥ युक्तं ससर्पिर्मधु वातरक्तविसर्पवैस्वर्यहितो निरू-
 हः ॥ यष्ट्यान्हरोध्वाभयचंदनैश्च शृतं पयोऽध्यं कमलोत्पलैश्च ॥ सशर्करा-
 क्षौद्रघृतं सुशीतं पित्तामयान् हन्ति सजीवनीयं ॥ गोपांगनाचंदनशीत-
 पाकीद्राक्षार्द्रिकाश्मर्यमधूकसेव्यैः ॥ पयः शृतं श्रावणिमुद्रपर्णीबलास्त्र
 गुप्तामधुयष्टिकल्कैः ॥ गोधूमचूर्णैश्च पिचुप्रमाणैरिक्षोर्विदार्याश्च रसेन
 युक्तं ॥ तैलेन यष्टीमधुसाधितेन सितोपलाक्षौद्रघृतैश्च शीतः ॥ बस्तिः

प्रशस्तः स समस्तदेहदाहे सशूले ऽवयवाश्रिते वा॥ गुल्मातिसारभ्रममू-
त्ररुच्छूक्षीणे क्षतौजोबलसंक्षये च ॥ कोशातकारग्वधदेवदारुमूर्वाश्व-
वृंक्षाकुटजार्कपाठाः ॥ पक्त्वा कुलत्थान् बृहतीं च तोये रसस्य तस्य
प्रसृता दश स्युः ॥ तान्सर्पपैलामदनैः सकुष्ठैरक्षप्रमाणैः प्रसृतैश्च यु-
क्तान् ॥ क्षौद्रस्य तैलस्य फलाह्वयस्य क्षारस्य तैलस्य च सार्पपस्य ॥
दद्यान्निरुहं कफरोगिताय मंदाग्रये चाशनविद्विषे च ॥ पुनर्नवैरंडु-
षाशमभेददृश्वीवभृतीकबलापलाशान्॥द्विपंचमूलं च पलांशकानि क्षु-
ण्णानि धौतानि फलानि चाष्टौ॥बिल्वं यवांकोलकुलत्थधान्यं फला-
नि च स्युः प्रसृतोन्मितानि ॥ पयो जलद्व्याढकसाधितं तत्क्षीरावशि-
ष्टं शुचिवस्त्रपूतं ॥ वचाशताह्वाऽमरदारुकुष्ठयष्ट्याव्हसिद्धार्थकपि-
प्पलीनां ॥ कल्कैर्यवान्या मदनैश्च युक्तं नात्युष्णशीतं गुडसैधवा-
क्तं ॥ क्षौद्रस्य तैलस्य च सर्पिषश्च नवस्य युक्तं प्रसृतित्रयेण ॥ द-
द्यान्निरुहं विधिना विधिज्ञस्तं सर्वसंसर्गरुतामयघ्नं ॥ अर्द्धीर्द्धवि-
हितान् वस्तीनतश्चित्रान्प्रचक्षते ॥ कोशातकीद्वयेक्ष्वाकुफलजीमू-
तवत्सकाः॥श्यामात्रित्तनयोर्मूलं तथा दंतीद्रवंतिजं॥प्रकीर्या चोदकीर्या
च क्षीरिणी नीलिनी फलं॥सप्तला शंखिनी रोधंफलं कंपिल्लकस्य च॥
सकल्कसैधवयुताः पकाशयविशोधनाः॥ धातुकीपुष्पतर्कारीजीवंतीमू-
लवत्सकाः॥प्रग्रहः खदिरी कुष्ठं शमीपिंडीतकायवाः॥प्रियंगुरक्तमूले च
अरणीजातियूथिकाः॥वटाद्याः किंशुकं रोध्रमिति संग्राहिका मताः ॥
ग्राहिप्रियंग्वंबद्धादिकाथकल्कैः क्रमेण च ॥ ऊषकादिप्रतीवापो ले-
खनस्त्रिफलारसः ॥ मधुरकाथकल्केन सरसाज्येन वृंहणः ॥ बदर्यैरा-
बणीशैलूशाल्मलीधन्वनांकुराः ॥ समाक्षिकाः क्षीरयुताः सासृजाः
पिच्छिलाः स्मृताः ॥ कोलं कतककांडेक्षुदर्भपाडेक्षुवालुभिः ॥ दा-
हघ्नः सप्तनक्षीरो द्वितीयभ्रोत्पलादिभिः ॥ मुष्टिं शाल्मलिहंतानां क्षी-

रसिद्धो घृतान्वितः ॥ हितः प्रवाहणे तद्द्वैतैः शाल्मलकस्य च ॥
 कर्बुदाराढकीनीपविदुलैः क्षीरसाधितैः ॥ परिकर्तै तथा हृतैः श्रीप-
 र्णिकोविदारजैः ॥ परित्स्त्रवे पयः सिद्धं सवृश्चीवपुनर्बन्धं ॥ आखुक-
 णिकया तद्वत्तंदुलीयकपुक्तया ॥ अश्वारोहकः काकनासाराजक-
 सेरुकाः ॥ सिद्धाः क्षीरेऽतियोगे स्युः क्षौद्रांजनघृतैर्युताः ॥ न्यग्रो-
 धाद्यैश्चतुर्भिश्च तेनैव विधिनाऽपरः ॥ बृहतीक्षीरकाकोलीपृश्नि-
 पर्णाशतावरी ॥ काश्मर्यबदरीमूर्वास्तथोशीरप्रियंगवः ॥ जीवादाने
 श्रुते क्षीरे द्वौ घृतांजनसंयुतौ ॥ बस्ती प्रदेयौ भिषजा शीतौ
 समधुशर्करौ ॥ गोऽव्यजामहिषीक्षीरैर्जीवनीययुतैरपि ॥ शशैणद-
 क्षमार्जारमहिष्यव्यजशोणितैः ॥ सद्यस्कैर्मृदितैर्बस्तिर्जीवादा-
 ने प्रशस्यते ॥ अथेमान् सुकुमाराणां निरुहान्स्नेहान्मृदू-
 न् ॥ कर्मणा विपुतानां च वक्ष्यामि प्रसृतैः पृथक् ॥ क्षी-
 राद्वौ प्रसृतौ कार्यौ मधुतैलघृतात्रयः ॥ खजेन मथितो बस्तिर्वात-
 ग्नो बलवर्णकृत् ॥ एकैकः प्रसृतस्तैलप्रसन्नाक्षौद्रसर्पिषां ॥ बिल्वा-
 दिमूलकाथाद्वौ कौलत्थाद्वौ स वातजित् ॥ पटोलनिंबभूतिकरास्त्रा-
 ससच्छदांभसः ॥ प्रसृतः पृथगाज्याच्च बस्तिः सर्षपकल्कवान् ॥
 सपंचतिको ऽभिष्यंदकमिकुष्ठप्रमेहहा ॥ विडंगत्रिफलाशिपुफल-
 मुस्तारवुकर्णिजाः ॥ कषायाः प्रसृताः पंच तैलादेको विमथ्य ता-
 न् ॥ निरुहः कृमिहा वेल्लपिप्पलीकल्कयोजितः ॥ पयस्येक्षुस्थिरा-
 रास्त्राविदारीक्षौद्रसर्पिषः ॥ एकैकः प्रसृतो बस्तिः कृष्णाकल्को
 वृषत्वकृत् ॥ चत्वारस्तैलगोमूत्रदधिमंडाम्लकांजिकात् ॥ बस्तिः
 कवोष्णः सानाहे मूत्रकृच्छ्रे परो मतः ॥ मृदुबस्तिजडीभूते तीक्ष्णो
 ऽन्यो बस्तिरिष्यते ॥ तीक्ष्णैर्विकर्षिते स्निग्धो मधुरः शिशिरो मृ-
 दुः ॥ तीक्ष्णत्वं मूत्रबिल्वाभिलवणक्षारसर्षपैः ॥ प्राप्तकालं विधात

व्यं क्षीराज्याद्यैस्तु मार्दवं ॥ बलकालदेशसात्म्यप्रकृतीः प्रविभज्य
योजिनो वस्तिः ॥ स्त्रैः स्त्रैरौषधवर्गैः स्वास्वान्नोगान्निवर्तयति ॥ उ-
ष्णार्त्तानां शीतांश्छीतार्त्तानां तथा सुखोष्णांश्च ॥ तद्योग्यौषधयु-
क्तान् वस्तीन्संतर्क्य युंजीत ॥ वस्तीञ्च बृंहणीयान्दद्याद्वाधिषु वि-
शोधनीयेषु ॥ मेदःस्विनो विशोध्या ये च नराः कुष्ठमेहार्ताः ॥ न
क्षीणक्षतदुर्बलमूर्च्छितकृशशुष्कशुद्धदेहानां ॥ दद्याद्दिशोधनीयान्दो-
षनिबद्धायुषो ये च ॥ इति वस्तिकल्पो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथातः सिद्धवस्तिकल्पं व्याख्यास्यामः ॥ सिद्धवस्तीन्प्रयुंजीत
सर्वदा सर्वदेहिनां ॥ निर्व्यापदो बहुफलान्वलपुष्टिकरान्मुखान् ॥ म-
धुतैले समे कर्षः सैधवाद्विपिचुर्मिशिः ॥ एरंडमूलकाथेन निरूहो मा-
धुतैलिकः ॥ रसायनं प्रमेहार्शः कृमिगुल्मांश्चट्विनुत् ॥ सयष्टीमधु-
कक्षैव चक्षुष्यो रक्तपित्तजित् ॥ यापनो घनकल्केन मधुतैलवसा-
ज्यवान् ॥ पायुजानूरुद्वषणवस्तिमेहनशूलजित् ॥ प्रसृतशैर्धृतक्षौद्र-
वसातैलेः प्रकल्पयेत् ॥ यापनं सैधवाद्धाक्षहपुषाद्धपलान्वितं ॥ एरंड-
मूलनिःकायो मधु तैलं ससैधवं ॥ एष युक्तरथो वस्तिः सवचापिप्पली
फलः ॥ सकाथो मधु पङ्कथा शताव्हा हिंगु सैधवं ॥ सुरदारु च रास्त्रा
च वस्तिर्दोषहरः शिवः ॥ पंचमूलस्य निःकाथस्तैलं मागधिका मधु ॥
ससैधवः समधुकः सिद्धवस्तिरिति स्मृतः ॥ द्विपंचमूलत्रिफलाफलबि-
ल्वानि पाचयेत् ॥ गोमूत्रे तेन पिष्टैश्च पाठावत्सकतोयदैः ॥ सफलैः
क्षौद्रतैलाभ्यां क्षारेण लवणेन च ॥ युक्तो वस्तिः कफव्याधिपांडु-
रोगविसूचिषु ॥ शुक्रानिलविबंधेषु वस्त्यादोषेषु पूजितः ॥ मुस्तपाठा-
मृतैरंडबलारास्त्रापुनर्नवं ॥ मंजिष्ठाऽरग्वधोशीरत्रायमाणाक्षरोहिणीः ॥
कनीयः पंचमूलं च पालिकं मदनाष्टकं ॥ जलाढके पचेत्तच्च पादशो-
षं परित्युतं ॥ क्षीरद्विप्रस्थसंयुक्तं क्षीरशोषं पुनः पचेत् ॥ सपादजांगलरसः

सप्तर्षिर्मधुसैधवः ॥ पिष्टैर्यष्टीमिश्रियामाकलिंगकरसांजनैः ॥ बस्तिः
 मुखोष्णो मांसाग्निबलशुक्रविवर्द्धनः ॥ वाताद्यग्नेहमेदोर्शोगुल्मवि-
 ष्णूत्रसंग्रहं ॥ विषमज्वरवीसर्पवर्ध्माध्मानप्रवाहिकाः ॥ वंक्षणोरु-
 कटीकुक्षिमन्याश्रोत्रशिरोरुजः ॥ हन्यादसृग्दरोन्मादशोफकासा-
 श्मकुण्डलान् ॥ चक्षुष्यः पुत्रदो राजा यापनानां रसायनं ॥ पृथक्प-
 लांशं विपचेत्पंचमूलमगोक्षुरं ॥ क्षीराढके चतुःप्रस्थं पिष्टैर्यष्ट्यादिभि-
 र्युतं ॥ क्षौद्रतैलाज्यसिंधूत्थयुक्तं बस्तिः सुपूजितः ॥ विशेषाद्वा-
 लदृद्धस्त्रीसुकुमारमुखात्मनां ॥ तद्वत्सहाचरबलासारिवादर्मसाधि-
 तं ॥ क्षीरवस्तिस्तथा ऽभीरुगुडूचीबृहतीद्वयैः ॥ सिद्धं पयो माग-
 धिकायष्टीमधुककल्कवत् ॥ पंचमूलं बृहत्यादिप्रतिद्रव्यं पलोन्मितं
 ॥ द्विपलं शालिगोधूमयवमाषं सयष्टिकं ॥ तैः सिद्धं छागलं क्षीरं कु-
 कुटांडरसः सिता ॥ साज्यक्षौद्रद्विलवणस्त्वैर्बस्तिः शुक्रकृत्परं ॥ क-
 ल्यो ऽयं शिखिगोनर्दमत्स्याद्यंडरसेष्वपि ॥ रसः कुलीरमांसस्य च-
 टकांडरसान्वितः ॥ सशर्कराघृतमधुर्वस्तिर्दृष्यतमो मतः ॥ बस्तसूक-
 रजैर्मुष्कैः कुलीरचटकामिषैः ॥ सिद्धं पयो बस्तमुष्कमुच्छेदक्षुरकं म-
 धु ॥ तैर्घृताढयोऽल्पलवणो बस्तिर्दृष्यतमः परः ॥ सिद्धेन पयसा भोज्य-
 मात्मगुणोच्चदेक्षुरैः ॥ अतो दशदशाहेन यस्तु बस्तीन्निषेवते ॥ बाजीब-
 पुष्टः सद्यो गच्छति प्रमदाशतं ॥ एते माक्षिकसंयुक्ताः कुर्वत्यति-
 दृष्टं नरं ॥ नातियोगं न चायोगं स्तंभिनस्ते च कुर्वते ॥ निरुद्धा ले-
 खनाः प्रायो बृंहणाः स्नेहबस्तयः ॥ यापनेषूभयं तस्मान्नेष्टं तेष्व-
 नुवासनं ॥ मृदुत्वान्न निवर्त्तेरन् यस्य त्वेते प्रयोजिताः ॥ समूत्रैर्ब-
 स्तिभिस्तीक्ष्णैरास्थाप्यः क्षिप्रमेव सः ॥ शोफाग्निनाशपांडुत्वशूल-
 शःपरिकर्तिकाः ॥ स्युर्ज्वरश्चातिसारश्च यापनात्यर्थसेवनात् ॥ अ-
 रिष्टक्षारसीध्वाद्यैस्तन्नेष्टा दीपनी क्रिया ॥ युक्त्या तस्मान्निषेवेत
 यापनाच्च प्रसंगतः ॥ मृद्वल्पौषधसंयोगात्पादहीनप्रमाणतः ॥ अ-

ल्पकालोपयोगाच्च तेषु निष्परिहारता ॥ द्रव्येषु यापनार्थेषु सिद्धा-
 त्स्नेहात्पृथक् पृथक् ॥ वस्तीन्सर्वेषु वा युंज्यात्परिहारविवाजितान् ॥ सहा-
 चराभीरुबलारात्रागोक्षुरकात्पृथक् ॥ तुलां जलद्रोणशते पंचद्रोणा-
 वशेषिते ॥ पृतशीते विसद्राक्षातवक्षीरीनिदिग्धिकाः ॥ महासहाक्षु-
 द्रसहायघ्नीमधुमधूलिकाः ॥ जीवकर्षभकोदीच्यमृणालोत्पलचंदनं ॥
 खर्जूरतालमज्जात्मगुप्तातामलकीकणाः ॥ पटोलमेदात्वक्पत्रशीतपा-
 क्योदनावह्याः ॥ कल्कीकृत्य क्षिपेत्तस्मिन्पृथक्च प्रस्थसंमितं ॥
 रसं ब्राह्महृषिपवस्तमुष्कोद्भवं तथा ॥ शिखिकुकुटहंसांडसंभवं तै-
 लसर्पिणी ॥ धात्रीविदारोत्तरसं गव्यक्षीराढकद्वयं ॥ ब्रह्मभेरीमृद-
 गानां निनादैः साधितं च यत् ॥ सितच्छत्रकृतच्छायं सितवस्त्रावगुं-
 ठितं ॥ आरोपितं गजस्कंधे पूजयित्वा दृषध्वजं ॥ कृत्वा स्वस्थयनं
 दद्यात्स्नेहवस्तिमयंत्रणं ॥ प्राप्तस्तेनातिवृषतां श्रमयेद्द्वितीयांशतं ॥
 निर्बलीपलितः कांतश्चिरंजीवी भवेत्स च ॥ नष्टशुक्रक्षतक्षीणवि-
 षमज्वरिणां हितः ॥ व्यापन्नार्त्तवशुक्राणां पुत्रदाता रसायनं ॥ एवं
 च वस्तयोऽन्येऽपि कल्प्याः पाक्याश्च नैकशः ॥ शतंवारांसहस्रं वा
 पाचयेत्संभवे सति ॥ दोषघ्नाः सपरीहारा वक्ष्यन्ते स्नेहवस्तयः ॥ दश-
 मूलं वरां रात्रामश्वगंधां पुनर्नवां ॥ गुडच्यैरंडभूतीकभाङ्गीदृषकरो-
 हिषं ॥ शतावरीं सहचरं काकनासां पलांशिकं ॥ यवमाषातसीकोल-
 कुलत्थान्प्रलुतोन्मितान् ॥ बहे विपाच्य तोयस्य द्रोणशेषेण तेन च ॥
 पचेत्तैलाढकं पेय्यैर्जीवनीयैः पलोन्मितैः ॥ अनुवासनमित्येतत्सर्ववात-
 विकारनुत् ॥ आनूपानां वसा तद्द्विजीवनीयोपसाधिता ॥ शताव्हायव-
 बिल्वाम्लैस्तैलं सिद्धं समीरणे ॥ सैधवेनाग्निवर्णेन तप्तं चानिलजि-
 ह्वतं ॥ जीवन्तीं मदनं मेदां श्रावणीं मधुकं बलां ॥ शताव्हर्षभकौ
 रुष्णां काकनासां शतावरीं ॥ खगुसां क्षीरकाकोलीं कर्कटारव्यां
 शठीं वचां ॥ पिष्ट्वा तैलं घृतं क्षीरे साधयेत् चतुर्गुणैः ॥ बृंहणं वा-

तपित्तघ्नं बलशुक्राग्निवर्द्धनं ॥ रजःशुक्रामयहरं पुत्रीयं चानुवास-
नं ॥ शिशिरस्पर्शवीर्यैश्च पिष्टैः क्षीरे चतुर्गुणे ॥ तैलपादं घृतं सिद्धं
पित्तघ्नमनुवासनं ॥ सैधवं मदनं कुष्ठं शताव्हा निचुलो वचा ॥ न्ही-
बेरं मधुकं भार्जी देवदारु सकटफलं ॥ नागरं पुष्करं मेदा चविका
चित्रकः शठी ॥ विडंगातिविषे श्यामा हरेणुनीलिनी स्थिरा ॥ बिल्वा-
जमोदे चपला दंती राम्रा च तैः समैः ॥ साध्यमेरंडतैलं वा तैलं वा
कफरोगनुत् ॥ वध्मोदावर्तगुल्मार्शः ग्रीहमेहान्समारुतान् ॥ आनाह-
मश्मरी चाशु हन्यात्तदनुवासनं ॥ साधितं पंचमूलेन तैलं बिल्वादि-
ना ऽथवा ॥ अन्वासनं श्लेष्महरं द्रव्यैर्वा कफघातिभिः ॥ फलैर-
ष्टगुणे चाम्ले सिद्धमन्वासनं कफे ॥ शूलानाहे तु तद्युक्तो निरुहः
पटुमूत्रवान् ॥ पृच्छतिस्म मुनिमित्यथ धीमानग्निवेश इह किं तु फ-
लानां ॥ बस्तिकर्मणि हितं सततं स्यात्तं पुनर्वसुरिति प्रशशास ॥
इह कुष्ठहिता गैरागरी हितमिश्वाकुफलं प्रमेहिणां ॥ कुटजस्य
फलं हृदामये प्रवरं कौटफलं तु पांडुषु ॥ उदरे कृतवेधनं हितं मदनं
सर्वगदाविरोधि तु ॥ मधुरं सकषायतिक्तकं तदरुक्षं सकटूष्णपि-
च्छिलं ॥ कफपित्तहृदाशुकारि यच्चिरपायं पवनानुलोमि च ॥
प्रवरं तदतः फलादिषु स्मृतमास्थापनयोजनास्त्विति ॥ अथ मुनि-
रुपमे निगद्य वाक्यं स्थितवति विज्ञपयांबभूव भूयः ॥ इदमति-
गहनं सहान्यशिष्यैरवनिगतोऽजलिमग्रतो निधाय ॥ चित्रकर्मगुण-
रुद्गुरुणोक्तो बस्तिरुर्ध्वमथ चैति न नाभेः ॥ शीघ्रमापतति चानु-
स देहात्सर्वतः कथमपोहति दोषान् ॥ ऊचे गुरुः स्तिमितमारुतवश्यमे-
तद्देहस्य यद्वहिरपाश्रितमंतरे वा ॥ दुष्टस्य तस्य जनयन्ननुलोमतां तु
बस्तिर्हिनस्ति विषमानतिरोगपूगान् ॥ शाखागताः कोष्ठगताश्च

१ पटुतैलवानितिपाठः २ मुनि पुनर्वसु ३ बेणी गरागरी देवताडोजीमूतइत्यपी-
त्यमरः (देवडंगरी)

रोगा मर्मोर्ध्वसर्वावयवांगजाश्च ॥ ये संति तेषां न तु कश्चिदन्यो वा-
योः परं जन्मनि हेतुरस्ति ॥ विट्शोषपित्तादिमलाचयानां विक्षे-
पसंहारकरो हि वायुः ॥ तस्यातिवृद्धस्य शमाय नान्यद्वस्तेः समं
मेषजमस्ति यस्मात् ॥ शाम्यति यत्नेन जिते ऽनिले च तदीरिताः
पित्तकफादयोऽपि ॥ तस्माच्चिकित्साऽर्द्धमितिब्रुवंति सर्वा चिकि-
त्सामपि बस्तिमेके ॥ यच्च पक्वाशयस्थोऽपि दोषानापादमस्तकं ॥
वीर्येण बस्तिरादत्ते स्वस्थोऽर्को भूरसानिव ॥ यत्तत्रौषधवीर्यं हि तद-
पानेन वायुना ॥ पर्याप्तमचिरादेव समानः प्रतिपद्यते ॥ समानादुत्तरं चैवं
व्यानाद्याः पवनाः क्रमात् ॥ तै तृप्ताः प्रकृतिं यांति शरीरानुग्रहे स्थिताः ॥
प्रसृज्य पित्तश्लेष्माणौ यथास्थानं निवेश्य च ॥ संतर्पयंति परितः स्वान्स्वान्
मृतगुणांस्तनौ ॥ व्यानस्तिर्यग्पानोऽधः प्राणश्चोर्ध्वं प्रकर्षति ॥ यथा-
स्वमेव नाडीभिर्हारीणिभिरिवोदकं ॥ एवं वा तैः सिराभिश्च वपुर्वस्तिः
सुयोजितः ॥ व्यामुवन्प्रसभं हंति मुरुच्छानपि यक्ष्मणः ॥ बस्ति-
स्तस्मात्सर्वकर्मप्रधानं सर्वातंकान् हंति निःशेषतश्च ॥ स्रोतस्यंतः
शोधयित्वा च कुर्याद्दोषांस्तेजः शुक्रदेहाग्निदीप्तिमिति ॥ ॥ इति-
सिद्धबस्तिकल्पो नाम पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथातो बस्तिव्यापत्तिर्द्धिं व्याख्यास्यामः ॥ विबन्धगौरवाध्मा-
नशिरोरुग्वाहनोर्ध्वगाः ॥ कुक्षिशूलंगरुग्धिध्माहृत्पीडाकर्त्तनस्रवाः ॥
अयोगादतियोगाच्च बस्तेः स्युः षट्षट्पादः ॥ अस्निग्धस्विन्नदेहस्य
गुरुकोष्ठस्य योजितः ॥ शीतोल्पस्त्रेहलवणद्रव्यमात्रो धनोऽपि वा ॥
बस्तिः संक्षोभ्य तं दोषं दुर्बलत्वादनिर्हरन् ॥ करोति वातविण्मूत्र-
विबन्धमतिदारुणं ॥ बस्तिनामिरुजानाहं हृल्लेपं श्वयथुं गुदे ॥ कंठू-
मंडानि वैवर्ण्यमरति बन्धिमादवं ॥ काथद्वयं प्राग्विहितं मध्यदोषे
ऽतिसारिणि ॥ उष्णस्य तस्मादेकस्य तत्र पानं प्रशस्यते ॥ फलव-

त्र्यस्तथा स्वेदाः कालं ज्ञात्वा विरेचनं॥बिल्वमूल त्रिवृदारुयवकोलकु-
 लत्थवान् ॥ मुरादिमूत्रवान्बस्तिः सप्राक्पेष्यस्तमानयेत् ॥ संशेषामे
 निरुहेण मृदुना दोषैरिति॥मूर्च्छयत्यनिलं मार्गं रुणद्ध्याग्निं हिनस्ति
 च ॥ गौरवक्लमद्वच्छूलदाहसंमाहवेष्टनं ॥ ततः कुर्यादुपचरेत्तं रूक्ष-
 स्वेदपाचनैः ॥ पिप्पलीकतृणोशीरदारुमूर्वाशृतं जलं ॥ पिबेत्सौब-
 र्चलोन्मिश्रं दीपनं दृढिशोधनं ॥ वचानागरशठयो वा दधिमंडेन मू-
 र्च्छिताः ॥ पेयाः प्रसन्नया वा स्युररिष्टेनासवेन वा ॥ दारुत्रिकदुर्कं
 पथ्यां पलाशं चित्रकं शठीम् ॥ पिष्ट्वा कुष्ठं च मूत्रेण पिबेत्क्षारांश्च
 दीपनान् ॥ बस्तिमस्य विदध्याच्च समूत्रं दाशमूलिकं ॥युक्तोल्पवीर्यो
 दोषाढ्ये रूक्षे कूराशये ऽथवा॥ बस्तिदोषादृतो रुद्धमार्गो रंध्यात्समी-
 रणं ॥ सविमार्गोऽनिलः कुर्यादाध्मानं मर्मपीडनं ॥ विदाहं गुदकोष्ठस्य
 मुष्कवंक्षणवेदनं ॥ रुणद्धि हृदयं शूलैरितश्चेतश्च धावति ॥ स्वभ्यक्त-
 स्विन्नगात्रस्य तत्र वर्ति प्रयोजयेत् ॥ विल्वादिश्च निरुहः स्यात्पीलुस-
 र्पमूत्रवान् ॥ सरलामरदारुभ्यां साधितं चानुवासनं ॥ बह्वुदोषबले-
 कूरकोष्ठे बस्तिस्तनुर्मृदुः ॥ शीतोऽल्पश्चादृतो दोषैः प्रतिहंति समी-
 रणं ॥ ऊर्ध्वं सोऽनुसरन्देहं कुर्याद्वायुः शिरोरुजं ॥ ग्रीवास्तंभं प्रति-
 श्यायं बाधिर्यं दृष्टिविभ्रमं ॥ तमुष्णतैललवणप्रदिग्धस्विन्नमर्दितं ॥
 तीक्ष्णैर्धूमैः प्रथमनैर्नस्यैरास्यविरेचनैः ॥ विरेकैर्बस्तिमिश्राशु यो-
 जयेदानुलोमिकैः ॥ स्निग्धस्विन्ने महादोषे बस्तिर्मृदुल्पमेपजः ॥
 उत्क्लेश्याल्पं हरेद्दोषं जनयेच्च प्रवाहिकां ॥ शोफो बस्तावपाने च स-
 दनं चोरुजंघयोः ॥ विबद्धमारुतो जंतुरभीक्ष्णं स प्रवाहते ॥ स्वेदा-
 भ्यंगान्निरुहंश्च शोधनीयानुलोमिकान् ॥ विदध्यालंघयित्वा च ह-
 स्तिनस्य विरिक्तवत्॥कुर्वतो बेगसंरोधं पीडितो वा ऽतिमात्रया॥अस्त्रि-

१ गौरवाख्यामापदमाह ॥ २ आध्मानाख्यामापदमाह ॥ ३ बहुदोषेऽनिल इति पाठः ॥
 शिरोरुजाख्यामापदमाह ४ बाहनाख्यां व्यापदमाह ॥ ५ ऊर्ध्वमारुताख्यां व्यापदमाह ॥

गधलवणोष्णो वा बस्तिरल्पो ऽल्पभेषजः॥ मृदुर्वा मारुतेनोर्ध्वं विक्षि-
प्तो मुखनासिकात् ॥ निरेति मूर्च्छादृष्टासतृदहादीन्प्रवर्तयन् ॥
मूर्च्छाविकारं दृष्ट्वा ऽस्य सिंचेच्छीतांबुना मुखं ॥ व्यजेदाक्लमना-
शाच्च प्राणायामं च कारयेत् ॥ पृष्ठपार्श्वोदरं मृद्यात्करैरुष्णैरधोमुखं॥
केशेष्वक्षिप्य धुन्वीत भीषयेद्बालदंष्ट्रिभिः ॥ शस्त्रोल्काराजपुरुषै-
र्बस्तिरेति तथा ह्यधः ॥ पाणिवस्त्रैर्गलापीडं कुर्यान्न ध्रियते यथा ॥
प्राणोदाननिरोधाद्धि सुप्रसिद्धतरायणः ॥ अपानः पवनो बस्तिं
तमाश्वेवापकर्षति ॥ कुष्टकमुककल्कं च पाययेताम्लसंयुतं ॥ औ-
ष्ण्यात्तैक्ष्ण्यात्सरत्वाच्च बस्तिं सोप्यनुलोमयेत् ॥ गोमूत्रेण त्रिवृत्प-
थ्याकल्कं वा ऽधोऽनुलोमनं ॥ पक्काशयस्थिते स्विन्ने निरुद्धो दा-
शमूलिकः ॥ यवकोलकुलत्थैश्च विधेयो मूत्रसाधितैः ॥ बस्तिर्गोमू-
त्रसिद्धैर्वा सामृतावंशपल्लवैः ॥ पूतीकरंजत्वक्पत्रशठीदेवान्हरोह्रिषैः ॥
सतैलगुडसिंधूत्थो विरेकौषधकल्कवान् बिल्वादिपंचमूलेन सिद्धो
बस्तिरुरःस्थिते ॥ शिरःस्थे नावनं धूमः प्रच्छाद्यं सर्षपैः शिरः ॥
बस्तिरत्युष्णतीक्ष्णाम्लघनो ऽतिस्वेदितस्य वा ॥ अल्पे दोषे मृदौ
कोष्ठे प्रयुक्तो वा पुनः पुनः ॥ अतियोगत्वमापन्नः कुक्षिशूलकरो भ-
वेत् ॥ विरेचनातियोगेन सतुल्याकृतिसाधनः ॥ पृश्निपर्णी स्थिरां
पद्मं काश्मर्यं मधुकोत्पले ॥ पिप्प्ला द्राक्षां मधूकं च क्षीरे तंदुल-
धावने ॥ द्राक्षायाः पक्कलोष्ठस्य प्रसादे मधुकस्य वा ॥ विनीय
सघृतं बस्तिं युंज्याद्वाहे ऽतियोगजे ॥ स्नेहस्वेदैरसंपाद्य गुरुतीक्ष्णो-
ऽतिमात्रकः ॥ दुःस्थिताय प्रणिहितो बस्तिर्दुःशयिताय वा ॥ अ-
तिप्रवृत्तो मरुतं कोपयेत्स विमार्गगः ॥ करोत्यंगरुजां जृम्भां स्तंभं भेदं
च पर्वणां ॥ तं तैलवणाभ्यक्तं स्वेदितं संस्तरादिभिः ॥ बिल्वकोलय-
वैरंडवर्षामृद्वहतीद्वयैः ॥ सकुलत्थैः शृतं मस्तु फलसौवीरकान्वितैः ॥

१ अथाऽतियोगव्यापदः॥तत्रकुक्षिशूलारव्यां व्यापदमाह ॥ २ अंगरुगाख्यां व्यापदमाह

आस्थापयेत्ससिंधूतैर्जागैरशितं रसैः ॥ तैलेनानिलजिह्ववि-
पक्केनानुवासयेत् ॥ मृदुकोष्ठे ऽबले बस्तिरतितीक्ष्णोऽतिनिर्हृरन् ॥
कुर्याद्विध्मां हितं तत्र हिध्माग्रं दहणं च यत् ॥ बलास्थिरादिका-
श्मर्यात्रिफलारसैर्धवैः ॥ सप्रसन्नारनालाम्लैस्तैलं पक्त्वाऽनुवासये-
त् ॥ उष्णान्बुनाक्तं पिप्पल्या दद्याल्लवणसंयुतं ॥ धूमलेहरसक्षीरस्वे-
दैश्चान्नं च वातनुत् ॥ अतितीक्ष्णः सवातो वा न वा सम्यक्प्रपीडितः ॥
बद्धयेद्दृढं बस्तिस्तत्र काशकुशोत्कटैः ॥ स्यात्साम्ललवणस्कंधक-
रीरबदरीफलैः ॥ शृतैर्बस्तिहितः सिद्धो वातघ्नैश्चानुवासनैः ॥
मृदुकोष्ठाल्पदोषस्य रूक्षतीक्ष्णातिमात्रकः ॥ हत्वा बस्तिर्मलांश्छीभं
वातपित्ते प्रकोपयेत् ॥ नाभिवस्तिगुदांस्तैर्हि कृतंतोऽस्य मुहुर्मुहुः ॥
विवर्णाल्पाल्पमुत्थानं बस्तिर्निर्लेखनो भवेत् ॥ स्वादुशीतौषधैस्त-
त्र पयश्चेक्ष्वादिभिः शृतं ॥ यष्ट्याव्हतिलकल्काभ्यां बस्तिः स्या-
त्क्षीरमोजिनः ॥ ससर्जरसयष्ट्याव्हं जिगिणीकर्दमांजनं ॥ विनीय
दुग्धे बस्तिः स्याद्भक्त्याम्लरसमोजिनः ॥ पिच्छिलश्च हितो बस्तिः खेहै-
श्च मधुरैः शृतः ॥ बस्तिः क्षाराम्लतीक्ष्णोष्णलवणः पैतिकस्य वा ॥ गुदं
दहन् लिखन् क्षिण्वन्करोत्यस्य परिस्रवं ॥ सविदग्धं स्रवत्यस्त्रं वर्णैः पित्तं
च भूरिशः ॥ बहुशश्चातिवेगेन मोहं गच्छति चासक्तः ॥ तत्रार्द्रशा-
ल्मलीद्वतैः क्षुण्णैराजं पयः शृतं ॥ पूतं घृतान्वितं बस्ति दद्यादन्या-
श्च पिच्छिलान् ॥ वटादिपल्लवेष्वेवं कल्पो यवतिलेषु च ॥ सुवर्च-
लोपोदकयोः कर्बुदारे च शस्यते ॥ गुदे च शीतमधुरान्कुर्यात्तेक
प्रलेपनान् ॥ रक्तपित्तातिसारघ्नी क्रिया चात्र प्रशस्यते ॥ द्राहादिषु त्रिद-

१ हिध्माख्यां व्यापदमाह २ वृषसैधवैरिति पाठः ३ उष्णान्बुनाक्षमिति पाठः
४ छत्पीडाख्यां व्यापदमाह ५ कर्तनाख्यां व्यापदमाह ६ ते मलाः ७ परिस्रवा-
ख्यां व्यापदमाह

त्कल्कं मृद्दीकावारिणा पिबेत् ॥ तद्धि पित्तशकृद्वातान्दत्त्वा दाहादिकान्
जयेत् ॥ विशुद्धश्च पिबेच्छीतां यवागूं शर्करायुतां ॥ युंज्याद्वाऽतिविरि-
क्तस्यक्षीणविट्कस्य भोजनं ॥ माषयूषेण कुल्माषान्पानं दध्यथवा सु-
रं ॥ आमं यः कुणपं रुग्वानुपवेश्येत सारुचिः ॥ सघनातिविषाकुष्टन-
दारुवचाः पिबेत् ॥ शकृद्वातमसृक्पित्तं कफं वा योऽतिसार्यते ॥ पक्वं-
तत्र स्ववर्गीयो बस्तिः श्रेष्ठं भिषग्जितं ॥ षण्णामेषां द्विसंसर्गात्रिंश-
द्भेदा भवन्ति तु ॥ केवलैः सहषट्त्रिंशद्विद्यात्सोपद्रवानपि ॥ शूल-
प्रवाहिकाऽऽध्मानपरिकर्त्यरुचिज्वरान् ॥ तृणमोहदाहमूर्च्छादींश्चैषां
विद्यादुपद्रवान् ॥ तत्रामेऽतरपानं तु कटुम्ललवणैर्युतं ॥ पाचनं श-
स्यते बस्तिरामे हि प्रतिपिध्यते ॥ वातघ्नग्राहिवर्गीयो बस्तिः शकृति
शस्यते ॥ स्वाद्वम्लो व्यक्तलवणः स्नेहवस्तिः समीरणे ॥ रक्ते रक्तेन
पित्तास्त्रे कषायस्वादुतिक्तकः ॥ सार्यमाणे कफे बस्तिः कषायः कटुति-
क्तकः ॥ शकृता वायुना वाऽऽमेन वर्चस्यथवाऽनिले ॥ संसृष्टेऽतरपानं
स्यात्कटुम्ललवणैर्युतं ॥ पित्तेनामेऽसृजातद्वत्तयोरामेन वा पुनः ॥
संसृष्टयोर्भवेत्पानं सकटुस्वादुतिक्तकं ॥ तथा ऽऽमे कफसंसृष्टे कषा-
यकटुतिक्तकं ॥ आमेन तु कफे युक्ते कषायलवणौषधं ॥ वातेन वि-
शि पित्ते वा विट्पित्तास्त्रे तथाऽनिले ॥ स्यात्कषायाम्लमधुरः संसृष्टे
बस्तिरुत्तमः ॥ बस्तिर्वीतेन रक्ते च कार्यः स्वाद्वम्लतिक्तकः ॥ शकृ-
च्छोणितयोः पित्तशकृतोरस्रपित्तयोः ॥ बस्तिरन्योन्यसंसर्गे कषाय-
स्वादुतिक्तकः ॥ कफेन विशि पित्ते वा कफे विट्पित्तशोणितैः ॥ क-
टुतिक्तकषायः स्यात्संसृष्टे बस्तिरुत्तमः ॥ स्याद्बस्तिः कटुतिक्ताम्लः
संसृष्टे वायुना कफे ॥ मधुरोषणतिक्तस्तु रक्ते कफविमूर्च्छिते ॥ मारु-
ते कफसंसृष्टे कटुम्ललवणो भवेत् ॥ त्रिचतुःपंचषड्योगानेवमेव वि-
कल्पयेत् ॥ युक्तिश्चैषाऽतिसारोक्ता सर्वरोगेष्वपि स्मृता ॥ युगपत्प-
द्भूतं षण्णां संसर्गे पाचनं भवेत् ॥ निरामाणां तु पंचानां बस्तिः व-

इसिको हितः ॥ उदुंबरशलाहूनि जंवाओदुंबरत्वचः ॥ शंखं सर्जरसं
लाक्षां कतृणं च पलांशिकं ॥ पिष्ट्वा तैः सर्पिषः प्रस्थं क्षीरद्विगुणितं
पचेत् ॥ अतिसारेषु सर्वेषु पेयमेतद्यथाबलं ॥ कच्छुराधातकीबिल्व-
समंगारक्तमूलिभिः ॥ मसूराश्वत्थशुंगैश्च यवागूः स्याज्जले शृतैः ॥
बालोदुंबरकटुंगसमंगाप्लक्षपल्लवैः ॥ मसूराधातकीपुष्पबलाभिश्च तथा
भवेत् ॥ नानाप्रकारा जायन्ते व्यापदो बस्तिविभ्रमात् ॥ यथाय-
थं यथावस्थं तासां कुर्वीत साधनं ॥ इति बस्तिव्यापत्तिद्विर्नाम-
पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथातः स्नेहव्यापदिकां सिद्धिं व्याख्यास्यामः ॥ स्नेहवस्तौ मरु-
त्पित्तकफात्यशनविट्चयैः ॥ आरुतौ भुक्तदत्तामे सप्तधा व्यापदः
स्मृताः ॥ शीतोऽल्पो वा धिके वाते पित्तेऽत्युष्णः कफे मृदुः ॥
अतिभुक्तेगुरुर्वर्चःसंचयेऽल्पबलस्तथा ॥ दत्तस्तैराहतः स्नेहो ना-
यात्यभिभवादपि ॥ स्तंभोरुसदनाध्मानज्वरशूलान्गमर्दनैः ॥ पार्श्व-
रुग्वेष्टनैर्विद्याद्वायुना स्नेहमाहतं ॥ श्लिग्धाम्ललवणोष्णैस्तं रात्रा-
पीतद्रुतैलिकैः ॥ सौवीरकसुराकोलकुलत्थयवसाधितैः ॥ निरुहैर्निर्हरेत्स-
म्यक्समूत्रैः पांचमूलिकैः ॥ ताभ्यामेव च तैलाभ्यां सायं भुक्तेऽनुवास-
येत् ॥ तृट्ठाहरागसमोहवैवर्ण्यतमकज्वरैः ॥ विद्यात्पित्ताहतं स्वादु-
तिकैस्तं बस्तिभिर्हरेत् ॥ तंद्राशीतज्वरालस्यप्रसेकारुचिगौरवैः ॥
समूर्च्छाग्लानिभिर्विद्याच्छेष्मणा स्नेहमाहतं ॥ कषायातिक्तकटुकैः
सुरामूत्रोपसाधितैः ॥ फलतैलयुतैः साम्लैर्बस्तिभिस्तं विनिर्हरेत् ॥
छर्दिमूर्च्छारुचिग्लानिशूलनिद्रांगमर्दनैः ॥ आमर्लिगैः सदाहैस्तं
विद्यादत्यशनाहतं ॥ कटूनां लवणानां च काथैश्चूर्णैश्च प्राचनं ॥
मृदुर्विरेकः सर्वं च तत्रामविहितं हितं ॥ विण्मूत्रानिलसंगा-
तिगुरुत्वाध्मानहृद्ब्रह्मैः ॥ स्नेहं विडाहतं ज्ञात्वा स्नेहस्वेदैः सैबस्तिभिः

॥ श्यामावित्वादिसिद्धैश्च निरुहैः सानुवासनैः ॥ निर्हरेद्विधिना स-
म्यगुदावर्त्तहरेण च ॥ अभुक्ते शूनपायौ वा पेयमात्राशितस्य-
वा ॥ गुदे प्रणिहितः स्नेहो वेगाद्भावत्यनाहतः ॥ उर्ध्वं कार्यं
ततः कंठादूर्ध्वेभ्यः स्वेभ्य एत्यपि ॥ मूत्रश्यामात्रिवृत्तिद्वो यवको-
लकुलत्थवान् ॥ तत्सिद्धतैलो देयः स्यान्निरुहः सानुवासनः ॥ कं-
ठादागच्छतः स्तंभकंठग्रहविरचनैः ॥ छर्दिघ्नीभिः क्रियाभिश्च तस्य
कुर्यान्निवर्त्तनं ॥ नापकं प्रणयेत्स्नेहं गुदं स द्युपलिंपति ॥ ततः कु-
र्यात्सरुद्धोदकं दूशोफान् क्रिया ऽत्र च ॥ तीक्ष्णो बस्तिस्तथा तैल-
मर्कपत्ररसे शृतं ॥ ऋत्वं दीर्घं तनु स्थूलं जीर्णं शिथिलबंधनं ॥ पा-
श्वर्ध्वच्छिद्रं तथा वक्रमष्टौ नेत्राणि वर्जयेत् ॥ अप्रास्यति गतिक्षोभ-
कषणक्षणनखवाः ॥ गुदपीडा गतिर्जिह्वा तेषां दोषा यथाक्रमं ॥
मांसलस्निग्धविषमजालवत्स्थूलवातलाः ॥ छिन्नः छिन्नश्च तानष्टौ ब-
स्तीन्कर्मसु वर्जयेत् ॥ गतिवैषम्यदौर्गध्यजिह्मत्वस्रुतिदुर्ग्रहाः ॥ फे-
निलव्युसधार्यत्वं बस्तेः स्युर्वस्तिदोषतः ॥ उच्चकैरत्यवाक्शीर्षमूर्ध्व-
संकुचितस्थितं ॥ उत्तानं दक्षिणं पार्श्वं सप्त शय्याः परित्यजेत् ॥
मूत्राघातोंऽत्रसंप्राप्तिरप्राप्तिः साधुतागतिः ॥ आश्वागतिर्मरुत्कोप
स्तृप्तिः पकाशयस्य च ॥ तद्दोषाः स्युर्विधातव्यं यथोपयिकमत्र
च ॥ संचातातिहृतोत्क्षिप्ततिर्यगुद्गुप्तकंपिताः ॥ अतिमंदकबाह्या-
तिवेगदोषाः प्रणेद्वैतां ॥ अनुच्छासानुबंधे वा दत्ते निःशेष एव वा
॥ प्रविश्य क्षुभितो वायुः शूलतोदकरो भवेत् ॥ तत्राभ्यंगो गुदे स्ने-
हो वातघ्नान्यशनानि च ॥ द्रुतं प्रणीते निष्कृष्टे सहस्रोत्क्षिप्त एव वा
॥ स्यात्कटीगुदजंघोरुबस्तिस्तंभातिभेदनं ॥ भोजनं तत्र वातघ्नं
स्नेदाभ्यंगाः सबस्तयः ॥ तिर्यग्वल्याहतद्वारे बद्धे वा ऽपि न गच्छति
॥ नेत्रे तद्वज्रु निष्कास्य संशोध्य च पुनर्नयेत् ॥ पीडयमानेऽसरा

१ मूत्राघाताविसंभारिरिति पाठः २ स्तुमिरि० पा० ३ संचातातिहृतोत्क्षिप्तमेति पाठः हेमाद्रौ

मुक्ते गुदे प्रतिहतोऽनिलः ॥ उरःशिरोरुजं सादमूर्ध्वोश्च जनयेद्वली ॥
 ॥ बस्तिः स्यात्तत्र बिल्वादिफलश्यामादिमूत्रवान् ॥ स्याद्वाहो द-
 बथुः शोफः कंपनाभिहते गुदे ॥ कषायमधुराः शीताः सेकास्तत्र
 सबस्तयः ॥ अतिमात्रप्रणीतेन नेत्रेण क्षणनाद्वले ॥ स्यात्सार्विदा-
 हनिस्तोदगुरुवर्चःप्रवर्तनं ॥ तत्र सर्पिःपिचुः क्षीरं पिच्छावस्तिश्च
 शस्यते ॥ न भावयति मंदस्तु बाह्यश्चाशु निवर्तते ॥ स्नेहस्तत्र पुनः
 सम्यक् प्रणयः सिद्धिमिच्छता ॥ अतिप्रपीडितः कोष्ठे तिष्ठत्याया-
 ति वा गर्लं ॥ तत्र बस्तिर्विरेकश्च गलपीडादिकर्म च ॥ वमनाद्यैर्वि-
 शुद्धं च क्षामदेहबलानलं ॥ यथाऽडं तरुणं पूर्णं तैलपात्रं यथा तथा ॥
 भिषक् प्रयत्नतो रक्षेत्सर्वस्मादपचारतः ॥ दद्यान्मधुरहृद्यानि ततो-
 ऽम्ललवणौ रसौ ॥ स्वादुतिक्तौ तथा भूयः कषायकटुकौ ततः ॥
 अन्योन्यप्रत्यनीकानां रसानां स्निग्धरुक्षयोः ॥ व्यत्यासादुपयोगेन
 क्रमात्तं प्रकृतिं नयेत् ॥ सर्वसहः स्थिरबलो विज्ञेयः प्रकृतिं गतः ॥
 अत्रांतरे त्यजेदष्टौ भाष्यादीनि विशेषतः ॥ उच्चैर्भाष्याच्छिरोरोगति-
 मिरोरःस्वरव्यथाः ॥ रक्तनिष्ठीवतमकज्वराद्यास्तत्र साधनं ॥
 अभ्यंगस्वेदनस्थाधोभक्तस्नेहोपसेवनं ॥ मौनं विधिर्वीतहरो यथास्वं वा
 विकारजित् ॥ अत्यास्यायानयानाभ्यां संधिमूर्द्धन्निष्कादिरुक् ॥ अतिचं
 क्रमणात्पादजंघोरुसदनादयः ॥ तेषां वातहरं सर्वं स्नेहस्वेदादि शस्य-
 ते ॥ अजीर्णभोजनादामविषच्छर्दिज्वरादयः ॥ तत्र मात्राशितीयो-
 क्तो विधेयो विधिरामहा ॥ अहिताग्नाद्यथादोषं रोगाः स्युर्भेषजानि-
 च ॥ झलीमकादयः प्रोक्ता दिवास्वमात्पुरा गदाः ॥ विदध्यात्कफजि-
 तेषु धूमरूक्षान्नलंघनं ॥ व्यवायाज्जीवितश्रंशान्तैस्तैरस्यानिनामयैः ॥
 गुदोऽवलुप्यतद्वह भ्रमतीव च चेतना ॥ मेढं धूमायति मनस्तमसीव
 प्रवेक्ष्यते ॥ जीवनीयश्रुतक्षीरसर्पिषोरुपयोजनं ॥ आहारो रंहुणस्तत्र

वृष्यास्ते ते च बस्तयः ॥ वेगरोधोर्ध्ववातत्वात्प्रागुक्ता ये सदाऽऽतुराः ॥
 तेषां विबद्धे पवने सर्वदेहोपतापिनि ॥ फलवर्तिपुरा दद्यादथ बस्तिं
 बलावहं ॥ निकुंभकुंभाग्न्युरुबूकधावनी पुनर्नवं दारु महच्च पंचकं ॥
 फलं च मूत्रे कथितं समस्तु घृतं सतैलं लवणानि पंच ॥ निरूहित
 धन्वरसेन भोजयेन्निकुंभतैलेन ततोऽनुवासयेत् ॥ बलां सराखां फल-
 मूलचित्रकाट्टिपंचमूलं कृतमालकात्फलं ॥ यवान्कुलत्थांश्च पचेज्जले
 रसः समुस्तपाठेद्रयवैश्च कल्कवान् ॥ सतैलसर्पिर्गुडसैधवो हितः सदा
 ऽऽतुराणां बलपुष्टिवर्णदः ॥ तथा ऽनुवास्यं मधुकेन साधितं बालेन
 बिल्वेन शताव्हेया ऽथवा ॥ सजीवनीयस्तु रसोऽनुवासने निरूहणे
 चालवणः शिशोर्हितः ॥ न चान्यदाश्वंगबलाभिवर्द्धनं निरूहबस्ते-
 शिशुवृद्धयोर्हितं ॥ ॥ इति स्नेहव्यापत्तिद्धिर्नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अथातो भेषजकल्पं व्याख्यास्यामः ॥ जांगले साधारणे वा देशे
 यथाकालं शिशिरातपपवनसलिलसेविते समे शुचौ प्रदक्षिणोदके
 श्मशानचैत्यदेवतायतनागारसभाश्वभारामवलमीकोषरविरहिते कुश-
 रोहिषास्तीर्णे स्निग्धकृष्णसुवर्णवर्णमधुरसुरभिमृत्तिके मृदावफालरुष्टे-
 ऽनुपहृतेऽन्यैर्बलवत्तैर्दुर्भैर्भेषजानि प्रशस्यंतइति सामान्यतो भूमिप-
 रीक्षा ॥ विशेषतस्त्वश्मवती स्थिरा गुर्वी श्यामा कशस्थूलतृणा वृक्षसस्य-
 प्राया खगुणभूयिष्ठा ॥ स्निग्धा शीतलाऽऽसन्नोदका स्निग्धतृणसस्यकोम-
 लदलप्राया शुक्ला चांबुगुणभूयिष्ठा ॥ नानावर्णा लघुपुष्पवती प्रविरलपां-
 दुवृक्षप्ररोहाऽग्निगुणभूयिष्ठा ॥ रासभस्मवर्णा रूक्षा तनुकोटरोषरप्रो-
 याऽल्परसप्ररोहाऽनिलगुणभूयिष्ठा ॥ मृद्वी समा श्वभ्रवत्यव्यक्तरसज-
 ला महापर्वतवृक्षा श्यामाऽऽकाशगुणभूयिष्ठा ॥ तत्रांबुपृथिवीगुण-
 भूयिष्ठसु भूमिषु जातानि विरेचनानि वृंहणानि च शस्यन्ते ॥ अन-
 लानिलाकाशगुणभूयिष्ठसु वमनानि ॥ सर्वगुणयुक्तासूक्ष्मयतोभागा-
 नि ॥ आकाशगुणभूयिष्ठसु शमनानि ॥ एवं बलवत्तमानि भवंति ॥

तत्र यानि कालजान्युपगतसंपूर्णप्रमाणरसवीर्यगंधानि कालातपाग्नि-
सलिलपवनशस्त्रजंतुभिरनुपहतगंधवर्णरसस्पर्शप्रभावान्यवगाढमूलान्यु-
दीच्यां दिशि स्थितानि ॥ तेषां शाखापलाशमचिरप्ररूढं व-
र्षावसंतयोर्ग्राह्यं ॥ ग्रीष्मे मूलानि शिशिरे वा शीर्णप्ररूढपर्णानां ॥
शरदि त्वक्कंदक्षीराणि ॥ हेमन्ते साराणि ॥ यथर्तुफलपुष्पं ॥ अन्ये-
पुनराहुः ॥ सौम्यान्यौषधानि सौम्येष्टतुण्वाग्नेयान्याग्नेयेषु ॥ ए-
वमव्यापन्नान्यापूर्णतररसवीर्याणि भवन्ति ॥ अथ मंगलाचारक-
ल्याणवृत्तिः शुचिः शुक्लवासाः संपूज्य देवतामश्विनौ गोब्राह्म-
णांश्च कृतोपवासः प्राङ्मुखउदङ्मुखो वा गृण्हीयात् ॥ गृहीत्वा
चानुरूपगुणवद्भाजने संस्थाप्यागारेषु पूर्वोत्तरद्वारेषु निवातप्रैवातै-
कदेशेषु नित्यपुष्पोपहारबलिकर्मस्त्रग्निमसलिलोपस्वेदधूमरजोमूषिक-
चतुष्पादाद्यनभिगमनीयानि स्ववश्यानि शिवयेष्वासज्य स्थापये-
त् ॥ तानि संक्षीराण्युपकल्पयेत् ॥ तदभंपत्तावनतिक्रान्तसंवत्सरा-
णि ॥ पुराणानि तु पिप्पलीविडंगगुडमधुघृतानि ॥ अपिच ॥ क्षीरं
बाष्कयणं ग्राह्यं शकन्मूत्रं च नीरुजं ॥ वयोवलवतां धातुपुच्छशृं-
गखुरादिकं ॥ पंचविधस्तु भेषजानां कषायः कल्प्यः ॥ निर्यासः कल्को
निर्यूहः शीतः फाटश्च ॥ ते यथापूर्वं बलिनः ॥ तत्र सद्यः समुद्र-
तप्रक्षालितक्षुण्णस्य तांतवनिष्पीडितस्य स्वरसो निर्यासः ॥ उप-
लक्षणादिपिष्टस्तु कल्कः ॥ सूक्ष्मतांतवच्युतशूर्णः ॥ तस्य समस्त-
द्रव्यापरित्यागादाहुतोपयोगाच्च कल्कादभेदः ॥ काथो निर्यूहः ॥ स
तु भेद्यान्यौषधान्यणुशो भेदयित्वा छेद्यानि च छेदयित्वा प्रक्षा-
ल्योदकेन शुचौ रूक्षायामधःप्रलिप्तायां ताम्रायोमृन्मयान्यतम-
स्थाल्यां समावाप्य बहुलपानीयग्राहितानामौषधानामाकलय्य या-
वता मुक्तरसता स्यात्तावदुदकमासेचयेच्छोषयेच्च ॥ अथान्नावधिश्चि-

१ प्रवातीदकदेशोष्विति हेमाद्रौ पाठः २ आर्द्राणि ३ गौडवत्सा गौर्बाष्कयणी तस्याइदं बाष्कयणं

त्य महत्यासने सुखोपविष्टः सर्वतः सततमवलोकयन् द्रव्यां च वि-
 षट्यन् मृदुना च परितः समुपगच्छता ऽनलेन साधयेत् ॥ अव-
 तार्य च सुपरिक्षुतं यथार्हस्पर्शं प्रयुंजीत ॥ क्षीरादिसहितं च द्रव्यं
 न सम्यङ्मुक्तरसं भवतीति वारिक्वाथपूर्वकं क्षीराद्यैस्तदुपदेशेनानु-
 पदग्धं क्वाथयेत् ॥ शीतसलिलाद्भुतं तु निशापर्युषितं पूतं शी-
 तः ॥ उष्णांभसि क्षुण्णामिषुतपूतं फाटः ॥ तत्र सम्यग्रसवीर्यादी-
 न्यौषधस्य समीक्ष्य व्याध्यातुरादिवलतश्च निर्यासादीनां कल्पना-
 नां मात्रां च संश्रयेत् ॥ तथाच केचिदाहुः ॥ मात्राया न व्यवस्थानं
 देहं दोषं बलं वयः ॥ आलोच्य देशकालौ च शेषज्यमवधारयेत् ॥
 इत्यलं ॥ तदेवमुपदिष्टं बुद्धिमतां ज्ञानप्रबोधाय ॥ यथा तु सर्व-
 भिषजो विज्ञास्यन्ति तथोपदेक्ष्यते ॥ निर्यासस्य मध्यमा मात्रा च
 तुष्पलं ॥ कल्कचूर्णयोः कर्षः पलत्रयं तदालोढने ॥ निर्यूहे शेष-
 जपलमुदकार्द्धप्रस्थेऽधिश्चित्य पादशेषितमवतारयेत् शीतफाटयो-
 रौषधपलं षड्विंशतुर्भिरंबुपलैरामृतमिति ॥ स्नेहपाके त्वनिर्दिष्टप्रमा-
 णे समुदितस्य द्रवस्य पादेन स्नेहः प्रयोज्यस्तत्पादेन कल्कः ॥ अ-
 न्ये पुनः पठन्ति ॥ स्नेहे सित्त्वपि शुद्धांबुनिःक्वाथस्तरसैः क्रमात् ॥
 कल्कस्य योजयेदंशं चतुर्थं षष्ठमष्टमं ॥ पंचप्रभृति तु द्रवं पृथ-
 क्स्नेहसममेवावपेत् ॥ अनिरूपितकल्पनं शेषजं कल्कीकुर्यात् ॥
 अथैकध्यं प्रतिसंस्ज्याधिश्चित्य च निर्यूहवत्साधयेत् ॥ तत्र यदा-
 विरमति शब्दः प्रसादमापद्यते स्नेहो यथास्ववर्णगंधरसोपपत्तिर्भै-
 षज्यमंगुलीभ्यां गृह्यमाणमनतिमृद्वनतिदारुणमनंगुलिग्राहिता च स्या-
 त् स कालस्तस्यावतारणाय ॥ अपिच ॥ घृतस्य फेनोपशमस्तैल-
 स्य तु तदुद्भवः ॥ लेहस्य तंतुमत्ताप्सु मज्जनं सरणं न च ॥ अथा-
 वतार्य शीतीभूतमहनेन वाससा परिपूय शुचौ दृढे कलशे समा-

स्त्रिन्यापिधानेन वा पिपाय शुद्धेन वलपटेनावच्छाद्य सूत्रेण सुब-
 द्धमनुगुप्तं शुचौ देशे सुस्थितं स्थापयेत् ॥ परिमाणं पुनः षडंशो
 मरीचिः ॥ ताः षड् सर्षपः ॥ ते ऽष्टौ तंदुलः ॥ तौ धान्यमाषः ॥
 तौ यवः ॥ अतः परं चतुर्गुणदृष्ट्या ऽडिकामाषकषाणकर्षपलकुड
 वप्रस्थादकद्रोणवहाः कल्प्यन्ते ॥ धरणं तु पलदशभागः ॥ माषकस्य-
 पर्यायो हेमो धानकश्च ॥ शाणद्वयस्य सुद्रमः कोलो वटकश्च ॥ क-
 र्षस्य मुषर्णमक्षं पिचुर्बिडालपदकं पाणितलं त्रिदुकं कवलग्रहः षोड-
 शिका च ॥ कर्षद्वयस्य शुक्तिरष्टमिका च ॥ पलस्य मुष्टिः प्रकुचश्च-
 तुर्थिका बिल्वमात्रं च ॥ पलद्वयस्य प्रसृतोऽष्टमानं च ॥ कुडवस्यां
 जलिः ॥ कुडवद्वयस्य मानिका ॥ आदकस्य पात्रं कंसश्च ॥ द्रोणस्य
 नल्वणार्मणोन्मानवटकं भकलशाः ॥ द्रोणद्वयस्य शूर्पः ॥ तुला पुनः
 पलशतं ॥ तानि विंशतिर्भारइति ॥ ॥ भवति चात्र ॥ शुष्कमेवे त्विदं
 मानं द्विगुणं तु द्रवाद्वयोः ॥ पेपणालोडने वारि स्नेहपाके च निर्द्वे ॥
 कल्पयेत्सदृशान् भागान्प्रमाणं यत्र नोदितं ॥ अनिर्दिष्टाप्रसिद्धेषु
 मूलं ग्राह्यं त्वगादिषु ॥ स्नेहपाकस्त्रिधा मंदश्चिकणः खरचिकणः ॥
 मंदः कल्कसमे किटे चिकणो मदनोपमे ॥ किंचित्सीदति रुष्णे च व-
 र्त्तमाने तु पश्चिमः ॥ दग्धोऽत ऊर्ध्वं निष्कार्यः स्यादामस्त्वग्निसादक-
 त् ॥ मृदुर्नस्ये खरोऽभ्यंगे पाने वस्तौ च चिकणः ॥ हिमवद्दिध्यशै-
 लाभ्यां प्रायो व्यासा वसुंधरा ॥ सौम्यं पथ्यं च तत्राद्यमाग्नेयं वैध्य-
 मौषधं ॥ ॥ इति भेषजकल्पोनामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥
 ॥ इति श्रीसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्भाग्यटाचार्यविरचितेऽष्टांगसंग्रहे पचंमं
 कस्यसिद्धिस्थानं संपूर्णम् ॥ ५ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ७ ॥

॥ श्री ॥ अष्टांगसंग्रहे

उत्तरस्थानम् ६

श्रीगणेशाय नमः ॥ धन्वंतरये नमः ॥ अथानो बालोपचारणी-
यमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥ अ-
थ खलु जानमात्रमेव बालभृल्ल्वात्सैधैवसर्पिणा विशोधयेत् ॥ ततोऽ-
स्यातिप्रबलमोहज्वरपरीतसर्वगात्रस्य कोशितुमपि रुजानुरूपमसम-
र्थस्यानवस्थिताशेषदेहधातोरसंभाव्ययौवनाद्यवस्थस्य क्रकचस्पर्श-
मिव करवसनशयनसंसर्गं मन्यमानस्याविकल्पितमंगानि विक्षिपतः
पुनरिव मरणमनुभवतो लीयमानसंज्ञस्यातिसंवाधयोनिपुटावपीडित-
प्राणप्रत्यायनाय बलातैलेन परिषेकं कुर्यात् ॥ कर्णमूढेचाश्मनोः सं-
वैष्टनं ॥ यदि वाऽचेष्टएव स्यात्ततः कृष्णकपालिकाशूर्पेण चैनमभि-
निष्टधूयाद्दक्षिणकर्णमूले च मंत्रमस्योच्चारयेत् ॥ अंगादंगात्संभवसि
हृदयादभिजायसे ॥ आत्मा वै पुत्रनामासि संजीव शरदां शतं ॥ श-
तायुः शतवर्षोऽसि दीर्घमायुरवामुहि ॥ नक्षत्राणि दिशो रात्रिरहश्च
त्वाऽनिरक्षतु ॥ प्रत्यागतप्राणस्य च प्रकृतिभूतस्य नाभिनालं मूला-
च्चतुरंगुलस्योर्ध्वं क्षौमसूत्रेण बध्वा तीक्ष्णेन शस्त्रेण वद्धयेत् ॥ ग्रीवायां
चैनमवसंज्ञेन्नाभिं कुट्टितैलेन सेचयेत्ततः क्षीरिदक्षकषायेण सर्वगंधो-
दकेन वा तक्षतपनीयरजतनिर्वापणकवोष्णेन कपित्थपत्रकषायेण

१ उल्बादपरापरपर्यायात् २ सैधवयुक्तेन सर्पिणा ३ वादनं कारयेद्द्वयः ४ छे-
दयेत् ५ योजयेत् ६ सर्वेषां गंधानां चंदनादीनां जलेन ७ इदं विशेषणं सर्वेषु सा-
नकल्पेषु योज्यं

वा तद्विधेन स्नापयेत्ततोऽस्य सुपरिलिखितनखया सुप्रक्षालितोपधा-
नया कार्पासपिचवगुंठितया दक्षिणप्रदेशिन्या जिह्वौष्ठकंठमनुसुखं
प्रमृज्यात्तालु चोन्नम्य स्नेहपिचुनोपरिष्ठादवगुंठयेत्ततश्चैदीबाह्वीशं
खपुष्पीवचाकल्कं मधुघृतोपेतं हरेणुमात्रं कुशाग्रौभिमंत्रितं सौवर्णे-
नाश्वत्थपत्रेण मेधाघुर्वलजननं प्राशयेत्तद्वद्बाह्वीबलाऽनंताशतावर्ष-
न्यतमचूर्णं वा ॥ ततः सैधवोपहितेन सर्पिषा गर्भोदकानि वामयेत्त-
थास्योरःकंठविशुद्ध्या लाघवमभिलाषश्च जायते ॥ अथास्य जात-
कर्म प्राजापत्येन विधिना कुर्यात् ॥ अपिच ॥ सिराणां हृदयस्थानां-
विद्वनत्वात्प्रसूतितः ॥ तृतीयेऽन्हि चतुर्थे वा स्त्रीणां स्तन्यं प्रवर्तते ॥
तस्मात्प्रथमेऽहन्यनंतामिश्रे मधुसर्पिषी मंत्रपूते त्रिकालं प्राशयेत् ॥
द्वितीये लक्ष्मणासिद्धं सर्पिस्तृतीये च ॥ ततः प्राद्विवारितस्तन्यस्य
स्वैपाणितलसंमितं सर्पिर्द्विकालं दापयेदनंतरं च स्तन्यमिष्टं ॥ अह-
रहश्चास्य स्रोतः शृंगाटकं स्नेहाहुतेन प्रच्छादयेत्प्राक्शिरसं चैनं क्षौ-
मनिचये संवेशयेदुच्छीर्षके चास्याभिमंत्रितमुदकुंभं स्थापयेत् ह्य-
रपक्षयोश्च ॥ अदारीविदारीवदरीखदिरपीलुनिंबपरूषकशाखाभिरेनं
बीजयेत्तामिश्र समंततःसूतिकागारं परिवारयेत्सर्षपाः कणिकाश्च
तर्बहिः प्रकिरेत्सायं प्रातश्च बलिं ग्रहोक्तैश्च गुग्गुल्वादिभिर्धूमं कुर्वी-
त ॥ तथा ब्राह्मणादथर्वविदो दशाहं शांतिकर्म ॥ आर्या महाभायू-
रीमार्यरत्नकेतुचारिणीं चोभयकालं वाचयेत् ॥ हिंगुवचारुष्कररक्षोघ्नेः
पोटलिकामुत्तरदेहल्यामासज्जेत् ॥ कुमारस्य च सह मातुः कंठे उ-
च्छीर्षके च ॥ तद्ददार्थपर्णी शतावरीमार्यापराजितां च रोचनमिलि-
खितां द्वारे च ॥ देहलीमनुतिर्षङ्मुसलं निधापयेत् ॥ कणकंठकर्ति-
दुकंधनस्याभिर्नक्तं दिनं जागृयात्तथानुरक्ताः स्त्रियः सुहृदश्च ॥ प्रह-

१ रेणुकबीजप्रमाणं २ प्रागुक्तमंत्रेणाभिमंत्रितं ३ स्वशब्देन बालस्तस्यैवपाणे-
स्तलेन मध्येन संमितं तत्प्रमाणं

वृजनसंपूर्णं च तद्देशं कार्यम् । अथास्य समानवर्णां मध्यमवयाः शुचि-
 स्त्रोलुपा निमृता नानुग जीवद्भृता वत्सला ब्रह्मचारिण्यव्यंगा च
 बहुक्षीरा शुक्लांबराचारा दीर्घहृत्वादिदेहदोषाष्टकरहिता लंबोर्ध्वचू-
 च्चुकातिहीनपीनस्तनदोषरहिता युक्तचूचुका घात्री स्यात्तस्या एव
 स्तन्यं पिबेत्तच्चोदकपात्रे दृश्यमानमेकतां यदुदकेन सह गच्छति व-
 क्ष्यमाणदोषरहितं च तच्छुद्धमारेग्यं बलजननम् ॥ अथ च धात्री स्नातः
 ऽनुलिप्ता नित्यमहृतवासाः सुमनाः सुप्रजा स्थापनौषधीः शिस्सा वि-
 आणा प्राङ्मुखी स्तनं प्राग्दक्षिणं चैतमीषत्परिमुतं पाययेत् ॥ ना-
 नास्तन्यस्य व्यसात्स्यत्वाच्चात्राविषव्यापदो भवंति ॥ अपरिमुते चा-
 तिस्तन्यपूर्णस्तनपानेनास्त्रेहनात्कासश्वासज्वरच्छर्दिषां संभवः ॥ रु-
 क्षाचपानकर्शनकोषशोककामादिभिः स्तन्यनाशः ॥ स्तन्यजनना-
 नि मद्यानि सीधुवर्जान्यानूपमांसानि द्रवाः स्वादुस्मल्लवणप्रायाश्चा-
 हाराः क्षीरिण्यश्वौषधयः क्षीरपानमनायासः सौमनस्यं च ॥ न च
 क्षुधितशोकार्तश्रांतकुट्टप्रदुष्टधानुर्गर्भिणीविरुद्धाहारमुक्तानां स्तन्यं
 पाययेच्चाजीर्णौषधं च बालमिति ॥ भवति चात्र ॥ पश्यां निशां विशेषेण
 कृतरक्षाबलिक्रियाः ॥ जागृयुर्बाधवास्तस्य दधतः परमां मुदं ॥ दशमे द्वा-
 दशे वाऽन्दि गोत्रोच्चरैः शुभैः शुभे ॥ सूत्रास्त्रानोत्सवं कुर्यात्विताऽप-
 त्यस्य नाम च ॥ दिने शततमे वाऽऽख्यां पूर्णसंवत्सरेऽथवा ॥
 विश्रुतोऽमे मनोह्वालरोचनागुरुचंदनं ॥ पूज्यत्रिपुरुषानूकमादौ घोष-
 वदक्षरं ॥ अष्टद्वं कृतमूष्मांतमनरातिप्रतिष्ठितं ॥ नक्षत्रदेवतायुक्तं
 तदेव न तु केवलं ॥ मंगल्यमंतरंतस्थं न कुष्टं न च तद्वितं ॥ पुंसो
 विसर्जनीयान्तमसवर्णं स्त्रियाः पुनः ॥ विषमाक्षरमकूरं विस्पष्टार्थं म-
 नोरमं ॥ सुखोच्यं दीर्घवर्णांतमाशीर्वादाभिधानवत् ॥ ततः प्रैकति-
 भेदोक्तैरुपैरायुः परीक्षणं ॥ प्रागुदक्शिरसः कुर्याद्बालस्य ज्ञानवान्

१ जीवन्त्यायाः २ प्रकृतिभेदे विरुतिविज्ञानाये उक्तानि रूपाणि तैः

भिषक्॥प्रशस्तवास्तुशरणं सज्जोपकरणं शुचि ॥ निबार्तं च प्रबार्तं च
 दृढस्त्रीवैद्यसेवितं ॥ निर्मत्कुणारखुमशकमतमस्कं च शस्यते ॥ शुचि
 भौतोपधानानि निर्वल्लीनि मृदूनि च ॥ शय्यास्तरणवासांसि रक्षाघ्रे-
 र्भूषितानि च ॥ काको विशस्तः शस्तश्च धूपने त्रिवृत्तान्वितः ॥ वच्चा
 यकुटश्रीविष्टसर्पपैर्धूपयेत्सदा ॥ बोधयेत्सहसा सुप्तं नो न चैनं समु-
 त्क्षिपेत् ॥ तथा ह्यस्य समुत्वासो वेगरोधश्च जायते ॥ माक्षिकामलक-
 न्योषद्वहनीमूलसैधवैः ॥ श्लेष्मापनोदरुच्यर्थमुत्तमंतः परामृशेत् ॥ जी-
 वत्तद्वादिशृंगेषु समासक्तान् शुभान्मणीन् ॥ धारयेद्दश चैद्यादीन्
 जीवकर्षभकानपि ॥ हस्ताभ्यां ग्रीवया मूर्ध्ना विशेषात्सततं वचां ॥
 आयुर्मेधास्मृतिस्वास्थ्यकरां रक्षोभिरक्षणीं ॥ स्तन्यदोषाद्गदास्तस्थ
 यथोक्तं तत्पिबेदतः ॥ पीनोऽति कंधराभंगं कुर्यादूर्ध्वाक्षमूर्ध्वगः ॥ उ-
 च्छ्वासरोधाहंबोऽति स्तनो जीवितसंशयं ॥ न गर्भिण्याः पिबेत्स्तन्यं
 पारिगर्भिककृद्भि तत् ॥ स्तन्याभावे पयश्छागं गव्यं वा तद्रुणं पिबे-
 त् ॥ मूत्रैः सिद्धं बृहत्याधैः स्थिराभ्यां वा सितायुतं ॥ चतुर्थे सृति
 कागारादग्निस्कंधपुरोगमान् ॥ प्राप्ते निष्कामयेद्देवान्मस्कृनुं स्वलं
 कृतं ॥ पंचमे मासि पूर्णेऽन्दि धरण्यामुपवेशयेत् ॥ द्विकिष्कुमात्रं लि-
 सायां बलिं दत्वा चतुर्दिशं ॥ धरण्यशेषभूतानां माता त्वमसि कामधु-
 क् ॥ अजरा चाप्रमेया च सर्वभूतनमस्कृता ॥ चराचराणां लोका-
 नां प्रतिष्ठाऽस्वव्यङ्ग्येऽसि च ॥ कुमारं पाहि मातेव ब्रह्मा तदनुमन्य-
 तां ॥ स्वाहेति मंत्रेणानेन प्रत्यहं च ततः परं ॥ साश्रयं सावलंबं च
 कट्यादीन्मर्दयेदनु ॥ षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि क्रमात्तच्च प्रयोजयेत्॥चि-
 राग्निषेवमाणोऽर्नो बालो नानुर्यमश्रुते ॥ भजेद्यथा यथा चाञ्जं स्त-
 न्यं त्याज्यस्तथा तथा ॥ षट् सप्ताष्टममासेषु नीरुजस्य शुभेऽहनि ॥
 कर्णौ हिमागमे वित्प्येद्धान्यंकस्थस्य सांत्वयन् ॥ प्राग्दक्षिणं कुमा-
 रस्य भिषग्वायं तु योषितः ॥ दक्षिणेन दधत्सूर्वां पालीमन्येन पाणि

ना ॥ मध्ये तत्कर्णपीठस्य किञ्चिद्गंडाश्रयं प्रति ॥ जरायुमात्रप्रच्छन्ने
 रविरश्म्यवभासिते ॥ धृतस्य निश्चलं सम्पगलक्तकरसांकिते ॥ विध्ये
 द्वैवकृते छिद्रे सरुदेवर्जुलाघवात् ॥ नोर्ध्वं न पार्श्वतो नाधः सिरास्त
 च हि संस्थिताः ॥ कालिकामर्मरीरक्तास्तद्वाधाद्रागरुग्ज्वराः ॥ सशो-
 फदाहसंरंभमन्यास्तंभापतानकाः ॥ तेषां यथामयं कुर्याद्विभज्याशु
 चिकित्सितं ॥ स्थानव्यधान्न रुधिरं न रुग्रागादिसंभवः ॥ स्नेहा-
 क्तं मृच्यनुस्यूतं मूत्रं चानु निधापयेत् ॥ आमतेलेन सिञ्चेच्च ब-
 ह्वलां तद्द्वारया ॥ विध्येत्पालीं हितभुजः संचार्याथ स्थवीय-
 सो ॥ वर्त्तिरूपहाततो रुढं वर्द्धयेत् शनैः शनैः ॥ स्वेदितोद्दति-
 तं कर्णमभ्यक्तं बृंहणैः पुनः ॥ नाजीर्णं न मलोद्रेके न चात्युष्णे विव-
 र्द्धयेत् ॥ सदा च युञ्ज्यादभ्यंगान्कर्णपालीगदोदितान् ॥ पुष्टिनीरुक्-
 त्वजननानिति संवर्द्धिते दृढे ॥ कलधौतावबद्धानि कर्णे रत्नानि नि-
 क्षिपेत् ॥ छिंद्यादृद्धौ स्त्रीणां तु पालिमंतरपांगतः ॥ देवतापांगयो-
 र्बाह्यं व्यापदः स्युस्ततो ध्रुवाः ॥ जिह्वामूचीव्यधाद्वर्तिगाढत्वादथवा म-
 लैः ॥ जाते महति संरंभे वर्त्तिमाश्वपनीय तत् ॥ यवैरंडजटायष्टीमं-
 जिष्ठाद्यैः प्रलेपयेत् ॥ मुरुढं च पुनर्विध्येस्वरया तु विवर्द्धनात् ॥ छि-
 द्येत पाली शुद्धस्य शुद्धास्त्रां संदधीत तां ॥ कर्णामयनिषेधोक्तसं-
 धानविधिना भिषक् ॥ वर्षं स्ववसतेर्बाह्यं कुमारस्य न दर्शयेत् ॥ दी-
 पमातपमग्निं च रूपमन्यच्च भासुरं ॥ अथैनं जप्त्वा दशानं कमशोऽपन-
 येत्स्तनात् ॥ पूर्वोक्तं योजयेत्क्षीरमन्नं च लघु बृंहणं ॥ कुर्यादपस्तनं
 श्रेहसंकांत्या स्तनलेपनैः ॥ बीभत्सैर्यावकासेककृत्रिमक्षतदर्शनैः ॥ पि-
 यालमज्जामधुकमधुलाजसितोपलैः ॥ अपस्तनस्य संयोज्यः प्रीणनो
 मोदकः शिशोः ॥ दीपनो बालविल्वैलाशर्करालाजस्तुभिसः ॥ संग्राही

१ स्थलां २ आराचर्मकाराणां चर्मच्छेदनशस्त्रभित्तिस्रुतेडलणः ३ छागं गव्यं वा
 तदुणं ४ पृतन्नामामोदकः

धानुकीपुष्पशर्करालाजतर्पणैः॥बुभुक्षा चेत्यबलनामपस्तन्यस्य गच्छ-
 ति ॥ अत्यग्निजिद्धितं तस्य विधानं पारिगर्भिकं॥ अभियुक्तः सदा-
 चारो नातिस्थूलो न लोलुपः ॥ कुमारधारः कर्णव्यस्तत्राद्यो बाल
 चित्तवित् ॥ अधार्मिकं दुर्गचारः स्थूलो विकटगामिनं ॥ करोति लो-
 लुपो बालं घस्मरत्वेन रोगिणं ॥ रोगांश्चास्य जयेत्सौम्यैर्भेषजैरविषा-
 दकैः ॥ अन्यत्रात्ययिकाद्याधेर्विरक्तं सुतरां त्यजेत् ॥ त्रासयेन्नाविधेयं
 च त्रस्तं गृह्णति हि ग्रहाः ॥ वस्त्रवातात्खरस्पर्शात्पालयेद्दंष्ट्रिताञ्च तं
 ॥ क्रीडाभूमिः समा कार्या निःशस्त्रोपलशर्करा ॥ बिल्वोपणकणांभो-
 मिः सिक्ता निबोदकेन वा ॥ जानुपं घोषवच्चित्रमन्त्रासं रमणं बहत् ॥
 अतीक्ष्णाग्रं गवाश्वादिमंगल्यमथवा फलं ॥ शक्तिमंतं यथावर्णं वि-
 द्यामध्यापयेत्ततः ॥ अनुशिष्यात्सदा चैनं धर्माय विनयाय च ॥ य-
 था नेंद्रियदुष्टाश्वैर्हियते यौवनागमे ॥ अभ्यंगोद्धर्तनं स्नानं प्रत्यहं च
 समाचरेत् ॥ सहदेवास्थिराकौंतीकुसुमोत्पलचंदनैः॥ बृहतीफलतर्का-
 रीसर्षपाकुष्ठसैधवैः ॥ अश्वगंधावचैरंडतिलापामार्गतंदुलैः ॥ सात्म-
 गुप्ताफलैस्तैलं साजक्षीरं विपाचितं ॥ रक्षोग्नः पुष्टिदोऽभ्यंगस्तद्वदुद्-
 र्त्तनं च तैः ॥ दधिमाक्षिकसंयुक्तैस्त्रिगुणीकृतचिक्कसैः ॥ मूर्वामूलद्विर-
 जनीयवैश्रोद्धर्तनं हितं ॥ कुलत्थचूर्णमेवं वा वाजिगंधारजोऽपि वा ॥
 स्नाने सर्वौषधीकल्को जीवनीयांबुचैष्यते ॥ आरग्वधादिनिर्यूहे शृतं
 शीतवसंतयोः ॥ वत्सकादिप्रतीवापं कुमारं प्राशयेद्भृतं ॥ ग्रीष्मे वा-
 तातपस्वेदैर्बालः क्रामत्यनो हिमं ॥ प्रातरेव पिबेद्दुग्धं जीवनीयग-
 णे शृतं ॥ सिताघृतारुह्यान् सक्तुंश्च लिह्यान्न त्वेवपीतकं ॥ धा-
 न्याम्लपायी लिह्याद्वा घृतसात्म्यो घृतं शृतं ॥ काकोलीशर्क-
 रामेदानुत्थायष्ट्याह्जीवकैः ॥ कुटन्नेन मृद्धानं लिपेदन्यैश्च शी-
 तलैः ॥ रास्नासरलवर्षाभूर्हिगुसैधवदारुभिः ॥ सर्पिर्विदार्यादिजले

साधितं लेहयेच्छिभुं ॥ प्रपौंडरीकं मधुकं भूर्पपण्यौ दुरालभा ॥
 मियालमज्जा काकोली विदारी कट्फलाऽमृता ॥ द्राक्षाऽजशृंगी
 दुग्धीका क्षीरशुक्ला हयान्ध्या ॥ शृंगी मधुककुसुममेदर्पसकजी-
 वकं ॥ इतिः क्षीरं घृतं सिद्धं लिङ्गाद्बालो घनात्यये ॥ ब्राह्मी-
 सिद्धार्थकवचासारिवाकुष्ठसैधवैः ॥ सकणैः साधितं पीतं बाङ्गोभा-
 स्मृतिरुद्धतं ॥ आयुष्यं पापरक्षोग्नं भूतोन्मादनिबर्हणं ॥ त्रिफला
 लक्ष्मणाऽनंता समंगा सारिवा वचा ॥ ब्राह्मी पाठा द्विरहती द्वि-
 स्थिरा द्विपुनर्नवं ॥ सहदेवा खर्वल्ली पयस्या गिरिकर्णिका ॥ तो-
 यकुंभे पचेदेतत्पलाशं पादशेषितं ॥ तेन कौंतीवचाकुष्ठरुष्णासर्प-
 पसैधवैः ॥ नीरुक्सरूपवत्सायाः संयुक्तं पयसा च गोः ॥ पुष्ययो-
 गे घृतप्रस्थं सहेमशकलं शृतं ॥ पानाभ्यंजनतो मेधास्मृत्यायुःपुष्टि-
 रद्विदं ॥ रक्षोग्नं च विषग्नं च सारस्वतमिदं घृतं ॥ लीढं सहघृत-
 क्षौद्रं वचाहेमरजोऽल्पशः ॥ संवत्सरं परं मेध्यं रक्षोग्नं बलवर्द्धनं ॥
 पयस्या पिप्पली कुष्ठं हरिद्रा सारिवा वचा ॥ मांसी कैडर्यमित्येत-
 त्त्रूर्णं ब्राह्मीरजःसमं ॥ लीढाऽऽज्येन शिशुर्वर्षं भवत्यपलितो बुधः ॥
 बलवान् श्रुतसंपन्नः शतायुः स्थिरयौवनः ॥ प्रातः प्रातरिमं लेहं
 भान्नी चास्यावलेहयेत् ॥ ब्राह्मीवद्योजयेदूर्वा मूर्वा ब्रह्मसुवर्चला ॥ ल-
 क्ष्मणां श्वेततर्कारीमध्यंढां गौरसर्पपां ॥ सहस्रवीर्या फलिनीं पक्वं
 च रहतीफलं ॥ रोहिषं चेत्यमी प्राशाः पृथग्द्वादश कीर्तिताः ॥
 महताऽप्युपयोक्तव्या नरेण नियतात्मना ॥ क्रित्यं मृद्भक्षणाद्रक्षेत-
 या स्युर्नियतं गदाः ॥ पांडुत्वश्वपथुश्वासकासाक्षीसारजंतवः ॥ छ-
 र्दिर्मूर्च्छामिसदनस्तन्यद्वेषाः सरुग्भ्रमाः ॥ मक्षयेदंतपवनं नास्थि-
 रद्विजबन्धनः ॥ तस्य तद्वदनकुट्टः कुर्यादंतामयान्तरुकु ॥ शूरैरा-
 युधिभिर्गुप्तमधृष्यं नगरं परैः ॥ यथा शिशोर्वपुस्तद्वद्यथोक्तैर्विधिभि-
 ग्रहैः ॥ इति बालोपचारणीयो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथातो बालामयप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ त्रिविधो हि बालः
 प्राक्तनस्तस्य क्षीरमदुष्टं प्रयुंजीत ॥ अन्नादस्य हितमन्नं ॥ उभयवृत्ते-
 रुभयं ॥ क्षीरं हि यथोक्तैर्दोषकोपनैराहारविहारैर्धात्र्या व्यापन्नं विवि-
 धामयोदयाय बालस्य कल्पते ॥ तत्र श्यामारुणवर्णं तित्ककषाया-
 नुरसं विशदं रुक्षमलक्ष्यगंधं फेनिलमृतसिकरमाध्यानमूत्रवर्चोविबं-
 धरुत्कर्शनमप्सु विसर्पति विच्छिन्नं च प्लवते वातदुष्टं ॥ रुष्णं नीलं
 ताम्रावभासं तित्काम्लकटुकानुरसं कुणपरुधिरगंधि भृशोष्णमप्सु पी-
 तराजिमहिदाहकरं च पित्तदुष्टं ॥ अत्यर्थं शुक्लं मधुरं लवणानुरसं
 घृततैलवसामज्जगंधिपिच्छिलं बहलं तंतुमद्गुरु सलिलेऽवसीदति नि-
 द्राबहुलं च श्लेष्मदुष्टं ॥ तदुपयुज्यमानं यथास्त्रालिङ्गान् व्याधीनभिनिर्व-
 र्त्तयति ॥ स यत्प्रदेशमभीक्ष्णं स्पृशति स्पर्शं च न क्षमते तत्र रुजमुपल-
 क्षयेत् ॥ निमीलिताक्षतया मूर्ध्नि रुजं ॥ जिह्वोष्ठदशश्वासमुष्टिबंधो-
 र्व्वेक्षणैर्हृदये ॥ विण्मूत्रसंगच्छद्याध्मानां त्रकूजनस्तनदंशनचेष्टनष्ट-
 ष्टविनमनजठरोन्मनैर्जठरे ॥ मूत्रसंगतृणमूर्च्छां त्रासदिगभिबीक्षणह-
 स्तरखल्लीपादकुञ्जीसवनश्मश्रुकेशलुंचनैर्वस्तौ गुदे च ॥ सर्वत्र च स्व-
 भावातिरिक्तरोदनेन मुखवित्कणनेन च ॥ अथ यथामयं यथादोषं
 च धात्र्याः शमनशोधनानि प्रयुंजीत ॥ तत्र वातदूषिते स्तन्ये देवदा-
 रुसरलकटुरोहिणीवचाकुष्ठपाठाभाङ्गीमागधिकावृश्चिकालीचित्रकाज-
 मोदशुंठीमरिचानां काथं दशमूलकाथं वा त्रिरात्रं पाययित्वा वात-
 व्याधिविहितानां सर्पिषामन्यतमं निगदमदिरानुपानं दद्याद्वातहरद्र-
 व्यसिद्धं वा ॥ ततः स्निग्धां मृदु विरेच्य बस्तिर्कर्मणोपचरेद्वातघ्नैश्चा-
 भ्यंगस्वेदोपदेहोन्मर्दनैः ॥ सरलरास्त्राऽजमोदादेवदारुचूर्णं सर्पिषा बा-
 लमवलेहयेत् ॥ एवं विधैरेव च पिपकं सशर्करं सर्पिः ॥ अपि च ॥ तित्का-

१ अष्टांगहृदये तु ॥ संसृष्टलिङ्गं संसर्गाच्चलिङ्गं सान्निपातिकमिति ॥

नुरसं स्तन्यं मुद्रमाषपलाशाभ्यां काकोलीयुगेन च शोधयेत् ॥ प्रि-
 यंगुधातकीपद्मपद्मकदेवदारुक्षौद्रैर्वा ॥ कपायानुरसं हिंगुसैधववचापृ-
 तेन ॥ फेनिलं विच्छिन्नं च प्लवमानं बिल्वाग्निमथशृतेन पयसा ह-
 विषा च ॥ शूर्पपर्णीकाकोलीरुहृत्यवल्गुजफलैर्वा ॥ पित्तेऽमृतापटो-
 लपत्रसारिवाशतावरीर्निबचंदनकाथं धात्री बालश्च पिबेत् ॥ त्रिफ-
 लार्निबकटुकामुस्तकाथं वा ॥ जीवकर्पमकट्टिकाकोलीमधुककट्फ-
 लकर्कटशृंगीकाथं वा ॥ सक्षौद्रं पटोलादिं पद्मकादिं वा न्यग्रोधार्दि
 वा ॥ एभिरेव च द्रव्यैः सर्पीषि पित्तघ्नानि च विरेचनानि शीतांश्चा-
 भ्यंगप्रदेहसेकान् कुर्यात् ॥ अपिच ॥ ताम्रावभासं पयो हृदयमु-
 द्वेष्टयति तत्पियंगुमुस्तशबरोग्रैः शोधयेत् ॥ अम्लानुरसमम्लपित्त-
 करं तद्वाक्षामधुकपयस्याश्रीपर्णीभिः ॥ कटुकानुरसं छर्द्यतीसारका-
 सश्वासकरं तत्काकोलीभ्यां विदारीभ्यां मधुपर्ण्या च ॥ उष्णमामदा-
 हज्वरकरं विरेचनं च तच्चंदनोत्पलकमलैः ॥ कफे तु सैधवपिप्पलीयु-
 क्तं सर्पिर्बालं पाययेत् ॥ सैधवमधुकसंमृष्टं वा मदनपुष्पकल्केन च सक्षौ-
 द्रेण स्तनं बालस्य चोष्ठमालिपेत्तेन सुखं वमति ॥ धात्रीं तीक्ष्णैर्वा मये-
 त्ततः कृतसंसर्जनां पंचकोलघनवचाऽतिविषाकाथं पाययेत् ॥ तगरमुर-
 दारुमुरैर्द्रवपृथ्वीकाकाथं वा ॥ आरग्वधादिं मुस्तादिं वा ॥ रुक्षोष्णा-
 चस्य धूमगंडूषप्रदेहपरिषेकानविरुद्धं चाभ्रपानं योजयेत् ॥ अपिच ॥
 लवणानुरसं विसर्पकोठकंडूकरं ॥ तत्पिचुर्मंदपटोलीक्षीरिवृक्षैः शोधयेत् ॥
 तंतुमहौर्बल्यश्वासकासकरं ॥ तत्पिप्पलीनागरचूर्णेन समधुघृतेन ॥
 गुरु सदन्यात्मकं प्रतिश्यायसिंघाणकक्षीरालसककरं ॥ तत्पट्टाव्योषक-
 ल्केन पंचकोलचूर्णेन वा क्षौद्रघृताश्रुतेन दोषोपक्रमणीयं चेक्षेत् ॥ यदा
 पुनर्भानुसन्निपातप्रकोपनान्यासेवेत तदाऽस्यास्त्रयो मला युगपद्दृष्टो-
 भिप्रपञ्चाः क्षीरावहा रसायनीः समनुश्रित्य संकीर्णलिङ्गं स्तन्यमावहं
 ति ॥ तच्चेदमविज्ञानात्सततमप्रत्यवेक्षणात्प्रमादाद्वा मातुः कुमारः

पिबांत ततः स तेन सलिलोपममच्छं विच्छिन्नमामं दुर्गंधि नावा-
 र्णवेदनं फेनिलमतिसार्यते पीतश्वेतमूत्रताविष्टमृतृष्णाज्वरच्छर्दिबि-
 र्जुभिकाशुष्केद्गारारुचिभ्रमांगमंगविक्षेपकूजनघाणाक्षिमुक्वपाकद-
 द्युपल्लवस्वरसादादयश्चास्य प्रादुर्भवन्ति ॥ तं क्षीरालसकमल्पं चाच-
 क्षते ॥ तत्र धात्रीं बालं च पूर्वमेवाशु वामयेद्विहितसंसर्गयोश्च मुस्त-
 पाठाऽतिविषाककुम्भकटुकानां काथं पानाय दद्यात् ॥ रास्त्राऽजमो-
 दाप्रियंगुमद्रदारूणां वा ॥ पाठातेजोवतीपुनर्नवदृश्चिकलीनां वा ॥
 भूर्निबामृताकुटजफलसारिवाणां वा ॥ वचाहरिद्रादिगणयोर्वा ॥ पा-
 ठादिमहाकषायस्य वा ॥ जंवाभ्रबिल्वकदंबपत्राणां वा ॥ बिल्व-
 मंगस्य वा ॥ अनुबन्धे च यथाव्याधि प्रतिकुर्वीत ॥ दंतोद्भेदश्च सर्व-
 रोगायतनं ॥ विशेषेण तु तन्मूत्रा ज्वरशिरोमितापतृष्णाभ्रमाभि-
 व्यंदकुक्कणकपोथक्रीवमथुकासश्वासातीसारविसर्पाः ॥ स दीर्घायुषो-
 ऽष्टमान्मासात्परतो वा प्रवर्तते ॥ इतरेषां तु चतुर्थीते ह्यतिबाल्ये दं-
 तोत्पादवेदनया पीडिता न सम्यक्संपूर्णधातुवला भवन्ति ॥ तत्रास्थि-
 मज्जानौ दंतोत्पत्तिहेतू ॥ तदा च तयोरसंपूर्णवीर्यत्वात्पुनः कालांत-
 रेण दंतानां पतनमापूर्यमाणधातुत्वाच्च पुनरुत्थानमतएव च दृढानां
 पुनर्दंतोत्पत्तिर्बलाच्चिपातितानां तु सहसा तदधिष्ठानगतधातुबीजभ्रं-
 शात्संततिव्यवच्छेदाच्छोणितप्रवृत्त्याऽभिघाताच्च निःसारत्वाच्छिरा-
 णां पुनरुत्पादः ॥ एतेन योगच्युता अपि प्रायशो व्याख्याताः ॥
 तौ तु धातुकालक्रमेण पच्यमानौ यदा दंताशयमनुप्रपद्येते तदाऽ-
 स्य किंचिदुत्सेधेनोर्ध्वाधोदंतमांससंघटनादंगहर्षो जायते ॥ त-
 द्भेदेन च श्लेष्मणा कंदूस्तदा चूचुकं देदश्यते ॥ यद्यदालंभते
 तत्तदास्यमानयति ॥ मारुतश्चास्य दंतमूलेषु मूर्च्छति ॥ ततः
 स कफानुविद्धोऽस्थिमज्जस्थितः सर्वतो विसरन् सह पित्तेन
 धातून्मलांश्च दूषयन् विशोषयति ॥ तद्विजानामसंभवएवेति ॥ भवं

ति चात्र ॥ पृष्ठभंगे बिटालानां बर्हिणानां शिखोद्वेगे ॥ दंतोद्भेदे
 च बालानां न हि किंचिन्न दूयते ॥ यथादोषं यथारोगं यथोद्रेकं य-
 थाबलं ॥ विभज्य देशकालादींस्तत्र योज्यं भिषग्जितं ॥ त एव
 दोषा दृष्याश्च ज्वराद्या व्याधयश्च ते ॥ अतस्तदेव भैषज्यं मात्रात्व-
 स्य कनीयसी ॥ सौकुमार्याल्पकायत्वात्सर्वानुपसेवनात् ॥ स्नि-
 ग्धा एव सदा बाला धृतक्षीरनिषेवणात् ॥ सद्यस्तान् वमनं तस्मा-
 त्पाययेन्मतिमान्मृदु ॥ वस्तिं साध्ये विरेकेण मर्शेन प्रतिमर्शनं ॥ पुं-
 ज्याद्विरेचनादींस्तु धात्र्या एव यथोदितान् ॥ मूर्वाव्योषवराकोल-
 जंबूत्वग्दारुसर्पपाः ॥ सपाठा मधुना लीढाः स्तन्यदोषहराः परं ॥
 इक्षुमूलकशेर्वाख्यपृष्ठाव्हेस्तनु शुद्ध्यति ॥ सांद्रं तु क्षौद्रकाश्मर्य-
 गुडूचीतंदुलांबुभिः ॥ शूतैर्वासुरसश्वेतसर्पपावृहतीद्वयैः ॥ ग्रथितं प-
 त्नकोशीरफलिनीश्वेतचंदनैः ॥ दंतपालीं समधुना चूर्णेन प्रतिसारये-
 त् ॥ पिप्पल्या धातकीपुष्पधात्रीफलरुतेन वा ॥ वाघीणसकपोतो-
 त्थरजस्तद्वच्च योजितं ॥ लावतित्तिरिवल्लूरजः पुष्परसप्लुतं ॥ द्रुतं
 करोति बालानां दंतकेसरवन्मुखं ॥ वचाद्विबृहतीपाठाकटुकाऽतिवि-
 पाचनैः ॥ मधुरैश्च घृतं सिद्धं सिद्धं दशनजन्मनि ॥ भद्रदारुघनं य-
 द्दी समंगा ससितोपला ॥ वातज्वरपरीतांगः पिवेदंतस्पाणकं ॥ सुरा-
 ह्वपनयपृष्ठाह्वपयस्यांशुमतीद्वयं ॥ नागरं मरिचं भार्गी वृश्चिकाली श-
 तावरी ॥ घृतं तत्काथदुग्धाभ्यां सिद्धं हंत्यनिलज्वरं ॥ बालस्य पा-
 नाभ्यंगाभ्याभेभिश्चोन्मर्दनं हितं ॥ हरिद्राकुष्ठपटुंथाशतपुष्पाहरेणु-
 भिः ॥ भाद्रार्चैलासुषवीरास्त्रावर्षाभूतसर्पपैः ॥ असांशैः सांबुदसुरैर्म-
 स्तुपिष्टैर्मरुद्गैः ॥ तैलप्रस्थं सुरामंडुल्यमभ्यंजने पचेत् ॥ लाजनी-
 लोत्पलकणामधुरांजनशर्करं ॥ पित्तज्वरमनीसारं मधुलीढं निवर्त्त-
 येत् ॥ लाजद्विपिप्पलीकाथः शर्करामधुसंयुतः ॥ पीतो ज्वरमती-

१ आप्तु सर्वाण्येवांगानि पीडयंत इत्यर्थः ॥

सारं तृष्णां छादं च नाशयेत् ॥ आमातिसारे रक्ते च कल्कितां गजपि-
 प्पलीं ॥ पाययेच्छर्करोपेतां चूर्णं वा देवदारुजं ॥ शिरोमितापे सधृतैः शि-
 रः शीतैः प्रलेपयेत् ॥ पत्रैः कपित्थचांगेरीबदरीकाकमाचिजैः ॥ शिरोरुक्-
 छर्चतीसारनाशनं मूर्द्धलेपनं ॥ गवादनी दाडिमं च कृत्वा कोष्णाभसा प-
 चेत् ॥ कुर्यात्कुक्कुलपोथक्योर्यथोक्तं स्वस्वमौषधं ॥ मनःशिला शंखनाभिः
 पिप्पल्यो मधुयष्टिका ॥ क्षौद्रेण घृष्टा गुटिका शिशोः सर्वाक्षिरोगजि-
 त् ॥ पिप्पलीतंदुलीमुद्गैः सुमनःकारकैर्यवैः ॥ नीलोत्पलस्य पत्रैश्च
 श्रेष्ठा वृत्तिः सितोन्मितैः ॥ मुस्तांजनप्रियंगूणां चूर्णस्तंदुलवारिणा ॥
 तृष्णातीसारवमथून् हन्ति पीतः समाक्षिकः ॥ पटोलनिंबकुटजसप्तप-
 र्णं सदीप्यकं ॥ देवदारुविडंगानि सरलो माक्षिकं घृतं ॥ लीढं ज्वरम-
 तीसारं कासं पांड्वामयं वर्मि ॥ हन्याच्च मातृकान्दोषान् रोगानन्यांश्च
 तद्विधान् ॥ मधुकव्योपपटुं थाग्रं थिकाः स्फुटरोदिताः ॥ क्षीरिणां च प्र-
 वालानि पाठां च विपचेद्भृते ॥ तत्पीतं समधु श्लेष्मज्वरघ्नं दीपनं
 परं ॥ राक्षैलानततर्कारीमधुशिग्रुसुरावृद्धैः ॥ सबिल्वकुष्ठवरणरेणुकामि-
 शभिः कृतः ॥ श्लेष्मज्वरहितो लेपस्तैलमभ्यंजनं च तैः ॥ मंडलानि
 च सा ज्येन गजमूत्रेण लेपयेत् ॥ रजनीदारुसरलश्रेयसीबृहतीदृशं ॥
 पृष्ठिपर्णी शताह्वा च लीढं माक्षिकसर्पिषा ग्रहणीदीपनं श्रेष्ठं मारुत-
 स्यानुलोमनं ॥ अतीसारज्वरश्वासकामलाकासपांडुजित् ॥ बालस्य
 सर्वरोगेषु पूजितं बलवर्णदं ॥ बिल्वपेशी सवरुणा धातकी रोध्रवाल-
 कं ॥ हन्ति लीढमतीसारं शिशोः क्षौद्रघृतं द्रुतं ॥ त्रिफलाधातकीपु-
 ष्पपद्मबिल्वशलादुभिः ॥ सकट्कैर्घृतं सिद्धमुदरामयनाशनं ॥ पथ्या-
 सौवर्चलक्षारवेष्टव्योषाभिर्हिगुभिः ॥ तिक्तया च घृतं सिद्धं समक्षीरं
 व्यपोहति ॥ गुल्मानाहगुदभ्रंशश्वासकासविलंबिकाः ॥ समंगाधात-
 कीलोध्रकुटञ्जटबलाद्वयैः ॥ महासहाक्षुद्रसहामुद्गबिल्वशलादुभिः ॥
 सकापांसीफलैस्तोयसाधितैः साधितं घृतं ॥ क्षीरमस्तुघृतं हन्ति शीघ्रं

दंतोद्भवान् गदान् ॥ विविधानामयानेतद्दृढकाश्यपनिर्मितं ॥ दंतो-
 ज्जेदोत्थरोगेषु न बालमतिर्यत्रयेत् ॥ स्वयमप्युपश्याम्यंति जातदंत-
 स्य यद्गदाः ॥ यावन्मासस्य यो जातस्तावद्वयस्य स द्विजः ॥ पतति
 प्रायशोऽष्टानां तेषां पूर्वस्य संभवः ॥ अत्यहःस्वमशीतांबुश्लैष्मि-
 कस्तन्यसेविनः ॥ शिशोः कफेन रुद्धेषु स्रोतःसु स्ववाहिषु ॥ अरोचकः
 प्रतिश्यायो ज्वरः कासश्च जायते ॥ कुमारः शुष्यति ततः स्निग्धशुष्कमु-
 खेक्षणः ॥ सैधवव्योषशाईष्टापाठागिरिकदंबकान् ॥ शुष्यतो मधुसर्पि-
 र्भ्यामरुच्यादिषु योजयेत् ॥ अशोकरोहिणीयुक्तं पंचकोलं च चूर्णितं ॥
 बदरीधातकीधात्रिचूर्णं वा सर्पिषा युतं ॥ अश्वलिङ्गरससौद्रयुक्तं
 वा मधुयष्टिकां ॥ द्विवार्ताकीफलरसं केवलं वाऽश्वविट्सं ॥ मधुना वा
 घनव्योषपाठामूर्वाशतावरीः ॥ सपयस्याः पृथक्पर्णीशृतं वा मासिका-
 न्वितं ॥ स्थिरामरतरुव्योषद्विपुनर्नवसाधितं ॥ स्थिरावचाद्विद्वहतीका
 कोलीपिप्पलीनैः ॥ निचुलोत्पलवर्षाभूभाईमुस्तैश्च कार्ष्णिकैः ॥ सिद्धं
 प्रस्थाद्धमाज्यस्य स्रोतसां शोधनं परं ॥ सिंहश्वगंधासुरसाकणागर्भं च
 तद्गुणं ॥ यष्ट्याह्वपिप्पलीरोधपद्मकोत्पलचंदनैः ॥ तालीसपिप्पलीभ्यां
 च साधितं शोषजिहृतं ॥ शृंगोमधूलिकाभाईपिप्पलीदेवदारुभिः ॥
 अश्वगंधाद्विकाकोलीरास्त्रर्षमकजीवकैः ॥ शूर्पपर्णीविड्गैश्च कल्कितैः
 साधितं घृतं ॥ शशोत्तमांगनिर्यूहे शुष्यतः पुष्टिद्वयं ॥ वचावयस्थात-
 गरकायस्थाचोरकैः शृतं ॥ वस्तमूत्रमुराभ्यां च तैलमभ्यंजने हितं ॥
 द्वे बले तुंबरुच्छली वचा गिरिकदंबकः ॥ सुरापिष्टः प्रदेहः स्यादधः
 काये विशुष्यतः ॥ सिंहस्कंधीसिंहवल्लीकरमर्दीत्रिकंटकैः ॥ भंगका-
 थैः कुमारानां शुष्यतां परिषेचनं ॥ साशोकरोहिणीं रुष्णां मध्वाज्ये-
 न लिहन् जयेत् ॥ शिशुः शोषं शरीरस्य ससितच्छागदुग्धमुक् ॥
 शुष्ककासे कुमारस्य धान्याः स्तन्यविशोधनं ॥ मायसूपः प्रयोक्तव्यः

१ तालीससारिवाभ्यामित्यष्टांगद्वये पाठः ॥ तालीसमस्त्रिवाभ्यामित्यपि कचित्पाठः

सरुणो घृतमर्जितः ॥ मधुनाऽतिविषाशुंगीपिप्पलीर्लहयेच्छिशुं ॥
 एका वाऽतिविषां कासज्वरछर्दिरुपद्रुतं ॥ कासतृदछर्पतीसारैर्दितं
 लाजतर्पणान् ॥ लाजतालीसपत्रं वा बीजानि कमलस्य च ॥ रोध्र-
 भ्रिपंगुकल्कं वा पाययेत्तदुलांभसा ॥ शर्करामधुसंयुक्तं लाजकुस्तु-
 बरीरजः ॥ बृहतीफलमूलत्वक्पिप्पलीग्रंथिकैः कृतः ॥ तवक्षीरयुतैः
 काथो मधुना हन्ति शीलितः ॥ छर्दिमूर्च्छाज्वरश्वासकासातीसारपीन-
 सान् ॥ पंचकोलद्विवार्ताकीमूलमार्द्धीतुगाहयाः ॥ क्षौद्राज्यलीढाः श्व-
 सनकासपीनसरुक्छिदः ॥ श्यामातिमुक्तातर्कारीकुसुमकाथसाधि-
 तं ॥ यष्टीगर्भं घृतं तृष्णाहिध्माश्वासास्त्रपित्तनुत् ॥ पीतं पीतं वमति
 यः स्तन्यं तं मधुसर्पिषा ॥ द्विवार्ताकीफलरसं पंचकोलं च लेहयेत् ॥
 पिप्पलीपंचलवणं लमितिप्पारिभद्रकं ॥ तद्वह्निह्यात्तथा व्योषं मर्षां
 वा रोमचर्मणां ॥ लाभतः शल्यकश्चाविद्रोधश्चर्षगिरिजन्मनां ॥ ख-
 दिरार्जूनतालीसकुष्ठस्यंदनजे रसे ॥ सक्षीरं साधितं सर्पिर्वमथुं वि-
 नियच्छति ॥ हनुमूलगतो वायुर्दंतदेशान्विशोषयेत् ॥ यदा शिशोः
 प्रकुपितो नोत्तिष्ठति ततो द्विजाः ॥ रुक्षाशिनो वातिकस्य चालयत्यनि-
 लः सिराः ॥ हन्वाश्रयाः प्रसुप्तस्य दंतैः शब्दं करोत्यतः ॥ क्षीरिप्रवालम-
 धुकदर्भमूलबिसोत्पलैः ॥ तृष्णादाहज्वरहरः कषायः ससितामधुः ॥ शर्क-
 रादाढिमकणानागकेसरजीवकं ॥ लिहन्कुमारः क्षौद्रेण तृदछर्दिभ्यां
 विमुच्यते ॥ लाजैः सचंदनोशीरयष्टीमधुकपद्रकैः ॥ लिप्तो धौतः
 स्तनः पीतो भ्रमतृद्दाहमोहहा ॥ अलेहलवणं पीत्वा संस्कृतं लावजं
 रसं ॥ सशर्करं विजयते बालो लंपनजान् गदान् ॥ विसर्पस्तु शि-
 शोः प्राणनाशनो बस्तिशीर्षजः ॥ पद्मवर्णो महापद्मो बाले दोषत्रयो-
 ऽद्भवः ॥ शंखाभ्यां हृदयं याति हृदयाद्वा गुदं व्रजेत् ॥ सद्यंतो जायते
 मस्तु दंताः प्राग्यस्य चोत्तराः ॥ कुर्वीत तस्मिन्नुत्पाते शांतिकं च द्वि-

१ शल्यकादिजन्मनां रोम्भां चर्मणां च यथा लाभं मर्षां मधुघृताभ्यां लिहात् ॥

जातये ॥ दद्यात्सदक्षिणं बालं नैगमेषं च पूजयेत् ॥ वत्सस्य मधु-
 लाजानामापूर्य प्राङ्मुखो मुखं ॥ चुंबेत्कुमारस्त्रीन्वारान्प्रायश्चित्तमिदं
 परं ॥ नावमारोहयेद्बालं स्नानं स्कंधं गजस्य च ॥ भोजयेद्ब्राह्मणांश्चा-
 न्न पायसं मधुसर्पिषा ॥ मातुः कुमारो गर्भिण्याः स्तन्यं प्रायः पिब-
 न्नपि ॥ कायाग्निसादवमथुनं द्राकाश्यारुचिभ्रमैः ॥ युज्यते कोष्ठवृ-
 त्त्या च तमाहुः पारिगर्भिणं ॥ रोगं परिभवाख्यं च युज्यात्तत्राग्नि-
 दीपनं ॥ पिप्पलीपिप्पलीमूलकटुकोदेवदारुभिः ॥ क्षारद्वयबिडाजा-
 जीबिल्वमध्याग्निदीप्यकैः ॥ दधिसौवीरकसुरामंडैश्च विपचेद्दूतं ॥ हं
 ति प्रयुक्तं तत्काले रोगान्पारिभवाश्रयान् ॥ अग्नेनोपहतं स्तन्यं पि
 बतो विहितात्परं ॥ इमानेव गदान्कुर्यात्कुर्यात्तेष्वेवदेव च ॥ पीतं पी
 तं च यः स्तन्यं सवातमतिसार्यते ॥ तस्याप्येतत्परं पथ्यं दीपनं व
 लवर्णकृतं ॥ अत्युद्रिक्तक्षुधं बालं परिभूतं तु लेहयेत् ॥ विदारीयव-
 गोधूमकणाचूर्णं घृताशुतं ॥ पाययेदनु च क्षीरं शृतं समधुशर्करं ॥
 अक्षमज्जाद्विकाकोलीयष्टीमधुकमोरटैः ॥ श्रपयेत्क्षीरमाज्यं वा बी-
 जैरिक्षुरकस्य च ॥ तत्प्रयोज्यं गुरु स्निग्धं यच्चात्यग्नौ पुरेरितं ॥ श्व-
 बायसबिडालानामुच्छिष्टेन जलेन च ॥ स्नापयेत्तं न चेदेवं क्षुत्तस्य
 प्रशमं व्रजेत् ॥ क्षीरिपादपमूलस्थं विधिना स्नापितं ततः ॥ वस्त्र-
 रत्नाद्यलंकारैः कुमारं भूषयेन्मितैः ॥ वृक्षं चानु ततः कुर्याद्भूषण-
 व्यत्ययं तयोः ॥ एतदायुःप्रदं धन्यं स्नपनं सर्वरोगजित् ॥ जटीभूतक
 चाक्षादिपक्ष्माणं त्वतिलोलुपं ॥ गोमूत्रगंधिं स्नपयेत्तीर्थे गव्यशकट-
 सैः ॥ वचापुष्पशिलाकुष्ठवयस्थार्हिणुकट्फलैः ॥ सबस्तमूत्रमदिरैस्तै
 लमभ्यंजनं पचेत् ॥ बलाविदारीत्रिकटुकुष्ठोशीरकुचंदनैः ॥ सि-
 ङ्घं पीतं हविर्हति तं विकारमशेषतः ॥ शिरः पृष्ठं ततो मु-
 ष्कौ ततः पादौ च योजयेत् ॥ हस्ताभ्यामुत्थितो वायुः स पर्वाणुः
 स्मृतः ॥ गौरीवचासदापुष्पीहयगंधाकटुचयैः ॥ सकटफलद्विवार्ता-